

ISSN 2411-6076 (Print)
ISSN 2709-135X (Online)

TILTANYM

№4 (96) 2024

ҚАЗАН, ҚАРАША, ЖЕЛТОҚСАН 2024

ОКТЯБРЬ, НОЯБРЬ, ДЕКАБРЬ 2024

OCTOBER, NOVEMBER, DECEMBER 2024

Алматы
Almaty

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2024. №4 (96).

2001 жылғы сәуірден бері шығады. Бір жылда 4 рет жарық көреді.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитеті
Мерзімді баспасөз басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы
№ KZ79VPY00044391 куәлік, берілген күні 23.12.2021 ж.

Журнал «Tiltanym» Института языкознания имени Ахмета Байтурсынулы, 2024. №4 (96).

Издается с апреля 2001 года. Выходит 4 раза в год.

Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Сайт: <https://www.tiltanym.kz>

Свидетельство № KZ79VPY00044391 о переучете периодического печатного издания, информационного агентства и сетевого издания Комитета информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан, дата выдачи 23.12.2021 г.

The Journal “Tiltanym” of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024. №4 (96).

Published since April 2001. Published 4 times a year.

Postal address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
E-mail: tiltanym@tilbilimi.kz, anar.fazylzhan@tilbilimi.kz, indira.baissydyk@tilbilimi.kz
Web-site: <https://www.tiltanym.kz>

Certificate № KZ79VPY00044391 on the re-registration of a periodical, an information agency and an online publication of the Information Committee of the Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan, date of issue 23.12.2021

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының «Тілтаным» журналы, 2024. №4 (96).

Бас редактор:

Фазылжанова А.М. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Жауапты редакторлар:

Хабиева А.А. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Абаева М.Қ. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Бисенғали А.З. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Техникалық редактор:

Байсыдық И.Б. философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Редакциялық кеңес мүшелері:

Алдашева А.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Әмірбекова А.Б. филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Базарбаева З.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Виллиерс Д.Г. философия докторы (PhD), профессор, Смит колледжі (АҚШ, Нортгемптон қ.)

Демир Н. философия докторы (PhD), профессор, Хаджеттепе университеті (Түркия, Анкара қ.)

Джусупов М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан мемлекеттік әлем тілдері университеті (Өзбекстан, Ташкент қ.)

Дыбо А.В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Ресей ҰҒА корреспондент-мүшесі, Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институты (Ресей, Мәскеу қ.)

Екер С. философия докторы (PhD), профессор, Башкент университеті (Түркия, Анкара қ.)

Есенова Қ.Ө. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Ислам А. филология ғылымдарының докторы, профессор, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Каракоч Б. философия докторы (PhD), профессор, Уппсала университеті (Швеция, Уппсала қ.)

Күдерінова Қ.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Кючуков Х.С. философия докторы (PhD), профессор, Силез университеті (Польша, Катовице қ.)

Ламажаа Ч.К. философия ғылымдарының докторы, «Туваның жаңа зерттеулері» ғылыми журналы (Ресей, Мәскеу қ.)

Ли В. филология ғылымдарының докторы, профессор, Харбин политехникалық университеті (Қытай, Харбин қ.)

Мәжітаева Ш.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті (Қазақстан, Қарағанды қ.)

Момынова Б.Қ. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Мусаев С.Ж. филология ғылымдарының докторы, профессор, И.Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университеті (Қырғызстан, Бішкек қ.)

Петрова Т.Е. филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей, Санкт-Петербург қ.)

Сейітова Ш.Б. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әлихан Бөкейхан университеті (Қазақстан, Семей қ.)

Сүлейменова Э.Д. филология ғылымдарының докторы, профессор, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Қазақстан, Алматы қ.)

Уәли Н.М. филология ғылымдарының докторы, профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты (Қазақстан, Алматы қ.)

Шаймердинова Н.Ғ. филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Қазақстан, Астана қ.)

Главный редактор:

Фазылжанова А.М. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Ответственные редакторы:

Хабиева А.А. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Абаева М.К. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Бисенгали А.З. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Технический редактор:

Байсыдык И.Б. доктор философии (PhD), Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционного совета:

Алдашева А.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Амирбекова А.Б. кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Базарбаева З.М. доктор филологических наук, профессор, академик НАН РК, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Виллиерс Д.Г. доктор философии (PhD), профессор, Колледж Смит (США, г. Нортгемптон)

Демир Н. доктор философии (PhD), профессор, Университет Хаджеттепе (Турция, г. Анкара)

Джусупов М. доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков (Узбекистан, г. Ташкент)

Дыбо А.В. доктор филологических наук, профессор, член-корреспондент РАН, Институт языкознания РАН (Россия, г. Москва)

Екер С. доктор философии (PhD), профессор, Башкентский университет (Турция, г. Анкара)

Есенова К.У. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая (Казахстан, г. Алматы)

Ислам А. доктор филологических наук, профессор, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана (Казахстан, г. Алматы)

Каракоч Б. доктор философии (PhD), профессор, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Кудеринова К.Б. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Кючуков Х.С. доктор философии (PhD), профессор, Силезский университет (Польша, г. Катовице)

Ламажаа Ч.К. доктор философских наук, научный журнал «Новые исследования Тувы» (Россия, г. Москва)

Ли В. доктор филологических наук, профессор, Харбинский политехнический университет (Китай, г. Харбин)

Мажитаева Ш.М. доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е.Букетова (Казахстан, г. Караганда)

Момынова Б.К. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Мусаев С.Ж. доктор филологических наук, профессор, Кыргызский государственный университет имени И.Арабаева (Кыргызстан, г. Бишкек)

Петрова Т.Е. кандидат филологических наук, доцент, Санкт-Петербургский государственный университет (Россия, г. Санкт-Петербург)

Сейитова Ш.Б. доктор филологических наук, профессор, Университет Алихана Бокейхана (Казахстан, г. Семей)

Сулейменова Э.Д. доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби (Казахстан, г. Алматы)

Уали Н.М. доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А.Байтурсынулы (Казахстан, г. Алматы)

Шаймердинова Н.Г. доктор филологических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Гумилева (Казахстан, г. Астана)

The Journal "Tiltanyim" of the Ahmet Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024. №4 (96).

Chief editor:

Fazylzhanova A.M. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Responsible editors:

Khabyeva A.A. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Abaeva M.K. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bissengali A.Z. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Technical editor:

Baissydyk I.B. Doctor of Philosophy (PhD), A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Members of the editorial board:

Aldasheva A.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Amirbekova A.B. Candidate of philological sciences, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Bazarbayeva Z.M. Doctor of philological sciences, professor, academician of the NAS of RK, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

de Villiers J.G. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Smith College (USA, Northampton)

Demir N. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Hacettepe University (Turkey, Ankara)

Dzhusupov M. Doctor of philological sciences, professor, Uzbekistan State University of World Languages (Uzbekistan, Tashkent)

Dybo A.V. Doctor of philological sciences, professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, The Institute of Linguistics (Russian Academy of Sciences) (Russia, Moscow)

Eker S. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Başkent University (Turkey, Ankara)

Yessenova K.U. Doctor of philological sciences, professor, Abai Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan, Almaty)

Islam A. Doctor of philological sciences, professor, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages (Kazakhstan, Almaty)

Karakoç B. Doctor of Philosophy (PhD), professor, Uppsala University (Sweden, Uppsala)

Kuderinova K.B. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Kyuchukov H. Doctor of Philosophy (PhD), professor, University of Silesia (Poland, Katowice)

Lamazhaa Ch.K. Doctor of Philosophy, scientific journal "New Studies of Tuva" (Russia, Moscow)

Li W. Doctor of philological sciences, professor, Harbin University of Technology (China, Harbin)

Mazhitayeva Sh.M. Doctor of philological sciences, professor, Karaganda Buketov University (Kazakhstan, Karaganda)

Momynova B.K. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Musaev S.Zh. Doctor of philological sciences, professor, Kyrgyz State University named after I.Arabaev (Kyrgyzstan, Bishkek)

Petrova T.Y. Candidate of philological sciences, docent, Saint Petersburg State University (Russia, Saint Petersburg)

Seiitova Sh.B. Doctor of philological sciences, professor, Alikhan Bokeikhan University (Kazakhstan, Semey)

Suleimenova E.D. Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan, Almaty)

Uali N.M. Doctor of philological sciences, professor, A.Baitursynuly Institute of Linguistics (Kazakhstan, Almaty)

Shaimerdinova N.G. Doctor of philological sciences, professor, L.Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan, Astana)

МАЗМҰНЫ

ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА

<i>Әмірбекова А. (Қазақстан, Алматы қ.), Нұрдаулетова Б. (Қазақстан, Ақтау қ.), Аскерова С. (Әзербайжан, Баку қ.)</i> МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚҰДЫҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ.....	12
<i>Динаева Б.Б. (Қазақстан, Астана қ.)</i> ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОСИНЕРГИЯСЫ.....	25
<i>Балхимбекова П.Ж. (Қазақстан, Астана қ.), Құрманбаева А.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> «ҚҰРУ/ЖОЮ» СӨЗДЕРІНІҢ ДИХОТОМИЯСЫ: КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ.....	40
<i>Байсыдық И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова Ә.Н. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАУШЫ СЫН ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ.....	51
<i>Исаханова Кырджа М., Мустафаева А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖИ» ЖӘНЕ «ШЫ» АФФИКСТЕРІ (МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ).....	62
<i>Қожамсүгірова Б., Базарбаева З. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕУДІҢ ПРОСОДИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	72
<i>Искакова А. (Қазақстан, Астана қ.)</i> ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «КЕҢІСТІК» ҰҒЫМЫ.....	80
<i>Салихова С.Қ., Атабаева М.С. (Қазақстан, Алматы қ.), Каймаз З. (Түркия, Измир қ.)</i> ЖЕТІСУ ГИДРОНИМДЕРІНІҢ КӨНЕТҮРКІЛІК ҚАБАТЫ ЖАЙЫНДА.....	90

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «БЕРЕКЕ» КОНЦЕПТІСІ.....	99
<i>Фазылжанова А., Пиызбаева А. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ: КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢДЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ.....	116
<i>Үдербаев А., Ускенбаева Р. (Қазақстан, Алматы қ.), Шабданадиев Н. (Қырғызстан, Бішкек қ.)</i> ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МҰНАЙ ӨҢДЕУ ЖӘНЕ МҰНАЙ-ГАЗ ХИМИЯСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ МЕТАФОРАЛЫҚ ЖОЛМЕН ЖАСАЛУЫ.....	135
<i>Жұмабаева Ж.Т., Аманбаева А.Ж. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> ЛИНГВОМӘДЕНИ ІШКОРПУС: ДІНИ СӨЗДЕРДІҢ МӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ.....	147
<i>Оспангазиева Н., Жалалова А. (Қазақстан, Алматы қ.), Аскарроглу В. (Түркия, Гиресун қ.)</i> МӘТІНДІ АВТОМАТТЫ ТАНУДЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ.....	155

<i>Ерсултанова Г., Сейдалиева Г. (Қазақстан, Алматы қ.), Кайырбекова Ұ. (Қазақстан, Шымкент)</i> АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДІ ЖАҚСARTY ҮШІН КОРПУСТЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ	164
<i>Алтысбаева А.Е., Ашимханова С. (Қазақстан, Алматы қ.), Кортен К. (Польша, Познань қ.)</i> М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ТУҒАН ЖЕР» ӨЛЕҢІНІҢ АУДАРМАСЫ: ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕР	177
<i>Мурсал А., Жаңабекова А.Ә., Тлегенова Г.Б. (Қазақстан, Алматы қ.)</i> АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕСКІ КІТАБИ ЛЕКСИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЛИНГВОСТАТИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	187
<i>Алтынбеков А. (Қазақстан, Қарағанды қ.), Советова З. (Қазақстан, Алматы қ.), Веселинов Д. (Болгария, София қ.)</i> БРЕНДОН САНДЕРСОН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АВТОХТОНДЫ ОККАЗИОНАЛИЗМДЕРГЕ СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	201

СОДЕРЖАНИЕ

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА

<i>Амирбекова А. (Казахстан, г. Алматы), Нурдаулетова Б. (Казахстан, г. Актау), Аскерова С. (Азербайджан, г. Баку)</i> ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЙ КОЛОДЦЕВ В МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ.....	12
<i>Динаева Б.Б. (Казахстан, г. Астана)</i> ЛИНГВОСИНЕРГИЯ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПАРЕМИЙ.....	25
<i>Балхимбекова П.Ж. (Казахстан, г. Астана), Құрманбаева А.Ж. (Казахстан, г. Алматы)</i> ДИХОТОМИЯ СЛОВ «СОЗДАТЬ/РАЗРУШИТЬ»: ИЗУЧЕНИЕ КОГНИТИВНЫХ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ.....	40
<i>Байсыдық И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова А.Н. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАИМЕНОВАНИЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА.....	51
<i>Исаханова Кырджам М., Мустафаева А. (Казахстан, г. Алматы)</i> АФФИКСЫ «ДЖИ» И «ШЫ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ МАМЛЮКСКО-КИПЧАКСКОГО, КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ).....	62
<i>Кожамсугирова Б., Базарбаева З. (Казахстан, г. Алматы)</i> ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ.....	72
<i>Искакова А. (Казахстан, г. Астана)</i> ПОНЯТИЕ «ПРОСТРАНСТВА» В МИРОВОЗЗРЕНИИ КАЗАХОВ.....	80
<i>Салихова С.Қ., Атабаева М.С. (Казахстан, г. Алматы), Каймаз З. (Турция, г. Измир)</i> ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ ПЛАСТ ГИДРОНИМОВ ЖЕТЫСУ.....	90

ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Оналбаева А.Т., Кыинова Ж.К. (Казахстан, г. Алматы)</i> КОНЦЕПТ «БЕРЕКЕ» В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА.....	99
<i>Фазылжанова А., Пиязбаева А. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОВЕТСКОГО И НЕЗАВИСИМОГО ПЕРИОДОВ.....	116
<i>Удербает А., Ускенбаева Р. (Казахстан, г. Алматы), Шабданалиев Н. (Кыргызстан, г. Бишкек)</i> МЕТАФОРИЧЕСКИЙ СПОСОБ СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОВ НЕФТЕПЕРЕРАБОТКИ И НЕФТЕГАЗОХИМИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ.....	135
<i>Жумабаева Ж.Т., Аманбаева А.Ж. (Казахстан, г. Алматы)</i> ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ПОДКОРПУС: КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА РЕЛИГИОЗНЫХ СЛОВ.....	147

<i>Оспангазиева Н., Жалалова А. (Казахстан, г. Алматы), Аскар оглу В. (Турция, г. Гиресун)</i> ФОНЕТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАСПОЗНАВАНИЯ ТЕКСТА.....	155
<i>Ерсултанова Г., Сейдалиева Г. (Казахстан, г. Алматы), Кайырбекова У. (Казахстан, Шымкент)</i> ПРИМЕНЕНИЕ КОРПУСНЫХ МЕТОДОВ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	164
<i>Алпысбаева А.Е., Ашимханова С. (Казахстан, г. Алматы), Кортен К. (Польша, г. Познань)</i> ПЕРЕВОД СТИХОТВОРЕНИЯ М. ЖУМАБАЕВА «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ»: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ.....	177
<i>Мурсал А., Жанабекова А.А., Тлегенова Г.Б. (Казахстан, г. Алматы)</i> СТАРОКНИЖНАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ И ЕЁ ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ.....	187
<i>Алтынбеков А. (Казахстан, г. Караганды), Советова З. (Казахстан, г. Алматы), Веселинов Д. (Болгария, г. София)</i> СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АВТОХТОННЫХ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ В РАБОТАХ БРЕНДОНА САНДЕРСОНА.....	201

CONTENTS

THEORETICAL LINGUISTICS

<i>Amirbekova, A. (Kazakhstan, Almaty), Nurdauletova, B. (Kazakhstan, Aktau), Askerova, S. (Azerbaijan, Baku)</i> ETYMOLOGY OF THE NAMES OF WELLS IN THE MANGYSTAU REGION.....	12
<i>Dinayeva, B. (Kazakhstan, Astana)</i> LINGUOSYNERGY OF KAZAKH AND TURKISH PAREMIA.....	25
<i>Balkhimbekova, P. (Kazakhstan, Astana), Kurmanayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE “CREATE/DESTROY” DICHOTOMY: EXPLORING COGNITIVE AND STRUCTURAL-SEMANTIC ASPECTS.....	40
<i>Baissydyk, I., Rsaliyeva, N., Halym, B., Korbozova, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> LINGUOCULTURAL AND ETHNOLINGUISTIC ASPECT OF ADJECTIVES DENOTING HUMAN CHARACTER TRAITS.....	51
<i>Issakhanova Kirca, M., Mustafayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> AFFIXES “-CI” AND “-ŞY” IN THE TURKIC LANGUAGES (ON THE EXAMPLE OF THE MAMLUK-KIPCHAK, KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES).....	62
<i>Kozhamsugirova, B., Bazarbayeva, Z. (Kazakhstan, Almaty)</i> PROSODIC FEATURES OF SPEECH IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES.....	72
<i>Iskakova, A. (Kazakhstan, Astana)</i> THE CONCEPT OF “SPACE” IN THE KAZAKH WORLDVIEW.....	80
<i>Salikhova, S., Atabayeva, M. (Kazakhstan, Almaty), Kaymaz, Z. (Turkey, Izmir)</i> ON THE ANCIENT TURKIC STRATUM OF HYDRONYMS IN ZHETYSU.....	90

APPLIED LINGUISTICS

<i>Onalbayeva, A., Kiynova, Zh. (Kazakhstan, Almaty)</i> THE «BEREKE» CONCEPT IN THE KAZAKH LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD.....	99
<i>Fazylzhanova, A., Piyazbayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> LINGUISTIC SITUATION IN KAZAKHSTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SOVIET AND INDEPENDENCE PERIODS.....	116
<i>Uderbayev, A., Uskenbayeva, R. (Kazakhstan, Almaty), Sabdanaliyev, N. (Kyrgyzstan, Bishkek)</i> METAPHORICAL WAY OF CREATING TERMS OF OIL REFINING AND PETROGAS CHEMISTRY IN THE KAZAKH LANGUAGE.....	135
<i>Zhumabayeva, Zh., Amanbayeva, A. (Kazakhstan, Almaty)</i> LINGUISTIC AND CULTURAL SUBCORPUS: CULTURAL SEMANTICS OF THE RELIGIOUS WORDS.....	147

<i>Ospangaziyeva, N., Zhalalova, A. (Kazakhstan, Almaty), Askaroğlu, V. (Turkey, Giresun)</i> PHONETIC WAYS OF AUTOMATIC TEXT RECOGNITION.....	155
<i>Yersultanova, G., Seidaliyeva, G. (Kazakhstan, Almaty), Kaiyrbekova, U. (Kazakhstan, Shymkent)</i> APPLYING CORPUS-BASED METHODS TO ENHANCE ENGLISH LANGUAGE LEARNING.....	164
<i>Alpysbayeva, A., Ashymkhanova, S. (Kazakhstan, Almaty), Korten, Ch. (Poland, Poznan)</i> TRANSLATION OF M. ZHUMABAYEV'S POEM "HOMELAND": LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS.....	177
<i>Mursal, A., Zhanabekova, A., Tlegenova, G. (Kazakhstan, Almaty)</i> OLD BOOK VOCABULARY IN ABAI'S WORKS AND ITS LINGUO-STATISTICAL FEATURES.....	187
<i>Altynbekov, A. (Kazakhstan, Karaganda), Sovetova, Z. (Kazakhstan, Almaty), Veselinov, D. (Bulgaria, Sofia)</i> STATISTICAL ANALYSIS OF AUTOCHTHONOUS OCCASIONALISMS IN THE WORKS OF BRANDON SANDERSON.....	201

**ТЕОРИЯЛЫҚ ЛИНГВИСТИКА
ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ЛИНГВИСТИКА
THEORETICAL LINGUISTICS**

Мақала/Статья/Article

FTAMP 16.21.07

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-12-24>

**Айгүл Байдебекқызы Әмірбекова^{1*}, Бибайша Ілиясқызы Нұрдаулетова²,
Севинж Вакифқызы Аскерова³**

^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0001-8540-8264 E-mail: marghan01@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор,

Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,

Қазақстан, Ақтау қ., ORCID: 0000-0002-6911-6509 E-mail: bibaisha.nurdauletova@yu.edu.kz

³докторант, Әзербайжан мемлекеттік мәдениет және өнер университеті, Әзербайжан, Баку қ.,

ORCID: 0009-0007-3438-1162 E-mail: pinko88@mail.ru

МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚҰДЫҚ АТАУЛАРЫНЫҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Андатпа. Мақалада Маңғыстау облысындағы құдық атауларының лингвистикалық және мәдени мағыналары қарастырылды. Құдық атауларына тарихи және этимологиялық талдау жасау арқылы жергілікті тұрғындардың дәстүрлерін және осы құрғақ ландшафтыларды мекендеген немесе саяхаттаған адамдардың ықпалы анықталды. Мақалада тарихи зерттеулер жүргізілді. Құдық шөлдiң қатал климатында өмiр сүретiн тұрғындар үшiн де, мекендейтiн жануарлар үшiн де маңызды екенi және көшпелi халықтың құдыққа атау берудегi рөлi айқындалды. Құдық атауының мәдени мағынасы зерттелдi. Мақала географиялық атаулардың адамның ландшафтымен өзара әрекеттесуiнiң дәлелi ретiнде қалай қызмет ететiнiн түсiну үшiн этимологиялық зерттеу ұсына отырып, Маңғыстаудың мәдени және тiлдiк мұрасын сақтауға үлес қосуға болатыны дәлелдендi. Мақаланың мақсаты – Маңғыстау өңiрiндегi 20 құдық атауының тарихы мен мәдени мазмұнын түсiндiру. Маңғыстаудағы құдық атауларының этимологиясын зерттеуге тиiмдi болған әдiстер: лингвистикалық талдау, тарихи зерттеулер, географиялық талдау, салыстырмалы талдау. Осы кешендi әдiстердi пайдалана отырып, мақалада Маңғыстаудың лингвистикалық және географиялық мұрасы ретiнде құдық топонимикасы маңызды орынға ие екенi дәйектелдi. Мақалада Маңғыстау өңiрiндегi 20 құдық атауына этимологиялық талдау жасалды. Құдық атаулары тек топонимдiк атау емес, өңiрдiң тарихы мен мәдениетiн танытушы нысан ретiнде лингвогеографиялық бiрлiк деп танылды. Мақаланың практикалық маңыздылығы құдық атауларының этномәдени мағынасын түсiндiрумен ерекшеленедi.

Тiрек сөздер: топонимдер; құдық; этимология; мәдени мұра; символ; құндылықтар

Қаржыландыру көзi: Мақала «AP19680234 Маңғыстау топономастикалық ареалы: тарихи топонимия, топонимдер және оларды интерпретациялау» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сiлтеме жасау үшiн: Әмірбекова А.Б., Нұрдаулетова Б.І., Аскерова С.В. Маңғыстау облысындағы құдық атауларының этимологиясы. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). 12-24-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-12-24>

**Айгуль Байдебековна Амирбекова^{1*}, Бибайша Илиясовна Нурдаулетова²,
Севинж Вакифқызы Аскерова³**

^{1*}автор-корреспондент, кандидат филологических наук,

Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-8540-8264 E-mail: marghan01@mail.ru

²доктор филологических наук, профессор,

Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова,

Казахстан, г. Ақтау, ORCID: 0000-0002-6911-6509 E-mail: bibaisha.nurdauletova@yu.edu.kz

³докторант, Азербайджанский государственный университет культуры и искусств,

Азербайджан, г. Баку, ORCID: 0009-0007-3438-1162 E-mail: pinko88@mail.ru

ЭТИМОЛОГИЯ НАЗВАНИЙ КОЛОДЦЕВ В МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассмотрены лингвистические и культурные значения названий колодцев в Мангистауской области. Исторический и этимологический анализ названий колодцев выявил влияние традиций местных жителей и людей, которые населяли или путешествовали по этим засушливым ландшафтам. Была определена роль колодца в жизни в суровом климате пустыни, и роль кочевого местного населения в названии колодцев. Были изучены истоки происхождения и диалекты названий колодцев и прослежено, как различные лингвистические элементы были включены в эти топонимы. Изучено культурное значение названия колодца. Данное исследование показало, что можно внести свой вклад в сохранение культурного и языкового наследия Мангистау, предложив этимологическое исследование, чтобы понять, как географические названия служат доказательством взаимодействия человека с ландшафтом. Применялись методы, которые оказались эффективными для изучения этимологии названий колодцев в Мангистау: лингвистический анализ, исторические исследования, географический анализ, сравнительный анализ. Используя эти комплексные методы, нами было установлено, что колодезная топонимика занимает важное место в качестве лингвистического и географического наследия Мангистау. Авторами данного исследования был проведен этимологический анализ 20 наименований колодцев Мангистауского региона. Названия колодцев признавались не только топонимическими, но и лингвогеографическими единицами как объекты, отражающие историю и культуру региона. Практическая значимость подчеркивается объяснением этнокультурного значения названий колодцев.

Ключевые слова: топонимы; колодец; этимология; культурное наследие; символ; ценности

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования «AP19680234: Топономастический ареал Мангыстау: историческая топонимия, топообразы и их интерпретация».

Для цитирования: Амирбекова А.Б., Нурдаuletova Б.И., Аскерова С.В. Этимология названий колодцев в Мангистауской области. *Tiltany*, 2024. №4 (96). С. 12-24. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-12-24>

Aigul Amirbekova^{1*}, Bibaisha Nurdauletova², Sevinj Askerova³

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8540-8264 E-mail: marghan01@mail.ru

²Doctor of Philology Sciences, Professor, Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Kazakhstan, Aktau,

ORCID: 0000-0002-6911-6509 E-mail: bibaisha.nurdauletova@yu.edu.kz

³doctoral student, Azerbaijan State University of Culture and Arts, Azerbaijan, Baku, ORCID: 0009-0007-3438-1162 E-mail: pinko88@mail.ru

ETYMOLOGY OF THE NAMES OF WELLS IN THE MANGYSTAU REGION

Abstract. The article examines the linguistic and cultural meanings of the names of wells in the Mangystau region. Historical and etymological analysis of the names of the wells revealed the influence of the traditions of local residents and people who inhabited or traveled through these arid landscapes. Historical research has been conducted in the article. It was determined that the well is important for life in the harsh desert climate, and the role of the nomadic local population in the naming of wells. The article studied the languages of origin and dialects of the names of wells and traced how various linguistic elements were included in these toponyms. The cultural significance of the well's name has been studied. The article proved that it is possible to contribute to the preservation of the cultural and linguistic heritage of Mangystau by offering an etymological study to understand how geographical names serve as evidence of human interaction with the landscape. Methods were used that proved effective for studying the etymology of the names of wells in Mangystau: linguistic analysis, historical research, geographical analysis, comparative analysis. Using these complex methods, the article found that well toponymy occupies an important place as the linguistic and geographical heritage of Mangystau. The article provides an etymological analysis of 20 names of wells in the Mangystau region. The names of wells were recognized not only as toponymic, but also as linguistic and geographical units as objects reflecting the history and culture of the region. The practical significance of the article is emphasized by explaining the ethnocultural significance of the names of wells.

Keywords: toponyms; well; etymology; cultural heritage; symbol; values

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant financing project “AP19680234: Mangystau toponymic area: historical toponymy, topography and their interpretation”.

For citation: Amirbekova, A., Nurdauletova, B., Askerova, S. Etymology of the Names of Wells in the Mangystau Region. *Tiltany*, 2024. №4 (96). P. 12-24. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-12-24>

Кіріспе

Әлемдік тіл білімінде құдық атаулары спелеоним ретінде зерттеледі. Спелеоним – үңгірлердің, қуыстардың немесе жерасты кеңістіктердің атаулары. Ол грек тілінен шыққан: «spelaion» – үңгір, қуыс және «опома» – атау деген сөздерден құралған. Спелеонимдер географиялық нысандардың атаулар жүйесінің бір бөлігі болып табылады және оларды зерттеу

тіл білімі, география, мәдениеттану және тарих ғылымдарының тоғысында жүргізіледі. Қазақстанның оңтүстік-батысында орналасқан Маңғыстау облысы өзінің құрғақ, бірақ тарихи бай ландшафтысымен танымал. Шөлейтті аймақтағы әрбір құдықтың атауында жергілікті тарихты, мәдениетті немесе табиғи ерекшеліктерді көрсететін бірегей этномәдени ақпараттар бар. Бұл құдықтар ғасырлар бойы Маңғыстауда халықтың тұрмыс-тіршілігі үшін ауызсудың қайнар көзі, қажеттілік құралы болды, көшпелі малшылардың, саяхатшылардың және жергілікті тұрғындардың өмірлік тірегі болды. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан құдық атауларының мағынасында бір кездері осы жерлерде тұрған, саяхаттаған адамдардың әңгімелері, қоршаған ортаның географиялық ерекшеліктері немесе аймақты қалыптастырған тарихи оқиғалар жиі кездеседі. Құдық топонимдерін зерттеу Маңғыстаудың физикалық географиясы туралы түсінік беріп қана қоймайды, сонымен қатар аймақтың мәдени және лингвистикалық мұрасының символдық, культтік мәнін ашады. Бұл мақалада Маңғыстаудың аңызға айналған тарихи оқиғаларының бастауы сол жерде мекендеген тайпалардың тұрмысымен тығыз байланысты екені құдық атауларының мазмұнындағы қызықты деректерден анықталып отыр. Құдық топонимикасы – атаужасам конвенцияларымен, сондай-ақ географиялық тарихи оқиғалармен байланысты үдеріс. Сондықтан құдық топонимикасы – география, тарих және тіл білімімен сабақтасатын күрделі сала. Дүниежүзіндегі құдық атауларының тілтанымдық аспектілерін зерттеу оларға атау берген халықтың мәдени, тарихи дүниетанымы мен сол жердің экологиялық құндылықтарын анықтаудан басталады.

Маңғыстау облысындағы құдық атауын зерттеудің негізгі идеясы – Маңғыстау өңіріндегі құдық атауларының шығу тегін, мағынасын және мәдени маңыздылығын зерттеу. Бұл атаулар географиялық белгілер ретінде ғана емес, сонымен қатар аймақтың лингвистикалық мұрасының, тарихының және жергілікті дәстүрлерінің аспектілерін қамтитын мәдени артефактілер деп танылады. Осы топонимдерді этимологиялық және мәдени тұрғыдан зерттей отырып, құдық атауларының семантикасындағы құндылықтарды анықтау лингвогеографиялық талдау деп саналады.

Маңғыстау облысындағы құдық атауын зерттеудің практикалық және теориялық маңызы зор, өйткені ол аймақтың мәдени, лингвистикалық және тарихи мұрасы туралы көне рухани деректерді анықтауға ықпал етеді, сонымен қатар топоним атауларын топографияда таныту ресурстарын ұсынады.

Мақаланың теориялық маңыздылығы құдық атауларының жергілікті дәстүр, наным-сенім және маңызды тарихи оқиғалар бойынша мол ақпараттық дерек беретін лингвогеографиялық ұғым ретінде зерттелуінде. Демек, құдық атаулары Маңғыстаудың мәдени тарихы туралы түсінігімізді арттыратын қызметке ие. Бұл топонимдер адамның туған жермен өзара әрекеттесуін, топырақ, жер бедері, су, судың қайнар көзін табу сияқты халықтық геодезиялық білімді тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жеткізген жазба ретінде қызмет ете алатынын көріп отырмыз. Құдық атаулары мәдени белгілер ретінде жергілікті жердің табиғаты мен тарихын танытушы тәсілдердің бірі ретінде қабылданып, лингвогеографиялық атаулар өрісінің ауқымын кеңейтетінін байқадық.

Мақаланың практикалық маңыздылығы құдық атауларының білім беру ресурсы ретінде жұмсалыуында. Құдық атаулары туралы этномәдени және этимологиялық деректерді жергілікті мектептер, мұражайлар мен мәдени мекемелер үшін оқу материалдары ретінде пайдалануға болады. Бұл ресурстар жас ұрпақтың, сол аймақтың бірегей мұрасы құдық атауларының тарихы туралы білімін арттыруға, тіл арқылы Маңғыстау тарихымен таныстыруға көмектеседі.

Материал және әдістер

Маңғыстау облысындағы құдықтардың атауын зерттеу, құдықтың тарихын және мәдени маңыздылығын мұқият зерттеуді қамтамасыз ету үшін материалдар мен әдістердің комбинациясы қолданылды.

Материалдар. Тарихи құжаттар мен мұрағаттар: жазбалар, карталар және аймақтық мұрағаттар мен кітапханалардағы құдық атауларына қатысты тарихи мәтіндер пайдаланылды. Бұл дереккөздерге ескі карталар, қолжазбалар, саяхат кітаптары және белгілі бір құдық немесе жер атаулары туралы айтылған тарихи құжаттар енеді. Мысалы, Маңғыстау құдықтарының

геолокациясы берілген <https://mangystau.inmap.kz/> сайты қолдануға болады.

Лингвистикалық дереккөздер: сөздіктер, этимологиялық ресурстар, қазақ, парсы, араб және басқа тілдердің лингвистикалық зерттеулері, әр атаудың түп-тамырын түсіну үшін қажет тілтанымдық деректер. Бұл материалдар топонимдердің семантикалық шығу тегін анықтауға көмектеседі. Осы тұрғыдан «Маңғыстау» энциклопедиясын пайдаландық (Маңғыстау энциклопедиясы, 2008).

Әдістері. *Этимологиялық талдау* әр құдық атауының лингвистикалық компоненттерін, олардың түп негізін, мағыналарын және тілдік әсерін анықтау үшін қолданылды.

Тарихи әдіс тарихи жазбалардағы Маңғыстау тарихын іздей отырып, ондағы әрбір құдық атауы қатысқан деректерді талдауда қолданылды. Құдық атауларына қатысты тарихи деректер, құдықтың қызмет еткен кезеңі, қызметі және сол кездегі оқиғаларға немесе адамдарға қалай қатысты болуы анықталды.

Салыстырмалы талдау. Зерттеу барысында құдық атауларындағы мағына ұқсастықтары, айырмашылықтарын анықтау үшін Маңғыстау құдықтарының атаулары жақын маңдағы құдықтармен салыстырылды. Бұл әдіс арқылы Орталық Азиядағы басқа да мәдениетпен және көші-қон заңдылықтарымен салыстыруға мүмкіндік берді. Соның негізінде ортақ мәдени мұралардан туындаған атаулардың мәнін ашуға ықпал жасады.

Географиялық және экологиялық талдау. Құдық атауларының экологиялық контексін түсіну үшін құдықтардың орналасуының физикалық ерекшеліктері (жер бедері, өсімдік жамылғысы және табиғи белгілерге жақындығы) талданады. Бұл белгілі бір құдықтардың географиялық ерекшеліктеріне, өсімдіктеріне, жануарларына немесе жәдігер ерекшеліктеріне байланысты атау уәжін анықтауға көмектеседі.

Жіктеу және талдау әдісі. Құдық атауларының географиялық ерекшеліктері, олардың тарихи сілтемелері немесе мәдени символдары сияқты тақырыптарға қатысты ақпараттарды жинау, іріктеу мақсатында қолданылды. Бұл әдіс атау үлгілерін ажыратуға және Маңғыстаудағы құдық атауларына әсер ететін негізгі факторларды анықтауға көмектеседі.

Әдебиетке шолу

Құдық атауларын арнайы қарастырған зерттеулер өте аз. Серікбол Қондыбайдың «Маңғыстау географиясы» еңбегінде (Қондыбаев, 1997), Тәттігүл Қартаеваның «Құдық көрсен шегенде» мақаласында (Қартаева, 2020) берілген деректер жұмысымызға негіз болды. Сондай-ақ топонимдерді, соның ішінде құдық атауларын зерттеу тәжірибесін білу мақсатында шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне де шолу жасалды. Мысалы:

1. Орталық Азияны зерттеуге маманданған топонимист әрі лингвист Е.В. Голубева түркі және қазақ топонимдерінің Орталық Азия топонимиясы мен этимологиясы жөніндегі жұмыстарымен танымал (Голубева, 2009). Оның зерттеулерінде географиялық атаулардың тарихи көші-қоны, тілдік ауысулары мен мәдени алмасулары қалай бейнеленетінін қарастырады. Бұл Маңғыстаудағы құдық атауларын түсіну барысында едәуір ақпарат бере алды. Сондай-ақ Іле өзені маңындағы ойрат гидронимдерін зерттеген Б.Борлыкова, Б.Меняевтің еңбегінде: «XVII ғасырда ойрат құдықтарының атауы басқа тілдерге аударылған кезде айтарлықтай бұрмаланған, сондықтан олардың түпнұсқа атауы өзгергеннен кейін оның этимологиясын тану да едәуір қиындайды», – делінеді (Борлыкова, Меняев, 2022).

2. Географтар мен экологтердің еңбектері пайдаланылды. Таяу Шығыстағы құдық атаулары мен су көздерінің мәдени және тарихи аспектілерін зерттеген американдық антрополог және мәдени географ Майкл Макрейнольдстің еңбегі пайдаланылды (McReynolds, 2019). Көшпелі өмір салтын социогеографиялық бағытта зерттеген британдық тарихшы, географ Дэвид Томастың Сахара мен Солтүстік Африканың мәдени ландшафты бойынша сараптама жасап, ежелгі құдықтарды және Африканың шөлді аймақтарындағы мәдени орындардың маңыздылығын зерттеген еңбегі қолданылды (Thomas, 2018).

3. Өлкетанушылар және тарихшылардың зерттеуі. Тимоти Инграмның даладағы су көздері мен тарихи географияны сабақтастыра зерттеп, Араб түбегіндегі оазистер мен құдықтардың ежелгі сауда жолдарымен тікелей байланысы бар екенін, олардың атауында да сауда-саттық мәндегі деректер бар екенін дәлелдеген зерттеуі пайдаланылды (Ingram, 2020). Осы еңбектердің

негізінде шөл, шөлейтті аймақтардағы құдық құрылымы мен оған атау беру тетігіндегі ұқсастықтар анықталды.

4. Археологтар мен тарихи географтардың зерттеуі. Орыс тілтанушы ғалымы, семит тілінің маманы, ежелгі географиялық атаулардың, соның ішінде Таяу Шығыстағы құдық атауларының этимологиясы мен мағынасын зерттеген Леонид Коганның еңбегі (Kogan, 2016), Х.О. Джессика-Рейлидің «Су семантикасы: ауылдық қауымдастықтардағы құдық атауларын талдау» (O'Reilly, 2017) мақаласы пайдаланылды. Француз тарихшысы және археологі, Солтүстік Африкадағы археологиялық орындар мен су көздерін, соның ішінде ежелгі құдықтарды зерттеген Энн-Мари Бургос (Burgos, 2017) мақаласы қолданылды. Эрнст Герцфельд «Парсы империясы: географиялық және этнографиялық зерттеулер» (Herzfeld, 2008). Э.Герцфельдің ирандық және Орталық Азиялық жер атауларын, соның ішінде құдықтар мен бұлақтардың атауларын зерттеген еңбегіне шолу жасалды. Оның жұмысы ежелгі құдық көздерінің этимологиясын түсіну үшін маңызды. Марк Аурел Штайнның «Ежелгі Хотан: Қытай Түркістанындағы археологиялық зерттеулер туралы егжей-тегжейлі есебі» еңбегінен (Stein, 1907) бірқатар дереккөздер алынды. Бұл жұмыста Орталық Азияның шөлді аймақтары мен оазистерінің топонимиясы, соның ішінде құдықтар мен бұлақтардың атаулары және олардың лингвистикалық шығу тегі зерттелген. Н.Ричард Фрайдың «Орталық Азия мұрасы: ежелгі дәуірден түрік экспансиясына дейін» (Frye, 1996) еңбегінде Түркі және Иран жер атауларын, соның ішінде су көздері мен құдықтарға қатысты атауларды талдайды. Оның зерттеуі Орталық Азиядағы атаулардың этимологиясы мен маңыздылығын қарастырады. Герхард Доерфердің «Түркі халқының мұрасы туралы» (Doerfer, 2004) мақаласында су айдындарымен, соның ішінде құдықтармен байланысты түркі жер атауларының шығу тегі талданады және су көздерін танытатын түркі сөздерінің этимологиясы анықталады. Пол Пеллиот жергілікті жер атауларының этимологиясына назар аудара отырып, Ұлы Жібек жолы бойындағы су көздері мен ұңғымалардың атауларын зерттейді (Pelliot, 2008). Б.Нұрдәулетованың «Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдер» атты еңбегіндегі (Нұрдәулетова, 2024) тілдік деректер құдық атауларының этимологиясын көрсетеді.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстандағы құдық топонимдерін немесе құдық атауларын зерттеу аймақтың лингвистикалық, мәдени, тарихи және экологиялық өлшемдері туралы түсінік береді. Топонимиканың бір бөлігі ретінде тіл білімінің жер атауларын зерттеуге арналған саласы – құдық топонимдерін арнайы зерттеу гидротопонимия деп аталады. Гидротопонимия Қазақстан үшін маңызды, себебі мұнда құдықтар шөлді және жартылай шөлді аймақтардың ажырамас бөлігі болып табылады және олардың атаулары көбінесе тарихи, әлеуметтік және географиялық маңызға ие.

Қазақстандағы құдық топонимдерін зерттеу мәдени мұраны сақтап қана қоймай, практикалық маңызы бар сала болып табылады. Су ресурстарын басқару үшін құдықтардың орналасқан жері мен тарихи деректерін түсіну ауылдық жерлерде суды тұрақты пайдалануды қамтамасыз ете алады. Құдық топонимдерін зерттеу қазіргі қазақ қоғамының лингвоэкологиялық санасын дамытуға мүмкіндік береді. Лингвистикалық, тарихи және экологиялық талдау арқылы зерттеушілер адамның сумен қарым-қатынасын, су шығарудағы еңбегін баяндауы туралы құнды түсініктерге ие болады.

Қазақстандағы құдық топонимдері жер мен су көздеріне байланысты тарихи, географиялық және мәдени маңыздылыққа бай. Кең далаларымен, шөлдерімен және тау жоталарымен танымал елде құдықтардың, әсіресе шөлді аймақтарда орналасуын зерттеу маңызды болды. Бұл құдық атауларының терең мәдени, тарихи және географиялық мағынасын анықтауға сол арқылы жергілікті тұрғындардың қоршаған ортаны қалай қабылдайтынын және олардың табиғатты танудағы білімдерін, экологиялық танымын түсінуге көмектеседі. Құдық топонимдерін зерттеудің негізгі параметрлері:

1. Құдық атауларына тарихи оқиғалардың әсер етуі. Қазақстандағы көптеген құдық атаулары тарихи оқиғалардан, кейбір тұлғалардың ерен еңбегі не әулиелік қасиетінен немесе ежелгі тайпалардан бастау алады. Мысалы, кейбір құдықтарға аймақ тарихында белгілі бір рөл атқарған атақты жауынгерлердің, тайпа көсемдерінің немесе тарихи тұлғалардың есімдері

берілген. Бұл атаулар жергілікті тұрғындардың ата-бабалары мен маңызды оқиғаларын еске түсіре отырып, тарихтың белгісі ретінде қызмет етеді. Мысалы, «Мәміш қазған» құдығы – Мәміш деген құдықшының құрметіне қойылған атау. Мәміш құдықшы елдің аузында құдық қазу тәсілімен танылған. Оның құдық қазу тәсілі лақтырған сүйме қай жерге қадалса, сол жерден құдық қазуымен ерекшеленген. Мәміштің қазған құдықтары тұнық, таза су шығатын әрі терең болған. Себебі ол жер бедері мен су бедерін топырақ бетінен, жердің қыртысынан танитын болған. Мәміш құдықшыға қаздыру ақысына 200 мал, астына бір ат мінгізетін болған.

2. Құдық атауларының географиялық және қоршаған ортаға әсері. Кейбір топонимдер құдықтың айналасындағы географиялық ерекшеліктерді көрсетеді. Мысалы, «Қызыл құдық» айналадағы тау жыныстарының немесе топырақтың түсін білдіруі мүмкін, ал «Шұбар құдық» әртүрлі өсімдіктері немесе жартасты жерлері бар ландшафтыны сипаттауы мүмкін. Құмды жерлерде орналасқан құдықтарда «Құмшыға», «Құмды құдық» атаулары бар. Ол аймақтың құрғақ және шөлді мекен екенін, яғни құмды ландшафт екенін көрсетеді.

3. Құдық атауларының мәдени және рухани маңызы. Құдықтар тек су көзі ғана емес, сонымен бірге қазақ мәдениетінде рухани маңызы бар. Көптеген құдық атаулары олармен байланысты рухани нанымдарды немесе аңыздарды көрсетеді. Мысалы, кейбір құдықтар әулиелердің есімімен аталады немесе емдік күші бар деген жергілікті нанымдарға байланысты қасиетті болып саналады. «Баба Ата» деп аталатын құдық жергілікті тұрғындар дұға етуге және бата сұрауға келетін киелі орын ретінде санада сақталып отыр. Немесе осы жерде тұрған әулиелі, құрметті тұлғаны білдіруі мүмкін.

4. Құдық атауларының флора мен фаунаға байланыстылығы. Құдықтардың айналасындағы өсімдік пен жануарлардың көптігі немесе ерекшелігі, не болмаса сол құдықпен тікелей байланысы болуына орай құдық атауларына уәж болады. Бұл Қазақстанның биоәртүрлілігін көрсетеді. «Арқарбұлақ» құдығы атауының уәжін жақын жерде арқар сияқты жабайы жануардың мекендегенімен немесе тау жоталар арасындағы табиғи құдық болуымен, тау жыныстарының ойылып, құдық аузы арқардың бейнесіне ұқсатылуымен байланысты болуы әбден мүмкін. «Жалғызағаш» құдығының уәжі құдық жанындағы оқшауланған ағаштың болуымен түсіндіріледі. «Жалғызағаш» құдығы саяхатшылар үшін көрнекті орын болып саналады. Маңғыстау өңіріндегі құдықтың басына ағаш егу, яғни құдықтан су ішіп, шөлін басқан адамның ағаштың көлеңкелі саясында демалуына жағдай жасау мақсатында арнайы ойластырылған. Кейбір ағаштар тамырын кеңге жайып, берік сақталады. Сондай-ақ құдық басына құдық қазған кісінің құрметіне немесе құдықты тазалап тұрушыға арнап там (тоқал үй) тұрғызылады. Құдық басына егілген ағаш беріктігімен ерекшеленсе, онда осы аймақта әулиелі тылсым күш бар деп түсінілген. Бәлкім ол құдық қазушымен немесе осы жерде жерленген кісілердің рухымен байланысты болуы мүмкін. Себебі құдық жерасты ресурсы болғандықтан, жер астындағы біз білмейтін ғасырлар бойғы тарихи мұралармен тығыз байланысты болуы ықтимал.

5. Құдық атауларының экономикалық және практикалық маңызы. Көптеген топонимдер құдықтардың экономикалық және практикалық рөлін көрсетеді. Мысалы, негізінен мал шаруашылығына арналған құдықтарда «Малшы құдығы» (Малшы бұлақ) сияқты атаулар болуы мүмкін, тіпті «Шопан құдығы» деген атаулар да кездеседі. Бұндай атаулар су көздерінің қазақтың ауыл өмірінің негізі болып табылатын мал шаруашылығы мен ауыл шаруашылығын қолдаудағы маңызды рөлін көрсетеді.

6. Құдықтың құрылымы мен құрылысына қатысты да атау берілген. Мәселен, Маңғыстаудағы «Дүңгірлек» құдығы ондағы судың құлаққа дүңгірлеп естілуіне орай аталған. Құдықтың ішкі құрылысы ирелең, қисық болғандықтан, ондағы су үздіксіз шайқалып тұрады. Құдық ішінде судың сыңғырлағаны терең құдықтан жер бетіне дүңгірлеген, даңғырлаған дауыспен жаңғырып шығатын болған. Осы қасиетіне орай «Дүңгірлек» аталған.

Қазақстандағы құдық топонимдері су көздерінің практикалық маңыздылығын ашып қана қоймай, сонымен бірге қазақ мәдениетінің тарихын, наным-сенімдері мен дәстүрлерін сақтайды. Әрбір атау Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы тұрмыс-тіршіліктің бейнесі және тарихи, экологиялық және мәдени ландшафтының көрінісі деп түсініледі.

Қазақстанның Маңғыстау облысындағы құдық атаулары көбінесе ауданның бай мәдени

және тарихи мұрасын көрсетеді. Бұл атаулардың уәжі географиялық ерекшеліктерге, тарихи оқиғаларға, көрнекті тұлғаларға лингвогеографиялық элементтерден бастау алады.

Батыс Қазақстанда орналасқан Маңғыстау – табиғи тұщы су ресурстары шектеулі құрғақ аймақ. Оның құрғақ климаты және жерүсті суларының жетіспеушілігі жерасты суларын жергілікті халық мал шаруашылығы және өнеркәсіп салалары үшін маңызды су көзіне айналдырады. Сондықтан бұл аймақта құдықтар көп болу себебі де осыдан. Дегенмен әрбір құдықтың өзіндік маңызы мен тарихы бар. Маңғыстауда құдықтың таралу себептері мынадай:

Дәстүрлі су көзі. Тарихи тұрғыдан көшпелі қазақ малшылары ауызсу және мал суару үшін құдықтарға сүйенген. Бұл Маңғыстаудағы көшпелі өмір салтының негізгі бағыты болды және құдықтың болуы белгілі бір аудандарда, кем дегенде, уақытша қоныстануына мүмкіндік берді. Маңғыстауда құдықтың көп болу себептерін былайша топтастырып көрелік:

1. Эктас сулы қабаттары. Аймақтың эктас жыныстарында жерасты суларын сақтайтын сулы горизонттар бар. Осы сулы горизонттарға жету үшін құдықтар қазылып, әр учаскенің орналасқан жері мен геологиясына байланысты әртүрлі құдық әртүрлі тереңдікке жетеді.

2. Сауда жолы бойындағы елді мекен болуы. Маңғыстау ежелден Жібек жолының орта жолы, сауда жолдарының тоғысқан жері болғандықтан, құдықтар арнайы қазылған. Бұндай құдықтар шөлді аймақты жүріп өтетін саудагерлер мен керуендерді қолдау үшін қажет болған.

3. Ресурстарды дамыту. Маңғыстаудың экономикалық бағыты мұнай, газ және минералды ресурстарға бағытталғандықтан, өнеркәсіптің және өсіп келе жатқан елді мекендердің су қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін құдықтар арнайы игерілді. Өнеркәсіптік қызмет көбінесе құдықтың болуын, қажеттілігін арттыра түсті, құдыққа сұраныс өнеркәсіптің су ресурстарын өтеу үшін көбейді.

4. Жерасты суларына тәуелділік. Өзендер мен көлдер болмаған жағдайда жерасты сулары өте қажет. Сондықтан суға тапшы аймақта, әсіресе шалғай және ауылдық жерлерге тұрақты қол жетімділікті қамтамасыз ету үшін бүкіл аймаққа құдық қазылған.

Әр құдықтың өзіндік тереңдігі, тарихы, тіпті қасиетті мәні бар. Маңғыстау аймағында халық белгілі бір құдықтарды көрнекті орындар немесе мәдени және рухани маңызы бар ескерткіш ретінде қарайды.

Біз Маңғыстау облысындағы 20 құдықты зерттедік, құдықтың кейбір атауларының этимологиясын аштық:

Базығұрлы – Маңғыстау облысындағы Кендірлі киясайдың солтүстік-шығыс бөлігіндегі құдық. Тереңдігі – 18 м, су көлемі – 100 л/сағ. «Базығұрлы» (немесе «Базықырла») атауы қазақ тілінен шыққан және оның этимологиясын екі бөлікке бөлуге болады: «Базы» – дереккөз немесе іргетас, қайнар көзге қатысты болуы мүмкін. Құдық контексінде бұл су көзі деген мағынаны білдіреді. «Ғұрла» қазу дегенді білдіретін «бұрғылау» сөзімен байланысты. Осы компоненттерді біріктіре отырып, «Базығұрлы» қазылған құдық (немесе бұлақ) деп түсіндіруге болады. Базығұрлы құдығының өлкетанымды маңызы ерекше. Себебі Маңғыстау өңіріндегі үлкен, терең, яғни іргелі құдық болып танылады. Концептуалдық тұрғыдан қарайтын болсақ, Базығұрлы – Жазығұрлы мекенімен тікелей байланысты деп ойлаймыз. Қазақ тілінде «Баз» – ас су, азық-түлік сақтайтын шұңқыр, яғни үй асты қоймасы. «Жазы» – жазық жер, иен дала. Демек, жазық жердегі жерасты қоймасы. Бұндағы қойма – су (тіршілік көзі). Бәлкім тек су ғана емес, мұнай сорылған құдық та болуы мүмкін. Сондықтан халықтың когнитивтік танымы бойынша «Базығұрлы» тек құдық қызметінде ғана емес, мұнай не су сақталатын орын ретінде құндылығымен жадыда терең сақталған.

Бекі – Маңғыстау түбегіндегі құдық. Маңғыстау ауданында орналасқан. Тереңдігі – 12 м, су тереңдігі – 800 л/сағ., құдықтың биіктігі – шамамен 250 м. Төрткөл төбесінің баурайында орналасқан. Құдықтың оңтүстігінде құдық атындағы ауыл орналасқан. Бекі құдығының этимологиясы қазақ тарихы мен мәдениетінен бастау алады. «Бекі» (немесе «бек»), кейде түрік тілінде «бей» деп аударылады) – түркі мәдениетіндегі лауазымдық атау. Көнетүркі тілінде *бек* «мықты», «өте, көп», «қорған, қамал, бекініс» мағыналарында қолданылған (Севортян, 1978: 117). Ал Дағыстан топонимиясында Бека, Бекі атауының «тау» мағынасы кездеседі (Словарь геогр. терм. и др. слов в топонимии Дагестанской АССР). Орталық Азия мен Қазақстан

контекстінде бұл «беделді» немесе «құрметті» деген ұғымды да білдіреді. Тарихи кезеңде «бек» атағын иеленген адамдар қоғам көсемдері немесе тайпа көсемдері болған. Құдық өз атауын осы атақты иеленген құрметті тұлғадан алған болуы мүмкін, бұл жердің көрнекті көшбасшының қамқорлығында немесе қорғауында болуы мүмкін екенін немесе Бекі есімді көрнекті тарихи тұлғамен байланысты болуы мүмкін екенін көрсетеді. Құдықтарға көшбасшылардың немесе маңызды тұлғалардың есімдерін беру – бұл халықтың ықпалды адамдарды есте сақтауға және құрметтеуге бағытталған дәстүрі, өйткені құдық шөлді Маңғыстау облысында саяхатшылар мен көшпенділерді қажетті сумен қамтамасыз ететін құтқару құралы болды. Когнитивтік тұрғыдан талдайтын болсақ, Бекі құдығының маңында «Бекі» қорымы бар. Онда бірнеше көрханалар мен белгітастар бар. Бәлкім сол өлкеде ел басқарған бек, сұлтандардың қорымы болуы да мүмкін. Демек, «Бекі» құдығы бекініс деген ұғымнан емес, бек (жоғары мәртебелі тап өкілі) мағынасымен уәжделген болуы керек.

Бесоқты – Түйесу құмының шығысындағы құдық атауы. Маңғыстау облысы Қарақия ауданындағы Сенек ауылынан шығысқа қарай 20 км жерде орналасқан. Көне аңызда өзін қуған бөріні 5 оғымен жайратқан мықты мергеннің құрметіне қойылған атау. Құдық атауының «Бесоқты» болуы бес оққа байланысты қойылған. Құдық басында «Тынымбай шоқы» деп аталатын биік төбе бар. Бәлкім мерген кісі осы Тынымбай болуы да мүмкін.

Бесөгіз – Маңғыстаудағы терең құдық. Ол Жолбаян Шыңынан солтүстік-шығысқа қарай 12 км жерде, Төлеп теміржол бекетінің жанында орналасқан. Халықтың айтуынша, құдық бұрғылаған адамға еңбекақысы үшін бес бұқа (өгіз) берілген. Сондықтан құдық «Бесөгіз» деп аталған. Ғылыми деректерге сүйенсек, Маңғыстауда туыстас бес Оғыз тайпасы өмір сүрген. Қазақтар оларды «бес Өгіздің елі» деп те атаған. Олар тұрған жердегі құдықтың аты соның құрметіне Бесөгіз деп аталған. Ғалым Т. Жанұзақтың зерттеуіндегі: «Өгіз – көнетүркі тілінде «өзен», «су» мәнін білдіретін сөз болған» деген пікірге сүйенетін болсақ, осы маңдағы бес құдықтың жалпы атауы деген болжам туындайды (Жанұзақ, 2007: 66). Махмұд Қашқари еңбегінде де «Окуз, Огуз» өзен атауын білдіреді. Бұл пікірді Э. Мурзаевтан да кездестіруге болады: «Негізінен, окуз сөзі «ағып жатқан су» мағынасын береді» (Мурзаев, 1984: 195). Сонымен, қорыта келгенде, Бесөгіз – бес құдықтың жалпы атауы болса керек. Бұл сөзімізге ғалым Серікбол Қондыбайдың мына сөздері дәлел бола алады: «1952 жыл. Желтау, Қарасай, Шағырлы арқылы 160 км жүріп, Терістік Үстірттің Тасастау – Қайнар дөңі маңындағы таудан шығып, соқыр тәуекелмен елсіз Үстірттің терістігімен тарттық. Арада бір жерде 4-5 құдықтың үстімен, 60 км-ден кейін көп құдығы бар бір суға жеттік» (Қондыбай, 2010). Когнитивтік тұрғыдан алсақ, Маңғыстау өңірінде терең құдықтардың аузы шегенделеді, яғни таспен өріледі немесе ағаш тақтаймен аузы жасалады. Бұл алыстан қарағанда жазық даладағы бес құдықтың жақын орналасқанын айқын көрсететін белгісі. Демек, аузы шегенделген бес құдықтың көзге айрықша көрінуінің ықпалымен бес атауы қалыптасқанға ұқсайды. Ал «өгіз» сөзінің *су, ағыс, өзен* мәніндегі көне мағынасы бұл құдықтың тарихы да көне екенін, яғни сонау түркі тайпалары мекендеген кезеңнен сақталғанын байқатады. Демек, Бесөгіз дегеніміз бес құдықтың атауы екені осылайша расталуы да әбден мүмкін.

Борлы – Маңғыстау түбегінің батыс бөлігіндегі құдық. Терендігі – 2 м, су көлемі – 500 л/сағ. Маңғыстау Шығанағы Түпқараған Түбегінің шығыс бөлігіндегі құдықтың жанында орналасқан. Борлы деп аталуының себебі құдық суының құрамында бордың көп болуынан болса керек. Оған басты дәлел – Борлы құдығының құрғақ ақ топырақта, әктаста орналасуы. Танымдық тұрғыдан қарайтын болсақ, Бор – латынның «боракс» сөзінен тарайды. Боракс – табиғи минерал. Бор құрамында кварц, монтмориллонит, каолинит, гидрослюда, опал, глауконит, халцедон, цеолиттер, пирит, барит, темір оксидтері болады. Бор жылы климат жағдайында тұзды қалыпты теңіздерде ондаған метрден жүздеген метрге дейінгі терендіктерде тұнады. Геосинклинальдік аймақтарда бордың шөгінділері қатайып, әктасқа айналады. Бор мезо-кайнозой шөгінділерінде кең тараған. Демек, Борлы құдығы боры бар жерден қазылған құдық мағынасын білдіреді.

Ауызорпа – Маңғыстау ауданындағы Қаракешу тұзды көлінен солтүстік-батысқа қарай 3 км жерде орналасқан құдық. Көкжиектің етегінде бірнеше орпа құдықтары бар. Маңғыстау ауданындағы Қаракешу тұзды көлінен солтүстік-батысқа қарай 3 км-дей жерде баурайларға

жақын орналасқан Ауызорпа деген атпен жақсы таныс, бұл ауданның географиялық та, мәдени элементтерімен де байланысын көрсетеді. Қазақ тіліндегі «орпа» сөзі маңғыстаулық қуаң ландшафтының негізгі ерекшелігі болып табылатын суды жинап, сақтайтын таяз құдықтарға немесе табиғи қуыс дегенді білдіреді. Бұл тұрғыда «Ауызорпа» атауы «ауыз» (қазақ тілінде «ауыз» немесе «ашу» дегенді білдіретін) және «орпа» (таяз құдық) бірігуі. Бұл Ауызорпаның «құдық аузы немесе ашылуы» деген мағынаны білдіретінін көрсетеді, терең құдықпен салыстырғанда құдықтың аузы ашылып жабылатын қақпағы бар суға қол жеткізу болатын немесе шелекті қолмен салып су алуға болатын аузы кең таяз құдық ретінде түсіндіріледі. Когнитивтік тұрғыдан талдайтын болсақ, әдетте терең құдықтардың аузы барынша тар болады және құдық тереңдеген сайын оның аузы тар болатынын ескерсек, Ауызорпа – құдықтан гөрі су жинайтын қойма ретінде қабылданады.

Ащыболды – Қарақия ауданы, Маңғыстау қаласында орналасқан құдық. Тереңдігі – 21 м, су көлемі – 500 л/сағ., топырағы – сұр-қоңыр. «Ащыболды» атауы қазақ тіліндегі «ащы» немесе «тұзды» дегенді білдіреді. Бұл судың тұзды немесе минералға бай дәмі болуымен түсіндіріледі. Бұл Маңғыстау сияқты тұзды және шөлейт аймақтардағы жерасты суларына тән. «Ащыболды» деген атау «тұзды болды» немесе «ащы құдыққа айналды» дегенді білдіріп, судың сапасын немесе минералды құрамын сипаттайды. Сұр-қоңыр топырақты жерде орналасқан бұл құдықтың топырағында органикалық құнарлық аз. Бұл жерасты суларының дәмі мен минералды сапасына әсер етуі мүмкін. Концептуалық тұрғыдан қарасақ, «Ащыболды» атауы адамның дәм сезімі арқылы қалыптасқан. Демек, бұл құдық ауызсу ретінде пайдалану мақсатында қазылған. Суы ащы болғандықтан, яғни құдық топырағының тұзды минералдары көп болғандықтан, адамның танымдық санасына сарт еткен алғашқы ассоциациялық түсінік – ащы дәм атаудың негізгі уәжі болып тұр.

Аяққарасай – Маңғыстау облысының Қарақия ауданында орналасқан құдық. Маңғыстау облысының Қарақия ауданында орналасқан Аяққарасай құдығы оның географиялық және мәдени маңыздылығын көрсететін атауға ие болуы мүмкін. Қазақ тілінде «аяқ» төменгі бөлік дегенді білдіреді, ол көбінесе төбе немесе тау баурайы сияқты географиялық нысанның етегіндегі орынды білдіреді. «Қара» түсті білдіреді, ал «сай» көбінесе жыраны, шатқалдың ойық жерін немесе аңғарды сипаттау үшін қолданылады. Осылайша, «Аяққарасай» атауының уәжі – тау (немесе биік жота) етегіндегі қара сай немесе төбенің төменгі бөлігіндегі аңғары бар құдық дегенді білдіруі мүмкін. Бұл атау құдықтың қара түсті геологиялық қабаттың жанында немесе құнарлы қара топырақты жырада орналасуы мүмкін екенін немесе қара топырақтан пайда болуы мүмкін екенін көрсетеді. Лингвогеографиялық талдауға сүйенсек, Аяққарасай құдығы Түрікменстанмен шекаралас жерде орналасқан. Түрікменстанның көптеген жерасты сулары тұзды қабаттар арқылы өтеді. Бұл судың минералдануын арттырады. Осы аймақтың климаты құрғақ және ыстық, бұл булануды күшейтіп, су көздерінің тұздануына әкеледі. Сондай-ақ бұл аймақта өнеркәсіптік қалдықтар жиі төгіледі. Бұл жерасты суын ластайды. Осындай географиялық ерекшеліктеріне орай Аяққарасай құдығының тұзды болуы дәлелденіп отыр. Бірақ құдық атауы оның тұзды болуына қатысты емес, орналасқан нүктесінің геолокациясына қарай уәжделген.

Ақорпа – Маңғыстау облысының Бозашы (Бузачи) түбегінде орналасқан құдық. Ақорпа құдығы – аймақтың ландшафты мен мәдени ерекшеліктері туралы түсінік беретін атау. Қазақ тілінде «ақорпа» дегеніміз таяз құдықты немесе су жинайтын табиғи ойпатты білдіреді. Сондықтан Ақорпаны «ақ құдық» немесе «ақ қуыс» деп те атайды. Когнитивтік тұрғыдан талдасақ, «ақ» дескрипторы Маңғыстаудың кейбір аудандарында жиі кездесетін әктас пен бор түзілімдеріне тән бозғылт немесе ақшыл реңкке ие болуына байланысты аталған. Себебі тау жыныстарының түсіне қатысты аталған топонимдер өте көп. Ол сондай-ақ судың сапасына байланысты болуы да мүмкін, себебі бұл басқа құдықтармен салыстырғанда мөлдір немесе тұщы суы бар құдық деп танылады. Соған орай қазақ мәдениетіндегі тазалықты білдіретін символ «ақ» деп аталуының да уәжі құдық суының таза, сапалы болуына байланысты. Бозашы түбегіндегі малшылар Ақорпа құдығын әлі күнге дейін қолданып келеді. Сондықтан құдық жергілікті аймақтың өмір сүруінің ажырамас бөлігіне айналған.

Балтакеткен – Маңғыстау облысында орналасқан құдық. Тереңдігі – 12 м, су көлемі – 600 л/сағ. «Балтакеткен» атауы қазақ тіліндегі «балта» мен «кеткеннің» бірігуінен жасалған. Біріккен атау «балта қалдырған жер» немесе «балта жоғалған жер» деген мағынаны білдіруі мүмкін. Бұл атаудың тарихи немесе мәдени тамыры болуы мүмкін. Мысалы, аумақтың бір кездері қоныстанушылардың ағаш егумен айналысқанын немесе құрылыс жұмыстары болғанын, тіпті қу даланы жайылымға дайындау үшін шенгелден тазартылған болар деген болжамдармен, балтаның уәжділігіне сүйенуге болады. Лингвогеографиялық тұрғыдан талдайтын болсақ, «Балтакеткен» құдығы қоныр топырақты ландшафта орналасқан. Демек, онда қара жусан, сұр жусан, бұйырғын, тасбұйырғын, сексеуіл шоғырлары өседі. Құдық айналасын бұталы өсімдіктерден тазалау үшін міндетті түрде балта қажет. Бәлкім құдық басына балта қою үрдісі болуы мүмкін. Осылайша құдық атауына «балта» сөзі негізгі уәж болып тұр.

Басшорым – Солтүстік Ақтау жотасының батысындағы құдық. Маңғыстау ауданында орналасқан. Тереңдігі – 4 м, су шығымы – 180 л/сағ. Түркі тілдеріндегі «бас» сөзі «шын», «бастау» дегенді білдіреді. Қазақ тілінде «шоры» және «шорымық» сөздері бар. Шоры – «қызметші әйел, малай» деген мағынаны білдіреді, шорымық – «ағаштың шоғы» дегенді білдіреді. Демек, басшорым құдығының атауын бұлайша талдауға болмайды. Басшорым – құдық басында шырақшысы бар, қорғалатын құдық деген болжаммен түсіндіруге болады. Немесе «атау бас (зат есім) және шорым (зат есім) сөздерінің бірігуі арқылы жасалған. Шор – «сор, кепкен тұзды көл» (Мурзаев, 1984: 630). Атауда ш/с сәйкестігі кездеседі. Мағынасы: «суы мол, ащы (тұзды) құдық» деген талдаумен уәждеуге болады.

Жолбаян – Маңғыстаудың Солтүстік үстіртіндегі тұзды жазықтағы құдықтар. Құдықтың саны 10-нан асады. «Жолбаян» атауы ауданның табиғаты туралы да, осы құдықтардың тарихи маңызы туралы да түсінік береді. Қазақ тіліндегі «жол» және «баян» сөздерінен бірігіп, тұрақты немесе ұзаққа созылатын жолды білдіруі мүмкін. Сондықтан Жолбаян «ұзақ жол» немесе «төзімділік жолы» деп танылуы мүмкін. Когнитивтік тұрғыдан талдайтын болсақ, бұл құдықтар көшпенділер, малшылар және саудагерлер жүріп өткен жол бойындағы орналасқан жерін меңзеп, жазықта тұрақты су көзін қамтамасыз еткенін көрсетеді. Осылайша, Жолбаян құдықтары жергілікті халықтың жол бойында тұрақты су көздерін дамытудағы еңбегін көрсетеді және бұл құдықтардың үстірт арқылы тұрақты қозғалыс және қоныстану маршруттарын қолдаудағы рөлін де көрсетеді.

Жұзадыр құдығы – Маңғыстау облысы Қарақия ауданының орта бөлігінде, теңіз деңгейінен 200 м биіктіктегі жазықта орналасқан. Құдық суы тартылған. «Жұзадыр» атауы жергілікті ерекшеліктерді көрсетуі мүмкін. Қазақ тіліндегі «жүз» немесе «бет» сөзінен және «адыр», әдетте «төбе, биіктік» сөзінен біріккен. Немесе «төбенің беткейі» сияқты мағынаны білдіруі мүмкін, бұл салыстырмалы түрде тегіс ландшафтының көрнекі жерін білдіруі мүмкін. Маңғыстауда жерасты сулары тау жыныстарының қабаттары арқылы сүзілген кезде минералдарды жиі сіңіреді, бұл дәмге әсер етуі мүмкін. Сондай-ақ жүз саны (100 сан есімі) мен адыр, яғни «бір-біріне сансыз ұласып, тұтасып жатқан белесті, дөңесті жер» мағыналарының бірігуінен болуы да мүмкін.

Кейтар – Қарабауыр жотасының солтүстігіндегі құдық. Маңғыстау облысы Қарақия ауданы мен Қарақалпақ Республикасының шекарасында орналасқан. Тереңдігі – 37 м, су көлемі – 100 л/сағ. Ол теңіз деңгейінен шамамен 220 м биіктікте қазылған. Мал суаруға пайдаланылады. «Кейтар» атауының қазақ тілі мен мәдениетіне қатысты мағыналары болуы мүмкін. *Кей* – қазақ тіліндегі «кейіп», яғни «кескін, тұрпат, пішін» деген мағынаны білдіреді, *тар* – «кең емес, кішкентай, шағын» мағынаны білдіреді. Демек, *Кейтар* атауы – «пішіні, көлемі тар құдық» деген уәжде болған деп танымыз.

Сарышыңырау – суы тұщы құдық. Маңғыстау облысы, Бейнеу ауданындағы Төлеп теміржолы бекетінің солтүстік жағында 5 км жерде орналасқан. Жоңғармен соғыста ерлігімен көзге түскен Әбілхайыр хан батырларының бірі – Сары Балтаұлы қазақ ауылдарын осы Сарышыңырауға бастап келіп қоныстандырған. Сары Балтаұлының жоңғар халқына қарсы соғыс жылдарындағы қосқан үлесі және оның қазақ ауылдарын қоныстандырудағы рөлі құдық атауының тарихи себептеріне байланысты бағдар ретіндегі маңыздылығын көрсетеді. Осылайша,

Сарышыңырау құдығының табиғи және тарихи маңызы бар, ол жергілікті халық үшін өмірлік маңызды ресурс қана емес, сонымен қатар қазақ халқының алдында тұрған тарихи сын-қатерлерге қарсы тұрақтылық пен қоғамдық мұраның символы болып табылады.

Утас – Маңғыстау облысындағы құдық. Ақтау-Бейнеу жолының бойында орналасқан. Маңғыстау ауданында орналасқан әк (известь) құдығы, яғни утасты жерге қазылған құрылысымен уәжделеді. Әктастан жасалған құдық суының минералды құрамы басқаша болады. Маңғыстау сияқты шөлді аймақтарда құдықтар жергілікті халық пен мал шаруашылығын қамтамасыз ету үшін қажет болған. Соның ішінде Утас құдығы мал шаруашылығына аса пайдалы минералды суымен сұранысқа ие болған. Себебі мал ауырғанда утас жалатып емдеу үшін Утас құдығына баратын болған.

Қазбасқазған – Латыпқазған кентінің оңтүстік-шығысындағы құдық. Ол Маңғыстау облысының Маңғыстау ауданында орналасқан. Теңіз деңгейінен 150 м биіктікте жатыр. Тереңдігі – 21 м, су шығыны – 500 л/сағ. Қазбасқазғанның тарихи маңызы да болуы мүмкін, жергілікті аңыздармен, фольклормен немесе қазақ халқының қоныстану заңдылықтарымен байланысты. Құдық өмірлік маңызды ресурс болғаны ғана емес, сонымен қатар Маңғыстаудағы жер, су және мәдени бірегейлік арасындағы терең байланыстарды бейнелейтін уәжімен де ерекшеленеді. Құдық атауы құдықты қазған адамға қатысты болуы да мүмкін. Сондай-ақ «қазық басынан қазған» деген уәждемесі болуы мүмкін. Бұнымен қоса, «қаз-қаз басып тереңге бойлай қазылған» болуы да мүмкін.

Қарақозы – Маңғыстау облысының батыс үстірт кемерінің шығыс бөлігіндегі құдық. Сайөтес ауылының солтүстігінде 25 км жерде Қарнау қонысы маңында орналасқан. Теңіз деңгейінен 190 м биіктікте жатыр. Тереңдігі – 10 м, су шығымы – 110 л/сағ. «Қарақозы» атауының құрамдас бөліктері: қара – түс және қозы – қой төлі. Құдық атауы жергілікті жердегі табиғаттың ерекшелігіне немесе осы аймақтағы мал бағу тәжірибесіне қатысты Қарақозы берілген. Қарақозы құдығы Қарнау және Сайөтес сияқты елді мекендерге жақын орналасуы оның жергілікті халық үшін тарихи маңызы бар екенін көрсетеді. Демек, құдық халық тығыз шоғырланған жерде орналасқан. Құдық тек су көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар бағыт-бағдар (навигация) үшін және осы аймақта жайылатын төрт түліктің тірек нүктесі ретінде де қызмет еткен. Сол себепті құдық халық жадында терең сақталып, жергілікті мәдениеттің нышанына айналған.

Сартай құдығы – Маңғыстау облысы Қаратөрткүл ауылындағы терең құдық. Есімі елге белгілі құдықты Бегей Сартай құрметіне қойылған. Құдықтың тереңдігі 2 метр болғанымен, құдық өте тар. Бұл – ең аузы тар құдық ретінде танылған. Сондықтан құдықты қыстан кейін тазалау өте қиынға соққан. Құдықты тазалаушыға арнап құдық басына там салынған. Сол тамды Сартай зияраты деп атаған.

Басар-Түрке құдығы – Маңғыстау облысындағы тарихи оқиғасымен ерекшеленген құдық. XIX ғасырда Басар байдың өтінішімен бәйбішесіне арнап құдық қаздырған. Басар байдың әйелінің аты – Түрке. Байдың әйеліне деген махаббаты ел аузында аңызға айналған. Осыған орай құдық атауы екі ғашықтың құрметіне «Басар-Түрке» құдығы аталған.

Қорытынды

Маңғыстаудағы құдық атаулары аймақтың тарихы, мәдениеті және халқының құндылықтары туралы түсінік беретін бірегей лингвистикалық нысан ретінде қызмет ететіні сөзсіз. Құдық атауларының Маңғыстау тарихын танытушы қызметі айқын көрінді:

1. Тарихи маңызы – құдық атаулары маңызды оқиғаларды, жеке тұлғаларды немесе аймақта із қалдырған нысандарды танытады. Мысалы, көрнекті қайраткерлердің немесе көшбасшылардың, аты аңызға айналған саяхатшылардың немесе тарихи рулардың атымен аталуы.

2. Географиялық және табиғи сипаттамалар – құдық атаулары географиялық ландшафты туралы білім береді: өсімдіктер, жануарлар немесе жер бедерінің түсі мен құрылымы сияқты табиғи ерекшеліктер атаудың мағынасынан айқындалады. Атаудың мағынасы сондай-ақ құдықтың алғаш пайдаланған кездегі тарихи оқиғасынан дерек береді.

3. Рухани және мәдени құндылықтар – құдық атауларында кейде рухани немесе діни уәж

болады. Жергілікті халықтың наным-сенімдері мен мәдени ерекшеліктерін көрсететін коннотациялар, қасиетті жерлерге сілтеме жасалған атаулар құдықтардың тек су көздері ретінде ғана емес, сонымен қатар рухани маңызы бар немесе ғұрыптық мақсаттағы орындар ретінде де қызмет еткенін көрсетеді.

4. Практикалық ақпарат. Кейбір құдық атаулары судың сапасына, оның минералды құрамына қатысты уәжделеді. «Тұз» немесе «ашы» деген сөздерді қамтитын атаулар бұл құдық суының белгілі бір минералды қасиеттерге ие болуы мүмкін екенін көрсетеді, ал тазалыққа немесе молшылыққа байланысты атаулар тұщы су көздері бар құдық екенін көрсетуі мүмкін.

Құдық топонимдері лингвогеографиялық бірлік ретінде қызмет ете алады және белгілі бір ареалды аймақтың тілін зерттеуде негізгі нысан көзі бола алады. Құдық атаулары арқылы жергілікті халықтың көші-қон тарихын, мәдени өзара әрекеттесуін, тіпті ғасырлар бойғы қалыптасқан сол жердің экологиясын анықтауға болады.

Әдебиеттер

- Борлыкова Б., Меньев Б. К вопросу изучения ойратских гидронимов бассейна реки Или // Вопросы ономастики. 2022. – Т. 19. – № 2. – С. 104-126.
- Голубева Е.В. Колодец как сакральный пространственный локус // Молодой ученый, 2009. – № 10 (10). – С. 222-225.
- Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- Қартаева Т. Құдық көрсен шегенде // «Қазақ әдебиеті» газеті. – Алматы, 10.05.2020.
- Қондыбаев С. Маңғыстау географиясы. – Алматы, 1997. – 135 б.
- Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 13 том. – Алматы, 2010. – 324 б.
- Маңғыстау облысы сакралды тарихи-мәдени нысандарының интерактивті картасы. Электронды ресурс. <https://mangystau.inmap.kz/>
- Маңғыстау энциклопедиясы. – Алматы, 2008. – 630 б.
- Мурзаев Э.М. Словарь географических терминов. – Москва: Мысль, 1984. – 634 с.
- Нұрдаулетова Б. Маңғыстау топоареалындағы діни топонимдер // Еуразиялық гуманитарлық институт хабаршысы. – №2. – 2024. – Б. 59-66.
- Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». – Том 2. – Москва: Языки русской культуры, 1978. – 546 с.
- Burgos, A. The Ancient Wells of North Africa: An Archaeological Perspective. – Mediterranean Archaeology and History, 2017. – 57 p.
- Doerfer, G. Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (Vornehmlich der Mandschurei). Olms, Hildesheim u.a. – 2004. – 367 p.
- Frye, R. The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion – Princeton: Markus Wiener Publishers, 1996. – 536 p.
- Herzfeld, E. The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East. Michigan, 2008. – 392 p.
- Ingram, T. Water Sources in the Arabian Desert and Their Influence on Trade Routes // Middle Eastern Historical Studies, 2020. – P. 81-99.
- Kogan, L. Semitic Toponymy: Ancient Wells and Linguistic Heritage, Semitic Languages and Cultures, 2016. – 285 p.
- McReynolds, M. The Role of Water Sources in Middle Eastern Toponymy and Settlement Patterns. Journal of Cultural Geography, 2019. – P. 56-78.
- O'Reilly, Jessica H. The technocratic Antarctic: an ethnography of scientific expertise and environmental governance. Cornell University Press, 2017. – 208 p.
- Pelliot, P. Notes sur l'histoire de la route de la soie. Année 2008. – P. 1273-1282.
- Stein, M. Ancient Khotan: Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Oxford, Clarendon Press, 1907. – 621 p.
- Thomas, D.E. Wells and Settlement Stability in the African Desert Landscape // African Studies Review, 2018. – Issue 7. – P. 39-56.

References

- Borlykova, B., Menjaev, B. (2022) K voprosu izuchenija ojratskih gidronimov bassejna reki Ili. Voprosy onomastiki. 2022. T. 19. № 2. S. 104-126. [Borlykova B., Menyayev B. (2022) On the issue of studying the Oirat hydronyms of the Ili river basin. Problems of Onomastics. T. 19. № 2. P. 104-126] (in Russian)
- Burgos, A. (2017) The Ancient Wells of North Africa: An Archaeological Perspective. Mediterranean Archaeology and History. 57 p.

- Doerfer, G. (2004) Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (Vornehmlich der Mandschurei). Olms, Hildesheim. 367 p. (in German)
- Frye, R. (1996) The Heritage of Central Asia: From Antiquity to the Turkish Expansion. Princeton: Markus Wiener Publishers. 536 p.
- Golubeva, E.V. (2009) Kolodec kak sakral'nyj prostranstvennyj lokus. Molodoj uchenyj. № 10 (10). S. 222-225. [Golubeva, E.V. (2009) Wells as a sacred spatial locus. Young scientist. № 10 (10). P. 222-225] (in Russian)
- Herzfeld, E. (2008) The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East. Michigan. 392 p.
- Ingram, T. (2020) Water Sources in the Arabian Desert and Their Influence on Trade Routes. Middle Eastern Historical Studies. P. 81-99
- Interactive map of sacral historical and cultural sites of Mangystau region. Electronic resource. <https://mangystau.inmap.kz/>
- Kogan, L. (2016) Semitic Toponymy: Ancient Wells and Linguistic Heritage. Semitic Languages and Cultures. 285 p.
- Mangystau jenciklopedijasy (2008). Almaty. 630 b. [Encyclopedia of Mangystau (2008). Almaty. 630 p.] (in Kazakh)
- McReynolds, M. (2019) The Role of Water Sources in Middle Eastern Toponymy and Settlement Patterns. Journal of Cultural Geography. P. 56-78.
- Murzaev, E.M. (1984) Slovar' geograficheskikh terminov. Moskva: Mysl'. 634 s. [Murzayev, E.M. (1984) Dictionary of geographical terms. Moscow: Mysl'. 634 p.] (in Russian)
- Nurdauletova, B. (2024) Mangystau topoarealyndagy dini toponimder. Eurazijalyq humanitarlyq institut habarshysy №2. B. 59-66. [Nurdauletova, B. (2024) Religious toponyms in Mangystau topoarea. Informer of the Eurasian Institute of Humanities. №2. P. 59-66] (in Kazakh)
- O'Reilly, Jessica H. (2017) The technocratic Antarctic: an ethnography of scientific expertise and environmental governance. Cornell University Press. 208 p.
- Pelliot, P. (2008) Notes sur l'histoire de la route de la soie. Année. P. 1273-1282 (in French)
- Qartaeva, T. (2009) Qudyq korseng shegende. Qazaq adebiyati gazeti. Almaty, 10.05.2020. [Kartayeva, T. (2009) If you see a well. Kazakh adebiyati. Almaty. 10.05.2020] (in Kazakh)
- Qondybaev, S. (1997) Mangystau geografijasy. Almaty. 135 b. [Kondybayev, S. (1997) Geography of Mangistau. Almaty, 135 p.] (in Kazakh)
- Qondybaev, S. (2010) Tolyq shygarmalar zhinagy. 13 tom. Almaty. 324 b. [Kondybaev, S. (2010) Complete collection of works. Volume 13. Almaty. 324 p.] (in Kazakh)
- Sevortjan, E. (1978) Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov: Obshchetjurkskie i mezhtjurkskie osnovy na bukvu «B». Tom 2. Moskva. Jazyki russkoj kultury. 546 s. [Sevortyan, E. (1978) Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases with the letter "B". Volume 2. Moscow Languages of Russian culture. 546 p.] (in Russian)
- Stein, M. (1907) Ancient Khotan: Detailed Report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Oxford, Clarendon Press. 621 p.
- Thomas, D.E. (2018) Wells and Settlement Stability in the African Desert Landscape. African Studies Review. P. 39-56.
- Zhanuzaq, T. (2007) Qazaq onomastikasy. Ataular syry. Almaty: Dajk-Press. 524 b. [Zhanuzak, T. (2007) Kazakh onomastics. The secret of names. Almaty: Dyke-Press. 524 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 12.11.2024

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.12.2024

© Әмірбекова А.Б., Нұрдаулетова Б.І., Аскерова С.В., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Бекзат Бегалықызы Динаевафилология ғылымдарының кандидаты,
Astana IT University, Қазақстан, Астана қ.

ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ПАРЕМИЯЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОСИНЕРГИЯСЫ

Андатпа. Мақала қазақ және түрік паремиологиялық қорының өзіне тән ерекшеліктерін зерттеуге арналған. Бұл зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің өзара синергиялық байланысын, олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтау. Зерттеу мақсатын іске асыру үшін ғылыми теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Қазақ тіліндегі 340, түрік тіліндегі 309 паремиялық бірлік аясында талдау жүргізілді. Бұл зерттеу нәтижесінде автор қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің когнитивтік, этнолингвистикалық, прагматикалық, синергетикалық аспектілері бойынша белгілі бір ұқсастықтар мен айырмашылықтар кешені бар деген қорытындыға келді. Жеке логикалық бірлік, тілдік құбылыс, қоршаған дүниені көркем қабылдау нысаны ретінде қарастырылатын паремиялардың синергиялық байланысы, олардың қазіргі шығыс мәдениетіндегі ерекше рөлі талданды. Ұлт менталитетінің, оның дүниетанымы мен қоршаған әлемге қатынасын көрсететін паремияларды жеке тілдік бірлік ретінде зерттеу маңызды. Әрбір ұрпақтың ата-бабасының ұлттық, дәстүрлі, мәдени, тұрмыстық, этникалық көзқарасын жаңғыртуға шақыруы ұсынылған тақырыптың өзектілігін дәйектейді. Қазақ-түрік паремиологиялық қорын лингвосинергиялық аспектіде зерттеу, қыпшақ және оғыз топтарына жататын паремиялардың жалпы және ерекше белгілерін талдау, қазақ-түрік паремиологиялық қорының лексемаларына статистикалық-семантикалық талдау жасау зерттеудің өзіндік ерекшелігі мен жаңалығын көрсетеді.

Тірек сөздер: паремия; синергия; ұжымдық сана; мақал-мәтелдер; аттрактор; репеллер**Сілтеме жасау үшін:** Динаева Б.Б. Қазақ және түрік паремияларының лингвосинергиясы. *Tiltany*, 2024. №4 (96). 25-39-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-25-39>**Бекзат Бегалықызы Динаева**

кандидат филологических наук,

Astana IT University, Казахстан, г. Астана

ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com

ЛИНГВОСИНЕРГИЯ КАЗАХСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПАРЕМИЙ

Аннотация. Статья посвящена исследованию характерных особенностей паремиологических фондов казахского и турецкого языков. Целью данного исследования является выявление синергетических связей между казахскими и турецкими пословицами и поговорками, а также их общих и отличительных черт. Для достижения цели исследования использовались научно-теоретические методы исследования. Анализ проводился в рамках 340 паремических единиц в казахском и 309 в турецком языках. В результате исследования автор пришел к выводу, что казахские и турецкие пословицы демонстрируют определенный комплекс сходств и различий в когнитивном, этнолингвистическом, прагматическом, синергетическом аспектах. Были проанализированы синергетические связи паремий, рассматриваемых как отдельная логическая единица, языковое явление, форма художественного восприятия окружающего мира, подчеркнута их особая роль в современной восточной культуре. Важно изучать паремии как отдельные языковые единицы, отражающие менталитет нации, ее мировоззрение и отношение к окружающему миру. Призыв каждого поколения к возрождению национальных, традиционных, культурных и бытовых этнических отношений своих предков обосновывает актуальность предлагаемой темы. Изучение казахско-турецкого паремиологического фонда в аспекте лингвосинергетики, анализ общих и специфических признаков паремий, относящихся к кипчакской и огузской группам, а также статистико-семантический анализ лексем казахско-турецкого паремиологического фонда свидетельствуют об оригинальности и новизне исследования.

Ключевые слова: паремия; синергия; коллективное сознание; пословицы и поговорки; аттрактор; репеллер**Для цитирования:** Динаева Б.Б. Лингвосинергия казахских и турецких паремий. *Tiltany*, 2024. №4 (96). С. 25-39. (на каз. яз.)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-25-39>

Bekzat Dinayeva

Candidate of Philological Sciences,

Astana IT University, Kazakhstan, Astana

ORCID: 0000-0002-3015-0515 E-mail: bekzatdinayeva@gmail.com

LINGUOSYNERGY OF KAZAKH AND TURKISH PAREMIA

Abstract. The article is dedicated to exploring the characteristic features of the Kazakh and Turkish paremiological funds. The aim of this research is to identify the synergistic connections between Kazakh and Turkish proverbs and sayings, as well as their common and distinctive features. Scientific-theoretical research methods were utilized to achieve the research goal. An analysis was conducted within the framework of 340 paremic units in Kazakh and 309 in Turkish languages. As a result of this study, the author concluded that Kazakh and Turkish proverbs exhibit a certain complex of similarities and differences in cognitive, ethnolinguistic, pragmatic, and synergistic aspects. Synergistic connections of paremia were analyzed, considered as separate logical units, linguistic phenomena, forms of artistic perception of the surrounding world, highlighting their special role in contemporary Eastern culture. It is important to study paremia as separate linguistic units reflecting the mentality of the nation, its worldview, and attitude towards the surrounding world. The call of each generation to revive the national, traditional, cultural, and everyday ethnic relations of their ancestors justifies the relevance of the proposed topic. The study of the Kazakh-Turkish paremiological fund in the aspect of linguo-synergetics, analysis of the common and specific features of proverbs related to the Kipchak and Oghuz groups, as well as the statistical-semantic analysis of lexemes of the Kazakh-Turkish paremiological fund demonstrate the originality and novelty of the research.

Keywords: paremia; synergy; collective consciousness; proverbs and sayings; attractor; repeller

For citation: Dinayeva, B. Linguosynergy of Kazakh and Turkish Paremi. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 25-39. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-25-39>

Кіріспе

Кез келген тілдегі паремиологиялық қор ұжымдық санадан туған, көптеген ұрпақтың сынынан өткен және ұрпаққа ұжымдық құндылықтарды таныту құралы ретінде берілген мағыналарды біріктіру феномені ретінде қабылданады. Мақал-мәтелдер көпмәдениетті тіл білімінің феномені ретінде қоршаған орта шындығын стереотиптік бағалаудың афоризмдік үлгілеріне негізделген. Оларды қабылдау мәдени-әлеуметтік даму үдерісінде өзгеруі мүмкін. Бұл, көбінесе, астарлы (ауыспалы) мағынада жұмсалатын паремиялардың лингвомәдени кодының «ашық» сипатына байланысты болып келеді.

Мақал-мәтелдер халық туындысы болғандықтан, кейінгі ұрпаққа олардың бастапқы жасалу уәжін табу, оны түсіну қиындық тудырып жатады. «Лингвомәдени массив ішінде тура мағынасын сақтаған паремияларды өзіне тән идиомалық табиғатына байланысты жеке мәтіндік өріс ретінде қарастыруға болады» (Антонова, 2020: 8). «Мақал-мәтелдердің өзіне тән ішкі мүмкіндіктеріне байланысты оларды зерттеу өте қиын, өйткені оларды бір мезгілде жеке логикалық бірлік ретінде де, тілдік құбылыс ретінде де, қоршаған дүниені көркем қабылдау нысандары ретінде де қарастыруға болады» (Гафарова, 2017: 54).

Ескі замандарда пайда болып, бүгінгі күнге дейін жеткен ерекше әрі бірегей этнолингвистикалық құбылыс – паремияларда халықтың дүниетанымы, дәстүрлі өмір салты мен құндылықтары бейнеленеді. Мақал-мәтелдер қазіргі заманауи шығыс мәдениетінде жалғасын тауып, ауызекі сөйлеу әдебіне де, әдеби тілге де әсер етеді. Лингвомәдени сипаттағы бірлік ретінде этнос менталитетін айқындайтын паремиялардың синергиясын зерттеу кейінгі ұрпаққа ұлттық құндылықтарды жеткізу мақсатынан туындайды.

Қазақ және түрік халықтарының паремияларын синергетикасы ерекше этнолексикалық сөздік қор құрайды. Бұл бүгінгі қоғамның рухани-әлеуметтік жаңғыру, өзгеру деңгейіне сәйкес сөз әлеуетінің танылуы мен жан-жақты ашылу мүмкіндігін көрсетеді. Сайып келгенде, қазіргі қазақ және түрік тіл біліміндегі тілді зерттеудің жаңа ғылыми үрдісіне сай танылатын лингвомәдени сөз байлығы арқылы екі халықтың рухани өрісімен сабақтас ұлттық болмысын тани аламыз. «Ұлттық болмыс тіл арқылы бейнеленген ұлттық мазмұннан көрінеді. Ұлттық мазмұндағы мақал-мәтелдің синергиялық құдіретін тануға қатысты лингвомәдени үрдістің жалғасып, өріс алуы «тілдің ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, материалдық өндіріс пен тұрмыс күйін ұлттың рухани дүниесімен сабақтас сипаттайтын

этнотаңбалар жүйесінің өзекті арқауы болуында» деген қағидаға бекіткен этнолингвистика арқылы сипаттауға болады (Манкеева, 2008: 90). Этнолингвистика саласына сәйкес этнос болмысын оның тілі арқылы танытатын ғылыми зерттеулерде мақал-мәтелдің бойындағы ұлттық рух жан-жақты және кешенді тұтастықта ашылады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі паремиологиялық қордың синергиясын теориялық және практикалық-эмпирикалық әдістер арқылы зерттей келе, екі ұлттың мақал-мәтелдерінде тарихи дамудың жалпы сипатына байланысты когнитивтік, этнолингвистикалық, прагматикалық, синергетикалық аспектілердегі белгілі бір ұқсастықтар кешенінің бар екендігі туралы материалдарды жинақтап, талдап, соның негізінде екі халықтың өмір салтындағы құндылықтардың рөлінің жоғары екендігіне және аумақтық-географиялық тіршілік ету ортасының өзгеруіне байланысты түрік халқының отырықшылыққа ертерек көшуімен байланысты айырмашылықтардың да бар екендігіне көз жеткіздік.

Бұл зерттеудің мақсаты – қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялардың синергиялық байланысын, олардың ортақ және өзіндік ерекшеліктерін эмпирикалық материалдарды салыстыра отырып анықтау. Қазақ және түрік паремияларының лингвосинергиясы – екі халықтың мәдениеті мен тіліндегі ортақ рухани құндылықтарды, дүниетанымдық ерекшеліктерді және ұғымдық негіздерді синергетикалық тұрғыдан қарастыру. Лингвосинергия – паремияларды тіл мен мәдениет тоғысында зерттейтін бағыт, ол тілдік құрылымдардың мағыналық байланысын, семантикалық үйлесімін және ұлттық дүниетанымдағы ортақтық пен айырмашылықтарды зерттеуге мүмкіндік береді.

Қазақ және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдердің синергиялық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде зерттеп, олардың ортақ және ерекше белгілерін анықтау, лексемаларға статистикалық-семантикалық талдау жасау арқылы қазақ және түрік әлеміндегі ғаламның тілдік бейнесіне жаңа көзқараспен қарау ғылыми мақаланың түпнұсқалығы мен жаңалығын білдіреді.

Материал және әдістер

Бұл жұмыстың талдау нысанына қазақ және түрік мақал-мәтелдерінің қазіргі заманғы қоры алынды. Зерттеудің эмпирикалық материалы қазақ тіліндегі 340, түрік тіліндегі 309 паремиялық бірлікке негізделген. Ғылыми мақаланы әзірлеу үшін теориялық жалпы ғылыми (сипаттау, талдау және жинақтау, аналогия, индукция және дедукция, жіктеу әдістері) және эмпирикалық (деректер жинау, статистикалық талдау, сандық есептеулер) зерттеу әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Түркі тілдер тобына жататын паремиялардың зерттелу тарихы XI-XII ғасырда өмір сүрген ойшылдардың өз туындыларына көркемдік қуат беру үшін мақал-мәтелдерді пайдаланған шығармаларынан бастау алады. Түркі паремияларына арналған алғашқы еңбек паремиологиялық материалдарды түпнұсқада жазып алған ортағасырлық ақын Ахмет Йүгінекидің «Хибатул-хақайық» («Ақиқат сыйы») шығармасы болды. Сонымен қатар мақал-мәтелдер орта ғасырлардағы түркі ғұламаларының адам өмірінің белгілі бір салаларына, атап айтқанда, саясатқа, әскери істерге және медицинаға арналған еңбектерінде де кездеседі. XIX ғасырда өмір сүрген зерттеушілер даналық сөздерге халықтың төл мәдениетінің көрінісі ретінде қарап, мақал-мәтелдердің мағынасын түсіндіруге емес, оларды жинақтап, жазып алуға көңіл бөлген. Бұл үрдіс бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді.

Ұлттық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі – мақал-мәтелдер XX ғасырда ғалымдардың қызығушылығын тудырғанымен, көптеген ғылыми еңбектер мақал-мәтелдерді әдеби тұрғыдан зерттеуге бағытталды. Мақал-мәтелдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеген ғылыми жұмыстар әлі де болса, жеткіліксіз. Бұл, әсіресе, түркі тобындағы тілдерге, атап айтқанда, қазақ және түрік тілдеріне де қатысты. Жеке түркі тілдерінің паремиологиялық қоры жөнінде біршама зерттеулер жүргізілсе де, қазақ-түрік тілдеріндегі паремиологиялық қордың синергиясы туралы лингвистикалық зерттеулердің өте аз екендігін айту қажет.

Қазақ тілінің паремиологиялық қорын зерттеушілер қазақ паремияларының нысандары мен жанрлық ерекшеліктеріне, олардың әлеуметтік-мәдени сипаттамаларына көп көңіл бөледі, сондай-ақ түркі тілдер тобына жататын этностардың паремиологиялық қорына тән жалпы ерекшеліктерге қатысты қорытындыға келе отырып, мақал-мәтелдерді санаттарға бөлуге

тырысады. Қазақ паремиологиясының антрополингвистикалық бағыттағы дербес пән ретінде қалыптасуының теориялық тұжырымдамасын негіздеп берген академик Ә.Қайдар мақал-мәтелдердің тілде пайда болу факторлары дами келе адамға, оның сын-сипаты мен мінез-құлқына, іс-әрекетіне, қалып-күйі секілді қасиеттеріне ауысу уәждерін айқындау, мән-жайын тарқатып түсіндіру, соның негізінде мақал-мәтелдер мазмұн-мағынасының бүгінгі этнопедагогикалық тұжырымдаманың арқауына айналуын дәйектеу, мақал-мәтелдердің логика-семантикалық жіктелу қағидаттарын айқындай отырып, тақырыптық-мағыналық тұрғыдан топтастыру және жүйелеу, этностың «тіл әлеміне» құйылар этнолингвистикалық арналардың ең құнарлысы ретінде олардың этнос болмысын танып-білуге қосар үлесін анықтау тәрізді басты мәселелерді паремиялардың этнолингвистикалық өзекті мәселелері қатарында көрсетеді. Сондай-ақ мақал-мәтелдерді «тірек» сөздер арқылы тақырыптық топтар жүйесіне енгізе отырып, олардың бойындағы негізгі және туынды мағыналық өзгерістердің тілдік тетіктері мен уәждерін айқындауды этнолингвистиканың күрделі міндеттері қатарына жатқызады (Қайдар, 1998: 25-26). Ә. Қайдардың мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық аспектіде зерттеуге байланысты ғылыми пікірлері мен тұжырымдарын, сонымен бірге Н.А. Амосова, А.В. Кунин, В.В. Виноградов, В.Н. Телия, В.М. Мокиенко, М.Т. Тагиев, И.И. Чернышева, Н.Н. Пантусов, Я. Лютш, А.И. Ефимов т.б. орыс фразеологтері мен Г.Л. Пермяков, Ю.М. Котова секілді паремиологтердің іргелі еңбектерін теориялық-методологиялық тұғыр еткен М. Мирза, Г. Қалиева, Ж. Исаева, Р. Жүнісова т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қазақ мақал-мәтелдері танымдық, прагматикалық, этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан қарастырылады (Динаева, 2013: 16).

Түрік паремияларын зерттеуші ғалымдар мақал-мәтелдерді көбінесе лингвистикалық талдау аясынан тыс зерттеуге мән берген. Атап айтсақ, түрік тіліндегі мақал-мәтелдердің ұзақ уақыт бойына трансформациялану үдерістерін И. Башгөз өзінің «The Horse does the Work, the Hero Boasts: the Seven-Century Life of a Turkish Proverb» деген еңбегінде (Başgöz, 1994: 47-57) қарастырса, А. Янар түрік мақал-мәтелдерін зообиологиялық тұрғыдан (Yanar, 2023) зерттеген. Жекелеген жергілікті аумақтарға тән мақал-мәтелдерді Е. Торун (Torun, 2002: 185-192) мен Х.Таш қарастырады (Taş, 1995: 1025-1032). Зерттеуші Х. Хасан шетелге қоныстанған түріктердің мәдени-тілдік ортасындағы мақал-мәтелдердің өзгеріске түсуіне еңбек арнаған (Hasan, 1997). Ал Н. Муаллимоглу түрік мақал-мәтелдеріне тән синтаксистік белгілерді зерттесе (Muallimoglu, 1990), О. Аксой түрік фразеологизмдері мен мақал-мәтелдерінің сөздігін түзіп, мағынасын ашқан (Aksoy, 2007).

Түрік тіліндегі мақал-мәтелдерді тақырыптық топтарға жіктеп, мақалдардың түсіндірмесі берілген сөздіктер құрастырғандар қатарында А. Су, А. Пар, А. Ой, Ө. Чобаноглу, Ө. Асым, А. Аксой, Х. Хажыоглу, Р. Туран т.б. ғалымдарды айтуға болады. Ал түрік мақалдарын басқа да түркі тілдерінің мақалдарымен салыстырған зерттеушілер біршама. Атап айтсақ, С. Гөнен «Батыс түрік тіліндегі өлең түрінде келген мақал-мәтелдер» атты зерттеуінде Каспий теңізінің батысында қоныстанған және батыс түріктер деп аталатын түрік мемлекеттері мен қауымдарының өлең түрінде келген мақал-мәтелдерінің мазмұнын, мифологиясын, мағыналық қатынасын, түр-варианттық қатынасын т.б. аспектілерін қарастырады (Gönen, 2006).

Ғалым У. Гүрсу «Қазақ және түрік тілдерінің мақал-мәтелдерін салыстырмалы түрде зерттеу» атты докторлық диссертациясында екі тілдегі 10000-ға жуық мақал-мәтелді тақырыптарына қарай топтастырып, қазақ тіліндегі мақал-мәтелдерді түрік тіліне аударып, екі тілдегі мақал-мәтелдерді пішіні мен мазмұны жағынан салыстырса (Gürsu, 2009), Е. Гөнен «Түрік мақал-мәтелдеріндегі тілдік қатынас компоненттерінің берілуі» атты докторлық диссертациясында ауызекі қатысымдағы мақалдардың қолданылуы мен түрік мақал-мәтелдеріндегі вербалды қарым-қатынас элементтерінің сандық және сапалық лексикасын ашып көрсеткен (Gönen, 2022).

Сонымен, әдебиеттің кіші жанры – паремиялар уақыт озған сайын тілші-ғалымдардың назарын аударып, зерттеу нысанына айнала бастады. Осыған сәйкес қазақ және түрік паремиологиясының әртүрлі тілдік мәселесі қазақ-түрік лингвистерінен ғылыми зерттеулердің жүйелі түрде жасалуын талап етеді. Біз өз жұмысымызда екі тілдегі паремияларды лингвосинергиялық тұрғыдан зерттеу арқылы олардың когнитивтік мәнін анықтауға,

прагматикалық аспектісі мен этнолингвистикалық сипатына назар аударамыз.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ тіл білімінде ғалым Ж. Манкеева «Қазақ сөзінің синергиясы» атты еңбегі арқылы лингвосинергетика саласына ізденіс жолын бастап берді. Ол аталған еңбегінде қазақ сөзінің тіл жүйесіндегі орнын тіл мен мәдениеттің сабақтастығы арқылы жүйелілік қағидасымен зерттейді (Манкеева, 2021: 5), себебі синергетиканың зерттеу нысаны жүйелілік болып табылады. Жүйелілік, ең алдымен, инвариантты бірліктерден (фонема, морфема, лексема, сөйлем), олардың нақты байланыстары (синтагмалық, парадигмалық, эпидигмалық) мен қызметінен (номинативтік, коммуникативтік, когнитивтік-конструктивтік, эмоционалдық-экспрессивтік, идеологиялық, денотативтік, коннотативтік, эстетикалық, аксиологиялық, анықтамалық) тұратын сөйлеу тілін қамтиды. Өзін-өзі ұйымдастыратын жүйе (дискурс, жанр, мәтін) кем дегенде бір-бірінің күйін, сондай-ақ оның жүйелілік ортасының күйін модельдеуге қабілетті екі иерархиялық ішкі жүйеден тұрады. Дискурсты құру үдерісінде осындай ішкі жүйелердің мысалы ретінде аттракторлар жүйесі мен репеллерлерді атауға болады (Пихтовникова, 2010:14). Дискурстың шығармашылық конструкторы мен оған тәуелсіз аттракторлардың (доминантты мағына), репеллерлердің «кұралы» автор болып табылады (Пихтовникова, 2005: 35).

Мақал-мәтелдердің ақпараттық-танымдық аспектісі аттракторлар мен репеллер корпусының өзін-өзі ұйымдастырып реттейтін үдерісінен тұрады, себебі мақал – тұйықталмаған ашық жүйе, оның динамикасы, қозғалғыштығы олардың сыртқы құрылымы мен ішкі мазмұнының түрленуі арқылы көрінеді. Мысалы, қазақ тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінің эволюциялық дамуы арқылы пайда болған мәтел мен мақалдарға төмендегі тіркестерді жатқызамыз:

Біреуге ор қазба → Біреуге ор қазба, ор қазсаң, терең қазба → Біреуге ор қазба, ор қазсаң, терең қазба, өзін түсерсің.

Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады → Жылы-жылы сөйлесең, жылан інінен шығады, Қатты-қатты сөйлесең, мұсылман діннен шығады.

Бұл мысалдардан зерттелетін нысанның қозғалғыштығы мен өзгергіштігін көреміз. Мақал-мәтелдердегі әрбір сөз өзінен кейінгі сөздің болуын болжайды және екіншісіне жауап береді.

Мақал-мәтелдердің тұрақты күйінің эволюциясы дискретті, өлшенген және параметрлер мен мәндердің ерекше жиынтығына ие. Басқа семиотикалық таңбалар сияқты мақал-мәтелдерге де семантикалық, прагматикалық және композициялық белгілер тән. Белгілі бір қағидаға айналған мақал-мәтелдер адамның жадында сақталып, лексикографиялық дереккөздерде түзіледі. Олардың мәтіннің кейбір аттракторларына сәйкес келетін пішіні мен мазмұны бар. Аттрактор өзін-өзі ұйымдастыратын жүйені тұрақты жағдайға «тартып», қандай да бір телеологиялық әлеуеттен тұрады. «Аттрактор» – «репеллер» ұғымына қарсы ұғым, ол өзін-өзі ұйымдастыратын жүйені тепе-теңдік жағдайынан шығаратын параметрлер жиынтығына, олардың мәндеріне қарсы тұрады, өйткені аттрактор жүйенің мақсатқа, тепе-теңдікке ұмтылу еркіндігіне әртүрлі шектеу енгізеді. Паремиялардың компоненттік құрамы мақал-мәтелді прагматикалық мазмұнмен толықтыратын нақты сөйлеу жағдаятына бейімделуі мен сол жағдаятты бейнелеуінен, эмоционалдық-бағалауыштық компоненттерінің күшеюі арқылы объективтенуінен кеңейеді.

Қазақ және түрік паремиясының синергетикасы халықтың дүниетанымдық ерекшеліктері мен тілдік құрылымдарында көрініс табады. Паремиялардың синергетикалық аспектісін қарастыру үшін олардың аттракторлары (тартушы күш) мен репеллерлері (итеруші күш) туралы айту маңызды. Аттракторлар – қазақ және түрік паремияларындағы тұрақтылықты, үндестікті және жүйелілікті қамтамасыз ететін элементтер. Олар екі ұлттың ортақ мәдениетінде, өмірлік тәжірибесінде, салт-дәстүрінде көрініс табады.

Аттрактор ұғымы мақал-мәтелдердің белгілі бір идея немесе тұжырым төңірегінде құрылуын сипаттайды. Аттрактор – мақал-мәтелдің негізгі идеясын (мазмұнын) ұйымдастыратын, адамдардың назарын аударатын орталық ұғым немесе семантикалық элемент. Ол тыңдаушыны немесе оқырманды әсерлі ой түюге бағыттайды. Қазақ және түрік мақал-мәтелдерінде аттракторлар көбіне ұлттық мәдени құндылықтарға, салт-дәстүрлерге, өмірлік

тәжірибеге негізделеді. Мысалы, *Ат баспаймын деген жерін үш басады* мәтеліндегі «ат» негізгі аттрактор болып табылады, себебі ол қазақ мәдениетіндегі ерекше символдық мәнге ие, өмірдегі белгісіздік пен тағдырдың алдын ала болжап болмайтын сипатын бейнелейді. Ал түрік тіліндегі *At ölür, meydan kalır; yiğit ölür, şan kalır* (Ат өлсе, алаң қалады, жігіт өлсе, даңқы қалады) ата сөзіндегі «ат» аттракторы батырлық пен күштің символы ретінде көрініс тапса, «жігіт» аттракторы арқылы ер адамның атағы мен даңқы оның өмірден озғаннан кейін де сақталатынын ұғамыз. Мақалдың астарында адамның өміріндегі істері мен ерлігі мәңгі есте қалатыны туралы ой жатыр.

Репеллер – мақал-мәтелдердің жағымсыз аспектілерді, белгілі бір құбылысқа немесе іс-әрекетке қарсы қарым-қатынасты білдіретін семантикалық элементі. Репеллер мақал-мәтелдің мәнінде немесе жасырын мағынасында адамдарды жағымсыз жағдайлардан, қателіктерден сақтандыру қызметін атқарады. Олар жағымсыз әрекеттерден немесе құндылықтарға қайшы келетін идеялардан аулақ болуға шақырады. Мысалы, *Өтірікшінің куәсі жанында* мәтеліндегі «өтірікші» репеллері теріс мінез-құлықтың символы болып, жағымсыз құбылыс ретінде қабылдана, түріктің *Bugünün işini yarına bırakma* (Бүгінгі істі ертеңге қалдырма) ата сөзіндегі репеллер – кейінге қалдыру арқылы уақытты ысырап ету, яғни өз уақытын бағаламау.

Мақал-мәтелдерде аттракторлар мен репеллерлер бір-бірін толықтырып, қарама-қарсы элементтердің бірлігін қалыптастырады. Аттрактор позитивті мазмұнға назар аудартса, репеллер, керісінше, теріс мазмұнды айқындап, оқырманды не тыңдаушыны ойлануға, сақтануға немесе сабақ алуға жетелейді. Бұл қарама-қайшылықтар мақал-мәтелдердің тәрбиелік және үлгілеуші қызметін күшейтіп, мақалдың негізгі құрылымын қалыптастырады, тыңдаушыны ойлануға және белгілі бір шешім қабылдауға итермелейді.

Азия мен Еуропаның ұлан-ғайыр жеріне тараған түркі тілдері тобына жататын қазақ және түрік тілдері басқа да тіл топтарына тән сөйлеу бірліктерін бойына сіңірген. Бұл екі тілдің паремиологиялық қорынан да көрініс тапқан. Паремиологиялық қордағы кейбір элемент дербес фольклорлық жанр ретінде бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталса, кейбіреуі ескіріп, жаңа, заманауи нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің қалыптасуына негіз болған. Түркі тілдері тобына жататын екі халықтың паремияларының арасында байқалатын белгілі бір ұқсастық олардың ортақ этнографиялық өрісте жасалуы мен қалыптасуына байланысты. Түркі тілдері тобының әртүрлі өкілінің мәдени туыстық дәрежесін зерттеу арқылы мағынасы сәйкес келетін паремиялардың көп екендігіне көз жеткіздік. Бұл олардың көрші этностардың мәдени базасымен ортақ синергиясын көрсетеді. Мысалы, қырыққа жуық түркі жұртының паремиологиялық қорын зерттеген Ө. Чобаноглу батыс және шығыс түркі этникалық топтары арасындағы паремиялардың композициялық негізде бір-біріне қатты ұқсастығын анықтаған (Çobanoğlu, 2004), бұл да паремиологиялық қор синергиясының айқын дәлелі бола алады.

Түркі этникалық топтарының тіршілік ету ортасы бір-біріне неғұрлым жақын болса, олардың тілдері арасында және сәйкесінше, олардың паремиологиялық қорының арасында да ұқсастықтарды табуға болады. Ал мекендейтін жерінің арасындағы қашықтық неғұрлым ұзақ болса, соғұрлым олардың паремияларында да фонетикалық, лексика-архаикалық айырмашылықтар көп болады. Бұл алшақтық уақыт өте келе, тек күшейе түседі, өйткені әр жүз жыл сайын паремиологиялық қордың алтыдан бір бөлігінен астамы әлеуметтік-мәдени, экономикалық, саяси өзгерістерге байланысты өзгеріске түсіп отырады екен (Dilek, 1996: 117).

Кез келген халықтың паремиологиялық қоры қоршаған әлеммен байланыста пайда болады. Қоршаған ортада болатын оқиғалар мен құбылыстардың әсерінен адамзат дүниетанымының ұлттық сипаты қалыптасады. Сыртқы әлемдегі құбылыстар адамның ішкі әлеміне әсер ете отырып, таным үдерісіне қызмет ететін тілде көрініс табады. Ғаламның этнолингвистикалық бейнесіне әсер ететін көптілді және көпмәдениетті қоғам халықтың дүниетанымының ерекшеліктеріне байланысты дамиды. «Ал ұлттың танымдық ерекшеліктері паремиялардың когнитивтік аспектісінде көрінеді. Олар ұлттық мәдени кодтың рөлін атқара отырып, қоршаған орта шындығына баға береді» (Корнилов, 2011: 17). Осылайша «паремиологиялық қор жекелеген лингвистикалық мәдениеттің өкілі ретінде этностың әлеуметтік-когнитивтік сипаттамаларының айқындаушысына айналады» (Салимова, 2012: 1515).

Паремиологиялық қордың қалыптасуына сол ұлттың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, өмір салты әсер етеді. Мақал-мәтелдер кез келген халықтың қатпар-қатпар тарихының терең қойнауынан алынған мәдени өмірінің өзегін көрсетеді. Барлық халықта, соның ішінде бір тілдік семьяға жататын қазақ және түрік тілдерінде де, таным үдерісі арқылы шындықты игеру және оның мағынасын ашу дүниені танудың негізі болып табылады. Мұндағы таным үдерісін *адамгершілік қасиеттер, мінез-құлық, тұрмыс-салт, әлеуметтік қатынастар, еңбек, әдеп және өнеге, білім, ақыл (сана), шешендік өнер, сыртқы келбет, жануарлар әлемі, жеке ерекшеліктер* секілді бірнеше тақырыптық топқа бөлуге болады. Десе де, бағалау, игеру және стереотиптеу үдерісінің тетігі кез келген этностың өкілі үшін бірдей болғанымен, «олардың әрқайсысы оларды өзінше түсінеді және алынған интерпретацияға сәйкес өз тілінде бекітеді, оған этностың таралу аймағы, ділі, мәдениеті, наным-сенімі сияқты факторлар әсер етеді» (Антонова, 2020: 27).

Осы ғылыми мақала аясында қазақ тіліндегі 340, түрік тіліндегі 309 мақал-мәтел талданды. Зерттеу жұмысы зерттеу нысаны болған паремияларды тудырған ұжымдық сана үшін ішкі және сыртқы әлемді танудың қай саласының өзекті екенін анықтауға мүмкіндік береді.

Кесте 1 – Паремиялар кластері және олардың саны

Таблица 1 – Кластер паремий и их количество

Table 1 – Cluster of paremi and their number

<i>Тақырыптық топтар</i>	<i>Қазақ тіліндегі паремиялар саны</i>	<i>Түрік тіліндегі паремиялар саны</i>
Адамгершілік қасиеттер	80	78
Мінез-құлық	60	49
Тұрмыс-салт	50	63
Әлеуметтік қатынастар	38	30
Еңбек	28	17
Әдеп және өнеге (отбасы)	17	19
Білім	11	10
Ақыл (сана)	17	18
Шешендік өнер	15	9
Сыртқы келбет	4	4
Жануарлар әлемі	16	7
Жеке ерекшеліктер	4	5

Зерттеу деректеріне сүйене отырып, мақал-мәтелдер қорының басым бөлігі адамгершілік қасиеттер төңірегінде шоғырланған деген тұжырым жасауға болады: қазақ және түрік тілдеріндегі сәйкес паремиялардың салмағы бірдей дерлік – 28 және 30%. Қазақ паремиологиялық қорында мінез-құлық пен нормаларға шамамен 16,5% бөлінген, ал түрік тілінде сәл төмен, 12,5% құрайды. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің 14,2%, түрік тілінде 19,5% тұрмыс-салт категориясы төңірегінде шоғырланған. Қызмет категориясы ретінде еңбекке деген қызығушылық түрікшеге қарағанда қазақ мақал-мәтелдерінде айқын байқалады (9% және 4,9%). Әдепке деген қызығушылық бірдей дерлік – 8,7% және 9,2% болса, білім саласында да – бір деңгейде (2,6%). Қазақ халқының мақал-мәтелдерінде парасаттылық даму мен танымның нысаны ретінде 1,6%, түрік тілінде 1,8% құрайды. «Шешендік өнер» категориясы түрік мақал-мәтелдерінде аз (1,1%), қазақ тілінде көбірек (2,6%) сұранысқа ие. «Сыртқы келбет» кластері өзара қызығушылық деңгейі бойынша да, салыстырылған лингвистикалық паремиологиялық қор арасында да сәйкес келеді (0,94%). Жануарлар әлемі түрік мақал-мәтелдерінде қазақтарға қарағанда екі есе дерлік аз кездеседі (4,2 және 8,2%).

Қазақ және түрік тілдеріндегі паремиялар – халықтың тұрмыс-салты, мәдениеті, дүниетанымы мен өмірлік тәжірибесінің тілдегі көрінісі. Олар ғасырлар бойы жинақталған ұлттық даналықтың айнасы ретінде ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, тәрбиелік, танымдық және қатысымдық қызмет атқарады. Әсіресе, тұрмыс-салт тақырыбындағы паремиялар халықтың күнделікті өміріндегі құндылықтар мен моральдық нормаларды бейнелей отырып, мәдениеттер арасындағы синергетикалық байланыстарды зерттеуге мүмкіндік береді. Қазақ және түрік паремияларының синергетикалық әлеуеті олардың ортақ ұғымдық мазмұны мен құрылымдық

ерекшеліктеріне негізделеді. Екі тілдегі паремиялардың синергетикалық әлеуетін олардың мазмұндық жағынан ұқсастығынан, ортақ этнографиялық сипатынан көреміз. Мысалы, қонақжайлық, үлкенді сыйлау, еңбекті қадірлеу сияқты құндылықтар екі халықтың паремияларында да кездеседі. Мысалы, қазақ тілінде *Қонақ келсе, құт келеді*, түрік тілінде *Tanrı misafiri baş tacıdır* (Тәңірінің қонағы – құрметті) немесе *Misafir berekettir* (Қонақта береке бар) деген мақалдар қонақжайлылықтың маңыздылығын көрсетсе, қазақ тіліндегі *Жақсы дос – жанға серік*, түрік тіліндегі *İyi dost, kötü günde belli olur* (Жақсы дос қиын күнде білінеді) паремиялары адалдық, достық секілді құндылықтарға негізделген ұқсас ойды білдіреді.

Екі тілдегі паремияларды зерттеу барысында қазақ және түрік өкілінің санасында дәстүрлі өмір сүру салтын нығайта түсетін адамгершілік құндылықтарының синергиясы бар деп қорытынды жасадық. Ата-бабамыз өскелең ұрпақты тәрбиелеуде өнеге беретін даналық ойды мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерге түйіп, осы даналық сөздер арқылы ұлтжандылықты, өзін-өзі жетілдіріп дамуға ұмтылуды, үлкенге ізет көрсетуді, ата-ананы құрметтеп, кішіге үлгі-өнеге болуды, мейірімділік пен қонақжайлылыққа, имандылыққа, теріс әрекет жасамауға, сонымен бірге өзімшіл, менмен, қатыгез болмай, тәуелділіктен аулақ болуға үндейді. Екі тілдегі паремияларда ер азаматтың отбасының тірегі болатынын, әйелдердің бала тәрбиелеп, үйдің берекесін кіргізетін қасиеттерін жоғары бағалайды. Мұндай құндылықтар әлі күнге дейін қазақ және түрік мәдениетінде мәнін жоймағанын атап өтеміз.

Мақал-мәтелдердің қоғамдық өмірде, адамдар арасындағы қарым-қатынасты орнатуда маңызы зор. Сондай-ақ ата-бабаларымыздың өткен заманнан бүгінге дейінгі танымы мен тәжірибесін жеткізуші болып табылатын мақал-мәтелдердің салт-дәстүр мен мәдени құндылықтарды сақтауда атқаратын қызметі орасан. Мақал-мәтелдерді біреуге ақыл-кеңес айтқанда сөзімізді тұздықтау үшін мысал ретінде келтіріп, айтатын ойымызға дәлел ретінде, бастан кешкен оқиғамызды барынша қорытындылап жеткізгіміз келгенде пайдаланамыз. Мақал-мәтелдер – ұлттық мәдениетіміздің бір бөлігі. Олар біздің күнделікті өмірімізді, эмоциямыз бен ойымызды қалыптастыруға қызмет етеді.

Қай тілде болмасын, мақал-мәтел бекітілген ереже секілді қызмет етеді. Осы ерекшеліктеріне байланысты мақал-мәтелдер белгілі бір әлеуметтік топтағы адамдардың пайымдауы ретінде бағаланады. Сонымен қатар өмір сүру үшін дұрыс айтылған бұл сөздер адамның айтқан ойына соңғы нүкте қойып, талап қоюға оң бағыт беретін дәлел ретінде қабылданады. Жалпы адамдарды жақсылыққа бағыттаушы мақал-мәтелдер дұрыс әрекет етуімізге себеп болады. Мағыналы да ғибратты сөздер дұрыс шешім қабылдауды жеңілдететіні сөзсіз. Мысалы, «*Әр нәрсенің қайыры бар*» деген мәтелден бұрын жасалған нәрсені өзгерте алмағандықтан, оны қабылдауымыз керек екендігін, ал ол адамды көп уайымдамауға, босқа қиналмауға көмектесетінін ұғамыз. «*İyilik eden iyilik bulur*» (сөзбе-сөз аудармасы: Жақсылық жасаған жақсылық табады) деген түрік мақалы адамның жақсылық жасаса – жақсылық, жамандық жасаса – жамандық көретінін, өмірде әр нәрсенің сауабы барын білдіріп, тура жолға салады. Түріктің «*Ağaca dayanma kurur, adama dayanma ölür*» (сөзбе-сөз аудармасы: Ағашқа сүйенбе – қурайды, адамға сүйенбе – өледі) деген мақалы адамға тірек болар нәрсенің тұрақты болмайтынын, өмірде табысқа жету үшін басқалардың қолдауына сенуден гөрі тек өз күш-қуатыңа сүйену керектігін айтады. Мағынасы терең, тақырыптары әр алуан болып келетін мақал-мәтелдер орынды қолданылғанда, ойдың құндылығын арттырып, айтылған пікірлердің дұрыстығын дәлелдеуге маңызды тірек болып табылады (Beğenmez, 2013: 44). Сөз құдіретін арттырып, назар аударып, сөзге көрік қосқымыз келсе, жарасымды мақал осының барлығын бірден орындайды.

Мақал-мәтелдер халықтың дүниетанымының ұлттық сипатын көрсетіп, ғаламның этнолингвистикалық бейнесіне әсер ететін көптілді және көпмәдениетті өзара байланыс үдерісінде өз ізін қалдырады. Қазақ және түрік паремияларының этнолингвистикалық ерекшелігін бағамдап, екі ұлттың дүниені танудың когнитивтік аспектілерін бекітудегі көрінісін зерттеу аясында жиі кездесетін лексемалар бойынша мақал-мәтелдерді төмендегідей топтастыру жұмыстары жүргізілді.

Кесте 2 – Паремиялардың жиі кездесетін лексемалар бойынша топтастырылуы

Таблица 2 – Группировка паремий по наиболее распространенным лексемам

Table 2 – Grouping of paremi by the most common lexemes

Категория	Қазақ тіліндегі паремиялар саны	Түрік тіліндегі паремиялар саны
Адам:		
Ер адам	205	216
Әйел	80	95
Жабайы жануарлар:		
Қасқыр	26	31
Түлкі	5	6
Құстар:		
Қарға	9	7
Бұлбұл	1	1
Төрт түлік мал:		
Жылқы	41	52
Түйе	19	16
Сиыр	8	6
Қой/ешкі	7	8
Үй жануары:		
Ит	21	11

Зерттеу жұмысымыздағы қазақ-түрік паремиологиялық қорындағы ең жиі кездесетін категориялар – «ер/адам», «әйел», «жылқы», «түйе», «сиыр», «қой/ешкі» «қасқыр», «ит», «қарға» кластерлері.

«Адам» санатындағы даналық сөздер – түркі халықтарының бүкіл паремиологиялық қорына ортақ. Паремиялардың мәнмәтініне қарап, ойшылдықты, әлеуметтік болмысты, сонымен қатар жан дүниесі сезімтал халықты көре аламыз. «Қазақ мақал-мәтелдеріндегі «адам» ұғымы тұлғаны білдіретін лексикалық бірлік арқылы беріледі. Бұл лексикалық бірліктерге туыстық, жастық шақ, кәрілік, ер, әйел, достық, аштық, тоқтық, ата-ана, бала, әке ана; мәдениеттілік, мәдениетсіздік; сұлулық, әдептілік т.б. сияқты мағыналарды қамтитын адам туралы көпәспектiлi бiрлiктер жатады» (Камбарова, 2023: 50). Мысалы: *Адам әдет етеді, әдет түпке жетеді; Адамның басы – Алланың добы; Адам туа жаман болмайды, жүре жаман болады; Адам құлақтан азады, көңілден семіреді* т.б.

Түрік тілінде *adam* (адам), *kişi* (кісі), *insan* (адам) лексемалары жиі кездеседі, бірақ *insan*, *kişi* сөздері еркекке де, әйелге де қолданылса, *adam* тек ер адамға қатысты қолданылады. Мысалы:

Adamın iyisi alışverişte belli olur (сөзбе-сөз аудармасы: Ер азаматтың жақсысы саудада белгілі болар).

İnsanın canı acıyan yerindedir (сөзбе-сөз аудармасы: Адамның жаны ауырған жерінде. Қазақ тіліндегі *Қай жерің ауырса, жаның сол жерде* мақалына бара-бар).

Kişinin ayıbını bir avuç toprak örter (сөзбе-сөз аудармасы: Кісінің айыбын бір уыс топырақ жабар).

Түрік тілінің паремиологиялық қорын талдай келе, патриархалдық ұстанымның орнығуына байланысты кәсіппен айналысуда гендерлік бөлінудің бар екендігіне көз жеткіздік. Түрік мақал-мәтелдерінде *adam* лексемасы қолданылатын салаларға әскери қызмет, сауда, қызмет көрсету, ұлдарды оқыту жатады. Мысалы: *Adam adam, pehlivan başka adam* – сөзбе-сөз аудармасы: «Ер адам – адам, бірақ жауынгер – мүлде басқа адам» деген мақалдан әскери қызметкердің жоғары бағаланатынын байқаймыз. Көшпелі халықтардың өмір салтында достық қарым-қатынас маңызды орын алады. Паремиялардағы достық ұғымы туыстық байланыстан да жақындықты білдіреді. Мысалы: *İyi dost kara gunde belli olur* – сөзбе-сөз аудармасы: «Жақсы дос қайғылы күнде белгілі болар» деген мақалдан шын достың қиыншылықта білінетінін ұғамыз. Тұлғаның маңызды қасиеттерінің бірі – оның ақылы. Бұл туралы *Akıl para ile satılmaz* – сөзбе-сөз аудармасы: «Ақылды ақшаға сатып ала алмассың» десе, адалдыққа қатысты *Haklı söz akan sular durdurur* – сөзбе-сөз аудармасы: «Ақиқат ағып жатқан өзенді тоқтатады»; ерлікке байланысты

Kahraman yarasız olmaz – сөзбе-сөз аудармасы: «Жарасыз батыр болмайды» деген ой түйген.

Қазақ және түрік тілдерінде төрт түлік мал мен жан-жануарлар жиі айтылады. Мұның бір себебі – екі халықтың да өмір сүру салты мал шаруашылығымен байланысты болғандығында, ал екінші себебі – адамдар өздері білетін жануарларының ерекшеліктерін оларды мұқият бақылау арқылы адамның қасиеттерімен байланыстырады. Ата-бабаларымыздың күнделікті өмірінде адам мінезінің жағымды-жағымсыз жақтарын төрт түлік мал мен жан-жануардың мінезі арқылы бейнелеуі олардың осы жануарларды ғасырлар бойы бақылап, оны тілінде түйіндеп, кейінгі ұрпаққа жеткізгенінен көреміз.

Қазақ және түрік мақал-мәтелдері жылқының тектілігіне қатысты ұқсастықтарға ие, бірақ жылқыны даралау арқылы адаммен сәйкестендіру қазақ мақал-мәтелдерінде жиі кездеседі. Қазақ тіліндегі *Ат – ердің қанаты*, түрік тіліндегі *At yiğidin yoldaşdır* (сөзбе сөз аудармасы: *Ат – жігіттің серігі*) деген мақалдар жылқы малының адамға серік болып, әрқашан оның жанында болатын шынайы дос дегенді білдіреді. Қазақ халқы малдың түрлі ерекшелігі мен қасиетін көрсететін мақал-мәтелдерге басқа халықтарға қарағанда бай екені белгілі. Алғашқы қолданыста төрт түлікке қатысты айтылса да, уақыт өте келе адам бойындағы түрлі қасиетке байланысты ауыспалы мағынаға ие болған мақал-мәтелдер тілімізде молынан ұшырасады. Яғни олардың дүниеге келуі о баста малға байланысты болса да, бүгінде бәрі айналып келіп адамға тіреледі, адамның іс-әрекетіне, жүріс-тұрысына, мінез-құлқына, жақсы-жаман қасиетіне, ішкі-сыртқы көрінісіне бағытталған.

Түрік халқында жылқы, түйе, сиыр, қой, ешкі малымен бірге есекті үй жануары ретінде ұстағандықтан, есекке қатысты мақал көп. Сонымен бірге үй жануары ретінде ит, мысық туралы мақалдар да бар. Төрт теңіздің жағасын жайлаған ел болғандықтан, балық туралы да мақалдар жетерлік. Олардың ауыспалы мағынасы адамның түрлі мінезін сипаттауға арналған. Мысалы: *At ölür, itlere bayram olur* (сөзбе-сөз аудармасы: Ат өлсе, итке мейрам болар). Бұл мақалдан «Елге пайдасы тиетін беделді адамдардың қайтыс болуы немесе қызметінен кетуі оны көре алмайтын кейбір қызғаншақ, жексұрын адамдарға рақат сезімін сыйлайды» деген мағынаны түсінсек, *Acımış eşek, attan yürük olur* (сөзбе-сөз аудармасы: Аш есек жылқыдан да жүйрік) деген ата сөзден «Кез келген бір нәрседен зардап шеккен немесе ренжіген адам сол жамандықты қайтадан болдырмауға бар күшін салады» деген мағынаны ұғамыз. *Eşek at olmaz, ciğer et olmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Есек ат болмас, бауыр ет болмас) мақалы әр нәрсенің өзіне ғана тән қасиеті бар және әр нәрсенің өз мақсаты немесе рөлі бар екенін білдіру үшін қолданылады. «*Есек ат бола алмайды*» деген тіркес есектің де адамның қажетіне жарайтынын, бірақ жылқы сияқты әрекет ете алмайтынын білдірсе, «*бауыр ет бола алмайды*» деген бөлігі бауырдың да пайдасы барын, дегенмен оның ет сияқты болмайтынын түсіндіреді. Яғни әр нәрсенің өз табиғатына сай бағаланатындығы және әр нәрсенің өзіне ғана тән мақсаты мен қызметі болатыны баса айтылады. Мақалдан түрлі заттың немесе адамның қабілет-қарымы, қасиеті немесе рөлі әртүрлі болатынын түсінеміз.

Паремиологиялық қордың жиналу үдерісіне қоршаған ортаның әсері зор. Мал шаруашылығымен айналысқан көшпелі халықтың тұрмыс-тіршілігі мақал-мәтелдерінде де көрініс тапқан. Зоонимдер қатысқан паремиялардың қатарында түркі жұртында тотемдік жаратылыс қызметін атқарған, символдық сипатқа ие «қасқыр» зоонимі арқылы жасалған мақал-мәтелдер көптеп кездеседі. Қасқырдың киелі жануар және «Тәңірінің иті» ретіндегі бейнесі қазақтың «*Иттің иесі болса, бөрінің Тәңірі бар*» деген мақалында да кездессе, түрік тілінде қасқыр бейнесі жақынына деген сүйіспеншілікті бейнелейтін *Kurt kurtu yemez* (сөзбе-сөз аудармасы: Қасқыр қасқырды жемейді), батылдықты көрсететін *Aç kurt aslana saldırır* (сөзбе-сөз аудармасы: Аш қасқыр арыстанға шабады), даналықты білдіретін *Eski kurt yolunu şaşırmas* (сөзбе-сөз аудармасы: Кәрі қасқыр ешқашан адаспайды) мақалдары арқылы беріледі. Қазақ мақал-мәтелдеріндегі қасқыр бейнесінде де даналық *Кәрі қасқыр қақпанға түспейді*, күштілік *Қасқыр қартайса да, қойға әлі келеді*, достық *Қасқыр да жолдасына қас қылмайды* деген паремияларда көрінеді. Сонымен бірге қазақ мақал-мәтелдерінде қасқыр тек жағымды бейнеде емес, зорлық-зомбылықтың иесі деген мағынада *Бөрінің аузы жесе де қан, жемесе де қан*, арамдықты білдіретін *Елді жерде ұры бар, таулы жерде бөрі бар* деген жағымсыз коннотацияда

кездеседі.

Жоғарыда талданған бейнелер негізінен екі халықта да ұқсас болып келеді. Бұл екі мәдениеттің бір-біріне араласуымен де, көшпелі халықтар мен жалпы адамзаттық құндылықтардың ұқсастығымен де байланысты. Паремнологиялық қордағы материалдардан қазақ және түрік мақалындағы ортақ ойлау жүйесінің синергиясын анық көреміз. «Адамзаттың ойлау жүйесі мен дүниедегі құбылыстар жөніндегі танымдары жалпы алғанда бірдей болып келеді. Олардың тек ой формасы болып табылатын тілдері ғана бір-бірінен өзгеше. Басқаша айтқанда, бір мазмұнды түрлі тұлғада бейнелейді. Адам баласына ойлау жүйесі ортақ болғандықтан, мақал-мәтелдердің ұқсас болуы – заңды құбылыс» (Динаева, 2013: 62).

Жалпы әлем халықтарының мақал-мәтелдеріндегі ортақ ойлау жүйесі «адамның саналы ғұмырынан бергі кезеңде онымен біте қайнасып келе жатқан тілдің түпсаналық қатпарларында алуан түрлі мифтік дүниетаным қазыналары жасырынып жатқандығында болса керек» (Дандис, 1978: 9), себебі адам санасының мифтік-танымдық қатпарларындағы архетиптер ұғым қалыптастырып, таным үдерісіне әсер етеді. «Кез келген этностың мәдени өмірі, ондағы ерекшеліктер басқа халықтың тұрмысында нақ сол күйінде қайталанбағанымен, өзіндік ұқсастықтар болатыны заңды» (Адамбаев, 1974: 17).

Бір халықтың паремнологиялық қорындағы мақал-мәтелдердің бәрі бірдей сол тілдің қолтумасы негізінде жасалмай, басқа тілден де үлес болып қосылып отырады. Көптеген мақал-мәтел жалпы түркі тілді халықтарға ортақ болғандықтан, олар сол туыстас халықтардың тілінде сақталып, бүгінгі күнге дейін өз мағынасында қолданылып келе жатыр. Мақал-мәтелдерді бір ғана тілдің асыл мұрасы деп айту қиын, өйткені бұлар түбі бір түркі жұртының көбінде бір мағынада қолданылады (Динаева, 2013: 63). Сонымен бірге қазақ пен түріктің тұрмыс-салтының ұқсастығы, ауыз әдебиетіндегі паремнологиялық қордың бір-бірімен пара-пар келуі олардың тарихи даму жолындағы жақындықтарын айқындайтын тілдік материал бола алады. Осыған қатысты қазақ және түрік тілдерінде кездесетін тақырыбы мен мазмұны ұқсас паремиялардың тілара ортақтығын, жақындығын салыстыра талдауға болады.

Құрылымы, құрамы және бейнелеу тәсілі жағынан басқа-басқа, бірақ логикалық ой жүйесі, мағына-мазмұны, бағытталған нысанасы ортақ мақал-мәтелдер де бар. Мәселен, қазақ тіліндегі *Ақша ашпайтын құлып жоқ; Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем; Жел тұрмаса, шөптің басы қимылдамайды* деген паремияларды түріктер *Altın anahtar her kapıyı açar* (сөзбе-сөз аудармасы: Алтын кілт әр есікті ашар); *Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var* (сөзбе-сөз аудармасы: Бір шыныаяқ кофе қырық жыл бойы есте қалады); *Ateş olmayan yerden duman çıkmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Өрт болмаса, түтін шықпайды) дейді. Сонымен қатар *Erte тұрған әйелдің бір ісі артық, ерте тұрған еркектің ырысы артық* мақалын *Erken kalkan (çıkan) yol alır, er evlenen döl alır* (сөзбе-сөз аудармасы: Ерте тұрған (шыққан) жолды өндіреді, ерте үйленген ұрпақ қалдырады) деп қолданады. *Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды* дегенді *İki baş bir kazanda kaynamaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Бір қазанда екі бас қайнамас), *İki aslan bir posta sığmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі арыстан бір торға сыймас), *İki karpuz bir koltuğa sığmaz* (сөзбе-сөз аудармасы: Екі қарбыз бір қолтыққа сыймас) деп қолданады. Мұндай ұқсастық туралы зерттеуші А. Дандис өз еңбегінде фин паремнологі М. Куусидің мақал-мәтелдердің мазмұны оларда қолданылатын бейнелі образдармен байланысты емес, мақал-мәтелдердегі берілетін ортақ хабар әртүрлі образдың көмегімен жүзеге асуы мүмкін дегенін айтады (Дандис, 1978: 17).

Сайып келгенде, бұл да – туыстас халықтардың дүниетанымындағы, болмыстағы әртүрлі заттар мен құбылыстарды бағалай білуіндегі, бейнелеу тәсіліндегі сәйкестіктің нәтижесі. Сонымен бірге әртүрлі дыбысталып, құрамындағы сөздер түрліше айтылғанымен, мағынасы бір, бір-біріне балама мақал-мәтелдерді көптеп кездестіреміз. Мысалы, қазақ тіліндегі *Көрпеңе қарай көсіл* деген мәтелдің мағынасы түрік тіліндегі *Ayağını yorganına göre uzat* (сөзбе-сөз аудармасы: Аяғыңды көрпеңе қарай соз) ата сөзімен; *Em sасыса, тұз себер, тұз сасыса, не себер* деген мақал *Et kokarsa tuzlanır, ya tuz kokarsa ne yapılır* (сөзбе-сөз аудармасы: Ет сасыса тұздар, тұз сасыса не істер) дегенмен бірдей. Мұндай тіл-тілде кездесетін балама мақал-мәтелдер туралы орыс ғалымы В.В. Гвоздев: «Кез келген тілдегі мақал-мәтелдің басым көпшілігінің басқа тілдің мақал-мәтелдер жинағында баламасы бар. Балама оралымдардың құрылымдары бірдей немесе

әртүрлі болуы мүмкін», – дейді (Гвоздев, 1979: 194). Бұл пікірді қолдай отырып, қазақ және түрік мақал-мәтелдері де құрылымдық, тұлғалық жағынан өзгеше болса да, беретін мағынасы бір, ортақ ой, ортақ мазмұны бар дейміз. Мақал-мәтелдердің мәндес келуі халықтардың бір зат не құбылыс жайындағы түсінігі бірдей, тек тілдері басқаша дыбысталатынын көрсетеді. «Түбі бір туыстас екі халықтың, ұзақ уақыт бойы араласа алмаса да, әлі күнге дейінгі олардың ойлау жүйесі мен мінез-құлық ұқсастығы түбі бір туыстас түркі халықтарының ұрпақтары екендігін дәлелдейді» (Елубай, 2022: 52). Қазақ және түрік паремияларындағы аттракторлар мен репеллерлер халықтың мәдениетінде, өмір сүру қағидаларында маңызды рөл атқарады. Олар ұлттық құндылықтарды дәріптеп қана қоймай, өмірлік тәжірибенің сабақтарын жеткізеді. Осы екі ұғымды зерттеу арқылы мақал-мәтелдердің семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін, сондай-ақ екі халықтың ұқсастықтары мен айырмашылықтарын терең түсінуге болады.

Қорытынды

Бүгінгі таңда паремияларға қатысты зерттеулердің басым бөлігі оларды халықтың төл мәдениетінің туындылары ретінде әдеби тұрғыдан зерттеуге және мақал-мәтелдердің эмоционалдық құрамдас бөлігі мен олардың бейнелік сипаттарын талдауға көңіл бөледі. Мақал-мәтелдерді лингвистикалық тұрғыдан зерттеулердің, мақал-мәтелдердің когнитивтік аспектілерін, прагматикалық ерекшеліктерін, сонымен қатар басқа этнопаремиялық кешендермен синергиясын зерделеуге арналған еңбектердің тапшылығы ортақ тарихи-мәдени мұраларды зерттеуді де, қазіргі әлемдегі мәдениетаралық қатысымды тиімді орнатуға қажетті жаңа байланыстарды табуды да күрделендіре түсетін мәдени кеңістіктің дамуындағы олқылықтарға әкеліп соғады.

Қазақ және түрік тілдік қорының синергиясын тарихи аспектіде зерттей отырып, екі халықтың да өмір сүру салтының, өзіне ғана тән ділі мен қоршаған ортасының екі ұлттың паремиологиялық қорының қалыптасуына елеулі әсерінің болғандығына көз жеткізіп, қазақ және түрік халықтарының фольклорының синергиясын анықтайтын мәдени-этникалық сабақтастық бар деген қорытындыға келдік. Паремиялардың кейбір элементтері дербес фольклорлық нысан мәртебесін алып, бүгінгі күнге дейін өзгеріссіз сақталған, кейбіреулері ескіріп, жаңа, заманауи нақыл сөздер мен мақал-мәтелдердің қалыптасуына негіз болған. Таным үдерісі арқылы ақиқат дүниені игеріп, оның мән-мағынасын түсіндіру негізінде қазақ және түрік халықтары өз көзқарастары тұрғысынан ғалам бейнесін жасап алған. Жалпы алғанда бағалау, игеру және стереотиптеу үдерісінің тегігі бір болғанымен, әрбір этнос оларды ерекше түрде түсіндіріп, оны этностың таралу аймағы, ділі, мәдениеті, наным-сенімдері сияқты факторлардың әсерінен өз тілінде бекіткен.

Осы ғылыми мақала аясында қазақ және түрік паремиологиялық қорына зерттеу жүргізіліп, оның нәтижесі екі халықтың дүниетанымының ұлттық сипатын көрсететін және дәстүрлі өмір сүру салтын нығайта отырып, қазақ және түрік мәдениетінде әлі күнге дейін ұлттық құндылықтарды басшылыққа алады деген қорытынды жасауға негіз болады. Зерттелген паремиологиялық қордың когнитивтік ерекшеліктерін екі халықтың күнделікті өмірдің барлық аспектісіне әсер еткен көшпелі менталитетінен байқауға болады. Мұны қазақ және түрік паремиологиялық қорының ер азамат пен әйелге қатысты даналық сөздерінен, зооморфтық бейнелерінің ұқсастығынан, олардың бір-біріне сәйкес келуінен де көреміз.

Қазақ және түрік паремияларын зерттей келе, паремиологиялық қорды түзуге қатысқан халықтың дүниетанымының кеңдігіне куә боламыз. Мақал-мәтелдерде қолданылған бейнелер, ең алдымен, екі ұлттың тұрмыс-салтының ерекшеліктерін көрсетеді. Екі халықтың тұрмыс-тіршілігінің, әдет-ғұрпының, дүниетанымының ерекшеліктері орта ғасырларға дейін ұқсас жағдайда қалыптасқандықтан, қазақ және түрік паремиологиялық қорында зооморфтық бейнелер көбіне бірдей келеді. Ортақ этнолингвистикалық қордың болуына қарамастан, қазақ және түрік паремиялары белгілі бір кезеңде тарихи байланыстың үзілуінен паремиологиялық қордағы елеулі тілдік алшақтықтар мен айырмашылықтардың пайда болуына себеп болған белгілі бір сәтке дейін ғана интегративті түрде дамыды. Уақыт өте келе, қазақ-түрік паремиологиялық қорының кейбір бірлігі өзінің өзектілігін жоғалтып, тарихи даму үдерісінде өзгеріске ұшыраса,

басқа бір түрі паремиологиялық қордың тілдік-семантикалық құралдары синергиясының арқасында қазақ және түрік тілдерінің функционалдық қасиеттерін күшейтті. Бұл мақал-мәтелдерді тәрбиелік құрал ретінде қолдануға, тіпті олардың мазмұнын белгілі бір дәрежеде жаңартуға мүмкіндік берді. Этностардың дамуының өзіндік ерекшеліктері мен олардың туыстас тілдермен синергиясы зерттелген паремиологиялық қордың бірегей типологиялық ерекшеліктерін, тілдік құрылымы мен фонетикалық заңдылықтарын қалыптастыруға ықпал етті.

Қазақ және түрік паремияларындағы аттракторлар мен репеллерлер олардың мәдени, тарихи және географиялық ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Аттракторлар екі ұлттың дүниетанымындағы ортақтықтарды сипаттаса, репеллерлер әрбірінің өзіндік даралығын айқындайды. Бұл паремиялардың синергетикасы ұлттық болмысты терең тануға мүмкіндік береді. Қазақ және түрік тілдеріндегі паремиологиялық қордың синергиясын одан әрі зерттеу айрықша қызығушылық тудырады. Кейбір қазақ және түрік паремиялары үшін бастапқы аттрактор қазіргі уақытта жоғалып кеткеніне қарамастан, паремиологиялық қордың мұндай бірліктері қазіргі уақытта және болашақта жаңа қатысымдық мақсаттарды игере алады дегіміз келеді. Бұл паремиологиялық қордың синергиясы мен оның жүйелі функционалдық сипатының дамуына әкеледі. Қазақ және түрік паремияларындағы аттракторлар мен репеллерлер олардың мәдени, тарихи және географиялық ерекшеліктерін айқын көрсетеді. Аттракторлар екі ұлттың дүниетанымындағы ортақ құндылығын сипаттаса, репеллерлер әрбір ұлттың өзіндік даралығын айқындайды. Қазақ және түрік паремияларының синергетикалық әлеуеті – екі халықтың тарихи және мәдени бірлігінің ерекше көрінісі. Олар арқылы мәдени мұраны жаңа қырынан танып, оны заманауи контексте қолдануға болады. Бұл әлеуеттің жүзеге асуы екі халықтың арасындағы байланыстарды нығайтып, рухани-мәдени өрлеуге үлес қосады дегіміз келеді.

Әдебиеттер

- Адамбаев Б. Мақал-мәтелдің ұлтаралық сипаты // Қазақ ССР ҒА Хабарлары, Тіл-әдебиет сериясы, 1974. – №1.
- Антонова Е.Н. Паремиялогия без границ: монография. – Москва: РУДН, 2020. – 244 с.
- Гафарова А.С. Пословицы VS поговорки // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2017. – № 11(77): в 3-х ч. – Ч. 2. – С. 54-57.
- Гвоздев В.В. О структурно-семантических особенностях текста пословиц (на материале французского языка) // Сборник научных трудов. МГПИИЯ им. М.Тореза. – Москва, 1979. – С. 186-197.
- Дандис А. О структуре пословиц // Паремиялогический сборник. – Москва: Наука, 1978. – 320 с.
- Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі: монография. – Астана, 2013. – 160 б.
- Елубай А. Концептуалды оқыту мен тәрбие: қазақ және түрік тілдеріндегі әйелге қатысты мақал-мәтелдер // Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабаршысы. – №6 (400). – 2022. – Б. 45-60.
- Камбарова М.А. Семантические характеристики пословиц казахского языка с базовой лексемой «человек» // Tiltany, №4 (92). – Алматы, 2023. – С. 45-55.
- Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. – Москва: КДУ, 2011. – 350 с.
- Қайдар Ә. Қазақ этнолингвистикасы // Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы, 1998. – 304 б.
- Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 272 б.
- Пихтовникова Л.С. Прагмалингвистика и лингвопозитика малых форм и синергетика дискурса (одно из направлений Хаковской лингвистической школы, германские языки) // Актуальные проблемы филологии: языкознание, переводоведение, методика преподавания филологических междисциплинарных исследований. науч. конф., 28-29 мая 2010 г.: тезисы доп. – Мариуполь: ПГТУ, 2010. – С. 14-18.
- Пихтовникова Л.С. Стилистика и синергетика дискурса. – Х.: Константа, 2005. – С. 29-35.
- Салимова Л.М. Теория языковой личности: современное состояние и перспективы исследования // Вестник Башкирского университета. Серия Филология и искусствоведение. – 2012. – №3. – С. 1514-1517.
- Aksoy O. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – Istanbul, 2007. – 219 s.
- Başgöz İ. The Horse does the Work, the Hero Boasts: the Seven-Century Life of a Turkish Proverb // Proverbium, Vol. 11, 1994. – P. 47-57.
- Beğenmez M. Atasözlerinde Günlük Hayat. – Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Afyon Karahisar, 2013.
- Çobanoğlu Ö. Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. – Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2004. – 558 s.
- Dilek I. Altay Türklerinin Atasözleri. – Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. – Ankara, 1996. – 450 s.

- Gönen S. Türklerinin manzum atasözleri üzerine bir araştırma. – Konya, 2006. – 729 s.
- Gönen Ö. Türk atasözlerinde sözlü iletişim unsurlarının sunumu. – İzmir, 2022. – 339 s.
- Gürsu U. Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. – İstanbul, 2009. – 1608 s.
- Hasan H. Makedonya ve Kosova Türklerinde Kullanılan Atasözleri ve Deyimler. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997. – 120 s.
- Muallimoğlu N. Turkish Delights A Treasury of Proverbs and Folk Saying. – İstanbul, 1990.
- Taş H. Erzurum'da kullanılan atasözleri ve deyimler. Türk Dil Kurumu. – Ankara, 1995, №525. – S. 1025-1032.
- Torun Y. Dokuztekne Köyü'nden Derlenen Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İnceleme. – Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – Adana, 2002. – S. 185-192.
- Yanar A. Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz. – Ankara: Parana Yayınları, 2023. – 389 s.

References

- Adambaev, B. (1974) Maqal-matelding ularalyq sipaty. Qazaq SSR GA Habarlary, Til-adebiet serijasy, №1. [Adambaev, B. (1974) International nature of proverbs. News of the Academy of Kazakh SSR, language and literature series, №1] (in Kazakh)
- Aksoy, O. (2007) Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. İstanbul, 2007. 219 s. [Aksoy, O. (2007) Dictionary of Proverbs and Idioms. İstanbul, 2007. 219 p.] (in Turkish)
- Antonova, E.N. (2020) Paremiologiya bez granic: monografiya. Moskva: RUDN, 244 s. [Antonova, E. (2020) Paremiology without borders: monograph. Moscow: RUDN, 244 p.] (in Russian)
- Bashgoz, I. (1994) The Horse does the Work, the Hero Boasts: the Seven-Century Life of a Turkish Proverb. Proverbium, Vol. 11, P. 47-57.
- Beğenmez, M. (2013) Atasözlerinde Günlük Hayat. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon Karahisar. [Beğenmez, M. (2013) Daily Life in Proverbs. Unpublished Master's Thesis, Afyon University, Institute of Social Sciences. Afyon Karahisar.] (in Turkish)
- Çobanoğlu, O. (2004) Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 558 s. [Çobanoğlu, O. (2004) Turkish World Common Proverbs Dictionary. Ankara: Atatürk Cultural Center Presidency, 558 p.] (in Turkish)
- Dandis, A. (1978) O strukture poslovic. Paremiologicheskij sbornik. Moskva: Nauka, 320 s. [Dandis, A. (1978) On the structure of proverbs. Paremiological collection. Moscow: Nauka, 320 p.] (in Russian)
- Dilek, I. (1996) Altay Türklerinin Atasözleri. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. Ankara, 450 s. [Dilek, I. (1996) Proverbs of the Altay Turks. Turkish World Journal of Language and Literature, Ankara, 450 p.] (in Turkish)
- Dinaeva, B.B. (2013) Qazaq maqal-matelderining pragma-kognitivtik aspektisi. Astana, 160 b. [Dinaeva, B. (2013) Pragma-cognitive aspect of Kazakh proverbs: monograph. Astana, 160 p.] (in Kazakh)
- Elubai, A. (2022) Konceptualdy oqytu men tarbie: qazaq zhane turik tilderindegi ajelge qatysty maqal-matelder. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq gylm akademijasynyng Habarshysy. №6 (400), B. 45-60 [Yelubai, A. (2022) Conceptual education and training: proverbs related to women in Kazakh and Turkish languages. Herald of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. No. 6 (400), P. 45-60] (in Kazakh)
- Gafarova, A.S. (2017) Posloviy VS pogovorki. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. Tambov: Gramota, №11(77): V. 3-h ch. Ch. 2. S. 54-57 [Gafarova, A. (2017) Proverbs VS sayings. Philological sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Gramota, No.11(77): in 3 parts. Part 2. P. 54-57] (in Russian)
- Gvozdev, V.V. (1979) O strukturno-semanticheskikh osobennostjakh teksta poslovic (na materiale francuzskogo jazyka). Sbornik nauchnyh trudov. MGPIYA im. M.Toreza. Moskva, S. 186-197. [Gvozdev, V. (1979) On the structural and semantic features of the text of proverbs (based on the material of the French language). Collection of scientific papers. Moscow State Pedagogical Institute named after. M. Thorez. Moscow, P. 186-197] (in Russian)
- Gönen, S. (2006) Türklerin manzum atasözleri üzerine bir araştırma [Gönen, S. (2006) A study on proverbs in verse form in western Turks. Konya, 729 p.] (in Turkish)
- Gönen, O. (2022) Türk atasözlerinde sözlü iletişim unsurlarının sunumu. İzmir, 2022. 339 s. [Gönen, O. (2022) Presentation of verbal communication elements in Turkish proverbs. İzmir, 339 p.] (in Turkish)
- Gürsu, U. (2009) Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki atasözlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi. İstanbul, 1608 s. [Gürsu, U. (2009) A Comparative Study of Kazakh and Turkish proverbs. İstanbul, 1608 p.] (in Turkish)
- Hasan, H. (1997) Makedonya ve Kosova Türklerinde Kullanılan Atasözleri ve Deyimler. Ankara: Türk Dil Kurumu, 120 s. [Hasan, H. (1997) Proverbs and Idioms Used by Turks in Macedonia and Kosovo. Ankara: Turkish Language Association, 120 p.] (in Turkish)
- Kambarova, M.A. (2023) Semanticheskie harakteristiki poslovic kazahskogo jazyka s bazovoj leksemoj «chelovek». Tiltany. №4(92). Almaty, S. 45-55 [Kambarova, M. (2023) Semantic characteristics of proverbs of the Kazakh language with the basic lexeme «man». Tiltany. № 4(92). Almaty, S. 45-55] (in Russian)
- Kornilov, O.A. (2011) Jazykovye kartiny mira kak proizvodnye nacionalnyh mentalitetov. Moskva: KDU, 350 s. [Kornilov, O. (2011) Linguistic worldviews as derivatives of national mentalities. Moscow: KDU, 350 p.] (in Russian)
- Mankeeva, Zh. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanyndyq negizderi. Almaty: Zhibek zholy, 356 b. [Mankeyeva, Zh. (2008) Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language. Almaty: Zhibek zholy, 356 p.] (in Russian)

Kazakh)

Mankeeva, Zh. (2021) Qazaq sozining sinergijasy. Almaty: Qazaq universiteti, 272 s. [Mankeyeva, Zh. (2021) Synergy of the Kazakh word. Almaty, 272 p.] (in Kazakh)

Muallimoglu, N. (1990) Turkish Delights A Treasury of Proverbs and Folk Saying. Istanbul. (in English)

Pihtovnikova, L.S. (2010) Pragmalingvistika i lingvopoetika malyh form i sinergetika diskursa (odno iz napravlenij Hakovskoj lingvisticheskoy shkoly, germanskije jazyki). Aktualnye problemy filologii: jazykoznanie, perevodovedenie, metodika prepodavanija filologicheskix mezhvuzov. nauch. konf., 28-29 maja 2010: tezisy dop. Mariupol: PGU, S. 14-18 [Pikhtovnikova, L. (2010) Pragmalinguistics and linguopoetics of small forms and synergetics of discourse (one of the directions of the Hakovian linguistic school, Germanic languages). Current problems of philology: linguistics, translation studies, methods of teaching philology at interuniversities. scientific Conf., May 28-29, 2010: additional abstracts. Mariupol: PSTU, P. 14-18] (in Russian)

Pihtovnikova, L.S. (2005) Stilistika i sinergetika diskursa. Harkov: Konstanta, S. 29-35. [Pikhtovnikova, L. (2005) Stylistics and synergetics of discourse. Kharkov: Konstanta, P. 29-35] (in Russian)

Qaidar, A. (1998) Qazaq jetnolingvistikasy. Qazaq tilining ozekti maseleleri. Almaty, 304 b. [Kaidar, A. (1998) Kazakh ethnolinguistics. Actual problems of the Kazakh language. Almaty, 304 p.] (in Kazakh)

Salimova, L.M. (2012) Teorija jazykovoju lichnosti: sovremennoe sostojanie i perspektivy issledovanija. Vestnik Bashkirskogo universiteta. Serija Filologija i iskusstvovedenie. №3. S. 1514-1517. [Salimova, L. (2012) The theory of linguistic personality: current state and prospects for research. Bulletin of the Bashkir University. Series Philology and art history. No.3. P. 1514-1517.] (in Russian)

Tash, H. (1995) Erzurumda kullanılan atasözleri ve deyimler. Türk Dil Kurumu. Ankara, №525. S. 1025-1032 [Tash, H. (1995) Proverbs and idioms used in Erzurum. Turkish Language Society. Ankara, №525. P. 1025-1032] (in Turkish)

Torun, Y. (2002) Dokuztekne Köyünden Derlenen Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir İnceleme. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Adana, S. 185-192 [Torun, Y. (2002) A Study on Proverbs and Idioms Compiled from Dokuztekne Village. Çukurova University Social Sciences Institute Journal. Adana, P. 185-192] (in Turkish)

Yanar, A. (2023) Hayvan Motifli Atasözleri ve Deyimlerimiz. Ankara: Parana Yayınları, 389 s. [Yanar, A. (2023) Proverbs and Idioms with Animal Motifs. Ankara: Parana Publications, 389 p.] (in Turkish)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.06.2024

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 21.12.2024

© Динаева Б.Б., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Perizat Balkhimbekova^{1*}, Akmaral Kurmanayeva²^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana, ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru²Doctor of Philosophy (PhD), International Educational Corporation, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru**THE “CREATE/DESTROY” DICHOTOMY:
EXPLORING COGNITIVE AND STRUCTURAL-SEMANTIC ASPECTS**

Abstract. The relevance of comparative studies of structurally heterogeneous languages has not diminished recently in science. One of the problems attracting such scientific attention is the “creation/destruction” dichotomy in English and Russian. Researchers in this field have prioritised the study of the “creation/destruction” dichotomy in terms of a deep understanding of human cognition and behaviour. This dichotomy includes cognitive and structural-semantic aspects, each of which has a great capacity to convey information from a cognitive perspective. Cognitively, it includes processes such as imagination, creativity, cognitive biases, and mechanisms such as memory, attention, and perception. Structurally and semantically, it takes on a conceptual character that defines the essence and application of structures of “creation/destruction”. The article analyses empirical material in two languages in order to explain the essence of the “creation/destruction” dichotomy found in English and Russian, and describes the relative meaning. The study will consider linguistic, cognitive and structural aspects of the mentioned structure and review the works of researchers and investigators in this field. The paper also discusses the cognitive and structural-semantic aspects of the dichotomy “creation/destruction” and their use in an educational setting. Empirical studies have shown that cooperative learning, reflection, imaginative play, and addressing cognitive biases have a positive impact on the educational experience. Critical thinking, problem-solving skills, creativity, and metacognition have been found to be enhanced in students by incorporating these outcomes into the teaching and learning process.

Keywords: create/destroy dichotomy; cognitive aspects; structural and semantic aspects; educational settings; reflection

For citation: Balkhimbekova, P., Kurmanayeva, A. The Create/Destroy Dichotomy: Exploring Cognitive and Structural-Semantic Aspects. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 40-50.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-40-50>

Перизат Жанатқызы Балхимбекова^{1*}, Ақмарал Жұмаділлақызы Құрманасева²^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ., ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru²философия докторы (PhD), Халықаралық білім беру корпорациясы, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru**«ҚҰРУ/ЖОЮ» СӨЗДЕРІНІҢ ДИХОТОМИЯСЫ:
КОГНИТИВТІК ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРДІ ЗЕРТТЕУ**

Андатпа. Соңғы кездері ғылымда құрылымы әртектес тілдерді салыстыра зерттеу өзектілігі еш кеміген емес. Сондай ғылыми жіті назарды аударатын мәселенің бірі ағылшын және орыс тілдеріндегі «құру/жою» дихотомиясына қатысты туындап отыр. Аталған саланы зерттеушілер «құру/жою» дихотомиясын адамның танымы мен мінез-құлқын терең түсіну тұрғысынан зерттеуге басымдық беріп келеді. Бұл дихотомия когнитивтік және құрылымдық-семантикалық аспектілерді қамтиды, олардың әрқайсысы танымдық тұрғыдан ақпарат беруде мол мүмкіндікке ие. Когнитивтік тұрғыдан ол қиял, шығармашылық, когнитивтік бейімділік сияқты процестерді, сондай-ақ есте сақтау, зейін және қабылдау сияқты механизмдерді қамтиды. Құрылымдық-семантикалық тұрғыдан ол «құру/жою» құрылымдарының мәні мен қолданылуын анықтайтын тұжырымдамалық сипатқа ие болады. Мақалада ағылшын және орыс тілдерінде кездесетін «құру/жою» дихотомиясының беретін мәнін түсіндіру мақсатында екі тілдегі эмпирикалық материалдарға талдау жасалады, салыстырмалы мәні сипатталады. Зерттеу арқылы аталған құрылымның лингвистикалық, когнитивтік және құрылымдық аспектілері қарастырылып, аталған саладағы зерттеушілер мен ізденушілер еңбектеріне шолу жасалады. Сонымен қатар мақалада «құру/ жою» дихотомиясының когнитивтік және құрылымдық-семантикалық аспектілері, сондай-ақ олардың білім беру ортасында қолданылуы қарастырылады. Эмпирикалық зерттеулер бірлесе оқу, рефлексия, елестету ойыны және когнитивтік бейімділіктерді шешу білім беру тәжірибесіне оң әсер ететінін көрсетті. Осы нәтижелерді оқыту мен оқу процесіне енгізу арқылы оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауы, есептерді шешу дағдылары, шығармашылық қабілеттері мен метатанымы артатыны анықталды.

Тірек сөздер: құру/жою дихотомиясы; когнитивтік аспектілер; құрылымдық-семантикалық аспектілер; білім беру мекемелері; рефлексия

Сілтеме жасау үшін: Балхимбекова П.Ж., Құрманбаева А.Ж. «Құру/жою» сөздерінің дихотомиясы: когнитивтік және құрылымдық-семантикалық аспектілерді зерттеу. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). 40-50-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-40-50>

Перизат Жанатовна Балхимбекова^{1*}, Ақмарал Жұмаділлақызы Құрманбаева²

^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD), Евразийский национальный университет

имени Л.Н. Гумилева, Казахстан, г. Астана,

ORCID: 0000-0002-4510-8379 E-mail: peri_75_@mail.ru

²доктор философии (PhD), Международная образовательная корпорация, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-7198-9184 E-mail: akma_kurmanayeva@mail.ru

ДИХОТОМИЯ СЛОВ «СОЗДАТЬ/РАЗРУШИТЬ»: ИЗУЧЕНИЕ КОГНИТИВНЫХ И СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИХ АСПЕКТОВ

Аннотация. В науке актуальность сопоставительных исследований структурно неоднородных языков в последнее время не ослабевает. Одной из проблем, привлекающих внимание ученых, является дихотомия «созидание/разрушение» в английском и русском языках. Исследователи в этой области ставят изучение дихотомии «созидание/разрушение» на первое место с точки зрения глубокого понимания человеческого познания и поведения. Данная дихотомия включает в себя когнитивный и структурно-семантический аспекты, каждый из которых обладает большой способностью передавать информацию с когнитивной точки зрения. В когнитивном плане она включает такие процессы, как воображение, творчество, когнитивные предубеждения, а также такие механизмы, как память, внимание и восприятие. В структурно-семантическом плане оно приобретает концептуальный характер, определяющий сущность и применение структур «созидания/разрушения». В статье анализируется эмпирический материал на двух языках с целью объяснения сущности дихотомии «созидание/разрушение», встречающейся в английском и русском языках, и описывается ее относительное значение. В исследовании рассматриваются лингвистические, когнитивные и структурные аспекты указанной структуры, а также обзор работ исследователей и ученых в данной области. В работе также рассматриваются когнитивные и структурно-семантические аспекты дихотомии «созидание/разрушение» и их использование в образовательной среде. Эмпирические исследования показали, что совместное обучение, рефлексия, игра с воображением и устранение когнитивных предубеждений оказывают положительное влияние на образовательный опыт. Было установлено, что благодаря включению этих результатов в процесс преподавания и обучения у учащихся развиваются критическое мышление, навыки решения проблем, креативность и метапознание.

Ключевые слова: дихотомия создать/разрушить; когнитивные аспекты; структурно-семантические аспекты; образовательные учреждения; рефлексия

Для цитирования: Балхимбекова П.Ж., Құрманбаева А.Ж. Дихотомия слов создать/разрушить»: изучение когнитивных и структурно-семантических аспектов. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 40-50. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-40-50>

Introduction

The concept of create/destroy has intrigued scholars from all fields due to its profound insights into the human experience. Milkowski (2017) emphasizes the relevance of cognitive representations and semantic factors in understanding this idea, which goes beyond mechanistic explanations. Researchers can get a better understanding of cognitive processes by examining the interplay between computational, semantic, and causal factors. Shepel et al. (1557) study the create/destroy dichotomy through conceptual analysis approaches, focusing on its verbal forms and associated semantic fields. They emphasize the relevance of the nominative field, which comprises both direct concept nominations and peripheral units that convey attitudes and perceptions associated with the concept. Askerova (2020) explores the function of linguistic nominativity in language and speech activities. The study digs into the semiotic and epistemological components of nominativity, with an emphasis on the idealization process and the reflection of generalizations through linguistic signs. Kanaar (2019) suggests that the create/destroy dichotomy can be tackled from both an ontological and functional stance. Recognizing the ontological dilemma surrounding these notions allows us to investigate their impact on personal development. Individuals can shed opposing beliefs and connect with their inner wisdom by actively participating in the tension between creation and destruction.

The cognitive aspects of the create/destroy dichotomy

The create/destroy dichotomy refers to underlying cognitive processes that influence our understanding and interaction with the concepts of creation and destruction. Exploring the cognitive components of this duality provides insight into how our minds negotiate and perceive these competing influences. This section investigates the key cognitive processes involved in the create/destroy dichotomy, offering insight on their importance and ramifications.

Imagination and creativity are interrelated cognitive processes that influence our interaction with the create/destroy dichotomy. Carrick (2020) emphasizes the cognitive benefits of imaginative play, including the development of critical thinking and higher-order reasoning abilities. Imagination is an important stimulant for creative thinking since it allows us to consider alternate scenarios and produce fresh ideas. In contrast, creativity entails the creation of unique and valuable outputs through mental associations, transformations, and creative techniques. The dynamic interaction of imagination and creativity has an impact on our ability to create or destroy in a range of fields, including art, invention, and problem solving. By using the power of imagination and creativity, we may overcome the create/destroy dichotomy and discover new regions of potential and invention.

Cognitive biases can influence our choices about creation and destruction. Cognitive biases are systemic flaws in cognition that can cause deviations from rationality. Biases such as loss aversion, confirmation bias, and the sunk cost fallacy can all have an impact on our decision-making processes when faced with the create/destroy dichotomy. These biases may favour preservation over change, suffocating creative experimentation or preventing vital destruction for advancement.

Emotions significantly influence how we approach the create/destroy dichotomy. Lohse (2019) discovered that the effect of emotional priming is related to people's conscious knowledge of emotional faces. Subliminal priming, or influencing behaviour by exposing people to unobserved stimuli, is regarded to be persuasive evidence for the presence of unconscious mental processes (Dolan, 2002). In contrast, the assumption behind subliminal priming is predicated on a threshold of perceptual awareness. Recent research suggests that awareness of simple stimulus features should be described by multiple levels rather than a strict "seen" or "not seen" dichotomy based on a threshold (Ramsøy and Overgaard, 2004; Overgaard et al., 2006; Sandberg et al., 2010; Windey et al., 2014; Wierchoń et al., 2014; Overgaard and Sandberg, 2012).

Joy and enthusiasm are two excellent emotions that can motivate constructive innovation and nurture creativity. Negative emotions, such as fear or wrath, on the other hand, might cause destructive behaviour or limit creativity. Understanding how emotions alter our cognitive reactions to the create/destroy dichotomy provides us with insights into the affective components of decision-making and creative endeavour. Emotions have a significant impact on how we approach the dilemma and how our constructive and destructive behaviour play out.

Memory, attention, and perception are cognitive factors that influence how we perceive and process information regarding creation and destruction. According to Marchetti (2014), basic features of consciousness, such as episodic memory, episodic future thought, perception, language, and conscious thinking, rely on constructive processes powered by attention and working memory. Memory processes influence our thinking and guide our future behaviour, therefore they have a huge impact on how we see past creation or destruction. Memories of earlier experiences and outcomes impact our attitudes towards both creative and destructive endeavors. Attention systems determine our concentration and cognitive resources for components of creation and destruction. In terms of the create/destroy dichotomy, where we direct our attention can have a big impact on our cognitive processes, decisions, and subsequent actions. Perception, which encompasses both sensory and cognitive processes, is critical in how we see and understand creative and destructive behaviour. Our perceptual frameworks and interpretations influence how we grasp the intents, meanings, and repercussions of both creative and destructive behaviour. We acquire a better knowledge of how these cognitive systems influence our perception, processing, and information storage by recognizing the impact of memory, attention, and perception on our cognitive responses to creation and destruction. This perspective illuminates how people negotiate and interact with the create/destroy dichotomy in various settings, altering their cognitive reactions and decision-making processes.

Exploring the cognitive components of the create/destroy dichotomy allows us to better grasp the

underlying processes. It emphasizes how imagination, creativity, cognitive biases, and emotional variables influence our cognitive responses to creation and destruction. By studying these cognitive characteristics, we can learn more about how people, communities, and societies navigate the complicated interplay of creation and destruction, eventually shaping our world and its future trajectory.

The structural and semantic aspects of the create/destroy dichotomy

The structural and semantic parts of the create/destroy dichotomy are intricately intertwined, with serious consequences. The structural component refers to the physical or intellectual framework that allows for creation and destruction. It requires understanding the ingredients, interactions, and processes involved in the formation or destruction of something. In contrast, the semantic aspect is concerned with the meaning, interpretation, and significance of actions of creation and destruction. It requires understanding the motivations, values, and outcomes of these activities.

Understanding the connection of the create/destroy dichotomy's structural and semantic components is crucial. The structural aspects establish the framework and conditions for production and destruction, but the semantic aspects form our perception and appraisal of these activities. Exploring the structural characteristics of creation and destruction helps us comprehend the underlying systems, processes, and resources. It requires examining the components, arrangements, and relationships that enable these actions to occur. Examining the semantic components helps us to explore deeper into the meanings, motivations, and outcomes of actions of creation and destruction. It requires considering the cultural, societal, ethical, and personal ramifications of these decisions.

Understanding how the structural and semantic parts of the create/destroy dichotomy interact reveals information about how we perceive, assess, and engage with these conflicting forces. It reveals the underlying systems and factors that influence our cognitive, emotional, and behavioral reactions to creation and destruction. Understanding both the structural and semantic components of the create/destroy dichotomy allows us to obtain a more full understanding of its intricacies and ramifications in diverse settings.

Materials and methods

The researchers used a number of approaches, including conceptual analysis, linguistic analysis, and investigations into the semiotic and epistemological components of nominativity. These approaches gave a full understanding of the verbal expressions associated with the create/destroy dichotomy. Researchers investigated the cognitive subtleties and structural-semantic qualities, revealing the intricate levels of human cognition associated with creation and destruction.

Statistical Analysis:

Table 1 – Cognitive Aspects of “Create/Destroy” Dichotomy

Кесте 1 – “Құру/жою” сөздері дихотомиясының когнитивтік аспектілері

Таблица 1 – Когнитивные аспекты дихотомии слов “создать/ разрушить”

<i>Cognitive Aspect</i>	<i>Influence on Educational Practices</i>
Imagination	encourages imaginative activities and creative tasks
Creativity	enhances hands-on learning experiences
Cognitive Biases	addressed through collaborative learning approaches
Emotions	promotes reflection and emotional intelligence
Cognitive Mechanisms	utilized to improve decision-making abilities

Practical Applications in Education

The research findings have important practical implications, especially in educational contexts. Educators have used these insights to enhance their teaching approaches. Imagination-based exercises promote creative thinking in students while also fostering innovative problem-solving abilities. Collaborative learning, combined with the elimination of cognitive biases, creates an environment in which students may critically evaluate occurrences. Students can make better decisions if they practise emotional intelligence through reflective exercises. These programmes significantly improve students' metacognition, allowing them to successfully evaluate their own cognitive processes and learning

approaches.

Finally, the interdisciplinary study methodologies used to investigate the create/destroy dichotomy have improved our understanding of its linguistic representations while also providing educators with practical tools. Incorporating these discoveries into the teaching and learning processes boosts students' creativity, problem-solving skills, critical thinking, and metacognition.

Literature review

In the linguistic literature of recent years, the dominant point of view is that the definition should reflect all components of the content plan of a linguistic unit, not only meanings taken in a narrow sense. In addition to referential information about a lexical unit, definitions include connotative, pragmatic, communicative semes (this is connected with the general desire to enrich the lexicographic description by means of components that were previously reflected weakly and unsystematically). Such an attitude is quite fruitful, since, indeed, the content plan accommodates more than it is represented in dictionary interpretations. It should be sought in a direction diametrically opposite to the one presented above, although it is not easy to draw a rigid boundary between the 'bare' semantics of a word and individual (cultural, background, etc.) accretions associated with it in the consciousness of a native speaker (Pimenova, 2001: 110). In modern linguistic literature there is no general opinion about what is the semantic basis of a polysemantic word, i.e. its meaningful core. This problem has been studied by linguists of various schools for almost a century and a half Sh. Bally (1965), A.A. Potebnya (1993), L.V. Shcherba (1974), V.V. Vinogradov (1977: 162-189), D.N. Shmelev (2007), M.V. Shmelev (2000), Y.D. Apresyan (1995), M.V. Nikitin (2007), N.V. Pertsov (2015), and many others. The following concepts reflecting the semantic commonality of a lexeme have been proposed as concepts: the general meaning of a word, semantic invariant and semantic center.

For example, according to researchers, determining the general meaning of a polysemous word is one of the most difficult tasks in the field of searching for the semantic core, which, being present in the meaning of each of its variants, remains their invariable basis.

Within the framework of determining the level of functioning of this meaning core, the notion of the level of the language system acquires special significance. The acceptance in this paper of the linguistic system as the deep level at which lexemes function coincides with the ideas about the functioning of the specially organized material of the linguistic system (Pessina, 2011).

Results and discussions

The idea of creation and destruction dichotomy in the learning process has been studied in various fields of educational psychology, cognitive science and pedagogy. In an empirical framework, the two concepts are often considered within broader theories such as constructivism, cognitive development and unlearning. Some researchers have explored the process of creation i.e. creating or gaining new knowledge and destruction i.e. rather than learning or deconstructing prior knowledge contributes to cognitive and educational development. Let us consider them conventionally, dividing them into several parts: cognitive constructivism: knowledge creation,

Cognitive constructivism: knowledge creation. Cognitive constructivism, particularly based on the work of Jean Piaget (1954) and Lev Vygotsky (1978), has shaped much of our understanding of how learners actively create their knowledge by interacting with the environment and other people. In this sense, creation is the process of building new mental representations, skills and understandings based on prior knowledge.

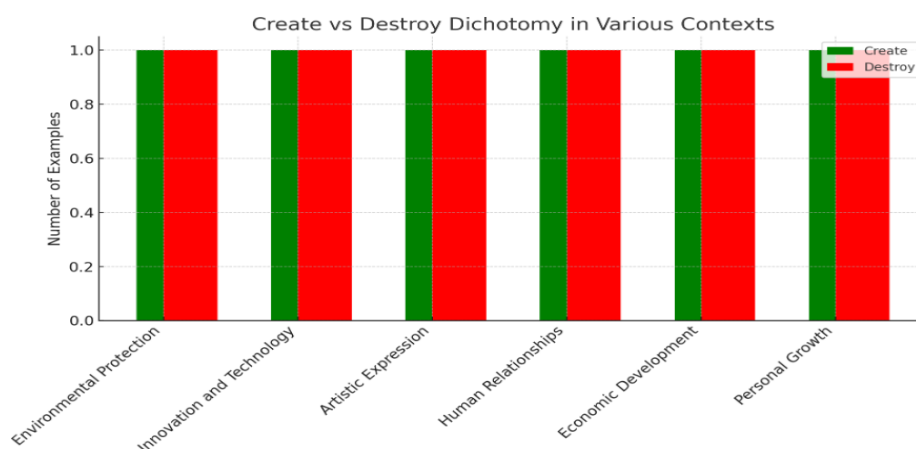
The researcher J. Piaget's view of the stages of cognitive development of learners emphasises the importance of assimilation and accommodation in the learning process. According to the researcher, assimilation is when it involves the creation of new information in accordance with the cognitive structures that are used on a daily basis, while the process of accommodation requires changing these structures to perceive new information. Because this can lead to one type of extinction. At that point, you will need to replace old schemas or create more complex schemas. This interaction of creation and destruction is the basis of cognitive growth.

J. Piaget in his work "The Construction of Reality in the Child" published in 1954, studies how learners study by interacting with the environment to create this knowledge system (Piaget, 1954). The cognitive conflicts mentioned above lead to new processes of understanding information, i.e. to the

creation of new knowledge that is thought to disrupt old knowledge that is no longer needed.

And if we rely on the sociocultural theory of L. Vygotsky, he believes that knowledge is formed socially. Vygotsky believed that knowledge is formed according to social changes. He concludes that cognitive development is the process of forming understanding through interaction with educated people in a cultural context.

In the work “The development of higher psychological processes” published in 1978 by researcher L. Vygotsky these processes were analyzed. L. Vygotsky discussed how cognitive creativity can be fostered through the interaction of language and social processes (Vygotsky, 1978). In his view, learning is seen as a dynamic process in which learners create new cognitive structures through social action and interaction.

Picture 1 – Creation and destruction dichotomy across various contexts

Сурет 1 – Әртүрлі контекстегі құру және жою дихотомиясы

Рисунок 1 – Дихотомия создания и разрушения в различных контекстах

Picture 1 illustrates the creation and destruction dichotomy across various contexts. Each category highlights an equal number of examples for creation and destruction in the learning process, emphasizing the balance between constructive and destructive actions among learners according to the above-mentioned researchers' works.

Cognitive dissonance and disruption of old knowledge. Cognitive dissonance arises, a key concept related to the extinction process in cognitive psychology. Here, new information arises because of the discomfort that occurs when it contradicts already held beliefs. To resolve this dissonance, learners may alter their perceptions, sometimes “eliminating” old misconceptions and replacing them with new information. For example, researcher L. Festinger in his work called “A theory of cognitive dissonance” published in 1957 provides an exhaustive analysis of cognitive dissonance, pointing out that new knowledge formed and accepted by learners in the process may come into conflict (Festinger, 1957). In this sense, it is believed that outdated, redundant perceptions must be disrupted in order to make space for new knowledge or information in the process. This process may be uncomfortable for learners, but it is crucial to learners' perception and cognitive development.

Another researcher who has conducted research in this sphere is E.J. Gibson and R.D. Walk in their work “The visual cliff” published in 1960, described an experiment they conducted (Gibson, Walk, 1960). This famous experiment researches how learning children can create deep knowledge, learn to perceive this knowledge and how, when faced with unfamiliar conflicting experiences, they “collapse” due to lack of previously formed knowledge or this new formed knowledge. In line with this researcher's view, along with learning and forming new knowledge, it shows how an outdated knowledge system can be recreated or, in the case of not realising new acquired knowledge, easily destroyed.

Empirical Findings and Applications of the create/destroy dichotomy for educational settings

Empirical research on the create/destroy dichotomy has produced important insights for

educational settings, resulting in a wide range of applications and practices targeted at boosting learning and cognitive development. These discoveries have helped educators gain a greater grasp of the cognitive, emotional, and behavioral components of creation and destruction, as well as how to successfully incorporate them into teaching and learning processes.

According to research, including innovative activities into the curriculum fosters critical thinking, problem-solving skills, and higher-order reasoning capacities in children. Educators can foster creative thinking by promoting open-ended exploration, diverse thinking, and brainstorming sessions. This approach encourages novel approaches to learning and allows students to engage in constructive production inside educational settings.

Giving students hands-on experience and opportunities to work on real-world challenges allows them to actively generate, test, and refine their concepts. This approach encourages students to take risks, learn from their failures, and become resilient in the face of adversity. Project-based learning, design thinking, and maker-centered activities can help students study the create/destroy dichotomy and its cross-disciplinary applications.

Group projects, cooperative learning, and peer feedback enable students to work together, exchange ideas, and create constructively. This not only helps them grasp diverse points of view, but it also promotes collaboration, communication skills, and social-emotional development.

Furthermore, empirical research has demonstrated the role of reflection and metacognition in the create/destroy dichotomy. Educators can promote self-directed learning and metacognitive abilities by encouraging students to reflect on their own creative processes, evaluate their work, and establish improvement objectives. Reflective techniques like self-assessment, and portfolio review assist students get a better understanding of their own creative talents, allowing them to make more informed decisions regarding creation and destruction.

The create/destroy dichotomy's educational uses include addressing cognitive biases that can influence students' decision-making processes. To assist students recognize these biases and build critical thinking abilities, instructors should introduce ideas like confirmation bias, loss aversion, and the sunk cost fallacy. When biases are addressed, students can make more informed and reasoned decisions about creation and destruction, resulting in more successful problem-solving and decision-making processes.

Here are a few examples of how the create/destroy dichotomy is used in various contexts:

Environmental Protection:

1. Environmentalists and scientists labour relentlessly *to create* sustainable ecosystems, encourage biodiversity, and preserve natural environments.
2. Deforestation and pollution *destroy* fragile ecosystems, putting innumerable species at risk and upsetting natural equilibrium.

Innovation and Technology:

1. Innovators are constantly striving *to create* cutting-edge technologies that improve communication, healthcare, and transform many sectors.
2. Cyberattacks and malware can quickly *destroy* years of digital progress, jeopardizing data integrity and disrupting critical services.

Artistic Expression:

1. Artists employ their imagination *to create* breathtaking paintings, sculptures, and music that evoke emotions and encapsulate the essence of the human experience.
2. Throughout history, iconoclasts seek *to destroy* artworks, thus destroying cultural heritage and defying society norms.

Human Relationships:

1. Developing trust, respect, and understanding *creates* solid, long-lasting relationships that develop love and support among individuals.
2. Betrayal and dishonesty may devastate relationships, *destroying* trust and causing emotional upheaval for those involved.

Economic Development:

1. Entrepreneurship and innovation help to *create* jobs, develop economies, and raise community living standards.
2. Economic crises and conflicts can *destroy* livelihoods, causing unemployment, poverty, and social instability.

Personal Growth:

1. Positive habits and learning experiences *create* personal growth, enabling people to attain their goals and reach their full potential.
2. Negative self-talk and self-doubt can *destroy* self-esteem, stifling personal growth and preventing people from achieving their goals.

The create/destroy dichotomy depicts the dual nature of human acts in any scenario, emphasizing the delicate balance between construction and deconstruction, growth and decline, creation and destruction.

Such associative studies really reflect the existing picture of the perception of the world in the dynamics of developing reality in modern studies. Such an illustration of the transformation of value priorities and socio-cultural challenges taking place in the consciousness of modern people. It is in the language that the powerful root structure of national culture is contained, in the language, as in a mirror, the “spirit of the people” is reflected (Abayeva, 2024).

The study of the create/destroy dichotomy from cognitive and structural-semantic perspectives yielded a complete comprehension of its complexities and consequences.

Cognitive Aspects of Create/Destroy Dichotomy:

Imagination and Creativity:

Imagination and creativity are intertwined cognitive processes that are critical in dealing with the create/destroy dichotomy. Imagination allows for the visualization of other possibilities, whilst creativity combines distinct ideas and solutions.

Cognitive Biases and Emotional Responses:

Cognitive biases like loss aversion and confirmation bias influence production and destruction decisions. Emotional responses, including positive emotions like joy that motivate constructive production and negative emotions that promote destructive tendencies, have a huge influence on how we handle duality.

Memory, Attention, and Perception:

Memory processes modify our perception of past creation and destruction. Attention systems control our focus, influencing our brain processes and decisions about creation and destruction.

Structural and Semantic Aspects

Structural Aspects:

The structural aspect establishes the framework within which creation and destruction occur, including the elements, relationships, and processes that contribute to these events. Understanding these structural factors is crucial because they set the tone and context for both creative and destructive behaviour.

Semantic Aspects:

The semantic component focuses on the meaning, interpretation, and consequences of both creative and destructive behaviour. It covers the activities' goals, ideas, cultural, social, ethical, and personal repercussions. Educational Applications in Real-World Contexts:

These theories have practical implications in educational settings. Educators use imaginative activities, collaborative learning, and reflective practices to help students enhance their critical thinking, problem-solving ability, and emotional intelligence.

Real-World Contexts:

The create/destroy dichotomy is evident in real-world contexts such as environmental preservation, technological advancements, artistic expression, interpersonal relationships, economic development, and personal growth. This dichotomy emphasizes the delicate balance of creation and destruction, expansion and decline, as well as the intricacies of human activity in a variety of settings.

Conclusion

The dichotomy of “creation” and “destruction” reflects human experience, which describes a

particularly complex part of human existence in a personal or collective environment. It is not just a two-way opposition of life; it also signifies the dynamic interactions that shape human thoughts, actions and social structures. We have tried to investigate these human relations on cognitive, structural and semantic bases and have tried to prove the point made with linguistic facts.

Regarding cognitive functions, we found that the human mind is constantly changing between creating new ideas and eliminating old thoughts. This cognitive process is an integral part of personal growth and adaptation. However, this process also requires further deepening of existing norms, beliefs and assumptions, as well as the individual's ability to question and deconstruct them.

As for the structural, it is known that society and culture develop through processes of creation and destruction. For example, civilizations reach a climax and then enter a phase of decline. Similarly, certain structures will be built and then destroyed. Similarly, social structures are constantly being reformed. It is important to realize that creation and destruction are not only a process of contradiction, but also complementary forces that ensure progress. The creation of new systems or structures must be accompanied by an outdated or destructive deconstruction that allows them to be reinvented and transformed.

Semantically, the meanings we assign to creation and destruction determine how we experience and react to these processes. In many cultures, creation is seen as positive and destruction as negative. However, this dichotomy can be limited. Removal, in a broader sense, does not necessarily cause harm; rather, it can be an important part of cleansing evil for new possibilities. When we expand our understanding of destruction to include the idea of deconstruction, we see that it can be an act of liberation, a cleansing of limited structures that no longer serve us. In this way, both creation and destruction contribute to a full and profound narrative of human experience.

In conclusion, a more comprehensive approach to creation and destruction provides a wealth of information about the processes that occur through their interaction. Rather than striving for a world that is dominated only by creation or that escapes only destruction, we prefer to find the harmonious actions of both. Recognizing that both phenomena are necessary for balance, we learn to develop compassion, understanding and love in the world around us. In this dynamic balance, creation and destruction are not opposing forces, but partners in the ongoing dance of life that shapes the thoughts and minds not only of the world we create, but also of those who inhabit it.

References

- Abaeva, M., Dmitrjuk, N., Ufimceva, N. (2024) Issledovatel'skij potencial associativnoi leksikografii: perspektivy diahronicheskikh issledovanij v Kazahstane [Abayeva, M., Dmitryuk, N., Ufimtseva, N. (2024) The Research potential of associative lexicography: prospects of diachronic research in Kazakhstan]. *Tiltanyim*, №3. P. 72-84. (in Russian)
- Apresjan, Y.D. (1995) *Izbrannye trudy. T.II. Integralnoe opisanie jazyka i sistemnaja leksikografija*. Moskva: School 'Languages of Russian Culture', 767 s. [Apresyan, Y.D. (1995) *Selected works. T.II. Integral description of language and system lexicography*. Moscow: School 'Languages of Russian Culture', 767 p.] (in Russian)
- Askerova, M.J. (2020) Categories of Nominative Semasiology: Word, Meaning, Sign. In D.K. Batayev (Ed.), *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism» Dedicated to the 80th Anniversary of Turkeyev Hassan Vakhitovich*, Vol 92. European Proceedings of Social and Behavioral Sciences. P. 105-111.
- Bally, S. (1965) General linguistics and questions of the French language. <https://www.booksite.ru/fulltext/sharl/> (Date of address 16.10.2023)
- Bar, M., Biederman, I., (1998) Subliminal visual priming. *Psychol. Sci.*, 9(6). P. 464-468.
- Carrick, M. (2020) Imagination at the heart of cognitive development. Retrieved from <https://thespoke.earlychildhoodaustralia.org.au/imagination-heart-cognitive-development/>
- Dolan, R.J. (2002) Emotion, cognition, and behavior. *Science*, 298 (5596). P. 1191-1194.
- Kanaar, N. (2019) Creation, Destruction, and the Tension Between: A Cautionary Note on Individuation in Tristan Egolf, W. G. Sebald, and Niall Williams. Master Thesis. 945. Retrieved from <https://scholarworks.gvsu.edu/theses/945>
- Katsnelson, S.D. (2023) Typology of language and speech thinking. http://superlinguist.ru/index.php?option=com_content&id=494:2010-11-08-08-10-37-32&catid=17:2009-11-23-13-41-08&Itemid=17 (Date of address 16.10.2023)
- Lohse, M. (2019) Emotional priming depends on the degree of conscious experience. *Neuropsychologia*, Volume 128. P. 96-102.
- Marchetti, G. (2014) Attention and working memory: two basic mechanisms for constructing temporal experiences. *Front Psychol.* 5: 880. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4132481>
- Milkowski, M. (2017) The False Dichotomy Between Causal Realization and Semantic Computation. *Hybris*. 38

ISSN: 1689-4286. P. 1-21. Retrieved from <https://philarchive.org/archive/MIKTFD>

- Nikitin, M.V. (2007) Kurs lingvisticheskoy semantiki. SPb.: RGPU im.Gercena, 819 s. [Nikitin, M.V. (2007) Course of linguistic semantics. SPb.: Herzen Russian State Pedagogical University, 819 p.] (in Russian)
- Overgaard, M., Sandberg, K. (2012) Kinds of access: different methods for report reveal different kinds of metacognitive access. *Philos. Trans. R. Soc. Lond. B Biol. Sci.*, 367 (1594). P. 1287-1296.
- Percov, N.V. (2015) Lingvistika. Pojetika. Tekstologija. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury, 321 s. [Pertsov, N.V. (2015) Linguistics. Poetics. Textology. Moscow: Languages of Slavic Culture, 321 p.] (in Russian)
- Pimenova, M.V. (2001) Koncepty vnutrennego mira: Dis. ... doktora filologicheskikh nauk. Moskva, 494 s. [Pimenova, M.V. (2001) Concepts of the inner world: Cand. ... doctor of philological sciences. Moscow, 494 p.] (in Russian)
- Potebnja, A.A. (1993) Mysl' i jazyk. Kiev: SINTO, 283 s. [Potebnya, A.A. (1993) Thought and Language. Kiev: SINTO, 283 p.] (in Russian)
- Ramsey, T.Z., Overgaard, M. (2004) Introspection and subliminal perception. *Phenomenol. Cogn. Sci.*, 3(1). P. 1-23.
- Sandberg, K. et al. (2010) Measuring consciousness: is one measure better than the other? *Conscious. Cogn.*, 19(4). P. 1069-1078.
- Shepel, Y., Panchenko, O., Zirka, V., Fedina, O. (2021) The structural-semantic field of dichotomy "one's own – alien" in the English language world picture. *Linguistics and Culture Review*, 5(S4). P. 84-101.
- Sshherba, L.V. (1974) Jazykovaja sistema i rechevaja dejatel'nost'. Leningrad: Nauka, 428 s. [Shcherba, L.V. (1974) Language system and speech activity. Leningrad: Nauka, 428 p.] (in Russian)
- Shmelev, D.N. (2007) Sovremennyy russkij jazyk. Leksika. Moskva: Nauka, 335 s. [Shmelev, D.N. (2007) Modern Russian language. Lexicon. Moscow: Nauka, 335 p.] (in Russian)
- Shmelev, V.M. (2000) Teoreticheskie osnovy perevodcheskoj dejatel'nosti. Moskva, 210 s. [Shmelev, V.M. (2000) Theoretical bases of translation activity. Moscow, 210 p.] (in Russian)
- Vinogradov, V.V. (1977) Osnovnye tipy leksicheskikh znachenij slova. Izbrannye trudy. Leksikologija i leksikografija. Moskva, S. 162-189 [Vinogradov, V.V. (1977) Basic types of lexical meanings of the word. Selected works. Lexicology and lexicography. Moscow, P. 162-189.] (in Russian)
- Wierchoń et al. (2014) Different subjective awareness measures demonstrate the influence of visual identification on perceptual awareness ratings. *Conscious. Cogn.*, 27. P. 109-120.
- Windey, B., Vermeiren, A., Atas, A., Cleeremans, A. (2014) The graded and dichotomous nature of visual awareness. *Philos.Trans. R. Soc. B*, 369 (1641).

Әдебиеттер

- Абаева М.К., Дмитриук Н.В., Уфимцева Н.В. Исследовательский потенциал ассоциативной лексикографии: перспективы диахронических исследований в Казахстане. *TiltanyM*, 2024. №3. 72-84.
- Апресян Ю.Д. Избранные труды. Т. II. Интегральное описание языка и системная лексикография. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1995. – 767 с.
- Балли П. Общая лингвистика и вопросы французского языка // <https://www.booksite.ru/fulltext/shar/> (Қаралған күні 16.10.2023).
- Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Избранные труды. Лексикология и лексикография. – Москва, 1977. – С. 162-189.
- Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление // http://superlinguist.ru/index.php?option=com_content&id=494:2010-11-08-10-37-32&catid=17:2009-11-23-13-41-08&Itemid=17 (Қаралған күні 16.10.2023).
- Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – СПб.: РГПУ им. Герцена, 2007. – 819 с.
- Перцов Н.В. Лингвистика. Поэтика. Текстология. – Москва: Языки славянской культуры, 2015. – 321 с.
- Пименова М.В. Концепты внутреннего мира: дисс. ... доктора филол. наук. – Москва, 2001. – 494 с.
- Потебня А.А. Мысль и язык. – Киев: СИНТО, 1993. – 283 с.
- Шмелев В.М. Теоретические основы переводческой деятельности. – Москва, 2000. – 210 с.
- Шмелев Д.Н. Современный русский язык. Лексика. – Москва: Наука, 2007. – 335 с.
- Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Ленинград: Наука, 1974. – 428 с.
- Askerova, M.J. Categories of Nominative Semasiology: Word, Meaning, Sign. In D.K. Batayev (Ed.), *Social and Cultural Transformations in the Context of Modern Globalism» Dedicated to the 80th Anniversary of Turkeyev Hassan Vakhitovich*, vol 92. *European Proceedings of Social and Behavioral Sciences*. P. 105-111.
- Bar, M., Biederman, I. Subliminal visual priming. *Psychol. Sci.*, 9(6). P. 464-468.
- Carrick, M. Imagination at the heart of cognitive development. Retrieved from <https://thespoke.earlychildhoodaustralia.org.au/imagination-heart-cognitive-development>.
- Dolan, R.J. Emotion, cognition, and behavior. *Science*, 298 (5596). P. 1191-1194.
- Kanaar, N. Creation, Destruction, and the Tension Between: A Cautionary Note on Individuation in Tristan Egolf, W.G. Sebald, and Niall Williams. Master Thesis. 945. Retrieved from <https://scholarworks.gvsu.edu/theses/945>
- Lohse, M.. Emotional priming depends on the degree of conscious experience. *Neuropsychologia*, Volume 128, May 2019. P. 96-102.
- Marchetti, G. Attention and working memory: two basic mechanisms for constructing temporal experiences. *Front Psychol.* 2014; 5: 880. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4132481>

- Milkowski, M.. The False Dichotomy Between Causal Realization and Semantic Computation. Hybris. 38 ISSN: 1689-4286. P. 1-21. Retrieved from <https://philarchive.org/archive / MIKTFD>
- Overgaard, M., Sandberg, K. Kinds of access: different methods for report reveal different kinds of metacognitive access. Philos. Trans. R. Soc. Lond. B Biol. Sci., 367(1594) (2012). P. 1287-1296.
- Ramsoy, T.Z., Overgaard, M. Introspection and subliminal perception. Phenomenol. Cogn. Sci., 3(1), P. 1-23.
- Sandberg, K. et al. Measuring consciousness: is one measure better than the other? Conscious. Cogn., 19(4), P. 1069-1078.
- Shepel, Y., Panchenko, O., Zirka, V., Fedina, O. The structural-semantic field of dichotomy “one’s own – alien” in the English language world picture. Linguistics and Culture Review, 5(S4). P. 84-101.
- Wierchoń et al. Different subjective awareness measures demonstrate the influence of visual identification on perceptual awareness ratings. Conscious. Cogn., 27. P. 109-120.
- Windey, B., Vermeiren, A., Atas, A., Cleeremans, A. (2014) The graded and dichotomous nature of visual awareness. Philos. Trans. R. Soc. B, 369 (1641).

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.04.2024

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Balkhimbekova, P., Kurmanayeva, A., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

**Индира Болатбекқызы Байсыдық^{1*}, Нұрсәуле Мақсұтқызы Рсалиева²,
Бота Халым³, Әсем Нышанәліқызы Корбозова⁴**

^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD),

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru

³докторант, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-9380-9041 E-mail: bota-@mail.ru

⁴магистрант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru

АДАМ МІНЕЗІН СИПАТТАУШЫ СЫН ЕСІМДЕРДІҢ ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Жалпы жеке адамның өмір сүру қағидаларын білдіретін психо-мәдени ерекшеліктері (киім киісі, жүріс-тұрысы, сөйлеу мәдениеті мен өзге де құндылықтары) тұтас ұлттың болмысын танытады. Әсіресе, бүгінгі таңда психология ғылымының зерттеу нысаны ретінде қарастырылып жүрген мінез-құлық нормалары лингвомәдени, этномәдени аспекті тұрғысынан да айрықша категория саналады. Өйткені коммуникативтік, прагматикалық, дискурстық жағынан алғанда, адам мінез-құлқы әртүрлі әлеуметтік топтар мен ұйымдардың ғана емес, тұтастай бір ұлттың, елдің мәдениетін танытады. Сондықтан мінез-құлық түсінігін этнолингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық феномен ретінде зерттеудің ғылыми мәні зор. Осыған сәйкес мақалада адам мінез-құлқын сипаттайтын сын есімдер мен тұрақты сөз тіркестерінің этномәдениеттанымдық аясы қарастырылды. Мінез-құлық ерекшеліктерін білдіретін сын есімдердің лексика-семантикалық топтары айқындалып, аталған лексикалық бірліктердің бірнеше мәдениетке ортақ белгілері сараланды. Оң және теріс семантикасы бар адамның мінез-құлқын танытатын сын есімдердің синонимдік-антонимдік қатары алтай тілдер тобына жататын өзге тілдермен салыстырылып, олардың түпкі этимологиясына назар аударылды. Авторлар отандық және шетелдік тілші-ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, бүгінгі тілдік қорымызда жиі қолданысқа түсе бермейтін сөз бірліктерінің этнолингвистикалық маңызына жан-жақты тоқталды. Сондай-ақ адам бойындағы кейбір жағымсыз мінез-құлықтарды сипаттайтын сленгтер мен инвективті тіркестерді қазақ, орыс, алтай тілдеріндегі метафоралық теңеулермен салыстырып, олардың лингвомәдениеттанымдық негіздеріне талдау жасалды. Этнолингвистика мен этномәдениеттану сын есімдерді халықтың дүниетанымы мен мәдени құндылықтарын бейнелейтін көпқырлы құбылыс ретінде қарастырады. Бұл зерттеу осы екі ғылымды біріктіре отырып, қазақ халқының тілдік және мәдени мұрасын кешенді талдауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: этнолингвистика; лингвомәдениеттаным; этнос; мінез-құлық; сын есім

Қаржыландыру көзі: Мақала BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Байсыдық И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова Ә.Н. Адам мінезін сипаттаушы сын есімдердің лингвомәдениеттанымдық және этнолингвистикалық аспектісі. *Tiltany*, 2024. №4 (96). 51-61-66.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-51-61>

**Индира Болатбекқызы Байсыдық^{1*}, Нұрсәуле Мақсұтқызы Рсалиева²,
Бота Халым³, Асем Нышанәліқызы Корбозова⁴**

^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

²кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru

³докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-9380-9041 E-mail: bota-@mail.ru

⁴магистрант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ И ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ НАИМЕНОВАНИЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧЕРТЫ ХАРАКТЕРА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В целом психокультурные особенности личности, выражающие принципы ее существования (одежда, поведение, культура речи и другие ценности), отражают сущность нации. В частности, нормы поведения, рассматриваемые сегодня как объект изучения психологической науки, также считаются особой категорией с точки зрения лингвокультурного и этнокультурного аспектов. Ведь с коммуникативной, прагматической, дискурсивной стороны человеческое поведение отражает культуру не только разных социальных групп и организаций, но и одной нации, страны. Поэтому изучение понятия поведения как этнолингвистического, лингвокультурологического феномена имеет большое научное значение. В соответствии с этим в статье рассмотрена этнокультурная сфера этнолингвистических прилагательных и устойчивых выражений, характеризующих поведение человека. Выделены лексико-семантические группы прилагательных, выражающие поведенческие особенности, дифференцированы общие черты указанных лексических единиц для нескольких культур. Синонимо-антонимический ряд прилагательных, выражающих поведение человека с положительной и отрицательной семантикой, был сопоставлен с другими языками, относящимися к алтайской языковой группе, и обращено внимание на их этимологию. В этом направлении авторы, опираясь на труды отечественных и зарубежных ученых-лингвистов, подробно остановились на этнолингвистическом значении тех единиц слова, которые нечасто используются в современном языковом фонде. А также был проведен анализ основ лингвокультурологии, сленгов и инвективных выражений, характеризующих некоторые негативные черты человеческого поведения, сравнив их с метафорическими сопоставлениями в казахском, русском, алтайском языках. Этнолингвистика и этнокультурология рассматривают прилагательные как многогранное явление, отражающее мировоззрение и культурные ценности народа. Это исследование, объединяя эти две науки, позволяет всесторонне анализировать языковое и культурное наследие казахского народа.

Ключевые слова: этнолингвистика; лингвокультурология; этнос; черты характера; имя прилагательное

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR18574132 «Разработка подкорпуса культурно-репрезентативного подкорпуса и подкорпуса рекламных текстов».

Для цитирования: Байсыдык И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова А.Н. Лингвокультурологический и этнолингвистический аспект наименований прилагательных, обозначающих черты характера человека. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 51-61. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-51-61>

Indira Baissydyk^{1*}, Nursaule Rsaliyeva², Bota Halym³, Assem Korbozova⁴

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-5013-4398 E-mail: i.baissydyk@gmail.com

²Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-2065-0505 E-mail: nursauler@mail.ru

³Doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9380-9041 E-mail: bota-@mail.ru

⁴Master student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0004-7104-0920 E-mail: asem.korbozova@mail.ru

LINGUOCULTURAL AND ETHNOLINGUISTIC ASPECT OF ADJECTIVES DENOTING HUMAN CHARACTER TRAITS

Abstract. In general, the psycho-cultural features of a personality, expressing the principles of its existence (clothing, behaviour, culture of speech and other values), reflect the essence of a nation. In particular, the norms of behaviour, considered today as an object of study of psychological science, are also considered a special category from the point of view of linguocultural and ethno-cultural aspects. After all, from the communicative, pragmatic, discursive side, human behaviour reflects the culture not only of different social groups and organisations, but also of one nation or country. Therefore, the study of the concept of behaviour as an ethnolinguistic, linguocultural phenomenon is of great scientific importance. Accordingly, the article considers the ethnocultural sphere of ethnolinguistic adjectives and stable expressions characterising human behaviour. The lexical-semantic groups of adjectives expressing behavioural peculiarities are singled out, the common features of the mentioned lexical units for several cultures are differentiated. The synonymic-antonymic series of adjectives expressing human behaviour with positive and negative semantics was compared with other languages belonging to the Altaic language group and attention was paid to their etymology. The authors, relying on the works of Russian and foreign linguistic scientists, dwelled in detail on the ethnolinguistic meaning of those word units that are not often used in the modern linguistic fund. And also the analysis of the basics of linguoculturology, slangs and invective expressions characterising some negative features of human behaviour was carried out, comparing them with metaphorical comparisons

in the Kazakh, Russian, Altai languages. Ethnolinguistics and ethnoculturology view adjectives as a multifaceted phenomenon reflecting the worldview and cultural values of a people. This study integrates these two disciplines to comprehensively analyze the linguistic and cultural heritage of the Kazakh people.

Keywords: ethnolinguistics; linguoculturology; ethnos; character traits; adjective

Source of financing: The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR18574132 “Development of subcorpora of culturally representative and advertising texts”.

For citation: Baissydyk, I., Rsaliyeva, N., Halym, B., Korbozova, A. Linguocultural and Ethnolinguistic Aspect of Adjectives Denoting Human Character Traits. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 51-61. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-51-61>

Кіріспе

Адам мінезін сипаттайтын сын есімдер – тілдің рухани мәдениеттің көрінісі ретіндегі қызметін айқындайтын маңызды лексикалық қабаттардың бірі. Олар ұлттың дүниетанымы, менталитеті мен мәдени құндылықтары туралы ақпарат береді. Әрбір халықтың мінез-құлықты сипаттауында өзіндік ерекшелігі, этнолингвистикалық және лингвомәдени белгілері бар, бұл сол ұлттың тарихи, әлеуметтік және мәдени тәжірибесінен туындайды. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық ерекшелікті сақтау мен дамыту өзекті мәселеге айналып отыр. Осыған орай адамның мінезін сипаттайтын сын есімдерді лингвомәдениеттанымдық және этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеу тек тілдің лексикалық қорының байлығын ғана емес, сонымен бірге ұлттық болмыстың көрінісін де тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Тіл мен мәдениет арасындағы өзара байланыс қазіргі лингвистиканың өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Лингвомәдениеттану мен этнолингвистика салалары осы байланысты зерттеп, тілдік бірліктер мен ұлттық-мәдени ерекшеліктердің арақатынасын ашуға бағытталған. Адам мінез-құلقىның сипаттамаларын білдіретін сын есімдер осы бағыттағы зерттеулер үшін ерекше маңызға ие. Біздің жұмысымыздың өзектілігі осы мәселелер тұрғысынан өрбиді.

Зерттеудің *мақсаты* – адам мінезін сипаттайтын сын есімдердің лингвомәдениеттанымдық және этнолингвистикалық негіздерін анықтап, олардың ұлттық дүниетаным мен мәдениеттегі орнын сипаттау. Бұл мақсатқа қол жеткізу үшін мынадай *міндеттер* межеленді: тақырып төңірегіндегі теориялық базаны зерделеу, адам мінезін сипаттайтын сын есімдердің тілдік табиғатын түсіндіру; қазақ тіліндегі адам мінезін сипаттайтын сын есімдерді жинақтап, жүйелеу; ұлттық-мәдени ерекшеліктерді айқындау, қазақ тіліндегі сын есімдердің ұлттық дүниетанымға негізделген мәндерін ашу; салыстырмалы талдау жүргізу, қазақ тіліндегі сын есімдерді басқа зерттеу нысанындағы тілдермен салыстыра отырып, этнолингвистикалық айырмашылықтарды айқындау.

Зерттеу ұлттық тіл мен мәдениеттің байланысын терең түсінуге, сондай-ақ этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларының дамуына үлес қосады. Бұл тақырып әсіресе мәдениетаралық коммуникацияда, аударма ісінде және тілдерді оқытуда маңызды. Зерттеу нәтижелері мәдениетаралық коммуникация, аударма ісі, тілдерді оқыту және этнолингвистикалық ерекшеліктерді түсіну салаларына айтарлықтай үлес қосуы мүмкін.

Лингвомәдениеттаным мен этнолингвистика – бұл екі сала да тіл және мәдениет арасындағы байланыстарды зерттегенімен, оған әр қилы аспектілер негізінде талдау жүргізеді. Лингвомәдениеттаным көбіне тіл мен мәдениеттің өзара әсерін қарастырса, этнолингвистика саласы тіл мен этникалық топтар арасындағы әрекеттерді, қатынасты зерттейді. Біз зерттеу жұмысымызда осы екі саланың зерттеу аясында адам мінезін сипаттаушы сын есімдерді нақты мысалдар негізінде талдауды мақсат тұтамыз. Әсіресе олардың этнолингвистикалық мәнін ашу үшін қазақ, орыс және алтай тілдері назарға алынып, олардағы мінез-құлықты сипаттау мақсатында қолданылатын атаулардың семантикалық мәні тереңірек қарастырылады.

Этнолингвистиканың маңызы – кез келген этностың мәдени мұрасының бір саласы – тілдік қорда бүгінгі күнде қолданысқа түспей, қатталып жатқан сөз бірліктерін іздеп тауып, сала бойынша жіктеп, олардың мән-мазмұнын тарихи негізде талдап, қолданысқа енгізу.

Ұлттың дүниетанымы, қоршаған ортаға жалпы өмірге деген көзқарасы, салт-дәстүрі, айналасында болып жатқан құбылыстарға сыни көзімен қарап, оларға сипаттама беруі сөйлеу мәдениетінде көрініс табады. Оның ішінде өзінің жанында жүрген жақындарының мінез-құлықын сипаттап, белгілі бір затпен салыстыра отырып немесе қандай да бір затқа, құбылысқа теңей

отырып бейнеленуі назар аудартады. Осыған орай адам мінез-құлқына байланысты көнеден айтылып келе жатқан сөздерге немесе лексикалық топтарға этнолингвистикалық сипаттама беру – әр кезеңнің қажеттілігі.

Жас зерттеуші П. Болат этнолингвистиканың ең басты міндеті: «Тіл әлемі дегеніміз – этнос болмысына қатысты мыңдаған, тіпті миллиондаған бірліктердің жиынтығы, синтезі. Міне, осынау бай тіл қазынасын этнос болмысы тұрғысынан толық меңгеру, оның бейне бір тұңғыық теңіздей терең мағына-мазмұнына бойлап еніп, оны игеріп, танып-білу, жүйелей түсіп, жан-жақты зерттеу», – деп көрсетеді (Болат, 2013: 37).

Кез келген тіл құрамында адамның мінез-құлқын сипаттауға арналған лексикалық топтар бар, оның ішінде сын есімдер мен тұрақты сөз тіркестер ерекше орын алады. Адам баласы қайда жүрсе де, қай салада болмасын қарым-қатынасқа түсіп, мәдени даму үшін тілді қолданады.

Қазіргі таңда адамның мінез-құлқын сипаттау фразеология саласында, паремиология саласында да жеке қарастырылмайды, жалпы түрде зерттеледі. Фразеолог-ғалымдардың көпшілігі адам мінез-құлқына байланысты мақал-мәтелдерді фразеологияның зерттеу нысаны ретінде қарастырса, біраз лингвистер оларды паремиология ғылымының нысаны деп есептейді.

Адам мінез-құлқына байланысты лексикалық топтарға этнолингвистикалық сипаттама беру тіл білімінің жеке саласы ретінде зерттелмеген. Бұл зерттеулерде адамның мінез-құлқына байланысты этнолингвистикалық сипаттама беру бір тілдің көлемінде де, екі не одан да көп туыс және туыс емес тілдер көлемінде де қарастырылып, олардың лексика-грамматикалық, лексика-стилистикалық, логика-синтаксистік, когнитивті-семантикалық және т.б. ерекшеліктері туралы сөз болған.

Солардың бірі – туыс емес тілдердегі адам мінез-құлқына байланысты лексикалық топтардың этнолингвистикалық, лингвомәдениеттану тұрғысынан кешенді түрде зерттелуі. Олардың ортақ айырмашылықтарын тауып, әр халықтың рухани мұрасы болған мақал-мәтелдердегі құнды деректер мен мәліметтерді ғылыми түрде зерттеуге деген қажеттілік.

«Этнос» деген тарихи күрделі атауды сол қалпында ала салмай, этнолингвистика мақсатына орай «этнос болмысы» деген ұғыммен алмастырудың себебіне келсек, біріншіден, этностың жеке мәселелерін емес, оның тұтас бейнесін, барша болмысын анықтау қажет, екіншіден, этнос туралы толық мағлұмат тек оның тіл қазынасында ғана сақталады. Этностың шынайы болмысын басқа ғылымдар дәл этнолингвистикадай айқындай алмайды.

Бүгінгі қазақ этнолингвистикасының өзіндік ерекшеліктері төмендегіше сипат алады деуге болады. Бұл саланың ең басты мәселесі – *біріншіден*, ұлттың этностық бейнесін, ұлттық болмысын, дүниетанымын тіл байлығы арқылы жан-жақты танып-білу; *екіншіден*, қазақ этнолингвистика ғылымының көптеген гуманитарлық пәндермен, лингвистиканың өзге де салаларымен ынтымақтаса отырып, өзіндік мақсат-міндеті, ғылыми қағидаттары айқындалған әмбебап сала ретінде қалыптасуы; *үшіншіден*, қазақ этнолингвистикасы негізінде ұлттық тілімізде қолданыстан шығып бара жатқан, лексикалық мәні ұмытылған мыңдаған ұғымдар мен атаулардың қайта ғылыми айналымға енуіне ықпал ету; *төртіншіден*, елдің, халықтың болмысына, таным-түсінігіне, тарихына тән құнды атаулар мәнін этностық таным тұрғысынан мейлінше терең ашу.

Зерттеу тақырыбының жаңашылдығы сын есімдер арқылы қазақ халқының мәдени және этникалық ерекшеліктерін ашуға бағытталғандығында. Бұл зерттеу мінез-құлықты сипаттаудағы ұлттық ерекшеліктерді көрсетіп, лингвомәдениеттану мен этнолингвистика салаларын біріктіреді. Қазақ тіліндегі сын есімдерді басқа мәдениеттермен салыстыру арқылы олардың семантикалық, прагматикалық және мәдени аспектілерін кешенді түрде зерттеп, заманауи жаһандану жағдайындағы өзгерістерін талдайды. Тақырып қазақ тілінің рухани құндылықтарын сақтауға және болашақ ұрпаққа жеткізуге үлес қосады.

Материал және әдістер

Зерттеу жұмысы барысында қолданылған дереккөздер түрлері негізінен түсіндірме, этимологиялық, фразеологиялық сөздіктер сияқты тілдік материалдардан құралады. Зерттеу жұмысында семантикалық, салыстырмалы, этимологиялық талдау түрлері, лексика-семантикалық топтастыру мен атауларды іріктеу және топтастыру тәсілдері қолданылды.

Сөздердің лингвомәдениеттанымдық негіздері – тілдік бірліктердің ұлттық мәдениетпен, дәстүрмен, менталитетпен және халықтың дүниетанымымен байланысын зерттейтін сала болғандықтан, оны анықтау үшін бірнеше негізгі аспектілерге назар аудару қажет. Сондықтан қазақ, орыс, ағылшын және алтай тілдеріндегі мінез-құлық атауларының мағыналық реңкін ашу мақсатында этимологиялық аспектіде қарастыру жұмысы жүргізілді. Ол сөздің шығу тегі мен бастапқы мағынасы арқылы оның мәдени-тарихи контекстін анықтайды әрі қай мәдениеттен енгенін және қандай мәнге ие болғанын көрсетеді.

Әдебиетке шолу

Тіл бірліктерінің астарында этностың ұлттық қасиеттері мен мінез-құлықтары, мәдени құнды қазыналарының мол қабаты қатталып жататыны көптеген ғалымдарды қызықтырды. Бұл бағыттағы зерттеулер XVIII-XIX ғасырларда өмір сүрген неміс ғалымы Иоганн Гердердің еңбектерінен бастау алады. Ол ұлттың, этностың рухани құндылығы – миф, таным-түсінік, тіл, моральдық нормалар, әдет-ғұрып, салт-дәстүр қағидаларын уақыт пен кеңістік аясында қарастыру қажет екенін баса айтты.

Ғалым В. Гумбольдт: «Тілдің жарыққа шығуы адамзаттың ішкі қажеттіліктеріне байланысты, ол тек адамдар арасындағы қарым-қатынас қана емес, адамдардың жаратылысынан бар рухани күш пен дүниетанымдық білімді дамыту үшін керек, яғни әр халық өз тілін адам іс-әрекетінің қаруы ретінде жасайды», – деп тұжырымдайды (Аронов, 1992: 4). Тіл білімінің ірі майталманы Фердинант де Соссюр тіл мен мәдениеттің, ұлттық таным мен ойлаудың іліктес екенін атап өткен. Этнолингвистиканың дамуына зор үлес қосқан ғалым Эдуард Сепир: «Тіл – мінез-құлық нормасын көрсетуші құрал. Халықтың мәдени дәрежесін оның тілін зерттемей тұрып түсіну мүмкін емес» десе, ал Н.И. Толстой «Этнолингвистика тіл мен ұлттың менталитеті, тіл мен халық шаруашылығы арасындағы корреспонденция түрлерінің қарым-қатынасына, байланысына жол көрсететін тіл біліміндегі жаңа бағыт», – деп, пікір білдірген (Толстой, 1983: 1).

«Ағылшын және қазақ тілдерінде де адам мінез-құлқының лексикалық топтарына этнолингвистикалық сипаттама сын есімдер, мақал-мәтелдер, салыстырулар және фразеологиялық бірліктер арқылы, туыс емес екі тілдегі адамның мінез-құлқына сипаттама әр түрлі құбылыстармен, жануарлармен, заттармен, табиғатпен, өсімдіктермен, тіпті түстермен де салыстыра беріледі» (Есказинова, Аязбаева, 2008: 163). Осыған сәйкес салыстырып, сипаттау барысында ағылшын және қазақ тілдеріне ортақ сипаттамалар айқындалды, «fox» «*түлкі*», «cat» «*мысық*», олар ортақ бір сипаттамаға жүктеледі: қулық, арамдық, «lamb» «*қозы*», «sheep» «*қой*» – қой аузынан шөп алмайтын, қойдан қоңыр, қой мінезді, қойдай жуас, қоймүрет, қойпапаң, қойторы, яғни, момын, бас июшілік, кішілік, «bull» «*бұқа*» – мазасыздық, қазбалағыштық, «owl» «*үкі*» – данагөйлік, кемеңгерлік, «hare» «*қоян*» – қорқақтық, сужүректік.

Адам мінез-құлқына байланысты мақал-мәтелдерді фразеологияның құрамында қарастыратын ғалым-лингвистерге А. Райхштейн, М. Копыленко, В. Архангельский, Ә. Қайдар, І. Кеңесбаев, Р. Сәрсенбаев, Ә. Болғанбаев т.б. жатқызуға болады. Ал ғалымдар Н. Амосова, Г. Пермяков, Қ. Аханов мінез-құлықты сипаттау тілдегі нақыл сөздер, жұмбақтар сияқты күрделі формадағы ерекше сөз тіркестерін зерттейтін арнайы пән – паремиологияға кіреді деп тұжырымдайды (Танабаева, Оразғалиева, 2001: 28).

Нәтижелер және талқылау

Ұлттық менталитет, ұлттық мінез адамдардың тарихи қалыптасқан бірлестігі мен ірі топтары болып саналатын этностың, ұлттың, халықтың өмір тіршілігі мен әлеуметтік жағдайының тұтастығы арқылы танылады. Әрбір халық пен ұлттың, этностың өзіндік мінез-құлықтарының ерекшеліктері болатындығы – тарихи шындық және объективті фактор екенін ескергіміз келеді. Этностың (адамның) бойында өзіндік жекелік (даралық) ерекшелігі (бет-бейнесі) бар, ұлттық мінез-құлық, жан дүниесі, іс-әрекеті, дүниеге көзқарасы және т.б. бір-бірімен байланысты, психологиялық тұрғыдан қайталанбайтын жақтарымен қатар, этностардың бір-бірімен ұқсас қасиеттерін белгілі бір халық, ұлттың этносқа айналу процестеріндегі тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтары тұрғысынан да бағамдауға болады. Осы тұрғыда қазақ халқының түркі тектес өзге халықтардан ерекшеленіп тұратын өзіндік мінез сипат-қасиеттері бар

екенін айтқымыз келеді.

Ресей ғалымы А.А. Добрининаның «Алтай тіліндегі адам мінезінің ерекшеліктерін білдіретін сын есімдер» (Добринина, 2006: 31) деген ғылыми зерттеуінде зерттеушінің МЛҚ-ын (мәтіннің лексикалық құрылымын) жеті лексикалық және семантикалық кіші топтарға бөлгеніне баса назар аударып, қазақ тіліндегі сын есімдерді де осы бағытта сарапқа салып көрдік.

Адамның мінез-құлық ерекшеліктерін анықтайтын алтай тіліндегі сын есімдерінің МЛҚ-ы жеті лексикалық және семантикалық кіші топтарға бөлінеді: 1) адамның өзіне деген қарым-қатынасы; 2) өз-өзін көпшілік ортада ұстауы; 3) адамның ерік-жігерін танытушы; 4) адамның басқа адамдарға деген қатынасы; 5) еңбекке, жұмысқа деген қатынасы; 6) адамның адамгершілік қасиеті; 7) заттарға және дүние мүлікке деген қатынасы (Добринина, 2006).

Адамның өзіне деген қарым-қатынасын көрсететін сын есімдердің алғашқы тобы алтай тілінде антонимдік жұп *јобош пен мактанчакты* білдіреді: *јобош* – «кішіпейіл, сабырлы», *мактанчак* – «мақтаншақ».

Оң семантикасы бар сын есімдердің синонимдік қатарында басымдық танытатын «*јобош*» «кішіпейіл, сабырлы» сөзі мынадай лексемалардан тұрады: *мактанбас* «мақтаншақ емес», *тынзынбас* «менмен емес», *јакшыркабас* «көкірек емес», *улуркабас*, *јаанаркабас*, *јамыркабас* «өршіл емес», *байыркабас* «байлығымен мақтанбайды», *инеркебес*, *маалкатпас*, *адаркабас* «менмендігі жоқ».

Теріс семантикасы бар сын есімдердің синонимдік қатарында басымдық танытатын *мактанчак* «мақтаншақ» сөзі мынадай лексемалардан құралады: *тынзынчак* «менмен», *чмермеркек*, *јакшыркак* «өркөкірек», *тееркек*, *сайыркак* «менмен», *улуркак*, *јаанаркак*, *јамыркак* «өршіл», *оморкок* «көкірек».

Қарастырылып отырған синонимдік-антонимдік қатардың барлық сын есімдері (*јобош* қоспағанда) бір нәрсеге бейімділікті білдіретін *-чак* немесе *-бас* – теріске шығару жалғаулары арқылы қалыптасады. Бұл кіші топтың таңбалауыштары ауызекі сөйлеуге көбірек тән.

Орыс тілінде қарастырылып отырған семантикалық кіші топ «қарапайым» – *скромный* деген сын есімнен тұрады, синонимдік қатарға қарама-қайшы доминанттық сын есім: *нескромный* – «мақтаншақ».

Алтай тіліндегідей, оң семантикасы бар сын есімдердің синонимдік қатары теріс семантикасы бар сын есімдерге қосылған *не-* деген теріс бөлшектің көмегімен қалыптасады: *невысокомерный*, *ненадменный*, *незаносчивый*, *некичливый*, *неспесивый*, *нетщеславный*, *нехвастливый*, *нечванливый*, *неамбициозный*, *негорделивый*, *несамоуверенный*, *несамолюбивый*, *несамонадеянный*, *негордый*.

Сын есімдердің МЛҚ-ның екінші тобы – адамның өзін көпшілік ортада ұстауына қатысты лексемалар. Оған алтай және орыс тілдерінде мынадай мысалдар бар: *баиштак* «балованный, игривый, шаловливый», қазақша «*бұзық*», *согушчан* «драчливый», қазақша «*бейбастақ*», *арбанчак* «ворчливый», қазақша «*бейапар*, *бейауыз*», *шапылдууш* «болтливый», қазақша «*шапылдақ*», *канкылдууш* «болтливый», қазақша «*бейпіл ауыз*», *тилгерек* «языкастый», қазақша «*тілді*», *јашынчак* «навязчивый, назойливый», қазақша «*беймаза*, *жабысқақ*».

Бұл жерден қазақ тіліндегі сын есімдерде «*бей-*» деген түбірлі морфеманың көп кездесетінін көруге болады, яғни *беймаза*, *бейбас*, *бейбастақ*, *бейпіл ауыз*.

Адамның ерік-жігерін танытушы сын есімдер тобына келсек, негізгі синонимдік-антонимдік қатарға мына сөздер кіреді: *јалтанбас* – *јалтанчак*, *јалтанбас* «қайсар», *коркыбас* «өжет», *айабас* «жанкешті», *јалтанчак*, *коркынчак* «жалтақ, қорқақ, жігерсіз, батылсыз», *чочынкай* «жасқаншақ».

Ал қазақ тіліндегі лексемаларға тоқталсақ, бұл жерде *жанкешті*, *жанқияр*, *жансебіл*, *жанкешпе* деген сөздер назар аудартады, яғни адамның ерік-жігерін танытатын сын есімдер қатарының «*жан-*» деген түбір сөз арқылы жасалып тұрғанын көруге болады.

Сын есімдердің жетінші лексика семантикалық тобына адамдардың айналасындағы заттарға, дүние мүлікке деген қарым-қатынасын білдіретін сөздер кіреді. Алтай тіліндегі басты сөздер *ач* – *кысканбас*, орыс тілінде *жадный* – *щедрый*. Алтай тілінде бұл топты мына лексемалар құрайды: 1) *чебер* «бережливый», *қымакай* «экономный», *јуункай* «запасливый»,

чотонгыр «экономный», кыдырмак «бережливый», бұлар жағымды мінез құлықты сипаттайды; 2) ачап «жадный», кысканчак «зажимистый», тудум «прижимистый», карам «скупой», ал бұл сөздер керісінше жағымсыз мінездерді көрсетеді.

Орыс тілінде – *бережливый, экономный; зажимистый, прижимистый – скупой, жадный, скарედный, ненасытный; щедрый; расточительный, небережливый*. Қазақ тілінде – *үнемшіл, қанағатшыл, ынсапты – ашкөз, ысырапшыл, ынсапсыз, тойымсыз*.

Қарастырылып отырған синонимдік-антонимдік қатардың барлық сын есімдері адамның айналасындағы заттарға деген оң және теріс бағыттағы қарым-қатынасын білдіретін *-шіл, -шыл* немесе *-сыз* – теріске шығару жалғаулары арқылы қалыптасады. Бұл кіші топтың таңбалауыштарын жазбаша тілде де және ауызекі сөйлеуде де қолдануға болады. Осы жоғарыда қолданылып отырған *ынсапты, ынсапсыз* деген сөздерге тоқтала кетейік. Қазақта «Ынсапсызда ұят болмайды» деген мәтел бар, ал Хакім Абай «Ынсап, ұят, терең ой – Ақыл, зейнет, біліп қой», – дейді. Халқымыз адам бойындағы ең асыл қасиеттердің бірі – осы «ынсап» деп бағалаған. «Ынсапсыз адамның ындыны жаман, қомағай келеді, ынсапсыздық ысырапқорлыққа әкеледі» деп, бұл мінезді үнемі сынға алып отырған. Ұлтымыздың сөздік қорындағы осындай тіл бірліктерін көріп, халқымыздың адамшылық қағидасының деңгейі жоғары болғанына көз жеткіземіз.

Жоғарыда алтай және орыс тілдеріндегі адам мінезін сипаттайтын сын есімдерді қазақ тіліндегі тілдік бірліктермен қатарластыра әрі салыстыра отырып, бірқатар мысалдарға компоненттік талдау берілді.

Осылайша, салыстырылған үш тілде де адамның мінез-құлық ерекшеліктерін білдіретін сын есімдердің МЛҚ ұйымының негізгі құрылымдық бірлігі синонимдік-антонимдік қатар болып табылады, оның симметриялық емес асимметриялық құрылымы көрсетілген белгілерді бағалау мен егжей-тегжейлі саралау дәрежесімен анықталады. Жеке тұлғалық қасиеттер арасында атап өтерліктей айырмашылықтар жоқ. Көптеген сөздер бір-бірінен тек белгінің қарқындылық дәрежесімен, яғни эмоционалды-экспрессивтілігімен (*«шапылдақ», канкылдууш «болтливый»*) немесе функционалды-стилистикалық (*коркыбас, «әжет», «храбрый»*) ерекшеліктерімен дараланады.

Белгілі бір мағынаны білдіретін ұғымдар ғасырлар бойы белгілі бір аталымдарға ие болып, тіл лексикасынан ойып орын алып және олар диалектиканың даму заңдылығына сәйкес жағымды және жағымсыз мағынаны білдіретін тілдік бірліктер ретінде қалыптасқан. Мәселен, адам бойындағы қасиеттерді алсақ, олар басқалар тарапынан оң немесе теріс мінез-құлық деп бағалануы мүмкін.

Осы орайда адамның жағымсыз мінез атауларының лингвомәдениеттанымдық негіздеріне тоқталып, талдап көрейік. Адамның жағымсыз мінезін танытатын ұғымдардың белгілі бір аталымдарға ие болатыны шындық. Ал мінез сол елдің тұрмыс-тіршілігіне, табиғатына, бастан кешкен тарихи жағдайларға байланысты қалыптасады әрі дамиды. Академик Ә. Қайдар бұл жөнінде былай дейді: «...Адам мен ұлы табиғат өзара тығыз байланысты. Адам да сол табиғаттың өзінен жаралған, сол табиғаттың өзінде өтіп жатқан саналы өмірдің, ондағы қалыптасқан рухани, заттық мәдениеттің ұйытқысы, барша өркениеттің зиялы иегері» (Қайдар, 2009: 12). Осы орайда жазушы Қ. Түменбайдың «Қой мен қойшы» әңгімесінен мына бір мысалды алып көрейік:

Обал-ай! Адам осыншама қатыгез бе еді?!...

Қатыгез – тірі жанға жанашырлығы жоқ, аяушылық, мүсіркеушілік дегенді білмейтін, рақымсыз, ұдайы кәрленіп жүру сүйегіне біткен мейірімсіз, қатал адам. Ал түсіндірме сөздікте бұл сөзге *қатыбас, мейірімсіз* деген анықтама беріледі (Қалиев, 2014: 495).

Ал Э.В. Севортянның «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» анықтамалардың мағыналары бір-біріне жақын келеді. Бұл сөздің шығу төркіні де жоғарыда берілген түсініктемелермен мағыналас. «Қатыгез» туынды сөзінің түбірі – «қаты (қата) – қатау, қатандану, қатты болу» деген мағыналарды білдіреді. Бұл сөз түркі тілдерінің бәрінде кездеседі, бірақ мағыналары бір-бірінен алшақтап отырады. Мысалы, татар, башқұрт, түрік тілі диалектісі, якут, тува, ұйғыр тілдерінде – «қатыгездену, мейірімсіздену» (черствовать, быть черствым)

мағынасын, қырғыз, құмық, қарақалпақ, алтай тілдерінде «дөрекілену, қатаю» (грубеть) мағынасын береді (Севортян, 1974: 334). Яғни «қатыгез» сөзі – «қатаю, мейірімсіздену, дөрекілену» мағынасын беретін «қаты» сөзі мен сын есім тудырушы көнеленген *-гез* жұрнағының тіркесуі арқылы жасалып, қазақ танымында тірі жанға жанашырлығы жоқ, жүрегі қатайып, аяу, мүсіркеу дегенді білмейтін мейірімсіз адамды атауда қолданылады.

«Томаға-тұйық Жеткеннің көз алдына тек қана Мәнсұр елестейді» (Қ. Түменбаев «Жақсылық жасағым келеді»). Осы жерде қолданылған «томаға-тұйық» деген сөзді талдап көрелік. Бұл сөздің шығу төркіні жайында Ә. Нұрмағамбетов мынандай дерек келтіреді: «М.Қашқари сөздігінде «томлығ» дыбыс құрамындағы тұлғаның бірінші мағынасы – «суық, салқын» болса, туынды, ауыспалы түсінігі – «көңілсіздік, қаталдық». Қазіргі түркі тілдері ішінде туваларда дәл осындай мағынаны «дүмбей» сөзі береді. Енді бір түркі тілдерінде, атап айтсақ, құмықтарда мағына ауысуы алшақтай түсіп, «томақ» тұлғасы – «топас», татарларда «тома» – жан-жағы бітеу іспеттес түсінікке нұсқайтын болған. Осылардың қай-қайсының да тұңғыш түбірі – «том», ал бірінші мағынасы – «суық». Бертін келе ол тұлғасын өзгерте түсіп, кейбір түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде, алғашқы «суық» мағынасы адам мінезіндегі «жабырқаңқылық, көңілсіздікті» бейнелеп көрсету қызметін атқаруға көшкендігін байқаймыз. Жорамалымыз бойынша, «томаға-тұйық» қос сөзін мағына жағынан «салқын-тұйық» деп айтуға да болады» (Нұрмағамбетов, 1994: 273).

Бір сын есімнің бірнеше қосымша коннотациясы болатыны мәлім, бірақ олардың қолданылу ерекшелігі мен тәртібі әртүрлі. Осыған орай мына ғылыми тұжырымдаманы үнемі есте ұстаған жөн: «Кейбір коннотациялар қолданыс аясында сирек кездесіп, ұмытылады, кейбірі жиі қолданылып, доминантты күйге ауысады. Тағы бір өзгешеліктің мәні, тілдің диалектісіне байланысты, мысалы, бір мағыналы сын есімдердің қолданылуы немесе мағынасы әртүрлі болуы мүмкін, сондықтан оларды қолдану кезінде өте ықтият болу керек» (Маслова, 1988: 174).

Бұл жерден адам бойындағы қасиеттерді танытатын тілдік бірлік белгілі бір эмоция тудыру мақсатында ғана қолданылмай, бүкіл бір ұлттың бейнесін беруде, тарихынан, ділі мен салтынан хабардар етуде маңызды рөл атқаратынын көруге болады. Әр мінез бітісін әр халық өзінше қабылдап, өз тілінде ат қойып, ұлттық болмысына сай мінез атауын күнделікті қолданысқа енгізіп келеді.

Лингвомәдениетті қоғамдастықта адамдардың көпшілік ортада өз-өзін ұстауының бейәлеуметтік үлгілері де қалыптасады және олардың сөз қолданыстары да жағымсыз сипатта болады. Осыған орай бүгінгі күнде «инвективті лексика» да қалыптасып үлгерді. Бұл туралы ғалым Л. Мұсалы былай дейді: «Жастар тіліне ағылшын сөздері, сондай-ақ түрлі сленгтер, әсіресе бозбалалардың диалогтеріндегі инвективті лексика араласса, тіліміз нағыз қойыртпаққа айналады. Демек, сөйлеу тілімізде этикалық, эстетикалық нормаларға да нұқсан келіп, тіл көркемдігі ойсырайды» (Мұсалы, 2017: 4). Ғаламдағы жетекші тілдердің, әсіресе ағылшын тілінің әсерінен тілдік нормалардың бұзылуы, соның салдарынан тілдердің санының қарқынды түрде азаюы орын алып жатқаны белгілі. Бұл тұрғыдан «Тілдің бір қалыпта тұрмауы, өзгеруі заңды құбылыс болғанмен, ол жұтылмауы керек, өз иммунитетімен алға жылжып, дамуы қажет» деп көрсетеді Н. Рсалиева «Ана тілі» газетіне берген «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы» деп аталатын сұхбатында (Рсалиева, 2023: 5).

Инвективтер семантика жағынан тіл қолданушысының ішкі мәдениет деңгейін көрсетеді, яғни адам өзінің бойындағы бар болмысымен танылады, оның жақсы және жаман мінез-құлықтары толық көрінеді. Көп жағдайда жағымсыз бейнені танытады және ауызекі тілде қолданылады. Адамның жағымсыз мінездерінен хабар беретін лексикалық бірліктердің инвективті мағынасы да болады. Мысал үшін испандық және америкалық мәдениетте жиі сынға ұшырап жататын инвективті сөздердің бір-екеуіне тоқталып (Заворотичева, 2008: 70), қазақ тіліндегі лексикалық бірліктермен салыстыра қарастырып көрейік.

Ағылшынша «*big mouth*», «*bad mouth*» деген сөздер «өсекші», «жалажапқыш» деген мағына береді. Бұл жерде назар аударатын мәселе, «*bad mouth*» деген сөзді тура аударсақ «жаман ауыз» деген мағына береді, қазақша тура осымен мағыналас «аузы жаман» деген сөз бар. Бұдан лексикалық бірліктердің мағынасының екі тілде де ұқсас екенін көруге болады. Сонымен қатар

испан тілінде тілі уытты әйелді «viboga» дейді, бұл жыланның бір түрінің атауы екен, қазақ тілінде де «тілінің уын шашпа» деген тіркес бар, бұдан да мағыналық ұқсастық анық байқалады. Бұл екі тілде де метафоралық теңеулер, оның ішінде зооморфизмдер көп қолданылады. Мысалы, ағылшын және испан тілдерінде қорқақтық (chicken coward – *қорқақ тауық*, chickenheart – *тауықжүрек*) үй құсы тауықпен теңестіріле суреттеледі. Қазақ тілінде қорқақтық қоянмен астастырыла айтылады, мысалы, *қоянжүрек* дейді.

Инвектив семантикасы лингвомәдениетті қоғамдастықтың құндылықтар жүйесін танытады. Инвективтің мағыналық тақырыптық тобын зерттеу нақты бір әлеуметтік ортадағы көпшілік тарапынан сыналатын адамдардың жағымсыз мінез-құлықтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұған әлеуметтік іс-әрекеттің нормаларын сақтамайтын адамдардың теріс мінез-құлықтары жатады: қорқақтық, мақтаншақтық, ашкөздік, көреалмаушылық.

Бұл зерттеуде этнолингвистика мен этномәдениеттанудың үлесі айтарлықтай маңызды, себебі зерттеу тақырыбы екі бағыттың тоғысында орналасқан. Әрқайсысының үлесі мынадай аспектілерден көрінеді: бұл зерттеудегі этнолингвистиканың үлесі тіл мен этностың байланысынан, яғни қазақ халқының мінез-құлық ерекшеліктерін сипаттайтын сын есімдердің этностық ерекшеліктерін көрсетуден және тілдік бірліктер арқылы ұлттық дүниетаным мен халықтық ұғымдарды анықтаудан құралады. Қазақ тіліндегі сын есімдердің құрылымдық ерекшеліктері мен олардың халықтық танымдағы орнына назар аударылады. Сын есімдер арқылы қазақ халқының әлеуметтік, отбасылық және рухани құндылықтарын сипаттау ұлттық дүниетанымды бағамдайды.

Этномәдениеттанудың үлесі мәдени кодтарды ашу, сын есімдердегі мәдени мәндерді зерттеу, олардың дәстүр, салт, әдет-ғұрыппен байланысын анықтаумен байланыстырылады. Қазақ халқының мінез-құлық нормалары мен құндылықтарын сын есімдер арқылы сипаттау, сын есімдердің мәдени және символикалық мағынасын зерттеу, көшпелі тұрмысқа тән құндылықтардың сын есімдердегі көрінісін анықтау, тілдегі табиғат пен шаруашылыққа қатысты сын есімдердің мәдениеттегі рөлін көрсету, сондай-ақ тарихи кезеңдер мен сыртқы мәдени әсерлердің сын есімдерге тигізген ықпалын зерттеуден құралады.

Қорытынды

Жоғарыда біз алтай және орыс тілдеріндегі адам мінез-құлқын сипаттайтын сын есімдерді (алынған мысалдар қатары көп болмаса да) қазақ тіліндегі тіл бірліктерімен қатарластыра әрі салыстыра-салғастыра отырып, ол атаулардың лингвомәдениеттанымдық негіздеріне талдау жасадық. Талдау барысында этнолингвистика саласында осыған дейін зерттеу жүргізген ғалымдардың тұжырымдары назарға алынды. Соның негізінде этнолингвистика мен лингвомәдениеттану салаларының тіл біліміндегі өзіндік орнын анықтап, олардың ғылыми анықтамасын жан-жақты жүйеледік. Қазақ, орыс және алтай тілдеріндегі оң және теріс семантикасы бар мінез-құлық атауларының мағыналық салыстыру жұмысы жүргізіліп, нақты мысалдар берілді. Ол атаулардың пайда болуына негіз болған табиғи және әлеуметтік факторларға, адамдардың өздерін түрлі ортада ұстау сипатына, өзіндік мінез ерекшелігінің қалыптасуына, эмотивті мәндегі атаулардың шығуына салыстырмалы түрде талдау жүргізіліп, үш тілдегі синонимдік және антонимдік тізбектер ұсынылды.

Қорытындылай келе, адам мінез-құлқын сипаттайтын сын есімдердің үш тілдегі этномәдениеттанымдық аясы қарастырылды. Мінез-құлық ерекшеліктерін білдіретін сын есімдердің лексика-семантикалық топтары айқындалды, лексикалық бірліктердің бірнеше мәдениетке ортақ белгілері сипатталды. Мінез-құлық атауларын бірнеше тілдің аясында салыстыра талдау жұмыстың ғылыми әрі практикалық мәнін арттырды. Мінез атаулары әр тілде әр қилы аталуына қарамастан, өзара семантикалық сипатта қиысты. Тілдерге ортақ ұлттық таным мен түсінік белгілерінде біршама ұқсастықтардың бары айқындалды.

Этнолингвистика мен этномәдениеттану сын есімдерді тек тілдік құрал ретінде ғана емес, халықтың дүниетанымын, мәдени құндылықтарын, тарихи тәжірибесін бейнелейтін көпқырлы құбылыс ретінде қарастырады. Бұл зерттеу осы екі ғылымның әдістерін біріктіре отырып, қазақ халқының тілдік және мәдени мұрасын кешенді түрде талдауға мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан алғанда үлкен кешенді зерттеулер алдағы уақыттың еншісінде деген ой түйеміз.

Әдебиеттер

- Аронов Г.К. Этнолингвистическая природа народных космонимов в казахском языке: автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы, 1992.
- Болат П. Этнолингвистиканың қайнар көздері // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Филология сериясы. – №1 (43). – 2013. – 35-38-бб.
- Добринина А.А. Прилагательные современного Алтайского языка, обозначающие черты характера человека: дисс. канд. филол. наук. – Новосибирск, 2006. – 130 с.
- Есказинова Ж.А., Аязбаева С.С. Адам мінез-құлқына байланысты лексикалық топтарға этнолингвистикалық сипаттама беру // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2008. – № 3. – 162-164-бб.
- Заворотничева Н.С. Инвективные обозначения отрицательных черт характера и ассоциальных моделей поведения в испанском и американском лингвокультурном сообществе // Вестник РУДН. Серия Лингвистика. – 2008. – №3. – С. 69-74.
- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: этнолингвистикалық сөздік. 1 том. Адам. – Алматы: Дайк-Пресс, 2009. – 784 б.
- Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2014. – 728 б.
- Маслова В.А. Экспериментальное изучение национально-культурной специфики внешних и внутренних качеств человека (на материале киргизского языка) // Этнопсихоллингвистика. – Москва: Наука, 1988. – 192 с.
- Мұсалы Л. Сөз талғаудың шарттары // «Ана тілі» газеті. – 18.05.2017.
- Нұрмағамбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Рауан, 1994. – 306 б.
- Рсалиева Н.М. Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы // «Ана тілі» газеті. – 28.09.2023.
- Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К» и «Қ». – Москва: Наука, 1974. – 768 с.
- Танабаева А.М., Оразғалиева Ф.Ш. Лексика и фразеология как источник этнокультурной информации. – Караганда, 2001.
- Толстой Н.И. О предмете этнолингвистики, ее роли в изучении языка и этноса // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос. – Ленинград: Наука, 1983. – 250 с.

References

- Aronov, G.K. (1992) *Jetnolingvisticheskaja priroda narodnyh kosmonimov v kazahskom jazyke: avtoreferat kandidatskoj dissertacij filologicheskikh nauk*. Almaty. [Aronov, G.K. (1992) *Ethnolinguistic nature of folk cosmonyms in the Kazakh language: Abstract of the PhD. dissertation of philological sciences*. Almaty.] (in Russian)
- Bolat, P. (2013) *Jetnolingvistikaning qajnar kozderi*. Abaj atyndagy KazUPU Habarshysy. Filologiya serijasy, №1(43). Almaty, B. 35-38. [Bolat, P. (2013) *Sources of ethnolinguistics*. Bulletin of KazNPU named after Abai. Philology series, No.1(43), P. 35-38.] (in Kazakh)
- Dobrinina, A.A. (2006) *Prilagatel'nye sovremennogo Altajskogo jazyka, oboznachajushhie cherty haraktera cheloveka: dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologicheskikh nauk*. Nobosibirsk, 130 s. [Dobrinina, A.A. (2006) *Adjectives of the modern Altai language denoting human character traits: Dissertation for the degree of candidate of philological sciences*. Novosibirsk, 130 p.] (in Russian)
- Eskazinova, Zh.A., Ajazbaeva, S.S. (2008) *Adam minez-qulqyna bajlanysty leksikalyq toptarga jetnolingvistikalыq sipattama беру*. KazUU Habarshysy. Filologiya serijasy. №3. Almaty, B. 162-164. [Yeskazinova, Zh.A., Ayazbayeva, S.S. (2008) *Ethnolinguistic description of lexical groups related to human behavior*. Bulletin of KazNU. Philology series. No.3. Almaty, P. 162-164.] (in Kazakh)
- Maslova, V.A. (1988) *Jeksperimental'noe izuchenie nacional'no-kul'turnoj specifiki vneshnih i vnutrennih kachestv cheloveka (na materiale kirgizskogo jazyka)*. Jetnopsiholingvistika. Moskva, 192 s. [Maslova, V.A. (1988) *Experimental study of the national and cultural specifics of the external and internal qualities of a person (based on the material of the Kyrgyz language)*. Ethnopsycholinguistics. Moscow, 192 p.] (in Russian)
- Musaly, L. (2017) *Soz talgaudyng sharttary*. «Ana tili» gazetі. 18.05.2017. [Musaly, L. (2017) *Word selection condition*. «Ana tili» newspaper. 18.05.2017.] (in Kazakh)
- Nurmagambetov, A. (1994) *Bes zhuz bes soz*. Almaty: Rauan, 306 b. [Nurmagambetov, A. (1994) *Five hundred and five words*. Almaty: Rauan, 306 p.] (in Kazakh)
- Qaidar, A. (2009) *Qazaqtar ana tili aleminde: jetnolingvistikalыq sozdik*. 1 tom. Adam. Almaty, 784 b. [Kaidar, A. (2009) *Kazakhs in the world of language: ethnolinguistic dictionary*. 1 vol. Adam. Almaty, 784 p.] (in Kazakh)
- Qaliev, B. (2014) *Qazaq tilining tusindirme sozdigi*. Almaty, Memlekettik tildi damytu instituty, 728 b. [Kaliyev, B. (2014) *Kazakh explanatory dictionary*. Almaty: State Language Development Institute, 728 p.] (in Kazakh)
- Rsalieva, N.M. (2023) *When Speech is Tainted by Foreign Words*. «Ana tili» newspaper, 28.09.2023. (in Kazakh)
- Sevortjan, Je.V. (1974) *Jetimologicheskij slovar' tjurkskih jazykov*. Obshhetjurskie i mezhjtjurskie leksicheskie osnovy na bukvy “K” i “Q”. Moskva: Nauka, 768 s. [Sevortjan, Je.V. (1974) *Etymological dictionary of the Turkic languages*. Common Turkic and inter-Turkic lexical bases on the letters “K” and “Q”. Moscow: Nauka, 768 p.] (in Russian)
- Tanabaeva, A.M., Orazgalieva, F.Sh. (2001) *Leksika i frazeologija kak istochnik jetnokul'turnoj informacii*. Karaganda. [Tanabayeva, A.M., Orazgaliyeva, F.Sh. (2001) *Vocabulary and phraseology as a source of ethnocultural information*. Karaganda.] (in Russian)

Tolstoj, N.I. (1983) O predmete jetnolingvistiki i ejo roli v izuchenii jazyka i jetnosa. Areal'nye issledovaniya v jazykoznanii i jetnografii. Jazyk i jetnos. Leningrad: Nauka, 250 s. [Tolstoi, N.I. (1983) About the subject of ethnolinguistics its role in the study of language and ethnos. Areal studies of linguistics and ethnography. Language and ethnicity. Leningrad: Nauka, 250 p.] (in Russian)

Zavorotishheva, N.S. (2008) Invektivnye oboznachenija otricatel'nyh chert haraktera i asocial'nyh modelej povedenija v ispanskom i amerikanskom lingvokul'turnom soobshhestve. Vestnik RUDN, Serija Lingvistika, №3. S. 69-74. [Zavorotishcheva, N.S. (2008) Invective designations of negative character traits and asocial patterns of behavior in the Spanish and American linguocultural communities. Bulletin of RUDN University, Linguistics series, No.3. P. 69-74.] (in Russian)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 07.02.2023.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Байсыдық И.Б., Рсалиева Н.М., Халым Б., Корбозова Ә.Н., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Meirim Issakhanova Kırca^{1*}, Anar Mustafayeva²^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-8067-4456 E-mail: dr.meirim1991@gmail.com²Doctor of Philosophy (PhD), Docent, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6878-4946 E-mail: rummana@mail.ru**AFFIXES “-CI” AND “-ŞY” IN THE TURKIC LANGUAGES
(ON THE EXAMPLE OF THE MAMLUK-KIPCHAK,
KAZAKH AND TURKISH LANGUAGES)**

Abstract. Word formation is one of the ways to enrich the lexical layer of a particular language. Affixation, in turn, is one of the productive ways of new word formation. For agglutinative languages, including Turkic, affixation – the formation of words using affixes, is primarily of practical importance. This paper attempts to consider the word-forming affixes expressing the producer of actions in medieval Turkic, in particular the Mamluk-Kipchak language, which was used in Egypt and Syria in the 13-15 centuries during the reign of the Mamluks, as well as modern Turkic languages, such as Kazakh and Turkish, the official languages of Kazakhstan and Türkiye (former Turkey) respectively. Kazakh belongs to the Kipchak group of Turkic languages, Turkish belongs to the Oghuz group, and Mamluk-Kipchak language, is a mix between them, which can be traced in the lexical, morphological and syntactic composition. Word-forming affixes *-ci, -çi, -cu, -cü, -şy, -şı* which indicate ‘profession or employment in something; position; belief in something; thoughts; love for something; geographical names; also produce terms’ are attached to the root – noun. In addition, a parallel between the affixes of the producer of the action in meaning and functions will be drawn in those languages.

Keywords: word formation; Turkish language; Kazakh language; Mamluk-Kipchak language; affixes**For citation:** Issakhanova Kırca, M., Mustafayeva, A. Affixes “-ci” and “-şy” in the Turkic Languages (on the Example of the Mamluk-Kipchak, Kazakh, and Turkish Languages). *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 62-71.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-62-71>**Мейрим Исаханова Кыржа^{1*}, Анар Мустафаева²**^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD),

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-8067-4456 E-mail: dr.meirim1991@gmail.com

²философия докторы (PhD), доцент,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0001-6878-4946 E-mail: rummana@mail.ru

**ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ «ЖИ» ЖӘНЕ «ШЫ» АФФИКСТЕРІ
(МӘМЛҮК-ҚЫПШАҚ, ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)**

Аңдатпа. Сөзжасам – тілдің лексикалық қабатын байыту жолдарының бірі болса, аффиксация сөзжасамдағы жаңа сөздердің жасалуының өнімді тәсілдерінің бірі. Агглютинативті тілдер, оның ішінде түркі тілдері үшін аффиксацияның практикалық маңызы зор. Бұл мақалада ортағасырлық түркі, атап айтқанда, 13-15 ғасырларда Мысыр мен Шамда мәмлүктер билігі тұсында қолданылған мәмлүк-қыпшақ тілінде, сондай-ақ қазіргі Қазақстан мен Түркия Республикаларының мемлекеттік тілі болып отырған қазақ және түрік тілдеріндегі іс-әрекет иесін, жасаушысын білдіретін сөзжасамдық аффикстер тобы қарастырылады. Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына жатса, түрік тілі оғыз тобына жатады, ал мәмлүк-қыпшақ тілі болса, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік құрамы жағынан көрінетін осы екеуінің арасындағы аралас топқа жатады. *-ci, -çi, -cu, -cü, -şy, -şı* аффикстері кәсіп немесе бір нәрсемен айналысу; қызмет атауы; бір нәрсеге сену; бір нәрсеге деген сүйіспеншілік; жер-су атауларды білдіреді де, түбірге – зат есімге жалғанады. Сонымен қатар зерттеуде аталмыш үш тілдегі іс-әрекет жасаушы аффикстердің мағынасы мен қызметі арасында параллель жүргізіледі.

Тірек сөздер: сөзжасам; түрік тілі; қазақ тілі; мәмлүк-қыпшақ тілі; аффикстер**Сілтеме жасау үшін:** Исаханова Кыржа М., Мустафаева А. Түркі тілдеріндегі «жи» және «шы» аффикстері (мәмлүк-қыпшақ, қазақ және түрік тілдерінің негізінде). *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 62-71. (ағыл. тілінде)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-62-71>

Мейрим Исаханова Кырджа^{1*}, Анар Мустафаева²

^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-8067-4456 E-mail: dr.meirim1991@gmail.com

² доктор философии (PhD), доцент,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-6878-4946 E-mail: rummana@mail.ru

АФФИКСЫ «ДЖИ» И «ШЫ» В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ (НА ПРИМЕРЕ МАМЛЮКСКО-КИПЧАКСКОГО, КАЗАХСКОГО И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация. Словообразование является одним из способов обогащения лексического пласта того или иного языка. Аффикация, в свою очередь, представляет собой один из продуктивных способов формирования новых слов в словообразовании. Для агглютинативных языков, в числе которых тюркские, аффикация – образование слов при помощи аффиксов, имеет в первую очередь практическую значимость. В настоящей статье предпринимается попытка рассмотреть словообразовательные аффиксы, выражающие производителя действия, в средневековом тюркском, в частности мамлюкско-кипчакском языке, который применялся в Египте и Сирии в 13-15 веках в период правления мамлюков, а также современных тюркских языках, в таких как казахский и турецкий, которые являются государственными языками Республики Казахстан и Турецкой Республики. Казахский язык относится к кипчакской группе тюркских языков, турецкий язык – к огузской группе, а мамлюкско-кипчакский является смешанным между ними, что прослеживается в лексическом, морфологическом и синтаксическом составе. Словообразовательные аффиксы *-çi, -cı, -cu, -çü, -шы, -ші*, которые обозначают профессию или занятость чем-либо; должность; веру во что-то; мысли; любовь к чему-либо; название географических названий, присоединяются к корню – имени существительному. Кроме того, в исследовании проводится параллель между значением и функцией аффиксов, создающих действие на этих трех языках.

Ключевые слова: словообразование; турецкий язык; казахский язык; мамлюкско-кипчакский язык; аффиксы

Для цитирования: Исаханова Кырджа М., Мустафаева А. Аффиксы «джи» и «шы» в тюркских языках (на примере мамлюкско-кипчакского, казахского и турецкого языков). *Tiltanyum*, 2024. №4 (96). С. 62-71. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-62-71>

Introduction

In enriching the lexical fund, among the main ways of replenishing vocabulary, in particular using the internal resources of the language, the importance of word formation is priceless. The medieval language is one of the two official languages along with Arabic in Syria and Egypt during the 13-15 centuries, Mamluk, Mamluk-Kipchak or Turki, as well as modern languages – Kazakh and Turkish, were no exception. As medieval manuscripts, including the Turkic-Arabic dictionaries of the Mamluk period, show how word-formation models became an integral part of the addition of new words. The genesis of the study of the Turkic languages' word formation begins with the work of Mahmud Kashgari 'Dīwān Lughāt al-Turk' (11th century). This is the first written monument, which considers the grammar and vocabulary of the Turkic languages. In his work, he used word-forming affixes showing that in the 11th century, there was a method to form a new word with a new meaning (Sabyr, 2008: 208). However, this research is limited by three languages – the mother tongues of Mamluk Kipchak, Kazakh and Turkish people.

A.N. Kononov divides word-formation methods into 1. Morphological (affixation); 2. Syntactic (addition of words); 3. Syntactic-morphological; 4. Phonetic; 4.1. By alternation of sounds; 4.2. By splitting the nasal; 5. Calque (borrowing of words) (Kononov, 1980: 84). Affix is a morpheme that carries an additional meaning and is attached to the root of the word. Affixation is an affixal method of word formation by attaching to the root or base of a word. Formation of new words with a new meaning using affixes (Matveyeva, 2010: 32-33). M.B. Sabyr (Sabyr, 2008: 210-211) considers four types of affixes in Turkic dialects: 1. Affixes that are added to the word's root; 2. Affixes that are not directly added to the word's root; 3. Personality affix defines grammatical affixation; 4. Complex affixation – when another affix is added before the affix. Sabyr M.B. also divides affixes into simple and complex (Sabyr, 2008: 210-211).

When considering word formation, attention is first paid to affixation, which is defined as a way of forming new words by adding word-forming affixes to the root. For agglutinative languages, the group of which includes Turkic languages, including medieval and modern, this method represents the

main opportunity. This paper makes an attempt to consider the derivational affix expressing the producer of an action in the Mamluk-Kipchak, Kazakh and Turkish languages. Despite the fact that among the Turkic languages, Kazakh belongs to the Kipchak group, and Turkish belongs to the Oguz group, and Mamluk-Kipchak, ‘judging’ by the vocabulary, is a mixed type between them, in the formation of words in the meaning of the producer of an action, they are absolutely similar. A. Akar (2005) in his work ‘Türk Dili Tarihi’ (History of the Turkish language) writes that the Kipchak language belongs to the medieval northwestern Turkic language. In the Middle Ages, the Kipchak language was a literary language. The Kipchak language was spoken in Desht-i Kipchak and in the north of the Black Sea, works in the Armenian-Kipchak language and the Codex Cumanicus were compiled in this territory, the rest of the works were written in Egypt and Syria. The scholar divides the works written in the Kipchak language into three groups: 1. Codex Cumanicus; 2. The works were written in the territory of the Golden Horde, Egypt, and Syria; 3. The Armenian-Kipchak language was used in the area of Crimea (Akar, 2005: 220-221).

The Hungarian scholar János Eckmann (Eckmann, 1986: 86), has studied the language and in particular the phonetics of the Mamluk-Kipchak language, and divides it into three groups:

1. The main Kipchak language (similar to Khwārezmian and Golden Horde languages), ‘Gülistan Tercümesi, İrşadü’l-Mülûk ve’s-Selâtin, Baytaratü’l-Vâzih ve Münyetü’l-Guzât’ was written in this language. Language features of the language: 1. The last consonants -ğ/-g often fall;

2. The dative case (yönelme hali) -ka/-ke; -ğa/-ge; after the third person, the auxiliary consonant sound -n-a/~n~e is used in possessive endings; 3. The ablative case is dan/-den, in the Arabic script the vowel is written through (elif); 4. In the negation, the Oghuz word degül is used instead of the Kipchak word ermez/ermes; 5. The interrogative particle -mı/-mi; 6. The suffix -duk/-dük is often used after the participle.

3. Mixed (Oghuz-Kipchak) Turkic language. The researcher divides this group into works with elements of the Oghuz language and works with elements of the Kipchak language. Two works were written in this language Kitâb fî İlmi’n-Nüşşâb (Hulâsa), Kitâbü’l-Hâyl.

4. The Ottoman language, which has completely Oghuz elements of the language. At the end of the 15th century, the Mamluk-Kipchak gave its place to the Oghuz with the center in Anatolia (Akar, 2005: 221-222). Modern Turkic languages are productive in themselves, so they are able to continuously and actively create words with new meanings.

The affix ‘-ci’ (ji) and ‘-şı’ (shy) in Turkish have a total of 8 forms (-cı, -ci, -cu, -cü, -çı, -çi, -çu, -çü), in Kazakh 2 (-шы, -ші), and in Mamluk-Kipchak – 1 (جی), which, when attached to a noun, acquire the meaning: profession, position, employment in something, belief in something, etc.

Materials and methods

The method of this research is the comparative method and descriptive analysis. Since the affix -chy (-cı), -chi (-çi), -chu (-çu), -chü (-çü), -shy (-шы), -shi (-ші) is presented in comparison of the popular language of the Middle Ages, the Mamluk-Kipchak language to the Kazakh and Turkish languages. There is a lexical, morphological, and syntactic connection between the Mamluk-Kipchak language and modern Turkic languages. Studying from a historical point of view and determining the synchrony and diachrony of names formed with the help of affixes. Defining the similarity of function in the Kazakh and Turkish languages in comparison with the medieval language of the Turks, the Mamluk-Kipchak language. The material for this paper was nouns and their word formation by affixation. The main source of material for the Turkish and Kazakh languages was the “reverse” dictionary of the Turkish language ‘Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi’ (Reverse Layout of the Turkish Dictionary) (Gemalmaz, Aksu, Tariktaroğlu, 2004) and two reverse dictionaries of the Kazakh language ‘Kazak Tilinin Kerı Alfabıttı Sözdığı’ (Reverse alphabetic Dictionary of the Kazakh language) (Bektayev, 1971); ‘Jalpy Jılık Jalpy Keriálpılı-Jılık Sözdik’ (Frequency Dictionary of the Kazakh language) (Zhubanov; Zhanabekova; Karbozova; Kozhakhmetova, 2016) and two dictionaries (written monuments) of the Mamluk-Kipchak language “Kitab Bulgat al-Mushtaq” (Paris version) and “Kitāb-i Macmū’-i Tarcumān-i Türkī va ‘Acamī va Muḡalī va Fārsi” (Garkavets, 2019).

Literature review

Research on affixation, and in particular on one specific type, characteristic of three languages –

Mamluk, Kazakh and Turkish, regardless of the different subgroups (Oguz and Kipchak) and time differences (13-15 centuries and 20-21 centuries), has not been carried out. However, there are separate studies covering each language separately. The formation of new words and terms from the theoretical and practical side, regardless of language, is considered by A. N. Kononov, who classifies all methods in detail (Kononov, 1980: 84). Morphological affixation is studied by Matveeva, who gives a fairly broad definition of the term itself and its components (Matveyeva, 2010: 32-33). Regarding affixation in Turkic languages, M.B. Sabyr (Sabyr, 2008: 210-211) considers four types of affixes in Turkic dialects and gives a detailed classification.

János Eckmann (Eckmann, 1986: 86), conducts research on medieval Turkic languages, where the researcher also pays attention to some distinctive affixes across those languages. In the 20th century, word formation with the help of affixes in the Turkic languages was studied in the works of Malov S.E. (1951), Dmitriyev N.K. (1962), Baskakov N.A. (1962), Musayev K.M. (1964), Sevortyan E.V. (1966), Shcherbak A.M. (1970), Kononov A.N. (1980), Tenisheva E.R. (1988), Ercilasun A.B. (2007), Akar A. (2021). In the linguistics of the Kazakh language, this issue was highlighted in the works of Baitursynov A. (1914), Salqynbai A. (2007), Doszhan R.A. (2007), Khussain K. (2007), Zhunisbek A. (2007), Balaqayev M.B. (2014), Yessenov K.M. (2014), Agmanov A. (2014), Zhanpeyissov E.N. (2014), Oralbayeva N. (2014); in Turkish language Hengirmen K. (1995), Banguoğlu T. (1995), Buran A. (2001), Korkmaz Z. (2009), Boz E. (2013), Demir N. (2013), Yilmyz E. (2013), Genjan N. (2013), Karaagach G. (2013), Ercilasun A.B. (2015) Pılanji H. (2017), Yergin M. (2019). Studies on the Mamluk-Kipchak language were carried out by Ercilasun A.B. (2007), Dogan J. (2014), Eckmann J. (2017), Grakavets A.N. (2019), Sabyr M.B. (2021), Kydyrbayev K.A. (2022), Mustafayeva A.A. (2023), Aubakirova K. (2023), etc. There are a lot of separate works on word formation in the Kazakh language, including monographs, textbooks Zhanpeyissov Y. (2002), Salqynbai A. (2016, 2018, 2020), however, the Turkish language still lacks, separate sections of books (Alibekiroğlu, 2017: 35), excluding articles.

Results and discussions

In Turkic languages, the new word formation by the affixation method plays a huge role in the study of the word-formation of names. In this paper, we will consider the affix -şy (-шы) in Kazakh, which has variations: -chy (-çı), -chi (-çi), -chu (-çu), -chü (-çü), -shy (-шы), -shi (-ші) in Turkic languages, vowels change depending on the vowel stem, in Turkish the consonants change depending on the consonant stem of the nominations. This method of word formation, namely with the help of affixation, is used in all Turkic languages. The mentioned affix is one of the few that is found not only in the Turkic languages but also in the Altaic languages, for example, in the Mongolian language. There is an opinion that this affix originated from the Korean word “chia” (“chazh” (person)), it is also possible that the affix originally had the form -chyk (-çık), but eventually lost -k (Tenishev, 1988: 144). N.A. Baskakov believes that this affix came from the conditional suffix -ca (-dja), -ce (-dje). Kononov believes that the affix originated from the affix -şyl (-шыл), -şil (-шил) (Sabyr, 2008: 215-216; Zhanpeyissov, 2002; Tenishev, 1988: 144). In the Turkic grammatical works, the researchers gave the following meanings to the names with the added affix -chy (-çı), -chi (-çi), -chu (-çu), -chü (-çü), -shy (-шы), -shi (-ші). First, the affix -şy (-шы) derives nouns that have the following meanings: 1. The meaning of the nature of action, profession; 2. The meaning of social belonging; 3. The meaning of place of residence is found in the Tuvan language (Tenishev, 1988: 144-146). The first designation, according to E.R. Tenishev (1988), is a habit or inclination to something, since at some point this affix formed adjectives. For example, ‘inat-çı’ (inatchy) - stubborn in Turkish from ‘inat’ - stubbornness. Shcherbak A.M. in his work “Essays on the comparative morphology of the Turkic languages (name)” (1977), considering that the affix -chyn and -chy have incomprehensible genetic roots, divides the meanings of this affix into: 1. The affix has the meaning of a person according to the occupation, 2. The affix belonging to any trend; 3. Designates a person by the place of residence (Shcherbak, 1977: 104).

Regarding the affix -chy, -chi, (or -dji) in the Mamluk-Kipchak language, it has the following meanings and functions:

1. Added to the names gives the meaning of profession, that is, it denotes the person performing the action (Turan, 2006: 104; Sabyr, 2021: 151): ash-chy (cook); ja-chy (a person who makes a bow)

(Yesbosynov, 2006: 161); bil-chi (informant, person transmitting a message) (Yesbosynov, 2006: 174); bitik-chi (writer) (Yesbosynov, 2006: 177); av-chy (hunter) (Sabyr, 2021: 443); bakcha-chy (gardener) (Sabyr, 2021: 444); boya-chy (a specialist who paints an object in different colors) (Sabyr, 2021: 444); oyanagu-chy (player) (Sabyr, 2021: 446); satug-chy (seller) (Sabyr, 2021: 446); okıgu-chy (student, student studying within the walls of the school) (Sabyr, 2021: 453); keme-chi (navigator) (Sabyr, 2021: 457);

2. Nouns derived from nominations with an affix mean a good or bad quality of a person or a habit (it makes common adjectives, which, attached to nouns and some adjectives, indicate a habit of something, a propensity for something): koy-chy (shepherd) (Sabyr, 2021: 427; Sabyr, 2021: 151); kobuz-chy (who knows how to play the kobyz, kobyz player) (Sabyr, 2021: 440); yak-çı (a person who makes a bow); tilen- chi (a beggar who walks around the country begging for donations) (Sabyr, 2021: 458);

3. Indicates belonging to a certain place: umah-chy (person out of paradise, paradise person), it means the exact same in the Kazakh language: qalas-hy furun-chy (Sabyr, 2008: 215-216; Turan, 2006: 104);

4. Forms subjective names: epchi (older sister), derived from the word 'EP' – house (Sabyr, 2008: 215-216), yol-chy (road repairman); yargu-chy (student, publisher of the charter) (Sabyr, 2021: 453);

5. It makes names indicating someone associated with the work reported by the name: ebşi (wife, housewife) (Turan, 2006: 104); 'يَقْلَقْچِي' and 'يَقْلَقْچِي' yaklıkchy (playing the rebab) (Garkavets, 2019: 10), 'قَوْلَانْلَچِي' kulunlanuchy (pregnant (about the mare and the females of some other ungulates)) (Garkavets, 2019: 10), 'بَقْرِچِي' bakırshi/bakırcchi (copper worker) (Garkavets, 2019: 13) in this word, we can observe elements of the modern Kazakh language; sound ch in this word is given in two dialects, 'أَلْچِي' elchi (ambassador) (Garkavets, 2019: 14), 'تَكْچِي' tikichi (tailor) (Garkavets, 2019: 15), 'اَكْنِچِي' ekinzhi (sower) (Garkavets, 2019: 339).

In the written source "Kitāb-i Macmū'-i Tarcumān-i Türkī va 'Acamī va Muḡalī va Fārsi" sometimes the author gives synonyms for words, indicating that one of them is Turkmen (Oghuz), also the author of this writing in the book indicates that this affix, joining any name, forms the name of a profession or business associated with the base of the word (Garkavets, 2019: 397). The author of the book sometimes gives two words with the same meaning in the Kipchak and Oghuz languages. For example, the word erin (lip) in Kipchak, and dudak (lip) in Turkmen. In the written source "Kitāb-i Macmū'-i Tarcumān-i Türkī va 'Acamī va Muḡalī va Fārsi", the eighteenth chapter is dedicated to the ranks of people and professions: 'يُغُونْچِي' yügünçi (caliph) – praying for people (Garkavets, 2019: 397), 'بِتِكْچِي+يَازِچِي' bitikçi+yazıcı scribe, clerk, from bitik – book and yazi writing, written, 'يُونْغُوْچِي' yonguçi (carpenter) (Garkavets, 2019: 399), 'تَمِرْچِي' temirçi (blacksmith) (Garkavets, 2019: 399), 'اَتْمَكْچِي' ekmekçi (baker) (Garkavets, 2019: 399), 'اَتْچِي' etçi (butcher) (Garkavets, 2019: 399), 'سَاطِچِي' satıcı (salesman) (Garkavets, 2019: 399), 'يُونْغُوْچِي' yüngürçi (runner) (Garkavets, 2019: 401), 'تَوْكُورْچِي' tokuriçi (weaver), 'قَافُوْچِي' kapuçi (gatekeeper), 'كَمِچِي' kemiçi (navigator), 'بُوْياچِي' boyacı (dyer), 'يَاچِي' yaçı (archer), 'اَوْكْچِي' okçı (archer), 'سُونْكُوْچِي' süngüçi (spearman), 'يَارِيقْچِي' yarıqçı (chain armourer), 'اِرْلايْچِي' ırlayıcı (singer), 'دُودُكْچِي' düdükçi (flute player), 'سَبِزْغُوْچِي' sızıgüçi (playing the flute of the Turks) (Гаркавец, 2019: 402), 'يَقْلَقْچِي' yaklıkçı (playing the rebab) (Гаркавец, 2019: 403), 'كُوبُزْچِي' kobuzçı (playing the kobyz), 'يَاپِچِي' yapıcı (builder) (Гаркавец, 2019: 403). In this source, in the nineteenth chapter – description of people, there are names formed using this affixation: 'اُپْچِي' epçi (wife), 'تُولْاچِي' tul epçi (widow), 'اَلْچِي' elçi (ambassador) (Гаркавец, 2019: 405), 'اَكْچِي' egäçi (older sister) (Гаркавец, 2019: 433). In the eighteenth chapter, the word jeweler is given in the Kipchak and Oghuz languages as 'كُيُومْچِي' kümişçi (jeweler), 'قُيُومْچِي' kuyumçi (in Turkmen) (Garkavets, 2019: 401). In the written source "Kitab Bulgat al-Mushtaq" nouns formed with the affixation 'سُكْلَنْچِي' söklençi (cooked meat) (Al-Turk, 2012: 10), 'كَلَمْچِي' kelemçi (translator) (Al-Turk, 2012: 24), 'اَرْزُورْچِي' arzüberci (giving goodness) (Al-Turk, 2012: 42).

In the Kazakh language, the affix -sy, -şı, joining the noun, also forms new words with new meanings. The meaning and functions of this affix in the Kazakh language are as follows:

1. Gives the meaning of employment, any work: zhazu-shy (writer; a person engaged in writing a work of art);

2. Forms the name of a profession from the noun: *til-shi* (linguist; scholar learning language, a specialist in linguistics), *tarih-shy* (historian; writer of historical events, researcher of history);
 3. Gives a meaning related to one of the trends, associations, or groups: *bersiev-shy* (*bersievshchik*), *michurin-shy* (*michurinschik*) (Iskakov, 1991: 150);
 4. From a certain subject makes a profession or a person who is engaged in business related to this subject: *qazan-shy* (chef, a person who cooks food for the public) (Zhanpeyissov, 2002: 296);
 5. Names from the names of animals (*tort tulik* in Kazakh) means a person who deals with animals or has the meaning of connection, love for animals: *jylqy-shy* (a person who deals with horses or loves them) (Zhanpeyissov, 2002: 297);
 6. It forms new names from borrowed words: *kitap-shy* (a person who sells books or loves them);
 7. It forms a new word with a new meaning from old words associated with the Kazakh tradition: *jar-shy* (a poet who begins a big holiday, a feast, a game, a meeting with poems), *jaryq-shy* (a healer who cures minor illnesses);
 8. It forms new names from almost forgotten words, archaisms: *qazyna-shy* (keeper of money or valuables of an institution, organization), *jädit-shi* (Nationalist group supporting the ideology of Islamic modernism), *zeket-shy* (*zakät* collector, tax collector);
 9. Archaisms eventually began to be used as terms: *jasaq-shy* (vigilante, warrior in the people's detachment) (Zhanpeyissov, 2002: 296),
 10. Produces terms (professions): *jugeri-shi* (engaged in growing corn); *kuriş-şı* (rice grower, rice cultivation specialist), *juzim-shi* (a person engaged in viticulture (vineyard));
 11. Produces words from Russian words: *skripka-shy* (violinist), *parom-shy* (ferry driver, ferryman), *samogon-shy* (moonshiner, manufacturer);
 12. Produces new words from words related to ethnography: *badiz-shi* (*tas qaşau şeberi*) (stone scribe in the Huns and Saks' era), *beder-shi* (artisan, specialist in ornaments and coinage), *kere-shi* (a person who controls and regulates horse racing);
 13. Forms concrete names from abstract words: *kuzet* (protection) – *kuzet-shi* (a person guarding something, a watchman), *tarbie* (education) – *tarbie-shi* (a person working in the education of young people, the head of educational work, educator), *esep* (account) - *esep-shi* (a specialist who calculates and registers income and expenses of an economic institution, an accountant engaged in census work);
 14. Produces words that are not related to a profession: *toi-shi* (a person coming to a wedding.), *salem-shi* (a person who greets), *sebeş-shi* (a person causing something, the perpetrator);
 15. The turn of speech, where the name of the profession takes the affix *-shy* retaining the meaning of the same profession, is called pleonasm in linguistics: *diqan* (farmer); *diqan-shy* (farmer), *aspaz* (cook); *aspaz-shy* (cook); *mergen* (shooter who hits the target accurately), *mergen-shi* (shooter who hits the target accurately);
 16. Has an abstract meaning: *shapqyn-shy* (attacker), *qugyn-shy* (the one who pursues; pursuer), *jolau-shy* (an individual who has concluded a contract of transportation with the carrier orally or in writing);
 17. Makes the name of the profession from the action: *egin-shi* (a person who sows crops and is engaged in agriculture; farmer), *pishen-shi* (a man who mows grass), *tigin-shi* (a master, a specialist in tailoring);
 18. Derived words that appeared in the Soviet Union: *kitaphana-shy* (librarian), *jylnama-shy* (chronicler), *shagym-shy* (cassator), *qorgau-shy* (defender), *iterme-shy* (pusher);
 19. Forms an occasionalism (this is an individual author's neologism): *kesik-shi* (One of the mowers who agreed to mow a hundred haystacks) (Zhanpeyissov, 2002: 296-298).
- In Turkish, the affix has eight forms *-cı* (*-dji*), *-ci* (*-dji*), *-cu* (*-dju*), *-cü* (*-dju*), *-çi* (*chi*), *-çu* (*chu*), *-çü* (*-chu*), where the law of vowel harmony plays an important role:
1. Gives meaning to the name of the profession, occupation: *araba-cı* (*araba-dji*) (machinist);
 2. Relative, belonging to a certain community: *Atatürk-çü* (*Ataturk-chu*) (supporter of Ataturk);
 3. Derives the name of professional work: *edebiyat-çı* (*edebiyat-chy*) (writer);
 4. Has the meaning of loving or being attached to something: *dalga-cı* (*dalga-dji*) (lover of waves);

5. Gives meaning to the place where the work was done: balık-çı (balık-chi) (a place where fish is sold), dişçi (dish-chi) (dentistry);
6. Derives proper names, place name: Akın-cılar (Akyn-djylar) (one of the districts of Sivas province), Ayran-cı (Ayran-djy) (One of the districts of Karaman Province), Başmak-çı (bashmak-chy) (One of the districts of Afyonkarahisar Province);
7. Develops names that add the meaning of 'possession' to the word's root: dava-cı (dava-djy) (plaintiff), han-cı (han-dji) (the one who runs a hotel), hamam-cı (hamam-djy) (the one who runs the baths);
8. This affix is used to create adjectives denoting the sides of thought, belief, or owner: atatürk-çü (aturturk-chu) (supporter of atatürccism, Kemalist), halk-çı (halk-chy) (one who works for the benefit of the people, populist), hitler-ci (hitler-dji) (Nazi);
9. Derives names indicating a contact transmitting information, indicates an intermediary: ara-cı (ara-djy) (intermediary), göz-cü (goz-dju) (observer), kira-cı (kira-djy) (tenant), konuşma-cı (konuşma-djy) (speaker), ön-cü (on-dju) (presenter);
10. This affix denotes a habit and a propensity for something: akşam-cı (aksham-djy) (one who has a habit of drinking in the evenings), bataklık-çı (bataklık-chy) (one who has a habit of not paying debts to anyone), doğru-cu (dogru-dju) (one who has a habit of telling the truth about everything, real);
11. Creates names indicating anyone who has received assignments: bek-çi (<berkçi) (bek-chi) (the one who is assigned to wait and protect something or a place), bilet-çi (bilet-chi) (ticket seller), çöp-çü (chop-chu) (cleaner who removes garbage from houses or sweeps streets, fertilizer producer);
12. Derives names denoting the owner of the base place: ardiye-ci (ardiye-dji) (the one who manages the warehouse), bar-cı (bar-djy) (the one who manages the bar), basım-cı (basım-dji) (the one who manages the printing house, the printer);
13. Means action or work, taking the name of the subject as root, makes the name of the profession: araba-cı (araba-djy) (machinist), davul-cu (davul-dju) (drummer);
14. Indicates a person who is interested in actions, intermediary: ara-cı (ara-djy) (intermediary), yol-cu (yol-dju) (passenger);
15. Denotes a habit that was formed from a noun or adjective: acele-ci (adjele-dji) (hasty), dedikodu-cu (dedikodu-dju) (gossip);
16. Denotes a point of view, faith: akıl-cı (akyl-djy) (one who stands for rationalism, courteous, rationalist) (Korkmaz, 2009: 41-42).

Table 1 – Functions and meanings of the affix and similarities between Mamluk-Kipchak language, Kazakh and Turkish languages

Кесте 1 – Мәмлүк-қыпшақ, қазақ және түрік тілдеріндегі аффикстің қызметі, мағыналары және ұқсастықтары

Таблица 1 – Функции, значения и сходства аффикса между мамлюкско-кыпчакским, казахским и турецким языками

<i>Functions and «-cı (-djy), -ci (-dji), -cu (-dju), -cü (-djü), -çi (-chi), -çu (-chu), -çü (-chu), -şi (-shi), -şı (-shy)» affix values</i>	<i>Kazakh language</i>	<i>Turkish language</i>	<i>Mamluk-Kipchak language</i>
Gives meaning to the name of the profession, occupation	+	+	-
Gives the meaning of employment, any work	+	+	+
Related to one of the trends, association, group	+	+	-
From the names of animals (tört tülük), means a person who deals with animals or has the meaning of connection, love for animals	+	-	-
A certain subject makes a profession or a person who is engaged in business related to this subject	+	+	-
Forms new names from borrowed words	+	+	-
Forms a new word with a new meaning from old words associated with the Kazakh tradition	+	-	-
Forms new names from almost forgotten words, archaisms	+	+	-
Archaisms eventually began to be used as terms	+	-	-

Continuation of Table 1/1-кестенің жалғасы/Продолжение Таблицы 1

Produces words from foreign words	+	+	-
Produces new words from words related to ethnography	+	-	-
Forms concrete names from abstract words	+	+	+
Produces words that are not related to a profession	+	+	+
The turn of speech, where the name of the profession takes the affix -şy retaining the meaning of the same profession, is called pleonasm in linguistics	+	-	-
Has abstract meaning	+	+	+
Makes the name of the profession from the action	+	+	+
Derived words that appeared in the Soviet Union	+	-	-
Forms occasionalism (this is an individual author's neologism)	+	-	-
Nouns derived from names with an affix mean a good or bad quality of a person or a habit	+	+	+

In the Mamluk-Kipchak language, only 6 affix functions have been found, only 21 in the Kazakh language and 18 in Turkish. In the table, you can clearly see the similarities in the function and meaning of the affix between the Turkic languages. With the Mamluk-Kipchak language, all 6 designations and functions are similar to the modern Kipchak (Kazakh) language and Oghuz (Turkish) language, and 12 functions are similar to the Kazakh and Turkish languages.

Conclusion

This research revealed that in the Turkish language, the affix -zhı (-cı) has eight forms -chy (-çı), -chi (-çi), -chu (-çu), -chü (-çü) with the participation of the law of synharmonism (vowel harmony); in the Kazakh language, there are only two forms -şy (-шы) and -şi (-ши), in the Mamluk-Kipchak language there is only one form -chy (-çı), in the written monuments, this affix “جي” is used “چ” with three dots (Garkavets, 2019).

The research revealed that this affix was productive both in the medieval period (13-15th centuries) and in the modern one, it was quite easily used even with words borrowed from other languages. In the course of the research, we found 21 meanings in Kazakh, 18 in Turkish, and 4 meanings in the Mamluk-Kipchak language. In the reverse dictionaries of the Kazakh language “Kazak Tilinin Keri Alfıabıtı Sözdıgı” (Reverse alphabetic Dictionary of the Kazakh language); “Jalpy Jıılık Jalpy Keriálpılı-Jıılık Sözdık” (Frequency Dictionary of the Kazakh language) there are 636 words derivated by affixes. There are only 1653 words in the Turkish reverse dictionary “Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi” (Reverse Layout of the Turkish Dictionary), and in the written monuments of the Mamluk-Kipchak language “Kitāb-i Macmū’-i Tarcumān-i Türkī va ‘Acamī va Muğālī va Fārsi” 27 words are derived by affixation, only 3 such words in “Kitab Bulgat al-Mushtaq”. In the course of the study, it was found that some derivative words originate from the verb, noun endings are added to it, and then an affix is added. Such derivative affixation of nouns denotes the nature or type of activity. In the written monument “Kitāb-i Macmū’-i Tarcumān-i Türkī va ‘Acamī va Muğālī va Fārsi” separate Turkmen (Oghuz) words were written next to the Kipchak one, information about the origin of this word is given. In this dictionary, can see a mixed language.

References

- Akar, A. (2005) Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken, 336 s. (in Turkish)
- Ahmanova, O.S. (2004) Slovar' lingvisticheskikh terminov. Moskva: Izd. SSSR, 571 s. [Akhmanova, O.S. (2004) Dictionary of linguistic terms. Moscow: Editorial URSS, 571 p.] (in Russian)
- Alibekiroğlu, S. (2017) Türkçede Sözcük Türetme Yolları. Gaziantep University Journal of Social Sciences, S. 35-46 (in Turkish)
- Al-Turk, G. (2012) Kitābu Bulğatu'l-Muşṭāk Fi Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 463 s. (in Turkish)
- Bektaev, K. (1971) Qazaq tilining kerı alfavıttı sozdıgı. Almaty: Qazaq SSR Gylım Akademıjasy, 98 b. [Bektayev, K. (1971) Reverse alphabetical dictionary of the Kazakh language. Almaty: Academy of Sciences of the Kazakh SSR, 98 p.] (in Kazakh)
- Eckmann, J. (1986) Memlük Kıpçak Edebiyatı. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983. S. 85-99. (in

Turkish)

- Ercilasun, A. (2007) Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ, 1340 s. (in Turkish)
- Esbosynov, E. (2006) Eski qypshaq tilining leksika-grammatikalyq erekshelikteri (Abu Haiian engbegi boiynsha, XIV g.). Astana: Er-Daulet, 240 b. [Yesbosynov, Y. (2006) Lexical and grammatical features of the old Kipchak language (according to the work of Abu Khayian, XIV century). Astana: Er-Daulet, 240 p.] (in Kazakh)
- Garkavec A.N. (2019) Kitab-i Madzhmu'-i Tardzhuman-i Turki va 'Adzhami va Mugali va Farsi. «Svodnaja kniga perevodchika po-tjurkski, i po-persidski, i po-mongol'ski, i na farsi» Halila bin Muhammada bin Jusufa al-Kunavi. Almaty: Baur, 600 s. [Garkavets A.N. (2019) Kitab-i Majmu'-i Tarjuman-i Turki va 'Ajami va Mugali va Farsi. "The consolidated book of the translator in Turkic, Persian, Mongolian, and Farsi" by Khalil bin Muhammad bin Yusuf al-Kunawi. Almaty: Baur, 600 p.] (in Russian)
- Gemalmaz, E., Aksu, B., Tariktaroglu, A. (2004) Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi. Ankara: Türk Dil Kurumu, 418 s. (in Turkish)
- Isqarov, A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Morfologiya. Almaty: Ana tili, 383 b. [Iskakov, A. (1991) Modern Kazakh language. Morphology. Almaty: Ana tili, 383 p.] (in Kazakh)
- Kononov, A.N. (1980) Grammatika jazyka tjurkskih runicheskikh pamjatnikov VII-IX vv. Leningrad: Nauka, 254 s. [Kononov, A.N. (1980) Grammar of the language of the Turkic runic monuments of VII-IX]. Leningrad: Nauka, 254 p.] (in Russian)
- Korkmaz, Z. (2009) Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara: TDK, 1224 s. (in Turkish)
- Matveeva, T.V. (2010) Polnyj slovar' lingvisticheskikh terminov. Rostov na Donu: Feniks, 563 s. [Matveyeva, T.V. (2010) Full English linguistic terms. Rostov on Don: Phoenix, 563 p.] (in Russian)
- Momynova, B.Q., Satkenova, Zh.B. (2020) Qazaq tilining morfologijasy. Oqu quraly. Almaty: Qazaq Universiteti, 279 b. [Momynova, B.Q., Satkenova, Zh.B. (2020) Morphology of the Kazakh language: textbook. Almaty: Kazakh University, 279 p.] (in Kazakh)
- Rosental, D.E., Telenkova, M.A. (1985) Slovar'-spravochnik lingvisticheskikh terminov: Posobie dlja uchitelja. Moskva: Prosveshchenie, 399 s. [Rosenthal, D.E., Telenkova, M.A. (1985) Dictionary of linguistic terms: the name for the teacher. Moscow: Prosveshchenie, 399 p.] (in Russian)
- Sabyr, M.B. (2008) Kone qypshaq zhazba eskertkisherining tili. Oral: Agartushy, 236 b. [Sabyr, M.B. (2008) The language of ancient Kipchak written monuments. Ural: Agartushy, 236 p.] (in Kazakh)
- Sabyr, M. (2021) Kone qypshaq tili men qazaq tilining fono-morfo-semantikalyq sabaqtastygy. Almaty: Liber, 464 b. [Sabyr, M. (2021) Phono-morpho-semantic continuity of the ancient Kipchak language and the Kazakh language. Almaty: Liber, 464 p.] (in Kazakh)
- Salqynbai, A.B. (2018) Tarihi sozhasam. Almaty: Qazaq Universiteti, 316 b. [Salkynbai, A.B. (2018) Historical word formation. Almaty: Kazakh University, 316 p.] (in Kazakh)
- Salqynbai, A. B. (2020) Qazaq tili: Sozdik quram. Sozhasam: oqu quraly. Almaty: Qazaq Universiteti, 390 b. [Salqynbai, A.B. (2020) Kazakh language: vocabulary. Word formation: textbook. Almaty: Kazakh University, 390 p.] (in Kazakh)
- Salqynbai, A.B. (2016) Qazaq tilining sozhasam sozdigi. Almaty: Qazaq Universiteti, 468 b. [Salqynbai, A.B. (2016) Dictionary of Word-formation of the Kazakh language. Almaty: Kazakh University, 468 p.] (in Kazakh)
- Shcherbak, A.M. (1977) Ocherki po sravnitel'noj morfologii tjurkskih jazykov (imja). Leningrad: Nauka, 190 s. [Shcherbak, A.M. (1977) Essays on the comparative morphology of the Turkic languages (name). Leningrad: Nauka, 190 p.] (in Russian)
- Tenishev, E.R. (1988) Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Morfologiya. Moskva: Nauka, 563 s. [Tenishev, E.R. (1988) Historical grammar of the Turkic languages. Morphology. Moscow: Nauka, 563 p.] (in Russian)
- Turan, S. (2006) Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi. Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 189 s. (in Turkish)
- Zhanpeisov, E. (2002) Qazaq grammatikasy. Fonetika, sozhasam, morfologiya, sintaksis. Astana: QT, 784 b. [Zhanpeisov, Y. (2002) Kazakh grammar. Phonetics, word formation, morphology, syntax. Astana: QT, 784 p.] (in Kazakh)
- Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A.A., Karbozova, B.D., Qozhahmetova, A.K. (2016) Qazaq tilining zhiilik sozdigi. Almaty: A. Baitursynov atyndagy Til bilimi instituty, 1472 b. [Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A.A., Karbozova, B.D., Kozhakhmetova, A.K. (2016) Frequency Dictionary of the Kazakh language. Almaty: A.Baitursynov Institute of Linguistics, 1472 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Едиториал УРСС, 2004. – 571 с.
- Бектаев Қ. Қазақ тілінің кері алфавитті сөздігі. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1971. – 98 б.
- Гаркавец А.Н. Книга-и Маджму'-и Тарджуман-и Турки ва 'Аджами ва Мугали ва Фарси. «Сводная книга переводчика по-тюркски, и по-персидски, и по-монгольски, и на фарси» Халила бин Мухаммада бин Йусуфа ал-Кунави. – Алматы: Баур, 2019. – 600 с.
- Есбосынов Е. Ескі қыпшақ тілінің лексика-грамматикалық ерекшеліктері (Абу Хайиан еңбегі бойынша, XIV ғ.). – Астана: Ер-Дәулет, 2006. – 240 б.
- Жанпейісов Е. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана: ҚТ, 2002. – 784 б.
- Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А.Ә., Карбозова Б.Д., Қожахметова А.Қ. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы:

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2016. – 1472 б.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. – Ленинград: Наука, 1980. – 254 с.

Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 563 с.

Момынова Б.Қ., Саткенова, Ж.Б. Қазақ тілінің морфологиясы. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 279 б.

Розенталь Д.Э., Теленкова, М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов: Пособие для учителя. – Москва: Просвещение, 1985. – 399 с.

Сабыр М. Көне қыпшақ тілі мен қазақ тілінің фоно-морфо-семантикалық сабақтастығы. – Алматы: Liber, 2021. – 464 б.

Сабыр М.Б. Көне қыпшақ жазба ескерткіштерінің тілі. – Орал: Ағартушы, 2008. – 236 б.

Салқынбай А.Б. Тарихи сөзжасам. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 316 б.

Салқынбай А.Б. Қазақ тілі: Сөздік құрам. Сөзжасам: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 390 б.

Салқынбай А.Б. Қазақ тілінің сөзжасам сөздігі. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 468 б.

Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. – Москва: Наука, 1988. – 563 с.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). – Ленинград: Наука, 1977. – 190 с.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 383 б.

Akar A. Türk Dili Tarihi. İstanbul: Ötüken, 2005. 336 s.

Alibekiroğlu S. Türkçede Sözcük Türetme Yolları. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 2017. S. 35-46.

Al-Türk G. Kitābu Bulğatu'l-Muṣṭāḳ Fi Luğati't-Türk we'l-Ḳıfḫāḳ Üzerine Dil İncelemesi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012. 463 s.

Eckmann J. Memlük Kıpçak Edebiyatı. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1982-1983, 1986. S. 85-99.

Ercilasun A. Türk Lehçeleri Grameri. Ankara: Akçağ, 2007. 1340 s.

Gemalmaz E., Aksu B., & Tarıktaroğlu, A. Türkçe Sözlüğün Ters Dizimi. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004. 418 s.

Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Şekil Bilgisi. Ankara: TDK, 2009. 1224 s.

Turan S. Kıpçak Türkçesinde Kelime Yapımı ve Çekimi. Kayseri: T.C. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006. 189 s.

Information about the article/ Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 05.08.2023.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Issakhanova Kırca, M., Mustafayeva, A., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

Bayan Kozhamsugirova^{1*}, Zeynep Bazarbayeva²^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-6527-7631

E-mail: b.kozhamsugirova.b@bk.ru

²Doctor of Philological Sciences, Professor, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru**PROSODIC FEATURES OF SPEECH IN ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES**

Abstract. This article discusses the challenges of identifying and describing prosodic characteristics in languages of different types, such as Kazakh and English. It explores the specific features of native language prosody that arise from the interaction of phonetic systems of both native and non-native languages in the speech of bilingual speakers learning a foreign language in academic settings. The prosodic organization of syntagms, which are semantic-intonational and grammatical units of speech, is examined in detail. The research reveals that the syntagm plays a crucial role in describing suprasegmental features of speech, and its prosodic properties depend on the phonetic structure of each language. Differences in the perception of stress in different segments of speech indicate varying functional significance of stress in the systems of Kazakh and English languages. The study utilizes structural analysis of intonation and is descriptive in nature, incorporating analysis of relevant scientific literature on the research topic. This analysis serves as the basis for an in-depth study of the differences between the prosodic structures of the Kazakh and English languages.

Keywords: prosody; English language; Kazakh language; phonetic; pronunciation; sounds; syntagma; stress

Source of funding: This article was published in accordance with the order of Abai KazNPU dated May 24, 2024 No. 05-04/368 with the financing of a joint integration scientific project with the Scientific Research Institute of the Republic of Kazakhstan under a grant from the University.

For citation: Kozhamsugirova, B., Bazarbayeva, Z. Prosodic Features of Speech in English and Kazakh Languages. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 72-79.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-72-79>**Баян Қожамсүгірова^{1*}, Зейнеп Базарбаева²**^{1*} автор-корреспондент, докторант, Абылай хан атындағыҚазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-6527-7631 E-mail: b.kozhamsugirova.b@bk.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынұлы атындағыТіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru**АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ СӨЙЛЕУДІҢ
ПРОСОДИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ және ағылшын тілдеріндегі просодикалық сипаттамаларды анықтау мен сипаттау мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында екі тілдің интонациялық жүйелері салыстырмалы түрде талданды. Бұл сипаттамалардың осы тіл иелмендерінің сөйлеуінде қалай көрініс табатынына ерекше назар аударылады. Сонымен қатар шет тілін үйрену барысында, әсіресе аудиториялық жағдайда, екі тілде сөйлеу кезінде ана тілі просодиясы мен шет тілі фонетикалық жүйелерінің өзара әрекеттесуінің әсері қарастырылады. Зерттеу нәтижелері синтагманың әр тілдің фонетикалық құрылымына тәуелді екенін көрсетті. Бұл мәліметтер қазақ және ағылшын тілдеріндегі сөйлеу мәнерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Айырмашылықтар шет тілінің интонациясы мен ырғақтылығын үйренуді қиындатуы мүмкін, сондықтан қосымша зерттеулерді талап етеді. Сөйлеу сегменттеріндегі екпінді қабылдау ерекшеліктері қазақ және ағылшын тілдеріндегі екпіннің функционалдық маңыздылығының әртүрлі екенін айқындайды. Зерттеуде интонацияны құрылымдық талдау әдісі қолданылды, сондай-ақ мақала сипаттамалық болып табылады және зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми әдебиеттерге талдау жүргізілді. Бұл талдаулар қазақ және ағылшын тілдерінің просодикалық құрылымдары арасындағы айырмашылықтарды терең зерттеуге негіз болады.

Тірек сөздер: просодия; ағылшын тілі; қазақ тілі; фонетикалық; айтылым; дыбыстар; синтагма; екпін

Қаржыландыру көзі: Бұл мақала Абай атындағы ҚазҰПУ-дың 24 мамыр 2024 жылғы №05-04/368 бұйрығына сәйкес Университет гранты бойынша ҚР ҒЗИ-мен бірлескен интеграциялық ғылыми жобаның қаржыландыруымен жарияланды.

Сілтеме жасау үшін: Қожамсүгірова Б., Базарбаева З. Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сөйлеудің просодикалық ерекшеліктері. *Tiltanyum*, 2024. №4 (96). 72-79-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-72-79>

Баян Қожамсүгірова^{1*}, Зейнеп Базарбаева²

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0001-6527-7631 E-mail: b.kozhamsugirova@bk.ru

² доктор филологических наук, профессор, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-1141-1027 E-mail: zeynepmb@mail.ru

ПРОСОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧИ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы выявления и описания просодических характеристик в языках различного типа, таких как казахский и английский. Особое внимание уделяется тому, как эти характеристики проявляются в речи носителей данных языков. Раскрываются специфические особенности просодии родного языка, возникающие в результате взаимодействия фонетических систем родного и неродного языков в речи билингва при изучении иностранного языка, в аудиторных условиях. Подробно рассматривается просодическая организация синтагм, являющихся семантико-интонационной и грамматической единицей речи. В результате исследования выявлено, что синтагма играет важную роль при описании суперсегментных средств речи и ее просодические свойства зависят от фонетического строя каждого из языков. Эти различия могут затруднять изучение интонации и ритмики иностранного языка, что требует дополнительных исследований. Особенности восприятия ударения отдельных участков речевого отрезка свидетельствуют о разной функциональной значимости ударения в системе казахского и английского языков. В ходе исследования был использован метод структурного анализа интонации, статья также носит описательный характер и включает в себя анализ научной литературы по теме исследования. Этот анализ служит основой для глубокого изучения различий между просодическими структурами казахского и английского языков.

Ключевые слова: просодия; английский язык; казахский язык; фонетический; произношение; звуки; синтагма; ударение

Источник финансирования: Данная статья опубликована в соответствии с приказом КазНПУ имени Абая от 24 мая 2024 года №05-04/368 при финансировании совместного интеграционного научного проекта с НИИ РК по гранту Университета.

Для цитирования: Қожамсүгірова Б., Базарбаева З. Просодические особенности речи в английском и казахском языках. *Tiltanyum*, 2024. №4 (96). С. 72-79. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-72-79>

Introduction

Oral speech is generally more concise, less grammatically correct, less structured, and more ambiguous than text. Spoken language is marked by a lack of continuous fluency, assimilation and reduction processes, divergence of syntactic and prosodic expression of speech sequence, temporal characteristics such as the pause length by the presence of pauses of hesitation, the length of speech segments, melodic characteristics (Базарбаева, Қожамсүгірова, 2022: 3-14).

English language training in the Kazakh audience is increasing every year. When learning English, it is essential to consider the prosodic features of both the learner and their native language. Teaching a foreign language requires understanding the characteristics of the students' native language, as the primary challenge in teaching pronunciation lies in the fact that learners perceive foreign speech sounds through the lens of their own phonetic system. Strong listening and pronunciation skills in their native language are important for this process.

Simplifying the intonation of non-final syntagmas (incomplete phrases or clauses) to just two melodic patterns (rising and falling) in any language does not provide a full understanding of how prosodic features are used in actual speech. This is particularly true for Kazakh and English, where non-final syntagmas are among the most frequently used intonational units. Therefore, analyzing non-final syntagmas is critical for understanding prosodic patterns and intertextual links in both languages, as well as expanding the prosodic understanding of each language individually (Қусаинова, Қусаинова, 2022).

The focus on non-final syntagmas also stems from the autonomy retained by phonetic

characteristics like word stress within these units, which can be easily identified within complex sentences. The lack of knowledge and unresolved issues related to stress in the Kazakh language led to an investigation into how its phonetic features function along the syntagmatic axis. Linguistically, this phenomenon can be viewed from two perspectives: the speaker and the listener, as communication inherently involves both. Another challenge is how prosodic features of non-final syntagmas contribute to meaning at the level of perception. This study also aims to identify key acoustic features of word and syntagmatic stress in Kazakh and English, which play a crucial role in how stress is perceived in both native and foreign languages (Vaissiere, 1983: 53-66).

It is important to highlight that identifying the prosodic features of connected macrosegments is closely tied to the issue of boundary signals, which are crucial for speech perception. These signals help listeners identify the boundaries between individual words in a continuous stream of speech. The challenge in this area lies in determining the perceptual and acoustic markers of these boundary phenomena. By incorporating data on articulation, acoustics, and perception, researchers can gain a more complete understanding of the variability in boundary segments as a type of boundary signal.

Studying the primary physical features of syntagmatic or phrasal boundary signals is further complicated by the fact that word boundaries are most distinct in isolated speech, whereas in continuous speech, the acoustic properties of boundary clusters can vary. Phonetic changes, which are often caused by articulatory characteristics in combination with positional factors, play a significant role in the evolution of languages. The most profound changes affect the internal structure of the language, often manifesting through phonological processes. Some of these processes lead to changes in paradigmatic relationships, while others influence syntagmatic relationships (Чекхарин, 2016: 13-24). In this research, syntagma has been chosen as the main prosodic unit for analyzing the semantic structure of the speech continuum. Prosodic features serve as objective markers of syntagma boundaries. This focus is due to the fact that syntagmas represent the smallest semantic units in communication when using an intermediary language.

The purpose of the research is to examine the prosodic features in languages from different systems, such as Kazakh and English. The research problem lies in the fact that the most complex and unresolved issue in the study of speech prosody is the lack of a defined, optimal, and standardized set of objective parameters for analyzing speech signals like syntagmas. Additionally, the difficulty in extracting essential linguistic information from speech segments remains a significant and relevant problem today. The research stages included identifying the research problem and objectives, literature review, methodology, results and discussion, conclusion. The practical significance of the work is determined by the possibility of using the data obtained in the educational process, in particular, for compiling training courses for the methodology of teaching English in Kazakh classes or groups. The theoretical basis of the article draws on key studies in prosody and intonation across languages. Bazarbayeva and Kozhamsugirova (2022) highlight the role of prosody in English discourse, while Vaissiere (1983) discusses universal prosodic features. Cross-linguistic comparisons by Kusainova & Kusainova (2022) and Iskakova et al. (2013) provide insights into Kazakh and English intonation. Cole (2015) reviews prosody in various contexts, and Chekharin (2016) examines methods of speech analysis, forming a comprehensive foundation for exploring prosody in Kazakh and English.

Materials and methods

The material of the study was recorded fragments of spoken English and Kazakh, which were studied at the level of segmental and supersegmental phonetics. The spoken English and Kazakh speakers were analyzed according to prosodic parameters of speech. Particular attention was paid to the semantic-intonation unit – syntagma, which is a semantic unity on which the intonemes of the Kazakh and English languages are realized. Particular attention was paid to stress, which is the main component of intonation, and the analogues of vowels in the Kazakh and English languages were also considered and analyzed.

In contemporary phonetic research, the structural analysis method of intonation is commonly applied. This approach entails a comprehensive examination of all its interconnected elements, focusing on the study and description of the distribution of physical characteristics such as pitch, intensity, and duration. Additionally, the article takes a descriptive approach and includes a review of relevant

scientific literature on the research topic. Through this analysis, certain patterns were identified, including links between the phonological systems of Kazakh and English.

Literature review

The segmentation of spoken language is accomplished through prosodic features such as timing, melody, and dynamics. Numerous studies in specialized linguistic literature focus on the prosodic markers of macrosegmentation across different languages. Research by Armstrong L.E. and Ward I.K. highlights that a non-native speaker might be misunderstood if they misuse intonation. The authors give as an example a situation where “a German who speaks very good English was not understood by the bus conductor when he asked for a ticket to Queen's Lane with the accent and intonation of 'Queen's' Lane instead of 'Queen's Lane', although his pronunciation was good. This shows the importance of two elements of speech: stress and intonation” (Искакова, Оразбекова, Досыбаева, 2022).

The message we convey depends not only on how we say something but also on what we say. To achieve this result, we must choose the correct, necessary pitch of the voice and make it higher or lower as desired. Phoneticians compare this fluctuation in the pitch of the voice to the waves of the ocean. The waves rise and fall as the pitch and volume increase and decrease.

The point of view of Cole J. coincides with this statement, he notes that when expressing emotions, we also use different qualities of voice, different rates of speech, facial expressions, and gestures, depending on our psychological state and on the grammar of the spoken statement. To understand what intonation is, one can refer to the scientific works of many phoneticians who have studied it, tried to give their definitions of intonation, and came to a certain conclusion. Until now, intonation has been defined in terms of pitch modifications, pitch, or musical notes (Cole, 2015: 1-31). According to Chekharin E.E. intonation can be defined as variations in the pitch of a voice in connected speech, that is, variations in the pitch of a musical note produced by the vibration of local maps” (Чекхарин, 2016: 132-137). Kazakh linguist A. Khasenov gives a definition to intonation as follows: “Intonation is a phenomenon that makes a sentence a real sentence, connects parts of a sentence and gives emotional and expressive coloring to grammatical patterns related to melody, rhythm, tempo, tempo and timbre, phrasal and logical stress of speaking” (Хасенов, 1996: 215). Linguists from various countries have different perspectives on intonation, demonstrating that the intonation patterns of each language are unique. To learn or analyze the intonation of a foreign language, it is essential to compare it with one's native language. It is also important for learners of English as a foreign language to have a fundamental grasp of its intonation aspects. Kazakh researcher M. Karayev adds that to communicate ideas more clearly and effectively, speakers should focus on rhythm and melody when delivering declarative sentences (Капаев, 1993: 215).

Results and discussions

A review of the literature on non-final syntagmas in Kazakh and English reveals that these units can be relatively easily isolated from complex sentences. Both languages share universal phonetic markers for division and feature two types of melodic contours (descending and ascending). As the length of syntagmas increases, the average duration of the sounds within them tends to decrease. It's important to examine the distinct prosodic characteristics of non-final syntagmas in both Kazakh and English. In Kazakh language, In most cases, the melodic peak of a syntagma occurs on the final vowel, indicating a strong connection between the terminal vowel and the highest pitch level. However, syntagmas also exhibit a high degree of melodic incompleteness, suggesting that the overall contour often feels unfinished or unresolved. This melodic profile is subject to a wide range of variations, which adds complexity to the study of intonation patterns across different contexts.

One significant aspect is how changes in the frequency level of the fundamental tone of syllables act as acoustic markers for syntagmatic stress. This variation in frequency highlights the prominence of certain syllables. In particular, stressed vowels show significant variability in their pitch movements, especially during the upward tonal shift associated with syntagmatic stress. Despite this, the rate of change in melodic features is not a reliable factor for distinguishing between “stressed” and “unstressed” vowels, as it does not consistently signal stress. Temporally, syntagmas are marked by clear acoustic boundaries at both their absolute beginning and end. These boundaries help define the syntagma as a unit in speech. However, acoustic features such as duration and intensity play a minimal

role in differentiating stressed from unstressed vowels, indicating that other factors, such as frequency variation, are more relevant for stress marking.

In English, the melodic peak of a syntagma typically occurs on the first stressed syllable, marking it as the point of highest pitch prominence. This contrasts with other languages where the melodic peak may come later in the phrase. Additionally, the primary melodic contour of English syntagmas tends to be descending, giving phrases a characteristic falling intonation. The most significant variation in the fundamental tone's frequency occurs at its upper limit, which is crucial for signaling important intonational features. The direction of tone movement in a syntagmatically stressed vowel is also closely connected to the overall melodic direction of the syntagma, meaning that if the phrase has a falling or rising intonation, the stressed vowel's tone will align with this pattern. Under syntagmatic stress, the rate of change in melodic features is higher compared to pre-stressed or post-stressed vowels, indicating that stressed vowels undergo more rapid tonal fluctuations. Duration, in this context, becomes a key acoustic marker for distinguishing between stressed and unstressed vowels, with stressed vowels typically being longer. Furthermore, dynamic features, which provide acoustic markers of percussiveness (such as increased loudness), are functionally significant both on their own and when combined with duration, enhancing the perception of stress in English vowels.

In their native language, Kazakh speakers are adept at perceiving increases in melodic features, particularly on final syllables, and when identifying stress on syntagmatically stressed vowels, they respond primarily to longer durations. In English non-finite syntagmas, Kazakh speakers generally identify word stress accurately, though they often perceive stressed syllables based on tonal shifts, indicating sensitivity to melodic variations. For this group, tonal differences between syllables serve as the primary cue for recognizing syllable stress within a syntagma.

When it comes to perception, narrative intonation in Kazakh is characterized by lower volume, a slower pace, and a low pitch, which is confirmed by physical data from intonograms. Similarly, in English, narrative intonation exhibits a calm tone, low volume, and a relatively slow tempo, with a gentle descending tone that is less pronounced than in Kazakh. Both languages share features such as reduced volume, slower speech rate, low pitch, and decreased overall intensity in narration. However, they differ in the movement of the fundamental tone: in English, it consistently descends, while in Kazakh, the tone can rise and fall within a given utterance (Ергеш, Бекманова, Шарипбай, 2019: 9).

In Kazakh, the intonation patterns for questions are characterized by average volume, a relatively fast pace, and a moderate pitch, with pitch variations moving both upward and downward throughout the utterance.

In contrast, English question intonation differs notably from its narrative counterpart. It tends to have lower volume, a slower tempo, and a moderate pitch level. The pitch contour in English questions typically follows an ascending-descending-ascending pattern, with a moderate rise in pitch. Physically, the intonation of English questions is marked by average intensity, and key pitch variations are observed at the beginning of the question, on the stressed syllable, and at the end of the sentence, reflecting both pitch frequency and vowel duration. For motivational intonation, Kazakh is characterized by increased volume, a moderate pace, a low pitch, and a consistently falling tone. Physically, this is reflected in an average duration of sounds, a narrow range of fundamental tone frequencies, low overall pitch, and moderate intensity. English motivational intonation, on the other hand, is perceived as more dynamic and emotionally expressive, with higher volume, a faster pace, the highest pitch levels, and a sharp drop in tone. This creates a stronger contrast between the two languages in how motivational speech is conveyed through intonation (Ергеш, Бекманова, Шарипбай, 2019: 15).

The comparison between Kazakh and English sentence structures reveals distinct differences in both perceived qualities and physical intonation properties. Each sentence type – whether declarative, interrogative, or exclamatory – has its own unique set of perceptual and acoustic features. These differences and commonalities in intonation patterns between Kazakh and English should be a key focus for teachers, guiding students toward mastering English intonation, which is essential for effective communication. In both Kazakh and English, specific tonal patterns help shape sentence meaning and function in communication. While individual speakers may vary in their intonation, there are recognizable intonational patterns that correspond to specific communicative goals, such as statements,

questions, or exclamations. These patterns are tied to the lexical and grammatical structure of sentences, and they serve communicative, syntactic, and stylistic purposes.

When teaching English pronunciation, focusing on the complexity of English intonation and its similarities to Kazakh intonation patterns helps address the specific challenges learners face. One common difficulty Kazakh learners encounter involves the English sound [ʃ], as in the words “sheep” or “shower”. They often replace this sound with the Kazakh [s], which is phonetically distinct. For example, the English word “sheep” may be pronounced more like “seep”, creating confusion between minimal pairs like “sheep” and “seep”. This challenge highlights the importance of focused intonation and pronunciation instruction to help students distinguish between subtle sound differences in English. Comparing the sound systems of English and Kazakh highlights the unique features of stress and intonation in each language. This comparison is valuable for enhancing English accent and improving speaking skills.

Experimental data reveal the intonational characteristics of various sentence types in Kazakh and Russian, allowing for the identification of both similarities and specific differences. In both languages, communicative sentence types are conveyed through intonation as well as lexical-grammatical and formal-grammatical means.

However, no other techniques can fully substitute for the role of intonation in expressing the communicative purpose, emotional tone, and volitional aspects of a sentence. Intonation remains crucial in communication, often overlaying the syntactic structure with its dynamic and consistent patterns. Recognizing the differences and similarities in intonation between Kazakh and English is vital for teachers, as it aids students in mastering English intonation, an essential element of effective communication. The main component of prosody in any language, as is known, is stress, which in English is typically located closer to the beginning of the word, whereas in Kazakh it falls on the final syllable. Since stress in both languages falls on the vowel of the syllable in question. We have characterized the English vowels that have some similarities with the vowels of the Kazakh language (Table 1).

Table 1 – Analogues of vowels in Kazakh and English

Кесте 1 – Қазақ және ағылшын тілдеріндегі дауысты дыбыстардың аналогтері

Таблица 1 – Аналоги гласных в казахском и английском языках

<i>Sound</i>	<i>Kazakh</i>	<i>English</i>
[ai] – ай	шай (tea), май (oil), ай (moon)	buy, my, fly, try, guy
[ei] – ей	бейне (image)	take, case, face
[ɔi] – ой	бой (growth), сой (cut)	boy, boil, spoil
[au] – ай	дай (dispute), дай (healthy)	now, brown, how, towel

The above description of the specifics of the articulation of vowels allows us to identify the most important differences in pronunciation production between the articulatory foundations of the Kazakh and English languages in the field.

Some Kazakh vowels, such as (ʏ) and (ʏ), do not have direct counterparts in English, which means they typically do not affect the assimilation of English vowels. These vowels are distinctive to the Kazakh language. The sounds (ʏ) and (ʏ) are short, unfinished, labial, narrow, and high-pitched. For the sound (ʏ), the tongue is positioned similarly to when producing the sound (ы), but the lips are rounded and protruded forward, and the mouth opening is wider than for (ʏ). The primary difference between (ʏ) and (ʏ) is hardness and softness: (ʏ) is a hard, back-row vowel, while (ʏ) is a soft, front-row vowel. This distinction is illustrated by examples such as ʏн (flour) versus ʏн (voice), and тʏп (stand) versus ʏш (fly) and ʏш (three). These vowels predominantly occur in the first syllable of words.

The Kazakh vowels mentioned differ from English diphthongs in that they are perceived as two distinct sounds, whereas English diphthongs feature a clear primary vowel sound followed by a glide towards the secondary sound. A key distinction is that Kazakh vowels can be easily split into two syllables and separated by morphological boundaries. In contrast, English diphthongs are not divided

into two syllables; they are pronounced as a single unit with emphasis on the core sound. Each English diphthong has a weak, fading ending where the second element is a brief, sliding sound. This secondary sound may not match the isolated vowel sound in Kazakh. While the transcription of the second element of an English diphthong represents the complete vowel formation, it primarily indicates the movement of the speech organs towards this vowel rather than a distinct sound.

Conclusion

In this article, prosody is explored as a key element of spoken language, serving as a tool for structuring and organizing discourse, determining its communicative function, and conveying emotional and expressive subtleties. It plays a vital role throughout the text by segmenting it into meaningful units and creating connections between phrases. Syntagmatic segmentation is based on the relationships between intonation, meaning, and syntax, which can change depending on context, situation, or the reader's interpretation. The syntagm acts as a universal unit where prosodic contrasts of intonational elements are realized. Experimental data from both English and Kazakh languages show a universal set of prosodic features – such as fundamental frequency, duration, and intensity – that distinguish utterances according to their communicative purpose. For example, an increase in intensity typically corresponds with a rise in fundamental frequency, as both are regulated by the same physiological process – higher subglottal pressure. Therefore, prosodic characteristics in Kazakh and English differ in both perceptual qualities and physical attributes. Understanding the common and unique prosodic features of these languages will aid Kazakh speakers in developing proficiency in spoken English.

References

- Bazarbaeva, Z.M., Kozhamsugirova, B.O. (2022) Problemy prosodii i zvuchashhego diskursa v anglijskom jazyke. Tiltany, №185(1), S. 3-14. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-3-14> [Bazarbayeva, Z.M., Kozhamsugirova, B.O. (2022) Problems of prosody and sounding discourse in English language. Tiltany, No. 185(1), P. 3-14. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-3-14>] (in Russian)
- Chekkharin E.E. (2016) Metody i algoritmy interpretacii informacii. Obrazovatelnye resursy i tekhnologii, №5(17). [Chekkharin Y.Y. (2016) Methods and algorithms of information interpretation. Educational resources and technologies, No. 5(17).] (in Russian)
- Ergesh B., Bekmanova G., Sharipbai A. (2019) Analiz tonalnosti kazahskogo teksta i ego poljarnost'. V: Veb-intellekt. №17(1), S. 9-15. [Yergesh B., Bekmanova G., Sharipbai A. (2019) Sentiment analysis of Kazakh text and their polarity. In Web Intelligence, No. 17(1), P. 9-15.] (in Russian)
- Hasenov A. (1996) Tilbilimi. Almaty: Sanat. 215 s. [Khasenov A. (1996) Tilbilimi. Almaty: Sanat. 215 p.] (in Kazakh)
- Iskakova G.N., Orazbekova I.G., Dosybaeva G.K. (2022) Intonaciya anglijskogo i kazahskogo jazykov. Dostupno po ssylke: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/16306/116/3/7806/2013//> (data prinjatija: 12.10.2022) [Iskakova.G.N., Orazbekova I.G., Dossybayeva G.K. (2022) Intonation of English and Kazakh languages. Available at: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/16306/116/3/7806/2013//> (data accepted: 12.10.2022)] (in Russian)
- Koul Dzh. (2015) Prosodija v kontekste: obzor. jazyk, kognitivnye nauki i neironauki, №30(1-2), S. 1-31. [Cole J. (2015) Prosody in context: a review. Language, Cognition and Neuroscience, No. 30(1-2), P. 1-31.] (in Russian)
- Kusainova R., Kusainova A. (2022) Osobennosti intonacii kazahskoj i anglijskoj rechi. Dostupno po ssylke: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1410> (data priniatiia: 12.10.2022). [Kusainova, R., Kusainova A. (2022) Features of the intonation of Kazakh and English speech. Available at: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1410> (data accepted: 12.10.2022)] (in Russian)
- Qaraev M.A. (1993) Qazaq tili. Almaty: Anatili. 220 s. [Karayev M.A. (1993) Kazakh tili. Almaty: Ana tili. 220 p.] (in Kazakh)
- Vasser Zh. (1983) Nezavisimye ot jazyka prosodicheskie priznaki. V: Zh. Vaisser Prosodiia: modeli i izmereniya. Springer-Verlag, S. 53-66. [Vaissiere, J. (1983) Language Independent Prosodic Features. J. Vaissiere Prosody: Models and Measurements. Springer-Verlag, P. 53-66.] (in Russian)

Әдебиеттер

- Базарбаева З.М., Кожамсугирова Б.О. Проблемы просодии и звучащего дискурса в английском языке. – Тілтаным, №185(1). 2022. – С. 3-14. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-1-3-14>
- Вайссер Ж. Независимые от языка просодические признаки. В: Ж. Вайссер Просодия: модели и измерения. – Springer-Verlag, 1983. – С. 53-66.
- Ергеш Б., Бекманова Г., Шарипбай А. Анализ тональности казахского текста и его полярность. В: Веб-интеллект, 2019. – №17(1). – С. 9-15.
- Искакова Г.Н., Оразбекова И.Г., Досыбаева Г.К. Интонация английского и казахского языков. Доступно по

ссылке: <https://pps.kaznu.kz/ru/Main/FileShow2/16306/116/3/7806/2013/> (дата принятия: 12.10.2022).

Коул Дж. Просодия в контексте: обзор // Язык, когнитивные науки и нейронауки. – №30(1-2), 2015. – С. 1-31.

Кусаинова Р., Кусаинова А. Особенности интонации казахской и английской речи. Доступно по ссылке: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1410> (дата принятия: 12.10.2022).

Қараев М.А. Қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 220 с.

Хасенов А. Тіл білімі. – Алматы: Санат, 1996. – 215 с.

Чекхарин Е.Е. Методы и алгоритмы интерпретации информации // Образовательные ресурсы и технологии. – №5(17), 2016.

Information about the article/ Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 11.10.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Kozhamsugirova, B., Bazarbayeva, Z., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

Айсулу Искаковадокторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Астана қ.
ORCID: 0009-0004-5086-2191 E-mail: jumanalievna@list.ru**ҚАЗАҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ «КЕҢІСТІК» ҰҒЫМЫ**

Андатпа. Мақала қазақ дүниетанымындағы «кеңістік» ұғымын зерттеуге арналған. Кеңістік – адам ойлауының әмбебап категориясы ретінде барлық этностар мен дәуірлерге тән категория. Математика, физика, география, философия және лингвистика сияқты ғылымның әртүрлі салаларында қарастырылады. Мақалада кеңістік ұғымы түркі халықтарының санасы, атап айтқанда, ұзақ тарихи даму кезеңіндегі қазақтардың менталитеті негізінде талданады. Мақаланың мақсаты – көркем шығарманы талдау арқылы қазақ халқының кеңістікті қабылдау мен түсіну ерекшеліктерін зерттеу. Талдау Илияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясына негізделген. Зерттеу жұмысында түркі халықтарының көшпелі мәдениетін көрсететін *дала*, *жер* және *жол* тірек сөздеріне назар аударылды. Аталған сөздерді семантикалық талдау нәтижесінде қазақ халқының санасындағы кеңістікті білдіретін әртүрлі аспектілер мен олардың көпмағыналылығы ашылды. Тілдік бірліктерден кеңістіктің динамикасын, қозғалысын, кеңдігін, түсін, көлемін, сипатын білдіретін, сонымен қатар өлшем мен аумақ қатар келетін көрсеткіштер анықталды. Зерттеу нәтижесінде қазақ дүниетанымында кеңістік әр кезең сайын дамып отыратын, қазақтың көшпелі өмір салтымен, кеңістіктегі қозғалысымен, тарихи бастан кешкен оқиғалармен тығыз байланысты негізгі әмбебап категория деген қорытынды жасалды.

Тірек сөздер: кеңістік; дала; таным; көшпелілер; дүниетаным**Сілтеме жасау үшін:** Искакова А. Қазақ дүниетанымындағы «кеңістік» ұғымы. *Tiltanym*, 2024. №4(96). 80-89-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-80-89>**Айсулу Искакова**докторант, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Казахстан, г. Астана, ORCID: 0009-0004-5086-2191 E-mail: jumanalievna@list.ru**ПОНЯТИЕ «ПРОСТРАНСТВА» В МИРОВОЗЗРЕНИИ КАЗАХОВ**

Аннотация. Статья посвящена изучению понятия пространства в мировоззрении казахов. Пространство как универсальная категория мышления человека характерна для всех этносов и эпох, рассматривается в различных областях научного познания, таких, как математика, физика, география, философия и лингвистика. Понятие пространства в статье анализируется в сознании тюркских народов, в частности, в ментальности казахов, на протяжении длительного исторического периода. Цель статьи – изучение особенностей восприятия и понимания пространства казахским народом через анализ художественного произведения. Анализ основан на трилогии Ильяса Есенберлина «Кочевники», где внимание обращается на такие ключевые слова-маркеры тюркской кочевой культуры, как *степь*, *земля* и *дорога* (путь). Семантический анализ указанных слов-маркеров раскрывает их многозначность, демонстрирующие различные аспекты понимания пространства в сознании казахского народа, в некоторых из них есть семемы, выражающие динамичность, движение, обширность пространства. В результате исследования сделан вывод о том, что в казахском мировоззрении пространство представляет собой фундаментальную универсальную категорию, тесно связанную с традиционным кочевым образом жизни и передвижением в пространстве, что, несомненно, обусловлено историческим укладом казахов и их проживанием в обширной степи.

Ключевые слова: пространство; степь; познание; кочевники; мировоззрение**Для цитирования:** Искакова А. Понятие «пространства» в мировоззрении казахов. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 80-89. (на каз. яз.)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-80-89>**Aisulu Iskakova**Doctoral student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana
ORCID: 0009-0004-5086-2191 E-mail: jumanalievna@list.ru**THE CONCEPT OF “SPACE” IN THE KAZAKH WORLDVIEW****Abstract.** The article is devoted to the study of the concept of space in the worldview of the Kazakhs. Space, as a

universal category of human thought characteristic of all ethnic groups and eras, is examined across various fields of scientific knowledge such as mathematics, physics, geography, philosophy, and linguistics. The concept of space in the article is analyzed within the consciousness of Turkic peoples, particularly in the mentality of the Kazakhs, over an extended historical period. The purpose of the article is to explore the peculiarities of how space is perceived and understood by the Kazakh people through the analysis of a literary work. The analysis is based on Ilyas Yesenberlin's trilogy "Nomads", where attention is drawn to key lexical markers of Turkic nomadic culture, such as "steppe," "land," and "road" ("path"). The semantic analysis of these lexical markers reveals their polysemy, showcasing various aspects of how space is understood in the consciousness of the Kazakh people. Some of these markers contain sememes that express dynamism, movement, and the vastness of space. As a result of the study, it was concluded that in the Kazakh worldview, space represents a fundamental universal category closely associated with the traditional nomadic way of life and movement through space, which is undoubtedly shaped by the historical lifestyle of the Kazakhs and their habitation in the vast steppe.

Keywords: space; steppe; cognition; nomads; worldview

For citation: Iskakova A. The Concept of "Space" in the Kazakh Worldview. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 80-89. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-80-89>

Кіріспе

Кеңістіктің адам өмірінде алар маңызы зор. Кеңістік ұғымы осы уақытқа дейін ғылымның әртүрлі салаларында жеке дара қарастырылып келгенімен, тіл білімінде жүргізілген зерттеулер аз. Кеңістік кең ұғым болғандықтан, жан-жақты зерттеуді талап етеді. Адам кеңістікпен қоршалған және кеңістіктен тыс өмір сүре алмайды, сол себептен кеңістік туралы пікір әр дәуірде, әр халықта, әр өркениетте қалыптасқан. Адам санасындағы кеңістік туралы алғашқы түсінік географиялық аумаққа байланысты қалыптасты. Тарихқа терең үңілер болсақ, айналаны тануға деген ұмтылыс тамақ табу, су табу деген сияқты қарапайым қажеттіліктен пайда болды. Бұл оның тіршілік ету ортасын түсінуге, бағдарлауға, өз мақсатына пайдалануға көмектесті. Отырықшы халықтар егін шаруашылығымен айналысты, олар жаңа жерлерді тануға ұмтылған жоқ. Ал көшпелілер еркін болды, мал жаю үшін шұрайлы жер іздеп, бірінен соң екінші аумақты игеріп отырды. Содан халықтың көшпелі немесе отырықшы өмір салтына байланысты кеңістік туралы көзқарасы кеңейді. Қазақтар кеңістікті табиғат арқылы таныды. Даланың шөлді-шөлсіз, таулы-таусыз сипаты, шөптің ұзын-қысқа болып өсуі, жолдың тура не қисық болуы, жердің өзіне немесе басқаға тиесілі болуы, жануарлардың шабысы – барлығы кеңістік туралы дүниетанымды қалыптастырды. Кеңістік – тіл білімінде өзекті тақырып, себебі көшпелілер қоныстанған аймақты зерттей отырып, халықтың дүниетанымы мен ұлттық сипатын анықтай аламыз.

Материал және әдістер

Мақаланы жазу барысында тарихи желі бойынша жазылған І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы (Алматы, 2015) негізге алынды. Аталған шығармадан кеңістікке қатысты негізгі ұғымдар жинақталды. Кеңістік категориясының әр саладағы мағынасы мен қолдану аясын анықтау мақсатында географиялық, математикалық, физикалық, философиялық түсіндірме сөздіктер пайдаланылды. Сөздер мен сөз тіркестерінің мағынасын ашуда «Қазақ әдеби тілінің сөздігінің» (2011) төртінші және алтыншы томдары, «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» (1966), М. Қашқаридың «Түрік сөздігі» (1997) пайдаланылды. Зерттеу кезінде *дала*, *жер*, *жол* сөздерінің мағынасына лексика-семантикалық талдау жасалды. Одан бөлек мақалада жинақтау, мәтін талдау, синтез әдістері қолданылды.

Әдебиетке шолу

Кеңістік – адамның ойлау жүйесінде маңызды рөл атқаратын өркениеттің негізгі ұғымы. Бұл ұғымның іргелі болғаны соншалық әлем дамуының ежелгі мифологиялық, діни және философиялық кезеңдерінде әлемнің генетикалық бастауы ретінде қарастырылды. Ежелгі грек ойшылдары Аристотель, Эпикур, Демокриттің ойларынан басталып, кеңістіктің «жаңа дәуірі» Р. Декарт, Дж. Локк, Г. Лейбниц, И. Ньютон т.б. ғалымдардың зерттеулерімен жалғасты. Лингвистикада А.В. Бондарко, Г. Гак, И.М. Кобозева, М.Д. Ахундов, Р.А. Агаева, Ю.М. Лотман, Е.С. Кубрякова еңбектерінде көрініс тапты. Қазақ тіл білімінде бірен-сараң мақалалар болмаса, кеңістікті арнайы зерттеген ғылыми еңбектер жоқ, алайда түркі, қазақ дүниетанымын зерттеген философтар мен лингвистердің ғылыми зерттеулерінде кеңістік туралы біршама ойлар айтылды. Ұсынылып отырған мақалада А. Қодар, О.А. Сегізбаев, Н.Г. Шаймердинова, Э. Шакенова сияқты ғалымдардың еңбегіне жүгінетін боламыз.

Нәтижелер және талқылау

Кеңістік – болмыстың негізгі категорияларының бірі. Ғылымда кеңістік түсінігін айқындауда екі бағыт қалыптасқан: физика-математикалық және философиялық. Соның нәтижесінде қазіргі таңда кеңістік математика, физика, география, философия, лингвистика сияқты көптеген салалардың ортақ зерттеу нысанына айналды. «Кеңістік» ұғымын түсіну үшін әр саладағы ғалымдар мен философтардың пікіріне сүйене отырып, мағынасын қарастырып көрейік.

Математикада *«кеңістік – формалар мен белгілі құрылымдар жүзеге асырылатын логикалық ойластырылған құрылым»* (МЭС, 1988: 503). Қарапайым сызбаларда кеңістік әртүрлі фигуралар салынған орта ретінде қызмет етеді.

Физикада *«кеңістік – белгілі бір нысанның қашықтығы мен өзара орналасу реттілігін сипаттайтын түсінік»* (Физика. ОҚТС, 2011: 449). Кеңістікте әртүрлі физикалық денелер мен заттардың қозғалыс процесі жүреді. Бұл салада кеңістік заттың немесе құбылыстың ені, ұзындығы, биіктігі арқылы анықталады.

Географияда *«кеңістік – нысандар мен құбылыстардың географиялық аумақ ішінде өмір сүру формасы; белгілі бір территорияда орналасқан және уақыт өте келе дамитын географиялық нысандар арасындағы қатынастар жиынтығы»* (ГЭС, 1988: 56). Географиялық кеңістік жердің сандық және сапалық типологиясын көрсету, жер бедерін зерттеу, түрлі процестер мен құбылыстарды анықтау т.б. үшін қолданылады.

Философия тұрғысынан *«кеңістік – болмыстың негізгі категорияларының бірі, элементтердің ауқымын, құрылымын, қатар өмір сүруі мен өзара әрекеттесуін сипаттайтын материяның тіршілік ету формасы»* (ФЭС, 1983: 503). Атақты философ Аристотель орын категориясына баса көңіл бөле отырып, *«бір жерге қойылған заттың шекарасы орын деген анықтама берген»* (Ахундов, 1983: 120). Демек, орын – кеңістіктің бір бөлігі ғана. Эпикурдың айтуынша, *«жансыз табиғаттың бір бөлігі – бос орын, екіншісі – орын, үшіншісі – кеңістік. Барлық денеден айырылған табиғат ол – бос орын, дене (зат) қойылған жер – орын, ал сол жерден дененің өтуі – кеңістік»* (Ахундов, 1983: 122). Философтар ерте кезден кеңістік пен орынды ажырата білген, кеңістік туралы алғашқы ойлар айтқан. Алайда кеңістік туралы нақты тұжырымдар жасалып, жан-жақты қарастырылмаған. Сондықтан диахрондық тұрғыдан «орын» түсінігі бірінші, «кеңістік» түсінігі ғылым дамуының арқасында екінші қалыптасқан деген ой қорытуға болады.

Лингвистикада *«кеңістік нысанның орналасуын көрсететін локативтіліктің семантикалық категориясында көрініс тапты»* (Бондарко, 1996: 5). Тіл біліміндегі кеңістік әртүрлі тілдік бірліктер арқылы беріледі және мифологиялық, ғылыми, халықтық танымда көрініс табады. Мысалы, мифологияда «жеті қабат жер асты» идиомасы, ал тіл білімінде «жоғары-төмен» деген сияқты бағыттар мен әртүрлі тілдік бірліктер, халықтық танымда «ат шаптырым жер», «бие көшіндей жер» деген сияқты халықтық өлшем бірліктері арқылы көрініс табады.

Қазақ халқының танымындағы кеңістік ұғымына тоқталайық. Кеңістікті әр халық тұрмыс-тіршілігі, орналасу аймағына байланысты әртүрлі түсінген. Түркілер әубастан кеңістіктің кең ұғым екенін білген. Оны фольклордағы жер асты, жер үсті және аспан әлемі деп келетін шығармалардан байқаймыз. Көне түркі кезеңіндегі кеңістік ұғымы туралы Н.Г. Шаймердинова өз еңбегінде: *«Көне түркі дәуірінде түркілер әлем төртбұрышты деп ойлаған. Жазба деректердегі мәліметтер бойынша, кеңістік күннің қозғалысына байланысты (батыс-шығыс) және нақты географиялық атаулар арқылы (тау, шөл, көл т.б.) берілген»* – дейді (Шаймердинова, 2014: 78). Ежелгі түркілер батысқа, шығысқа, оңтүстікке немесе солтүстікке қарай бағыт алып, жауларымен соғысып отырған. Сөздік қорымыздағы әлемнің төрт бұрышы, төрткүл дүние тіркестері көне түркілік дүниетанымнан қалса керек. Қазақ халқы ежелден көшпелі өмір салтын ұстанғандықтан, кеңістіктің қазақ дүниетанымында алар маңызы зор. Көшпелі өмір салты қазақ танымында кеңістік туралы негізгі түсініктерді қалыптастырды. Ежелгі дәуірден келе жатқан жорықтар, жаулап алулар мен саяси әлеуметтік жағдайлар, тарихи факторлар, жазда жайлауға, қыста қыстауға көшіп жүретін өмір салты «дала тұрғындарының»

кеңістік туралы ойларын дамыта түсті. Қазақ өз алдына ел болып қалыптаса бастаған хандық дәуіріндегі түсінік туралы А. Қодар жыраулар әдебиетінде кездесетін «сегіз қиыр шартарап» тіркесін негізге ала отырып, «қазақтардың танымында кеңістік сегіз бұрышты. Қазақтар ертеден уақыт пен кеңістіктің бір-бірімен тығыз байланысын білген, сегіз бұрыш төрт бағыт пен төрт жыл мезгілін білдіреді» – деген тұжырым жасаған (Бахралинова, 2013: 175). Қазақтар үшін кеңістік ландшафттық сипатқа ие. Кеңістік – ол аспан астындағының бәрі – алаң, алқап, шөл дала, шабындық, орман, ұшы қиыры жоқ дала, әлем. Бұл туралы Л. Гумилев «этнос – географиялық құбылыс, халықтың өмірі әрдайым белгілі ландшафтымен байланысты» – дейді (Гумилев, 2002: 19). Отырықшы халықтар үшін кеңістік үй, тұратын аумақ сияқты белгілі территория болса, көшпелі халықтарда кеңістік – ол шексіз дала. Қазақтардың негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан, шөбі шүйгін, суы мол, малға қолайлы жер іздеді, сол себептен көшпелілер үшін кеңістік ыңғайлы және ыңғайсыз болып бөлінеді. Егер малға қолайлы болса, бір мезгіл тұрақтап, ыңғайсыз болса, басқа жерге көшіп отырған.

Э. Шакенова өзінің зерттеуінде кеңістікті ортасында адам тұратын, тұтас даланы қамтитын шеңбер ретінде суреттейді (Шакенова, 1991: 83). Ал Ж.К. Каракузова мен М.Ш. Хасенова қазақтар кеңістікті үлкен айналып тұратын шар тәрізді елестетті дейді. Қазақ халқының өмірінің өзі циклді, жыл мезгіліне байланысты жазда жайлауға, жайлаудан күздеуге, күздеуден қыстауға, қыстаудан көктеуге, көктеуден қайта жайлауға айналып көшіп жүреді. Мүмкін сол себепті жерді шар тәрізді деп ойлаған болар. Лексиконымызда «жер шары», «жер дөңгелек» тіркестері әлі де актив қолданыста. Қазақ халқы үшін кеңістіктің нақты орталығы болмаған, ол адамның тұрған жеріне байланысты үнемі өзгеріп отырған. «Менің оң жағымда, сол жағымда, маған алыс-жақын» дейтін дейктикалық сөздер осыған мысал бола алады. Алайда шартты түрде күнделікті өмірдегі кеңістіктің орталығы киіз үй деп алуға болады. Өйткені киіз үйден шығу арқылы кеңістікте бағдар алады. Байқап қарасақ, киіз үйдің асты да, шаңырағы да дөңгелек етіп жасалған. Бұның мәнісі сол кеңістікпен байланысты болса керек. А.Б. Наурызбаева қазақтың дәстүрлі танымындағы кеңістік жер асты, жер ортасы және жер үсті (аспан) әлемдерінен тұратынын айтады.

Қазақ тіл білімінде кеңістік ұғымы грамматикалық, морфологиялық, лексикалық, синтаксистік құрылымдар арқылы айқындалады. Ал көркем шығармаларда *дала*, *жер*, *жол* т.б. сөздерімен беріледі, доминант мағынасы – *дала*. Ендігі кезекте І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясын негізге ала отырып, осы ұғымдарды талдайық. Қазақ халқы даламен тұтас өмір сүрген. «Дала халқы» деп атайтыны да сондықтан. «Дала» – қазақ халқының мәдениетін, мінезін, тұрмысын, салт-дәстүрін тереңінен ашатын сөз. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *дала* сөзінің он мағынасы берілген. «Көшпенділерде» осының барлығы дерлік кездеседі.

Алғашқы мағынасы: «*Бетін шөптесін өсімдік басқан, ландшафттық-белдемдік өңірлердің жалпы атауы, ормансыз аумақтар* (ҚӨТС, 4-том: 454). «Көшпенділер» трилогиясында аумақ мағынасында қолданылатын *кең дала*, *ұшы қиыры жоқ дала*, *шексіз дала*, *ну дала*, *тақыр дала*, *ен дала*, *жазира дала* тіркестері кездеседі. *Кең*, *шексіз*, *ұшы қиыры жоқ* сөздері көлемнің ауқымдылығын білдірсе, *ен дала* деп жазық жерді айтамыз. Ал «жазира» сөзі араб тілінен енген, бастапқы мағынасы – арал, бірақ қазақ тілінде «дала» сөзімен тіркесіп, *жазира дала* – кең-байтақ дала деген ауыспалы мағынада қолданылады. Байқағанымыздай, қазақ ұғымында *дала* – әрқашан кең, шексіз, ұшы қиыры жоқ, *ен дала*. Қазақта «кіші дала» деген түсінік жоқ.

Аумақ үлкен болғандықтан, ландшафт та әртүрлі. Бір жері шөп өспейтін, ештеңе жоқ *тақыр дала* болса, екінші бөлігі – керісінше *ну дала*. «Ну» сөзі қалың жынысты, орманды, жасыл-желекті жер деген мағынаны береді. *Көк майсалы дала* – жұмсақ, майда шөп көп өсетін, демалуға ыңғайлы жер. Ал *шалғынды дала* – биік шөп көп өсетін жер.

Екінші мағынасы: аула, сырт, қора. «*Далаға шықса, ақ түйе орда сыртында жатыр екен* (Есенберлин, 2015б: 291)».

Далада өскен, даланың бауырына кіру тіркестерінен үшінші бір мағынасы ашылады. Қазақтың жас кезден қарттыққа дейінгі бар өмірі аунап-қунап далада өткен. Дала – халқымыз үшін отан, туған жер.

Төртінші мағынасы: *қазақ елі*. «...орыс шекарасындағы саудагерлер қазақ елінің өлі затын

тым арзан бағамен алды, бірақ бұл сауда-саттық дала жұртына тек... (Есенберлин, 2015б: 113)». Автор сөйлем басындағы *қазақ елі* сөзін дала жұртымен алмастырады. Демек, дала – ол қазақ.

Бесінші мағынасы: *қазақ даласы, қыпшақ даласы* дегендегі белгілі бір елдің аумағы. Қазақтың территориясы, қыпшақтың территориясы. Сондай-ақ шығармада *баиқұрт жері, жоңғар жері, моңғол жері, қалмақ жері* тіркестері кездеседі. Осы контексте *дала* мен *жер* сөздері синоним бола алады.

Алтыншы мағынасы: атамекен. «*Ұмыттың қазақ даласын, Ұлғайттың жаным жарасын* (Есенберлин, 2015а: 96)» – деген жолдарда анық көрінеді. Ата-бабасының туып өскен жері әрқашан да балаға мирас. Қазақтар – жау шапқыншылары басып алып не жер аударып әкетпесе, атамекенінен алыстамаған жұрт.

Жетінші мағынасы: айдала, адам аяғы сирек басатын жер, елсіз дала. «*Найза ұстауға жарайтын жігіттерін қойдай бауыздады, кәрі-құртаң шал-кемпірлерді айдалаға айдап тастады* (Есенберлин, 2015б: 29)».

Бұған қоса «Көшпенділерде» *егістік даласы* (ауылшаруашылық алаңы), *майдан даласы* (соғыс алаңы) мағыналары кездеседі.

Қазақ танымында даланың пішіні бар, мысалы, *жалпақ дала, жазық дала*. Жалпақ даланың халқымыз үшін мағынасы терең. Географиялық жағынан қарайтын болсақ, жалпақ дала – таулы өлкеде болатын кең алқап, жер бедерінің бір түрі. Ал таным тұрғысынан қарағанда, тау үстіндегі тегістеу жер болғандықтан, мал жайылымына қолайлы және ертеректе хан сайлауы, билер, ақсақалдар кеңесі осында өткізілетін болған. Жалпақ пен жазық сөздерінің даламен тіркескендегі мағынасы ұқсайды. Екеуі де кең және тегіс. Айырмашылығы – жалпақ дала таулы аймақта болса, жазық дала – тегіс жер.

Қазақ халқының ұғымында даланың *сар дала, жасыл дала* деген сияқты түрлі реңктері бар. Түстердің негізгі мағынасы жалпыға түсінікті болғанымен, әр халықтың дүниетанымына байланысты түрлі ұғымдармен тіркесіп келіп, ауыспалы мағынаға ие болады. Түр-түс атаулары көркем шығармада автордан шебер қолданысты талап етеді. Сол арқылы ақын-жазушылар сан түрлі образ жасап, бейнелеу тәсілі ретінде ауыспалы мағынада қолданылады. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында дала мен әртүрлі түстерді қатар қою арқылы оқырманды алда болғалы жатқан оқиғаға алдын ала дайындап отырады. Мысалы, соғыс немесе бір жамандық болайын деп жатса, *қызыл қанды дала*, жайма шуақ күндер болса, *жасыл дала* тіркестері қолданылған. Сонымен қатар түстер арқылы қазақтың танымы, дала сипаты, жер бедерінің құрылымдары көрсетіледі. Даланың реңктері *сары (етрақ), қызыл, көгілдір, жасыл, сұрғылт* және *боз*. Мәтінде көгілдір, жасыл түстерінің мағынасы позитивті. Ал сары, қызыл, сұрғылт, боз түстері негативті мағына береді.

Көгілдір. Көгілдір – көк түстің ашықтау реңкі. О баста көк түс көк аспан мен өсімдіктер дүниесіне қатысты қолданылып, кейін «көкшіл», «көгілдір» сияқты басқа да реңктері қалыптасқан. Жалпы түркі халықтарында көк түс – Көк Тәңірі, аспанмен үндес қасиетті түс. «*Жаңа ғана сағым ойнап тыныш жатқан мидай жазық көгілдір дала да, маужырап тұрған көгілдір аспан да* (Есенберлин, 2015а: 96)». Көгілдір түс тыныштықты, босаңсуды білдіріп тұр. Бұл – халықтың алаңсыз өмірі.

Жасыл. Жасыл түс табиғатпен үндестікті көрсетеді. Қазақтар табиғатты ертеден зерттеп, шөптің шыққаны, құстың ұшқанына қарап болжамдар жасаған. «Шөп шықты» дегенді «көк шықты» деп те айтады. «...көк шалғыны толқынданып, жұпар иісі аңқыған қазақтың жасыл даласы, тілегі халықтың қамы (Есенберлин, 2015б: 259)». Жасыл дала «шөбі шүйгін, көгалды жер» деген мағынада қолданылған.

Сары. Сары мен етрақ – бір түс, етрақ деген – ескі түрікше формасы. Қазіргі кездегі сары түстің ассоциациясы алтын, астық, байлық пен молшылықты білдіреді. Бұл – сары түстің негізгі мағынасы. Алайда сары түстің ауыспалы мағынасы негативті. *Сары уайым, сары майдай ұзақ сақталу, сары сабан* (әбден сақталып, сүрленген сабан), *сары күз* (жапырақтар сарғайып, ұзақ өткен күз) тіркестеріне қарасақ, «сары» сөзінің тағы бір мағынасы – ұзақ. Шығармада «*Құс ұшып өте алмас шексіз сар далада халықтың қаны телегей теңіз болып тағы төгілгелі тұр-ау*

шамасы! (Есенберлин, 2015б: 110)» немесе «*етрақ далада жеті күн кезікпен күйіп-жанып, ақыры қайтыс болыпты!* (Есенберлин, 2015а: 311)» деген жолдарда кездеседі. Шығармадағы мағынасы – шексіз созылып жатқан, сусыз, шөбі қурап қалған жер.

Қызыл. «Бұл қанды жорықтар ең алдымен осы арада әлмисақтан бері егін егіп, мал бағып, қала салып, бейбіт жатқан елдерді талқандады. Одан өтіп қазақтың көшпенді байтақ даласын қызыл қанға бояп, лек-легімен күнбатысқа қарай лап қойды (Есенберлин, 2015б: 7)». Қызыл түстің мағынасы – соғыс, өлім, қанға боялып жатқан шайқас алаңы.

Сұрғылт. «Осынишама өшігердей бұларға айдалада, Түркістанның сұрғылт даласында, өзімен-өзі болып, тыныш жатқан осынау жұрт не істеді екен? (Есенберлин, 2015б: 104)». Аспанда бұлт сұрғылт тартса, ауа райы бұзылады. Мұндағы мағынасы да, елге жау шауып, қатер төнетіндігін көрсетіп тұр.

Бозаңды. «Осы құмды, құмайтты, қылыш тасты, түкті қабақ жартасты, қияқ шөпті, бозаңды далада... (Есенберлин, 2015а: 236)». «Бозаңды» сөзін бөліктерге бөліп қарастырайық. Түбірі «боз» – ақшыл, қылаң түс, сұрғылтқа жақын. Бозаң – шөлейт жерде өсетін шөп. Бозаңды – сол шөп өсетін жер. Өсімдікке су жетпегендіктен, түрі қуарып, сұрғылт тартып тұрады. *Бозаңды дала* – суы жоқ, құмды жер.

Шығармада «дала» сөзі түрлі көркемдік тәсілдермен түрленеді. Мысалы, *мидай дала*. Мидай дала «ұзыннан ұзақ созылып жатқан елсіз жер» деген мағына береді. Одан бөлек *меңіреу дала*, *күйзелген дала*, *еркін дала*, *алып дала* тіркестері кездеседі. Бұлардың бәрі – кейіптеу, даланы адам кейпінде бейнелеп тұр. Меңіреу – үнсіз, мелшиіп тұру. Ал *меңіреу дала* «тып-тыныш дала» мағынасында қолданылып тұр. *Күйзелген дала* – соғыстан кейінгі даланың тоз-тозы шыққан күйі. *Еркін дала* мен *алып даланың* мағынасы ұқсас, екеуі де кеңдікті білдіреді.

Келесі ұғым – *жер*. «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл сөздің «ғаламшар», «мезгіл» сияқты мағыналары болғанымен, І. Есенберлиннің үш томдығында қолданылатын мағыналары – «орын» және «белгілі бір елдің территориясы». Жер сипатына, меншіктілігіне, қасиетіне, алыс-жақындығына байланысты әртүрлі бейнеленген.

Жер сипатына қарай *жұмсақ жер*, *шұрайлы жер*, *қамысты жер*, *жазық жер*, *қолайлы жер*, *түйіскен жер*, *қара жер* деп бөлінеді. *Алыс жер*, *алыстау жер*, *таяу жер*, *жақын жер* тіркестерінің мағынасы айқын, екі ортаның арақашықтығын көрсетеді. Кеңістікті сипаттаудағы қазақ тілінің бір ерекшелігі – өлшем мен кеңістік қоса берілетін тұрақты тіркестер көптеп кездеседі. Мұндай тіркестердің бір тобы сан есім арқылы жасалса, екінші тобы төрт түлік малға байланысты айтылған. Ертеректе ғылым мен техниканың дамымаған кезінде қазақ халқының төл өлшем бірліктері болған. Олар бұрындары жақын жерді қолмен өлшенген. Мысалы, *құлаш*, *елі*, *сүйем*, *қарыс* т.б. «Көшпенділерде» осылардың ішінен *үш құлаш жер* тіркесі кездеседі. Құлаш – екі қолды екі жаққа жайғандағы өлшем. Этимологиялық сөздікте «қолды + аш» сөздерінің кірігуінен шыққан деп берілген (ҚТҚЭС, 1996: 174). Сонда үш құлаш – 4-5 шақырымдық жер. *Он бес күндік жер*. *Он күндік жер*. Қазақтар бұрындары атпен жүрген, сәйкесінше күндік жер аттың шабысымен есептеледі. Ат бір күнде 50-60 шақырым жүреді, сонда он күндік жер – 500-600 шақырым, ал он бес күндік жер – 750-900 шақырым.

Қазақтар төрт түлікті қадір тұтқан. Мал – халқымыз үшін жесе тағам, мінсе көлік. Негізгі кәсібі мал шаруашылығы болғандықтан, кей түсініктерді осы арқылы таныған. Жылқы – көшіп-қонғанда, жауға қарсы шапқанда сенімді серік болған жануар. Оны жасына, түсіне, жынысына байланысты әртүрлі атаған. Ауызекі тілде де, көркем әдебиетте де *ат шаптырым жер* идиомасын жиі қолданамыз, ол орта есеппен 25-30 шақырым, бірақ аламан бәйгеге шапқанда 70 шақырымға дейін жетеді. *Бие сауымдай жер* – биені сауу шамамен екі сағат уақытты алады, осы аралықты қамтитын жер. *Атан жүрер жер*. Атан – түйенің еркегі. Алыс жолға, шөлге төзімді. Көбіне жүк артып, көшіп-қонуға пайдаланған. *Қозы көшіндей жер*. Қозылар өздері жайылып бара алатындай жер, шамамен 5-6 шақырым. *Әудем жер*. Дауыстап шақырса, еститін жер, шамамен 100 метр.

Қазақ халқы жаугершілік заманнан бастап өз жері мен өзгенің жерін ажырата білген. Соған байланысты *жаулап алған жер*, *меншікті жер*, *жаудың жері*, *жат жер*, *өз жері* тіркестері қалыптасқан. Одан бөлек «жер» басқа сөздермен тіркесіп, фразеологизмдер жасайды. *Ат*

құйрығын кескен жер (қарым-қатынасын тоқтатқан жер), қоярға жер таппау (ыңғайсыздану).

Кеңістік мағынасын ашатын сөздердің бірі – *жол*. *Дала, жер, жол* сөздері бір-бірінің мағынасын толықтырып отырады. «Көшпенділер» трилогиясында жолдың мынадай мағыналары бар:

- *Адам, мал немесе көліктің қайта-қайта жүруінен тақырланған із* (ҚӘТС, 6-том, 2011: 460). «Қыпшақ жылқылары еш уақытта әдет алған жолынан жаңылыспайды (Есенберлин, 2015а: 67)». Доминант мағынасы «тақырланған із» деп айта аламыз, себебі басқа мағыналардың шығуына негіз болған және ең жиі қолданылатыны осы. Мысалы, *қисық жол, алыс жол, сауда жолдары, қара қатқақ жол, тоғыз торап жол, бөктер жол, төте жол, құпия жол, қия жол, қоба жол, құмды жол, тас жол, қанды-жосықты жол, жалғыз жол, тар жол, мейірімсіз жол, көш жолы*. Жыл мезгілдеріне байланысты көшкенде, бір елмен соғысқанда өтетін жолдың сан түрі болған. Басым бөлігінің мағынасы көрер көзге түсінікті. Тілімізде пассив қолданысқа енген сөздерді талдап көрейік. Қазақ тілінде «қоба» сөзінің мағынасы «тар», «жіңішке» деп көрсетілген. Демек, *қоба жол* – тар жол. *Қия жол* – тауға өрмелей шығатын жол. *Тоғыз торап жол* тіркесінің мағынасын талдасақ. Тоғыз саны да – жеті сияқты тіліміздегі қасиетті сандардың бірі. Тілші ғалым Н. Уәли «тоғыз беру» тіркесін қазақтың салт-дәстүрімен байланыстыра отырып, бір рудың екінші руға төлейтін айыбы немесе той-томалақта беретін сый екенін айтады (Уәлиев, 1988: 103-107). Тілімізде одан бөлек «үш тоғыз», «тоғыз ай, тоғыз күн бала көтеру», «тоғыз қабат торқа кию», «тоғыз жолдың торабы» т.с.с. тіркестер кездеседі. Ал «торап» сөзі жолдардың тоғысқан жері деген мағынаны береді. Сонда *тоғыз торап жол* – тоғыз жердің бір нүктеде түйісуі. Қазіргі кезде тоғыз жолдың торабы деп, тоғыз жол түйіссе ғана емес, бірнеше жолдың тоғысуын айта береміз. Демек, «тоғыз торап» тіркесінің символдық мәні бар. *Бөктер жол*. «Бөктер, бөксе, бөксек» сөздерінің түбірі бір, «бөк» сөзінен шыққан. Бөксе – адамның, жануардың саннан жоғары жамбас тұсы. Ал бөксек М. Қашқаридың «Түрік сөздігінде» және «Көне түркі сөздігінде» *әйел адамның кеудеден жоғары жері* деп анықтама берген. Бөктер де – сол сияқты таудың етектен жоғарылау жері, бөксе тұсы. Сонымен, «бөктер жол» дегеніміз – таудың етегіндегі жоғарылай шығатын жол. Көш жолы – бір жерден екінші жерге қоныстану үшін зат тиеп артылған керуен. Қазақтар көшкенде бір ізбен және ауыл-ауылмен көшетін болған. Ол кездегі арақашықтық алыс болғандықтан, жалғыз шықса ит-құсқа жем болмасын деген қажеттіліктен туған. Ал бір ізбен жүруін ол кездегі жолдың нашарлығымен түсіндіруге болады. Алдынан бір кісі жүріп жолды ашып, бағамдап отырған. Қазақ халқының танымында жол – бәрімізге таныс жүретін жолдан әлдеқайда кең ұғым. Жол – философия, ол – өмірдің өлшемі.

- «*Гүлбаһрам-Сұлтан-Бегім сұлуын ертіп жолға шыққан* (Есенберлин, 2015а: 280)». Бұл сөйлемде сапар, жол жүру мағынасы ашылып тұр.

- «*Әбілқайыр мұсылман ханы болғанмен, Мұхаммет пайғамбардың жолын берік ұстамайтын* (Есенберлин, 2015а: 88)». *Пайғамбардың жолы* деп оның жүрген жерін емес, істеген амалдарын, үлгі-өнегесін меңзеп тұр. Осыған байланысты *ата жолы, батырдың жолы* тіркесін де айта кеткен жөн. Бұл біздің ата-бабаларымыздың істеген жақсы әрекеттерін өзімізге үлгі ету, сол сияқты болу.

- «*Ал құртудың екі жолы бар, бірі – Моғолстанды шабу. Екіншісі – Жәнібек пен Керейді көп кешіктірмей жою* (Есенберлин, 2015а: 91)». Мұндағы мағынасы – амал, айла, қулықпен өз дегеніне жету.

- «*Олай болса, бұл жолы қоя тұрайық, – дей салған хан* (Есенберлин, 2015а: 107)». «Бұл жолы», «келесі жолы» тіркестері уақытты білдіреді.

- «*Адасқанын жолға салдың бұл ногойлы ұлының!* (Есенберлин, 2015а: 133)». Жолға салудың мағынасы – бағыт, беталыс көрсету. «Алмас қылыш» романында *тура жол, дұрыс жол, ақ жол, бұрыс жол* сөздерінің мағынасы да осыған саяды. «*Дініндегі адамдарды ақ жолынан адастырмасын деп, біржолата құртуға жарлық берген* (Есенберлин, 2015а: 197)». *Тура, дұрыс, ақ жол* жақсы бағытта, *бұрыс жол* жаман бағытта жүргенін білдіреді. Жол – тағдыр ғана емес, ол жақсылық пен жамандықтың баламасы да бола алады.

- *Ақ жолдың* екінші мағынасы – ырым, салт. Ұзақ сапарға шыққанда ақ жол тілеп, бата беру қазіргі кезге дейін сақталған. Тағы бір ескі салт бойынша, жаралы жауынгердің үстінен

әйелін үш рет аттататын болған. Әйел күйеуіне адал болса, ер азаматы аурудан лезде айыққан екен. *Ақ жол* – қай жағынан қараса да, әділетті ұстанған тура бағыт.

• *Жол беру* – үлкеннің бірінші болып жүру салты. «*Уа, жарқыным, Әбілқайырға ердің – жол бермедің, ұлымды өлтірдің – құн бермедің* (Есенберлин, 2015а: 135)». Үлкеннің жолын кеспеу – қазақ тәрбиесіндегі басты қағидалардың бірі.

Зерттеу нәтижесінде кеңістік туралы алғашқы түсініктер көне түркілік кезеңде қалыптасып, көшпелі өмір салты арқылы дами бастады деген тоқтамға келдік. Көне түркі жазба ескерткіштерінде әлем – төртбұрышты болса, жыраулар поэзиясында сегізбұрышты, ал қазақтың дүниетанымында кеңістік – шексіз. Кеңістікті тік және көлденең бағытта қарастыруға болады. Тік деп тұрғанымыз ауыз әдебиетінде жиі кездесетін үш құрылымды сипаттау: жер асты – мифологиялық кейіпкерлер немесе о дүниеліктер мекені; жердің ортасы – қарапайым адамдар өмір сүретін жер; жер үсті – жоғары күштің мекені. Ал көлденең бағытта жердің әртүрлі ландшафтысына қарай *тақыр дала, көк майсалы дала* деген сияқты түрлене береді. І.Есенберлиннің үш томдығында кеңістік мағынасы *дала, жер, жол* сөздері арқылы айқын көрінеді. Қазақ үшін *дала – кеңістік, дала – аула, дала – туған жер, дала – атамекен, дала – қазақ, дала – белгілі бір елдің территориясы, дала – елсіз мекен*. Даланың көлемі, пішіні, түсі, тарихи сипаты бар. Көркем шығармада далаға әртүрлі рең беру арқылы оқырманды психологиялық тұрғыдан алда болатын жайтқа дайындап отырған. *Көгілдір, жасыл* түстер жақсы оқиға болатынын білдірсе, *сары, қызыл, сұрғылт, боз* түстері алда бір жамандықтың боларын меңзейді. Жер – тек аумақ ғана емес, көшпелілердің табиғатпен тығыз байланысын, кәсібін суреттейтін сөз. Ата-бабаларымыз жерді өлшеудің өзіндік әдісін ойлап тапқан. Жақын арақашықтықты есептеуде қол, аяқ секілді адамның дене мүшелері қолданылса, алыс арақашықтықты есептеу үшін төрт түлік малдың жүрісі алынған. Қазақ дүниетанымында жол – өмірлік философия. Біріншіден, адамның жақсы не жаман болуы оның тура не бұрыс жолда жүруіне байланысты. Екіншіден, қазақтарда дәстүр, салт, мәдени кодты атадан балаға беру *ата жолы* арқылы жүзеге асқан. Үшіншіден, жол – ол бағыт, жол арқылы шешім тауып отырған. *Дала, жер, жол* сөздері тірі организм сияқты. Қазақ халқының басынан кешкен тарихи, саяси, әлеуметтік жағдайлармен бірге түрленіп, мағынасы кеңейіп отырған.

Қорытынды

Әр ұлтта кеңістікті сипаттайтын негізгі ұғымдар бар. Кеңістікті түсіну сол халықтың дүниетанымымен тікелей байланысты. Қазақтың дәстүрлі танымында кеңістіктің негізгі мағынасы ұшы-қиыры жоқ кең дала арқылы танылады. Ары қарай *жер, жол* сөздері арқылы мағынасы тереңірек ашылады. Қазақтың дүниетанымында кеңістік – қозғалмалы категория, себебі қазақ халқы кеңістікті үнемі жолда, ат үстінде, бір жерден екінші жерге көшіп жүріп таныды. Көшпелілер өзін табиғаттың бір бөлігі ретінде қарастырады. Жер, шөп, аспан, жануарлардың бәрін бір-бірімен астастыра білді. Ата-бабаларымыз даланы, жерді, жолды қарапайым заттармен ұштастыра отырып, өмірлік философиясын, салт-дәстүрін, өлшем бірліктерін осы табиғат пен кеңістік төңірегінде құрды. Демек, кеңістікті танып-білу – қазақ үшін кеңістікті бағдарлау ғана емес, сол арқылы ұлттық-мәдени кодты тану.

Әдебиеттер

- Ахундов М.Д. Концепции пространства и времени: истоки, эволюция, перспективы. – Москва: Наука, 1983. – 222 с.
- Бахралинова А.Ж. Пространственная параметризация казахской языковой картины мира // Вестник КемГУ, 2013. – 170-177 с.
- Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики: Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность. – СПб.: Наука, 1996. – 230 с.
- ГЭС: Географический энциклопедический словарь : понятия и термины. / гл. ред. А. Ф. Трешников. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. – 456 с.
- Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии. – Санкт-Петербург-Москва, 2002. – 352 с.
- Есенберлин І. Көшпенділер: роман-трилогия / 1-кітап: Алмас қылыш. – Алматы: БПКА, 2015. – 380 б.
- Есенберлин І. Көшпенділер: роман-трилогия / 2-кітап: Жанталас. – Алматы: БПКА, 2015. – 380 б.
- ҚӘТС: Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 4-том. / Құраст.: Н. Әшімбаева, Қ. Рысбергенова, Ж. Манкеева және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.

- ҚӘТС: Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том / Құраст.: Ж. Қоңыратбаева, Ғ.Қалиев, Қ. Есенова және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.
- ҚТҚЭС: Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. Құраст.: Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
- МЭС: Математический энциклопедический словарь. /Гл. ред. Ю.В. Прохоров. – Москва: Советская энциклопедия, 1988. – 847 с.
- Уәлиев Н. Жұмбақ сандар // «Жалын» журналы, 1988. – №4. – Б. 103-107.
- Физика. ОҚТС: Физика. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік. / Жалпы ред. Басқарған э.ғ.д., профессор Е. Арын – Павлодар: Кереку, 2011. – 449 б.
- ФЭС: Философский энциклопедический словарь. /Гл. ред. Л.Ф. Ильичев. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
- Шаймердинова Н.Г. Древнетюркская картина мира в текстах письменных памятников. Учебное пособие. – Астана, ЕНУ, 2014. – 261 с.
- Шакенова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика. – Алматы, 1991.

References

- Ahundov, M.D. (1983) *Koncepcii prostranstva i vremeni: istoki, jevoljucija, perspektivy*. Moskva: Nauka, 222 s. [Akhundov, M.D. (1983) *Concepts of space and time: origins, evolution, prospects*. Moscow: Nauka, 222 p.] (in Russian)
- Bahrulinova, A.Zh. (2013) *Prostranstvennaja parametrizacija kazahskoj jazykovoju kartiny mira*. Vestnik KemGU, S. 170-177 [Bakhrulinova, A.Zh. (2013) *Spatial parameterization of the Kazakh language picture of the world*. Bulletin of KSU, P. 170-177.] (in Russian)
- Bondarko, A.V. (1996) *Teorija funkcional'noj grammatiki: Lokativnost'. Bytijnost'. Posessivnost'. Obuslovlennost'. Sankt-Peterburg: Nauka, 230 s.* [Bondarko, A.V. (1996) *Theory of functional grammar: Locativity. Being. Possessiveness. Conditionality*. Sankt-Peterburg: Nauka, 230 p.] (in Russian)
- Esenberlin, I. (2015) *Koshpendiler: roman-trilogija. 1-kitap: Almas qylysh*. Almaty: BPKA, 380 b. [Yessenberlin, I. (2015) *Nomads: a novel-trilogy. Book 1: Diamond sword*. Almaty: BPKA, 380 p.] (in Kazakh)
- Esenberlin, I. (2015) *Koshpendiler: roman-trilogija. 2-kitap: Zhantalas*. Almaty: BPKA, 380 b. [Yessenberlin, I. (2015) *Nomads: a novel-trilogy. Book 2: Despair*. Almaty: BPKA, 380 p.] (in Kazakh)
- FJeS: *Filosofskij jenciklopedicheskij slovar'* (1983) / Gl. red. L.F. Il'ichev. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 840 s. [PED: *Philosophical Encyclopedic Dictionary* (1983) Editor L.F. Il'ichev. Moscow: Soviet Encyclopedia, 840 p.] (in Russian)
- Fizika. OQTS: *Fizika. Oryssha-qazaqsha tusindirme sozdik* (2011) / Zhalpy red. basqargan E. Aryn. Pavlodar: Kereku, 449 b. [Physics. RKED: *Physics. Russian-Kazakh Explanatory Dictionary* (2011) Editor Y. Aryn. Pavlodar: Kereku, 449 p.] (in Kazakh)
- GJeS: *Geograficheskij jenciklopedicheskij slovar': ponjatija i terminy* (1988) /gl. red. A.F. Treshnikov. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 456 s. [GED: *Geographical Encyclopedic Dictionary: concepts and terms*. Moscow: Soviet Encyclopedia, 456 p.] (in Russian)
- Gumil'ov, L.N. (2002) *Otkrytie Hazarii. Sankt-Peterburg-Moscow, 352 s.* [Gumilev, L.N. (2002) *The discovery of Khazaria*. Sankt-Peterburg-Moscow, 352 p.] (in Russian)
- MJeS: *Matematicheskij jenciklopedicheskij slovar'* (1988) / Gl. red. Ju.V. Prohorov. Moskva: Sovetskaja jenciklopedija, 847 s. [MED: *Mathematical Encyclopedic Dictionary* (1988) Editor Ju.V. Prokhorov. Moscow: Soviet Encyclopedia, 847 p.] (in Russian)
- QATS: *Qazaq adebi tilining sozdigi* (2011) On bes tomdyq. 4-tom. /Qurast.: N. Ashimbaeva, Q.Rysbergenova, Zh. Mankeeva zhane t.b. Almaty, 752 b. [EDKL: *Explanatory dictionary of the Kazakh language* (2011) Fifteen volumes. Volume 4. / Comp. N.Ashimbayeva, K. Rysbergenova, Zh.Mankeyeva etc. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)
- QATS: *Qazaq adebi tilining sozdigi* (2011) On bes tomdyq. 6-tom / Qurast.: Zh. Qongyratbaeva, G. Qaliev, Q.Esenova zhane t.b. Almaty, 752 b. [EDKL: *Explanatory dictionary of the Kazakh language* (2011) Fifteen volumes. Volume 6. / Comp. Zh. Konyratbayeva, G. Kaliyev, Q. Yessenova etc. Almaty, 752 p.] (in Kazakh)
- QTQJeS: *Qazaq tilining qysqasha jetimologialyq sozdigi* (1966) / Qurast.: Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. Almaty: Gylm, 240 b. [BEDKL: *Brief Etymological Dictionary of the Kazakh language* (1966) Comp. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. Almaty: Gylm, 240 p.] (in Kazakh)
- Shaimerdinova, N.G. (2014) *Drevneturkskaja kartina mira v tekstah pis'mennyh pamjatnikov. Uchebnoe posobie*. Astana: ENU, 261 s. [Shaimerdinova, N.G. (2014) *The ancient Turkic picture of the world in the texts of written monuments*. Textbook. Astana: ENU, 261 p.] (in Russian)
- Shakenova, Je. (1991) *Hudozhestvennoe osvoenie mira. Kochevniki. Jestetika*. Almaty. [Shakenova, Je. (1991) *Artistic exploration of the world. Nomads. Aesthetics*. Almaty.] (in Russian)
- Ualiev, N. (1988) *Zhumbaq sandar. Zhalyn, №4. B.103-107* [Ualiyev, N. (1988) *Mysterious numbers. Zhalyn, №4. P. 103-107.*] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.01.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Искакова А., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

**Слушаш Құрмашқызы Салихова^{1*}, Мереке Сатылғанқызы Атабаева²,
Зеки Каймаз³**

^{1*}автор-корреспондент, магистр, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0009-0009-3927-4272 E-mail: Salihova88@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық
университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8898-5569 E-mail: m.atabaeva@gmail.com

³философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Түркия, Измир қ.,
ORCID: 0000-0002-1332-2899 E-mail: z.kaymaz@mail.ru

ЖЕТІСУ ГИДРОНИМДЕРІНІҢ КӨНЕТҮРКІЛІК ҚАБАТЫ ЖАЙЫНДА

Андатпа. Мақалада Жетісу аймағы су нысаны атауларының тарихи-танымдық қабаттары жайында, атап айтқанда, оның ежелгі көне түркілік қабаты туралы сөз болады. Тіл ғылымының қазіргі кезеңінде осы көне түркілік қабатқа тән саналатын атаулардың түпкі мазмұнындағы дүниетанымдық ақпаратты айқындап, халықтық біліммен жете танысу өзекті мәселе болып отырғаны анық. Мақаланың мақсаты – дыбыстық, құрылымдық өзгерістерге ұшырау нәтижесінде қазіргі кезеңде мағынасы түсініксіздеу (Лавар, Лабасы т.б.) көрініп жүрген атаулардың архисемасын этимологиялық талдау әдісі арқылы жаңғыртып, халықтың білім негізін таныту, атаулардың құрылымдық, аталымдық белгі тұрғысындағы ерекшелігін көрсету. Зерттеудің жетекші идеясы – топономиканың ең көне әрі тұрақты қабаты болып табылатын су нысаны атауларының қазақ халқының өмір сүру дағдысы, тыныс-тіршілігінің, тарихының куәсі саналу себебін анықтау. Кіріспе бөлімде антропоэлектік бағыт зерттеулеріне сәйкес тіл мен мәдениет сабақтастығы ұлт мәдениетінің әр кезеңіндегі көріністерін бойына жинақтаған терең мазмұнды тілдік қабаттары жайындағы зерттеулерді сараптау негізінде дәйектелді. Мақалада топологиялық кеңістікті лингвистикалық зерттеу әдіс-тәсілдерін қолдану көне гидронимдер өзегіндегі этномәдени семантиканы анықтауға мүмкіндік берді. Негізгі нәтижелер есте жоқ ескі замандарда пайда болған нақты су нысаны атауларын талдау арқылы алынды. Зерттеудің ғылыми құндылығы нәтижелердің этнолингвистика, лингвомәдениеттану т.б. салалары бойынша зерттеулерге өзіндік үлес қоса алатындығымен түсіндіріледі. Сонымен қатар талданған деректерді лингвомәдениеттану, этнолингвистика салалары бойынша сөздіктер, мәтіндер құрастыруда пайдалануға болады.

Тірек сөздер: топонимдер; Жетісу гидронимдері; су нысаны атаулары; лексикалық қабат; этномәдени мазмұн

Сілтеме жасау үшін: Салихова С.Қ., Атабаева М.С., Каймаз З. Жетісу гидронимдерінің көнетүркілік қабаты жайында. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). 90-98-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-90-98>

**Слушаш Курмашовна Салихова^{1*}, Мереке Сатылғановна Атабаева²,
Зеки Каймаз³**

^{1*}автор-корреспондент, магистр, Казахский национальный женский педагогический университет,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0009-0009-3927-4272 E-mail: Salihova88@mail.ru.

²доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический
университет, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8898-5569 E-mail: m.atabaeva@gmail.com

³доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Түрция, г. Измир,
ORCID: 0000-0002-1332-2899 E-mail: z.kaymaz@mail.ru

ДРЕВНЕТЮРКСКИЙ ПЛАСТ ГИДРОНИМОВ ЖЕТЫСУ

Аннотация. В статье говорится об историко-познавательном аспекте названий водоемов Жетысуского региона, в частности, о его древнем, древнетюркском пласте. На современном этапе лингвистической науки актуальной становится проблема детального ознакомления с народными знаниями, выявления мировоззренческой информации в конечном содержании названий, характерных для этого древнетюркского пласта. Цель статьи – показать основы знаний народа путем обновления архисемы имен, значение которых неясно в современный период в результате звуковых и структурных изменений (Лавар, Лабасы и др.), с использованием метода этимологического анализа, чтобы показать специфику имен с точки зрения структурных и именующих признаков. Ведущая идея исследования – определить причину, по которой названия водных объектов, являющиеся древнейшим и наиболее устойчивым пластом топономики, считаются свидетелями быта и истории казахского народа. Во вступительной части на основе анализа исследований языковых пластов глубинного содержания, собиравших проявления культуры народа в каждый период, определялась преемственность языка и культуры по антропоцентрическому направлению исследований. В статье использование лингвистических методов исследования топологического пространства

позволило определить этнокультурную семантику в основе древних гидронимов. Основные результаты получены на основе анализа названий конкретных водоемов, появившихся с незапамятных времен. Научная ценность исследования объясняется тем, что полученные результаты могут внести свой вклад в исследования в областях этнолингвистики, лингвокультурологии и др. Кроме того, проанализированные данные могут предоставить информацию при составлении словарей и текстов в области лингвокультурологии и этнолингвистики.

Ключевые слова: топонимы; гидронимы Жетысу; названия водных объектов; лексический слой; этнокультурное содержание

Для цитирования: Салихова С.К., Атабаева М.С., Каймаз З. Древнетюркский пласт гидронимов Жетысу. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 90-98. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-90-98>

Slushash Salikhova^{1*}, Mereke Atabayeva², Zeki Kaymaz³

^{1*}Corresponding author, Master, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0009-0009-3927-4272 E-mail: Salihova88@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, Kazakh National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8898-5569 E-mail: m.atabaeva@gmail.com

³Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Ege University, Turkey, Izmir, ORCID: 0000-0002-1332-2899 E-mail: z.kaymaz@mail.ru

ON THE ANCIENT TURKIC STRATUM OF HYDRONYMS IN ZHETYSU

Abstract. This article deals with the historical and etymological aspects of the names of water bodies of the Zhetysu region, namely, the ancient Turkic beginning of the names. The study of the etymological content of ancient Turkic names allows a deep understanding of the worldview, the degree of education of people of the period under study. The purpose of the article is to study the foundations of education of the population through an etymological analysis of the archischeme of names, the understanding of the meanings of which, at the present stage, causes difficulties due to structural, sound changes (Lavar, Labasy, etc.), to show the structural specifics of the names. The leading idea of the study is to identify the reasons why the names of water bodies, which are the oldest and most stable layer of toponomics, reflect the main points of life, as well as the history of the development of the Kazakh people. The introductory part presents information that reveals the continuity of language and culture in accordance with anthropolinguistic studies, based on the analysis of studies of deep meaningful linguistic layers that bear the imprints of different periods of national culture. The use of methods of linguistic research of the topological space made it possible to reflect in the article the identified ethno-cultural semantics underlying the ancient hydronyms. The main results were obtained based on the analysis of the names of specific bodies of water that have appeared since time immemorial. The scientific value of the study lies in the significance of the results obtained for research in the field of ethnolinguistics, linguoculturology, etc. In addition, the data obtained may be of factual interest for compilers of dictionaries, texts in the field of linguoculturology, ethnolinguistics.

Keywords: toponyms; hydronyms of Zhetysu; names of water bodies; lexical layer; ethnocultural content

For citation: Salikhova, S., Atabayeva, M., Kaymaz, Z. On the Ancient Turkic Stratum of Hydronyms in Zhetysu. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). P. 90-98. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-90-98>

Кіріспе

Ежелден-ақ халық аузында «Жер жаннаты – Жетісу» деп аталатын қыдыр дарыған қасиетті өлке бар. Батысында – Жамбыл, шығысында – Шығыс Қазақстан мен Қытай Халық Республикасы, солтүстігінде – Қарағанды облысы, оңтүстігінде Қырғыз Республикасымен шектесіп жатыр. Табиғаты тамылжыған таулы да орманды, сулы да нулы өлкенің осыншама мол жер-су атаулары тілдік тұрғыдан алғанда біркелкі емес, ол өлкенің тарихи-әлеуметтік, географиялық жағдайына байланысты, сол себепті мұндағы атаулар ұлт тарихының, мәдени мұрасының баға жетпес көзі, көне тарих соқпақтарының ізі болып табылады.

«Әр халықтың өзін қоршаған орта әлем туралы түсінігі мен көзқарасынан ономастиканың салалары құралады немесе ономастиканы халықтың әлем туралы таным-түсінігі құрайды» (Атабаева, 2020: 167), – дейтін пайым ономастика салаларының кеңдігін танытса, топонимдер әлемі, оның өзегі гидронимдер жүйесі де сан салалы. Көрнекті ономаст ғалым Т. Жанұзақовтың пайымдауынша, өлке тарихына көз жібергенде, ертедегі ұлы оқиғалардың, әрбір дәуірде өмір сүріп, ізін қалдырған талай тайпалар мен ұлыс, ұлт, халықтардың өткенін көруге болады. «Жер-судың аты – тарихтың хаты» демекші, қасиетті бұл өлке қаншама кең, ұлан-ғайыр болса, оның бет-бедері де атау сөздерге толы, бай, әлі күнге сыры ашылып жазылмаған кітап. Ғасырлар бойы ұлттың алтын қорындай сақталып, сарғайып жатқан сырға толы сол атауларды зерделей зерттеп,

халық игілігіне жарату абзал іс болмақ (Жанұзақов, 2005: 10-20).

Тақырыпты таңдауға, біріншіден, «Жерұйық» мекеніндегі су нысандарының молдығы болса, екіншіден, олардың аймақтық деңгейде аса кең зерттеле қоймағандығы себеп болғаны анық. Осыған орай аймақ гидронимдері тарихи-танымдық қабаттарға бөлініп, оның көне түркілік қабатына көбірек назар аударылды.

Материал және әдістер

Су нысаны атауларының көне қабатын танып, түсіну талабы этномәдени мағынаны ашып, талдау принциптері мен тәсілдері арқылы жүзеге асады. Осыған орай ғылыми бағыттың өзіндік зерттеу нысаны, дереккөз алатын арнасы мен зерттеудің принциптері, зерттеу тәсілдері туындайды. Ә.Т. Қайдар айтқандай, «этнолингвистикалық мағына» деген атау табиғатына тереңдеп барып зерттеуді қажетсінеді, осыдан этнолингвистикалық зерделеудің маңызды принципін «індете зерттеу» шығады (Қайдар, 1998: 21). Ә.Т. Қайдардың түсіндіруінше, аңшылар лексиконында «аңды індетіп алу» – тазылардан қашып келіп, жан сауғалап, кез келген інге тығылған аңды су құйып, түгін салып, таяқ жүгіртіп т.б. қолға түсіру әдісі. Лингвистикада ол шартты түрде алынғанымен, мақсаты сөз мағынасына терең үңіліп зерттеу дегенге саяды. Лингвистикалық тілмен айтқанда, толық этимологиялық талдау дегенді білдіреді. Бұл мақсатқа жету үшін ұлт болмысы туралы дерек беретін, «негізгі және туынды мағыналық бірліктерді» сан жағынан да, мағына жағынан да толықтырып, көлемін үлкейтіп, қолданылу аясын кеңейтіп отыратын көздерін «этнолингвистикалық арналар» деп атайды: баламалар, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауыз әдебиеті – осының үлгілері. Бұл мақалада сөз болып отырған мәселе осы арналарға тікелей қатысты. Этнолингвистика мен лингвомәдениеттанудың осындай ерекшеліктерінен зерттеу принциптері анықталады: 1) этнос болмысын тілдік деректер арқылы танып-білу принципі, Ә. Қайдардың пікірі бойынша, этностың ұлттық болмысын тіл байлығы, «тіл әлемі» ғана толық таныта алады; 2) «індете зерттеу» – лексикалық байлықтың мазмұнын толық ашу принципі, этнос болмысына қатысты деректерді (сөздіктер, сөздіктерге енбейтін бейнелі, көркем сөз өрнектері, әзіл-қалжың т.б.) түгел сөйлету, тілдің өзіне тән бояу нақышы, өрнектерімен суреттеу; 3) жүйелілік принципі, лексика – жүйелі құбылыс, этнос болмысындағы заттар мен құбылыс атаулары бірінен-бірі туындап, мағына-мазмұн жағынан, логикалық-тақырыптық жағынан жүйе-жүйесімен тұрған объективті заңдылық бойынша реттелген дүние, осыдан 4) классификациялау принципі туындайды (Қайдар, 1998: 20-24).

Этномәдени семантика нақты су нысаны (*Қасқабұлақ, Майлысай, Алтынкөл, Көкбелсу, Жаманбұлақ, Ащыбұлақ, Талдыбұлақ, Сарыбұлақ, Жылысай* т.б.) атаулары мен теңеу (*судай тұнық, сүттей ақ* – адал, еш күнәсі жоқ адам); фразеологизм (*су жұқпас, қара судан қаймақ алды* – алаяқ, жылпос, суайт адам), *метафора* (*Тентек* – өзен, ағысы қатты, буырқанып, көпіршіп жатады), мақал-мәтел (*Сулы жер құрақсыз болмас, Таулы жер бұлақсыз болмас*) тәрізді су компонентті этномәдени бірліктердің ішкі мазмұнында сақталған, оны лингвистикалық амал-тәсілдер арқылы ашып түсінуге болады.

Осыған орай зерттеу материалдары тарихи дереккөздерден, жалпы топонимдік жүйеге, аймақтық гидронимдерге қатысты зерттеулер мен сөздіктерден, энциклопедиялардан алынды. Топонимдерді зерттеудің алғашқы кезеңінде біздің дәуірімізге жеткен топонимдердің көпшілігі тау, теңіз, өзен, көл атаулары болса, кейбіреулері қала аттары ретінде ұшырайтыны айтылған. Осы алғаш пайда болған атаулар көнетүркілік қабатты құрайды. Су нысаны атаулары елді мекен, жер бедері, өсімдіктер мен жан-жануар атауларымен байланысты. Сол себепті жер-су атауларын семантикалық тұрғыдан зерттеуде, негізінен, семантикалық, мағыналық-тақырыптық топтар бойынша, нысанның әртүрлі белгісі, адамдардың шаруашылығы, өмір салты тәрізді белгілеріне қарай жіктеуге мән беріліп келеді. Сондықтан мұндай жағдайда салыстыру, семантикалық, компоненттік талдау әдістері этимологиялық талдау әдісімен өзектесе кең қолданылады. Бұл әдістермен қатар жүйелі түрде салыстырмалы, ретроспективті, ареалдық әдістер көнетүркілік қабатқа жатқызылатын гидронимдерді талдап, семантикасын түсінуде тиімді болады.

Әдебиетке шолу

Қазақстанда жер-су атаулары жүйесін аймақтық сипатта, этномәдени семантиканы таныту, ұлттық тәрбие беру мақсатында зерттеуге деген сұраныс артып келеді. Осыған орай

Е. Қойшыбаев, А. Әбдірахманов, Т. Жанұзақов, Ә.Т. Қайдар, Д. Жүнісов т.б. ғалымдармен қатар, түркітанушы А.М. Щербактың, этимологиялық талдауда тәжік, өзбек, якут тілдерінің сөздіктеріне сілтемелер жасалды. Түркітанушы ғалымдар, әсіресе А.М. Щербак, Э.К. Пекарский және Т. Нафасов, гидронимдердің этимологиялық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеуде айтарлықтай жетістіктерге жеткен. Э.К. Пекарский өз еңбектерінде якут және чуваш тілдерінде сақталған көне түркілік гидронимдердің этнолингвистикалық ерекшеліктерін ашып көрсетеді (Пекарский, 1959). Т. Нафасов Өзбекстан аймағындағы гидронимдерді зерттеп, олардың тәжік және өзбек тілдеріндегі сәйкестіктерін салыстырған (Нафасов, 1988). Бұл зерттеулер Жетісу гидронимдерін талдауда методологиялық негіз бола алады.

Қазақ ономастикасының негізін қалаушы ғалымдардың бірі Т. Жанұзақов Жетісу гидронимдерін тарихи-хронологиялық және лексикалық тұрғыдан топтастырып зерттеген (Жанұзақов, 2005). Оның еңбектерінде Жетісу гидронимдерінің көне түркілік қабаттары қазақ халқының тарихи жадын бейнелейтін маңызды дереккөзі ретінде сипатталады. Ғалым гидронимдердің табиғи, жасанды және тектоникалық жағдайларға байланысты жіктелуін ұсына отырып, олардың этнолингвистикалық мазмұнын ашуға назар аударады. Б. Бияровтың зерттеулерінде Жетісу гидронимдерінің этномәдени мазмұнының ерекше қырлары қарастырылған (Бияров, 2012). Ол су нысандарының атаулары халықтың дүниетанымы мен шаруашылық қызметі арасындағы байланыс арқылы қалыптасқанын көрсетеді. Т. Жанұзақтың еңбегі Жетісу аймағындағы гидронимдердің тарихи қабаттарын хронологиялық тұрғыда талдап, олардың көне түркі дәуірінен бастау алатынын айқындайды. Ә. Қайдар этимологиялық зерттеулерінде сөз түбірі мен оның көне түркілік мағынасын анықтаудың маңыздылығын атап өтеді. Ол гидронимдердегі өлі аффикстер мен тарихи тілдік қабаттарды зерттеудің қажеттілігін көрсеткен. Д. Жүнісов өзінің «Сулы, нулы Жетісу» атты еңбегінде Жетісу өңіріндегі су нысандарының халықтың шаруашылығы мен тұрмысында алатын орны туралы жазған (Жүнісов, 2006). Оның зерттеулері су нысандарының атауларын этнографиялық және мәдени контексте қарастырумен ерекшеленеді.

Жетісу гидронимдерін зерттеу көне түркілік атаулардың мәдениет, тіл және тарихтағы рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектерін біріктіре отырып, Жетісу гидронимдерінің этнолингвистикалық ерекшеліктерін ашуға болады.

Нәтижелер және талқылау

Жетісу аймағы гидронимдерінің лингвогеографиялық сипаты. Гидронимдерді жалпы жер-су аттарымен қатар бастапқыда география ғылымы зерттеген. К.Д. Қаймулдинованың айтуынша, адам баласының алғашқы қоныстары су көздері маңында пайда болғанын тарихи-археологиялық деректер дәлелдеп отыр. Адамзат тарихындағы ең алғашқы географиялық терминдер мен атаулар суға қатысты (Қаймулдинова, 2011: 101-102). Сондықтан су нысаны атаулары ең көне атау қатарына жатқызылады. Соған қарамастан осы күнге дейін су нысаны атауларының санында нақтылық жоқтығы көрінеді. Т. Жанұзақов «Қазақстан географиялық атаулары: Алматы облысы» атты еңбегінде «Таулы аймақтың өзен суға бай келетіні белгілі. Әсіресе өзендер мен қайнар, бастау, бұлақ атаулары өте көп. Оның есесіне көл атауы аз кездеседі» – деп, аталған еңбектегі топонимдер сөздігінде сегіз жүздей өзен атауын көрсетіп, оның кестесін берген. Көл саны бұл еңбекте де анықталмаған, тек аттары әйгілі көлдерден: *Алакөл, Сасықкөл, Балқаш, Алтынкөл, Қапшағай теңізі, Ақкөл, Жасылкөл, Қаракөл, Қалған көлі, Тереңкөл, Тұзкөл, Шоганақкөл, Көлащы* тәрізді көлдер аталады (Жанұзақов, 2005: 233-251).

Халық арасында «Жер жаннаты – Жетісу» атанған бұл ғажайып өлке аспанмен таласқан заңғар таулар, айдын шалқар күміс көлдер мен арынды да асау тау өзендеріне бай, сонымен қатар бастау, қайнар, бұлақтар, көлбей созылып жатқан тау сілемдері, жон-жоталар мен биік қыр-қырат, төбелер мен шоқылар, жайлаулар мен қыстаулар, құм таулар, кең сахара жазықтар сияқты физика-географиялық нысандар да мыңдап кездеседі. Зерттеулерге қарағанда, жалпы қазақ гидронимдері, оның ішінде Жетісу гидронимдері пайда болу уәжіне, әсер етуші факторларына және пайда болу кезеңдеріне қарай бірнеше топқа бөлінеді.

Біріншіден, жерді пайдалану мен суаруды адам баласы көне замандарда-ақ біліп, шама-шарқынша қолданып келген. Қолдану амал-тәсілдеріне қарай жерді *арық қазып су тарту, канал,*

тоған, құдық, су қоймаларын салу тәрізді жолдармен суландырған. Осыдан гидронимдердің типтері анықталады:

✓ алғашқысы – *табиғи* гидронимдер, табиғи гидронимдерге ең көне атаулар жатқызылады (Балқаш көлі, Текес өзені, Лавар, Лепсі т.б.);

✓ екіншісі – *жасанды* су нысандарының *арық, құдық, канал* тәрізді түрлері (Үлкен Алматы каналы т.б.) – *өзендер* тобына, ал *тоған, бөген, ауит, құдық, су қоймаларын* – *көл* тобына жатқызуға болады (Күрті бөгені, Бесқұдық, Жарқұдық, Ақтоған, Бабатоған, Қапшағай су қоймасы, Бартоғай су қоймасы т.б.);

✓ үшіншісі – *тектоникалық* жағдайдан туындаған гидроним түрлері. Солтүстік Тянь-Шань маржандары атанған Күнгей, Алатау жотасындағы көрікті Көлсай көлдері тектоникалық жағдайға орай шамамен 1887-1911 жыл аралығындағы жер сілкінісіндегі өзгерістерден пайда болған. Қайыңды және Көлсай өзендерінің арналарында *Жоғарғы Көлсай, Ортаңғы Көлсай, Төменгі Көлсай* деп аталатын ғажайыпқа толы аймақ бар. Қазіргі күні бұл аймақ «Көлсай көлдері» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі» құрамында экологиялық және танымдық туризм көзіне айналып келеді.

Екіншіден, белгілі ономаст ғалым Т. Жанұзақовтың тұжырымдауынша, өлке тарихына көз жібергенде, ертедегі ұлы оқиғалардың, әрбір дәуірде өмір сүріп, ізін қалдырған талай тайпалар мен ұлыс, ұлт, халықтардың өткенін көруге болады. Осыған орай ғалым Жетісу өлкесі су нысаны аттарын тарихи хронологиялық және тілдік табиғаты жағынан лексикалық қабаттарға бөліп топтастырады, өйткені бұл топтастыру барысында атаулардың қандай кезен, дәуірге тән екендігін анықтауға болады деп есептейді. Атап айтқанда, *ежелгі* дәуірге тән атаулар; *көне* түркі (қазақ) дәуіріне тән атаулар; *жаңа* дәуірге тән атаулар және Қазақстанның *тәуелсіз мемлекет* болған кезеңіндегі атаулар (Жанұзақов, 2005: 15-16). Бұл жіктеме жалпы топонимикаға қатысты алғанда, әрине, дұрыс. Топонимдік атаулардың қоғамдағы өзгерістерге байланысты ауысуы, өзгеруі көп жағдайда ойконимдерге тән.

Географтар мен су шаруашылығы, суландыру мамандарының зерттеулерінде Жетісу өлкесінің оңтүстігі, оңтүстік-шығысы мен шығыс жағы биік тау жоталарынан тұрады, ал солтүстігі мен батысы еңіс, төмен, жайдақ келеді, сондықтан өзендердің көбі оңтүстік-шығыстан солтүстік батысқа қарай ағады. Өлкедегі өзендердің 90%-ы Балқаш көлі алабына қарайды да, қалғандары Алакөл алабындағы көлдерге құяды. Ірілі-ұсақты өзендердің көлдерге жетпей, құмға сіңіп кетуі де кездеседі (Жүнісов, 2006: 34). Бұл Қазақстанның кей өңірлеріне қарағанда, Жетісу өңірі гидрографиялық жүйесінде өзендер желісінің берік, біркелкі сипатын танытады. Д. Жүнісов Жетісу жеріндегі су шаруашылығының тарихы мен дамуы, су қорын пайдалану мен гидрографиясы жайындағы зерттеуінде өңірде сексен мыңға жуық ірілі-ұсақты өзен-көл мен су қоймалары бар (Жүнісов, 2006: 34-38) деген тұжырым жасаған.

«Жер-судың аты – тарихтың хаты» демекші қасиетті бұл өлке қаншама кең, ұлан-ғайыр болса, оның бет-бедері де атау сөздерге толы, бай, әлі күнге сыры ашылып жазылмаған кітап» (Жанұзақов, 2005: 14). В.А. Никоновтың айтуынша, географиялық *атау* (жалқы атау) – сөз, сондықтан өзге сөздер тәрізді тіл заңдылығына бағынып, тілдің жалпы заңдылықтарына бейімделген тілде жоқ ерекше жүйе құрайды. Сол себепті су нысаны атауларындағы этномәдени мазмұнды сезініп түсіну үшін өзен-көлдің саны ғана маңызды емес, олардың ішкі мазмұнындағы сыры маңызды, себебі ол нысандардың халық қойған аты – таңбасы бар. Қазіргі күні олардың кейбірінің суы сарқылып, табаны кеуіп, кейбірінің сыртқы формасы өзгеріске ұшырап (*Лавар, Өсек, Балқаш, Лепсі, Сұмбе, Кеген, Бақанас, Қорғас* т.б.), атаулардың мағынасы көмескіленсе де, халық жадында сақталатыны, ұмытылмайтыны анық. Гидронимдер – топонимиканың құрамдас бөлігі. Тұтастай алғанда, топонимиканың лингвистикалық пән ретіндегі міндеті де осы – халық тарихы үшін аса маңызды этномәдени бірліктер сырын ашу.

География ғылымында жер-су атаулары пайда болуының *тарихи, табиғи-географиялық, әлеуметтік, экономикалық* факторлары сөз болып жүр (Қаймульдинова, 2011: 156-179). Аймақтық топонимдерді зерттеушілердің пікірі бойынша, олардың өзіндік ерекшелігі мен қалыптасуына негізгі үш фактор әсер етеді: географиялық, этномәдени, тарихи-әлеуметтік. Осы үшеуі диалектикалық үдеріс үстінде бірлікте болады. Жер-су атауларының пайда болу себебін

бұлайша бөлу шартты саналады, өйткені бұл факторлар – бірінен-бірін бөлуге келмейтін тұтас жүйе. Осы жүйе табиғи-географиялық негізге сүйенеді, халық өзі тіршілік ететін кеңістікті зерделеп, шаруашылығын соған сәйкес ұйымдастырады. Су нысандарына ат қойып таңбалауда этномәдени фактор мен географиялық фактор тығыз байланысты, себебі әр халықтың негізгі кәсібі, тұрмыс-шаруашылығы және соларға қатысты әдет-ғұрыптары мен этнотанымы белгілі географиялық ортада қалыптасады. Географиялық орта оларға алғышарт және негіз болады (Тасполатов, 2010: 50). Қазақстанның ұлан-байтақ аймағында сол қоршаған ортаның ерекшеліктеріне сай геоэкологиялық, ландшафттық-климаттық зоналарға байланысты төрт түліктің белгілі түрлері басым түрде өсіріледі (Мұқанов, 1974: 76-77). Мал шаруашылығын қалыптастырып дамытуда табиғи сулар, су көздері, суаттар үлкен роль атқарған, оларды пайдалану маңызды болған, олардың атауларында судың сапасы, тереңдігі, таяздығы т.б. суға қатысты этномәдени ақпарат сақталады. Мысалы: *Ащысу, Ащысай, Тұздыбастау, Суықбастау, Қотырбұлақ, Жалақсу, Күмісбұлақ, Айнакөл, Алакөл, Байбұлақ, Бестоган, Қаратоган, Күбіқұдық, Қосқұдық, Тасқұдық, Қасқабұлақ* т.б.

Жер-су атауының қайсысы болса да бастапқыда халық қойған географиялық атаулар болып табылады, сонымен қатар ол атаулар халықтың тарихи жадының көрінісі ретінде өз ішіне әуелі тілді, рухани ұғым-наным мен дүниетанымды, әдет-ғұрыпты да қоса қамти отырып, кешенді түрде ақпарат берудің қайнар көзіне айналады (Пангереев, 2017: 221). М. Мырзахметовтің пайымдауынша, тарихта кез келген халықтың жоғалып, не жойылып кетуі мүмкін, бірақ халық қойған атаулар сол халықтың тарихынан хабар беретін халық жадының индикаторы тәрізді құбылысқа айналмақ (Мырзахметов, 1998: 220). Бұл тұжырымнан су нысаны атаулары да пайда болу факторларының әсерінен фонетикалық, құрылымдық өзгеріске түсуі кездеседі, сондықтан атаулардың бәрі бірдей табиғи географиялық белгісін жоғарыда берілген атаулардай нақты көрсете алмауы мүмкін. Осыған орай Т. Жанұзақов жер-су атауларының пайда болу, даму кезеңдерін қазақ жерін мекен еткен ежелгі ру-тайпалар мен түркі халықтарының тарихымен байланыстыра қарастырады. Осы түсінігі қиын саналатын лексикалық қабаттың өз алдына бір топ құрайтынын, бұлардың негізінен тым көне дәуірлерге (Орал-Алтай тіл бірлестігі кезеңіне) тән болулары да ықтимал екендігін айтып, жер-су аттарын тарихи-хронологиялық тұрғыдан және тілдік табиғаты жағынан лексикалық қабаттарға бөліп топтастыруды орынды санайды (Жанұзақов, 2007: 15-16).

Әр дәуір, кезең лексикалық қабатқа ізін қалдырып отырады. Түркітану ғылымында түркі тілдерінің сөздік құрамын жалпытүркілік лексикалық қабат және аймақтық лексика деп бөлушілік бар (Щербак, 1994: 27). Мұндағы «аймақтық» лексика термині жеке түркі тілдеріне қатысты алынады. Осы жіктеліске сай қазақ тілінің аймақтық лексикасы түркі тілдеріне ортақ жалпытүркілік қабаттан, аймақтық төл лексикадан, сөзжасам тәсілдері арқылы пайда болған туынды қабаттан және қарым-қатынас іздері сақталған кірме қабаттан тұратыны жайлы тұжырымдалған (Атабаева, 2006: 110). Жалпытүркілік қабат тарихи тұрғыдан алғанда ең ежелгі, жалпы түркі тілдеріне ортақ атаулардан тұратыны белгілі, сондықтан жер-су атауларына қатысты алғанда жалпытүркілік қабатты «көне түркілік» қабат санаушылық кездеседі. Жалпы лексикалық қабат тұрғысынан алғанда, аталған жіктелісте шарттылық бары айқын.

Осы ежелгі дәуірлерде халықтық компоненттері алғашқы топонимдердің негізі болған фоносемантикалық және басқа да параметрлері жағынан туыстас және туыстас емес тілдерге қатысы бар топонимдерді *субстраттық* деп атайды. Жер-су атауларының қалыптасу тарихына қатысты алғанда субстраттық топонимдердің пайда болып қалыптаса бастауы түркі тілдері дамуының ежелгі-көне, орта дәуірлеріне тән. Жетісу аймағында субстраттық саналатын географиялық атау қатарына *Асы, Лабасы, Лавар, Ленсі, Кеген, Сөгеті* т.б. атауларын жатқызуға болады. Бұл атаулардың дыбыстық, құрылымдық жағынан өзгеріске ұшырауы нәтижесінде олар қазіргі күні түсініксіз болып кеткен. Этимологиялық зерттеу әдісі арқылы олардың архисемасын жаңғыртуға болады. Мұндай атауларды «көне түркілік» қабат санаған зерттеуде *Лабасы (Лабазы), Лавар/Лабар, Ленсі* атауларының этимологиясына шолу жасалады (Атабаева, 2017: 127-137).

Лабасы (Лабазы) – Алматы облысы Райымбек ауданындағы тау және өзен аты.

Е. Қойшыбаев *Лабазы* тұлғасының шығуы жайында екі түрлі пікір ұсынады: а) «*лаб* (ир. Жағалау) + *азы* (аз жағалауы) – этнотопоним; ә) қазақ тілінде «Іле басы» сөздерінен құралып, ілгерінді ықпал әсерінен дыбыстық өзгерістерге ұшыраған атау. Ал *Лабасы* тұлғасы көне түркіде *лаба+асы* «Асының саласы» мағынасын білдіреді деп түсіндіреді (Қойшыбаев, 1985: 182). Зерттеушілердің көпшілігі *лаб* сөзін тәжік тілінің «жаға, өзен бойы» мағынасындағы сөзі деп санайды. Тәжік тілінде бұл сөз бірнеше мағына білдіреді: *лаб* – «ерін, ауыз», «шет, жаға», *лаб чуй* – «бұлақтың жағасы» (Крат. ТРС, 1955: 200). Өзбекстанда *Лабжар* тауы бар, оны Т. Нафасов жоғарыда аталған тәжік тіліндегі мағынасы арқылы түсіндіреді, яғни «*лаб+жар* (жардың жағасы, атырабы), ал *Лабсой* «сай бойы, сай жағасы» мағынасын білдіретін атау деп есептейді (Нафасов, 1988: 107). *Лабасы* атауының екінші сыңарындағы *ас* (*асы*) сөзінің көне түркі, монғол тілдеріндегі мағынасы «су, өзен жағасы, өзен бойы» дегенге жақын (Подольская, 1988: 143-144). Осы жорамал бойынша, *Лабар/Лавар, Ленси/Леп* атауларының да түбірі *лаб/леп* деп пайымдауға болады.

Лавар/Лабар – Алматы облысы Еңбекшіқазақ ауданындағы өзен атауы, осы маңайдағы шағын елді мекенде *Лавар* аталады. Осындай атау Талдықорған жағында да бар. Атаудағы айырмашылық *б~в* дыбыстарының алмасуында ғана. Е. Қойшыбаевтың пайымдауынша, *лаб* (ир.) «жағалау» мағынасын білдіреді, ал *ар* – өлі аффикс, көне түркіде де осы тұлғада: *лаба* «өзен, су» + *ар* аффикс (Қойшыбаев, 1985: 182) қолданылған деп есептейді. Ал якут, чуваш тілдерінде *лаба/лапа* «сай, жыра» мағынасында, Т. Жанұзақов «ар» көне аффикстен гөрі иран тіліндегі «су, өзен» сөзіне бейім деп есептейді. Осы деректерге сүйенген Т. Жанұзақовтың тұжырымы бойынша: «Егер *лаб* сөзі «шет, жаға, өзен басы, сай, жыра» мәніне ие болса, онда *Лавар/Лабар* беретін мағынасы «сайдағы, жырадағы өзен, бұлақ» болып шығады, аффикс өліге айналған. Өзенмен аттас *Лавар/Лабар* тауы да жоғарыда, биікте, өзен басында, өзен басын сол таудан алады» (Жанұзақов, 2005: 144).

Сөйтіп, қазіргі күнгі тұрпатына қарағанда кірме сөз тәрізді болып көрінетін мағынасы түсініксіз, күңгірт атауды жаңғыртқанда «сайдағы, жырадағы өзен, бұлақ» екені анықталады, бұл атаудың құрамындағы аффикстің өлі аффикске айналуы да – оның көнелігінің дәлелі.

Жоғарыда келтірілгендей, *Лавар/Лабар* атауларымен түбірлес келетін енді бір атау – *Ленси*. *Ленси* – Алматы облысы Қаратал және Ақсу аудандары жеріндегі өзен, ұзындығы – 418 шақырым. Осы өзеннің бойындағы Алакөл аудандық әкімшілігі, Сарқант ауданындағы кент және теміржол стансысы мен Мемлекеттік қорық та *Ленси* аталады. Сонымен қатар *Ленси* – Жоңғар Алатауының солтүстік беткейіндегі мұздықтың да аты. *Ленси* өзенінің оң саласы – Сарымсақтының бастауында (Жанұзақов, 2005: 438-439). Атау туралы алғашқы деректі Т. Жанұзақов В.А. Аристовтың еңбектерінен ұшыратады, онда өзен *Лансу* аталғаны жайында айтылған. Э.К. Пекарский атаудың шығуы туралы: «Көне түркілердің сай, өзен, сала, жыра мәніндегі *лаба/лапа* тұлғалы сөздері қазіргі якут және чуваш тілдерінде күні бүгінге дейін сақталып келеді» (Пекарский, 1959: 145), – деп жазады. А. Әбдірахмановтың ойынша, атау *Лансу* >*Ленси* >*Ленси* болып өзгерген (Әбдірахманов, 1975: 129). Е. Қойшыбаев осы пікірді қуаттай келе: «*Лансу* атауының қазақ тілі мәнеріне келе-келе, *Лансу* >*Лансы* >*Ленси* формаларын қабылдауы логикаға сияды» (Қойшыбаев, 1985: 183), – деп тұжырымдайды. Т. Жанұзақов осы тектес атаулардың өзге де түркі тілдерінде, атап айтқанда, өзбек тілінде: *Лабжар, Лабиоб, Лабсай, Лабиховуз*; түрікмен тілінде: *Лебан, Лебяп*; башқұрт тілінде: *Лабау, Ылабу күле, Лапа* т.б. кездесетіні жайында айтады. Атауға қатысты деректерді саралай келе, Т. Жанұзақов: «*Лепсі* өзені атының бастапқы тұлғасы – *Лансу*, оның архетипі *Лабас* деп танудың негізі бар. Ал *Ла+бас* атауының *Ла* бір буынды түбір екені, мағынасы «өзен, су», ал *бас* – «бас жақ», яғни *Ленси* <*Лабас* «өзен, су басы» тәрізді мағыналарға ие сияқты» (Жанұзақов, 2007: 143-145), – деп жорамалдайды.

Қорытынды

Жер-су атауларының этнос санасында бекіп қалыптасу жолы тым әріден басталады. Ол белгілі адамдар қауымының жетілуімен тікелей байланысты. Кез келген жалқы есім халықтың күн көрісіне қарай өмірге деген қажеттіліктен туған. Мақалада Жетісу аймағы гидронимдері пайда болу уәжіне, әсер етуші факторларына, пайда болып, қалыптасу кезеңдеріне қарай бірнеше

топқа бөлінді. Атап айтқанда, лингвистикада оның *географиялық, этномәдени, тарихи-әлеуметтік* факторлары анықталды.

Қазақ гидронимдері қазақ халқы мекен еткен аймақтағы әртүрлі факторлардың әсерімен қалыптасқан. Аталған факторларға сай Жетісу аймағы гидронимдерінің *табиғи, жасанды, тектоникалық* жағдайларға байланысты пайда болатыны айтылып, оның үш түрі көрсетілді. Ежелден-ақ «Су – тіршілік көзі» деп санаған қазақ халқының ата-бабалары су нысандары маңайына, *табиғи* нысандарға жақын қоныс тепкен.

Жетісу өлкесі тарихы Қазақ халқы тарихымен байланысты егжей-тегжейлі қарастырылып келеді. Осыған орай өлке жер-су атаулары тарихи-хронологиялық тұрғыдан: *ежелгі дәуірге тән атаулар; көне түркі (қазақ) дәуіріне тән атаулар; жаңа дәуірге тән атаулар* деп таптастыратын пікірлерге қарай отырып, мақалада *көне түркі* дәуіріне тән *Асы, Лабасы, Лепсі* атауларының этномәдени мазмұнын анықтауға қадам жасалды.

Су нысандары жеке дара кездеспейді, өйткені адам баласы бастапқыда су нысанын таңбалаған жер бедері өздері қоныс еткен мекеннің сол су нысанымен аталуы жиі кездеседі. Қоғамдық-әлеуметтік жағдайдың жер-су атауларына әсер етіп өзгертуі мүмкін. Қазақ елі тәуелсіз ел болғалы сол тарихи қателікті түзетіп келеді. *Жасанды* нысандар көп жағдайда сол жердің атымен аталады (Бартоғай, Қапшағай т.б.).

Әр халықтың ұлттық дүниетаным деңгейі атаулардан көрінеді. Құрылымына қарай көне қабатқа жататын су нысаны атаулары түбір, туынды, біріккен, кіріккен тұлғалы болып келеді, қазіргі күні түбір тұлғаға ұқсайтын атаулар құрамында өлі жұрнақтар (Лаб+ар) сақталған.

Сөйтіп, жер-су атауларының ежелгі-көне қабатына қатысты талдаулар атаулардың архисемасы түркілердің ата тілінен, көне түркі тілінен сыр тартатынын байқатады. Жалпытүркілік лексикадан сақталып қалған сөздер осы күнгі түркі тілдеріне ортақ сөздер тобын құрайды, негізгі сөздік қордың ұйытқысы болып табылады. Су нысаны атауларының жасалуында осы ұйытқы сөздер, апеллятивтер басты орын алады.

Әдебиеттер

- Атабаева М.С. Қазақ тілі диалектілік лексикасының этнолингвистикалық негізі. – Алматы: Білім, 2006. – 88 б.
- Атабаева М.С. Жер-су атауларының көне түркілік қабаты жайында // *Altay Communities Language and Literature Issues*. – Istanbul, 2017. – Б. 127-137.
- Атабаева М.С., Снабекова М.М. Халықтық космонимдер – этномәдени дереккөз // *Қазақстанның ғылымы мен өмірі*. – №7. – 2020. – Б. 67-170.
- Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. – Алматы: Ғылым, 1975. – 206 б.
- Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: МТДИ, 2012. – 460 б.
- Жанұзақов Т. Қазақстан географиялық атаулары. Алматы облысы. – Алматы: Арыс, 2005. – 256 б.
- Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – 524 б.
- Жүнісов Д. Сулы, нулы Жетісу. – Алматы: Арыс, 2006. – 232 б.
- Крат. ТРС: Краткий таджикско-русский словарь. – Москва: Наука, 1955.
- Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Қаймульдинова К.Д. Топонимика. – Алматы: Дәуір, 2011. – 336 б.
- Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 156 б.
- Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1974. – 236 б.
- Мырзахметов М. Түркістанда туған ойлар. – Алматы: Санат, 1998. – 368 б.
- Нафасов Т. Узбекистон топонимларининг изохли луғати. – Тошкент, 1988.
- Пангереев А.Б. Топонимдердің танымдық және эстетикалық қызметі // *Қазақстанның ғылымы мен өмірі*. – №5 (49). – 2017. – Б. 220-224.
- Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. В 3-х томах. – Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959.
- Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – Москва: Наука, 1988. – 187 с.
- Тасполов Б.Т. Қазығұрт өңірі топонимиясының этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... автореф. – 2010. – 148 б.
- Щербак А.М. Введение в сравнительное учение тюркских языков. – Санкт-Петербург: Наука, 1994. – 191 с.

References

- Abdirahmanov, A. (1975) *Toponimika zhane jetimologija*. Almaty: Gylym, 206 b. [Abdirakhmanov, A. (1957) *Toponomics and etymology*. Almaty: Gylym, 206 p.] (in Kazakh)
- Atabaeva, M.S. (2006) *Qazaq tili dialektilik leksikasynyng jetnolingvistikalıyq negizi*. Almaty: Bilim, 88 b.

- [Atabayeva, M.S. (2006) Ethnolinguistic basis of the dialect vocabulary of the Kazakh language. Almaty: Bilim, 88 p.] (in Kazakh)
- Atabayeva, M.S. (2017) Zher-su ataularynyng kone turkilik qabaty zhajynda. Altai qauymd. til zhane adebiet maseleleri. Istanbul, B. 127-137. [Atabayeva, M.S. (2017) About ancient Turkic layer of toponyms. Altay Communities Language and Literature Issues. Istanbul, P. 127-137.] (in Kazakh)
- Atabayeva, M.S., Snabekova, M.M. (2020). Halyqtyq kosmonimder – jetnomadeni derekkoz. Qazaqstannyng gylmy men omiri. №7, B. 67-170. [Atabayeva, M.S., Snabekova, M.M. (2020) Folk cosmonauts – ethnocultural source. Science and Art of Kazakhstan. №7, P. 167-170.] (in Kazakh)
- Biarov, B. (2012) Zher-su attarynyng sozzhasamdyq ulgileri. Almaty: MTDI, 460 b. [Biyarov, B. (2012) Models of Word Formation in Place Names. Almaty: MTDI, 460 p.] (in Kazakh)
- KTRS: Kratkij tadjhisko-russkij slovar' (1995). Moskva: Nauka. [ShTRD: Short Tadjik-Russian dictionary (1995). Moscow: Nauka.]
- Muqanov, S. (1974) Halyq murasy. Almaty: Qazaqstan, 236 b. [Mukanov, S. (1974) National heritage. Almaty: Kazakhstan, 236 p.] (in Kazakh)
- Myrzahmetov, M. (1998) Turkistanda tugan ojlar. Almaty: Sanat, 368 b. [Myrzakhmetov, M. (1998) Ideas came in Turkistan. Almaty: Sanat, 368 p.] (in Kazakh)
- Nafasov, T. (1988) Uzbekiston toponimlarining izohli lurati. Toshkent. (in Uzbek)
- Pangereev, A.B. (2017) Toponimderding tanymdyq zhane jestetikalyq qyzmeti. Qazaqstannyng qylym men omiri. №5(49), B. 220-224. [Pangereyev, A.B. (2017) Aesthetic and cognitive function of toponyms. Science and Art of Kazakhstan. №5(49), P. 220-224.] (in Kazakh)
- Pekarskij, E.K. (1959) Slovar' jakutskogo jazyka. V 3-h tomah. Leningrad: Izd. AN SSSR. [Pekarskiy, E.K. (1959) Dictionary of Yakut language. Leningrad: Publ. House of the USSR Academy of Sciences.] (in Russian)
- Podol'skaja, N.V. (1988) Slovar' russkoj onomasticheskoy terminologii. Moskva: Nauka, 187 s. [Podolskaya, N.V. (1988) Dictionary of Russian onomastics terminology. Moscow: Nauka, 187 p.] (in Russian)
- Qajdar, A.T. (1998) Qazaq tilining ozekti maseleleri. Almaty: Ana tili, 304 b. [Kaidar, A.T. (1998) The actual problems of Kazakh language. Almaty: Ana tili, 304 p.] (in Kazakh)
- Qaimuldinova, K. (2011) Toponomika. Almaty: Daur, 336 p. [Kaimuldinova, K. (2011) Toponomics. Almaty: Daur. 336 p.] (in Russian)
- Qojshybaev, E. (1985) Qazaqstannyng zher-su attary sozdigi. Almaty: Mektep, 156 b. [Koishybayev, Y. (1985) Dictionary of Kazakh toponyms. Almaty: Mektep, 156 p.] (in Kazakh)
- Shherbak, A.M. (1994) Vvedenie v sravnitel'noe uchenie tjurkskih jazykov. Sankt-Peterburg: Nauka, 191 s. [Shcherbak, A.M. (1994) Introduction to comparative Turkic language studies. St.Petersburg: Nauka, 191 p.] (in Russian)
- Taspolatov, B.T. (2010) Qazygurt ongiri toponimijasynyng jetnolingvistikalıyq sipaty: filol. gyl. kand. ... avtoref., 148 b. [Taspolatov, B.T. (2010) Ethnolinguistic feature of Kazigurt toponymy: Extended abstract of cand. thesis, 148 p.] (in Kazakh)
- Zhanuzaqov, T. (2005) Qazaqstan geografijalyq ataulary. Almaty oblysy. Almaty: Arys, 256 b. [Zhanuzakov, T. (2005) Geographical names of Kazakhstan. Almaty region. Almaty: Arys, 256 p.] (in Kazakh)
- Zhanuzaqov, T. (2007) Qazaq onomastikasy. Almaty: Dajk-Press, 524 b. [Zhanuzakov, T. (2007) Kazakh onomastics. Almaty: Dyke-Press, 524 p.] (in Kazakh)
- Zhuniso, D. (2006) Suly, nuly Zhetisu. Almaty: Arys, 232 b. [Zhunisov, D. (2006) Water and wonderful Zhetisu. Almaty: Arys, 232 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 13.06.2023.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Салихова С.Қ., Атабаева М.С., Каймаз З., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

ҚОЛДАНБАЛЫ ТІЛ БІЛІМІ
ПРИКЛАДНОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
APPLIED LINGUISTICS

Статья/Мақала/Article

МРНТИ 16.01.07

<https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-99-115>

Айгуль Тыныбековна Оналбаева^{1*}, Жанар Кабдияшимовна Киынова²

^{1*} автор-корреспондент, доктор филологических наук, доцент,

Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com

² доктор филологических наук, профессор,

Казахский национальный женский педагогический университет, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-9139-1128 E-mail: zhanarkiynova@gmail.com

КОНЦЕПТ «БЕРЕКЕ» В КАЗАХСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. Последние лингвистические исследования направлены на изучение роли и места языковых единиц в концептосфере человека, а также большое внимание уделяется лингвокультурному аспекту языка. Комплексное изучение определенной лингвокультуры способствует более глубокому пониманию мировосприятия народа. А обмен информацией и ценностями в межкультурной коммуникации способствует взаимопониманию и расширению горизонтов каждой из культур. В качестве объекта исследования был выбран этноспецифический концепт «береке», так как он является культурно значимым для носителей языка, исконным и развивающимся, который раскрывает природу лингвокультурного кода языка. Концепт «береке» рассматривается как лингвокультурный код, который объединяет в себе национально-культурные и ценностные аспекты. Концепт «береке» в казахской культуре является многослойным и многозначным. Его исследование позволяет глубже понять культурные, социальные и исторические особенности казахской культуры. Данный концепт олицетворяет важные аспекты жизни казахов как единство, благополучие, связь с природой и духовное богатство. Исследовательская работа проведена на материале Национального корпуса казахского языка, а также были использованы данные из лексикографических источников.

Ключевые слова: лингвокультурология; языковая картина мира; концепт; код; благополучие; эксперимент

Для цитирования: Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К. Концепт «береке» в казахской языковой картине мира. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 99-115.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-99-115>

Айгуль Тыныбековна Оналбаева^{1*}, Жанар Кабдияшимовна Киынова²

^{1*} автор-корреспондент, филология ғылымдарының докторы, доцент,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com

² филология ғылымдарының докторы, профессор,

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,

ORCID: 0000-0002-9139-1128 E-mail: zhanarkiynova@gmail.com

ҚАЗАҚ ӘЛЕМІНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІНДЕГІ «БЕРЕКЕ» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Соңғы лингвистикалық зерттеулер адам концептосферасындағы тіл бірліктерінің ролі мен орнын қарастыруға бағытталған, сонымен қатар тілдің лингвомәдени аспектісіне көп көңіл бөлінеді. Белгілі бір лингвомәдениетті жан-жақты зерттеу ұлттың дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мәдениетаралық қарым-қатынас аясында ақпарат пен құндылықтармен алмасу әр мәдениеттің өзара түсіну көкжиегін кеңейтуге ықпал ететіні аян. Зерттеу нысаны ретінде «береке» этноспецификалық концептісі таңдалды, өйткені бұл концепт сол тілде сөйлейтіндер үшін мәдени маңызы бар және тілдің лингвомәдени кодының табиғатын терең ашатын концепт болып табылады. «Береке» концептісі ұлттық-мәдени және құндылық аспектілерін біріктіретін лингвомәдени код ретінде қарастырылады. Қазақ мәдениетіндегі «береке» концептісі көпқабатты және көпмағыналы болып келеді. Оны зерттеу қазақ мәдениетінің рухани, әлеуметтік және тарихи ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Бұл концепт қазақ өмірінің маңызды бірлік, игілік, қоғам, табиғатпен байланыс және рухани байлық сияқты аспектілері арқылы бейнеленеді. Зерттеу жұмысы Қазақ тілінің ұлттық корпусынан

алынған материалдар негізінде жүргізілді, сондай-ақ жұмыста лексикографиялық сөздіктерден алынған деректер қолданылды.

Тірек сөздер: лингвомәдениеттану; әлемнің тілдік бейнесі; концепт; код; береке; эксперимент

Сілтеме жасау үшін: Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К. Қазақ әлемінің тілдік бейнесіндегі «береке» концептісі. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). 99-115-бб. (орыс тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-99-115>

Aigul Onalbayeva^{1*}, Zhanar Kiynova²

^{1*}Corresponding author, Doctor of Philological Sciences, Docent,
Kazakhstan National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-6267-1104 E-mail: aigul4814@gmail.com

²Doctor of Philological Sciences, Professor,
Kazakhstan National Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-9139-1128 E-mail: zhanarkiynova@gmail.com

THE «BEREKE» CONCEPT IN THE KAZAKH LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Annotation. Recent linguistic research is aimed at studying the role and place of linguistic units in the human conceptual sphere, and much attention is paid to the linguistic and cultural aspect of language. The comprehensive study of a certain linguistic culture expands the horizons of understanding, contributing to a deeper understanding of the worldview of the people. And the exchange of information and values in intercultural communication promotes mutual understanding and broadens the horizons of each culture. The ethnospecific concept «Bereke» was chosen as the object of research, since it is culturally significant for native speakers, native and developing, which reveals the nature of the linguistic and cultural code of the language. The concept of «Bereke» is considered as a linguistic and cultural code that combines national cultural and value aspects. The concept of «Bereke» in Kazakh culture is multi-layered and multi-valued. His research allows for a deeper understanding of the cultural, social and historical features of Kazakh culture. This concept embodies important aspects of Kazakh life such as unity, well-being, connection with nature and spiritual wealth. The research work was carried out on the material of the National Corpus of the Kazakh language, and data from lexicographic sources were also used.

Keywords: linguoculturology; picture of the world; concept; code; well-being; experiment

For citation: Onalbayeva A., Kiynova Zh. The «Bereke» Concept in the Kazakh Linguistic Picture of the World. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). P. 99-115. (in Russian)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-99-115>

Введение

В настоящее время современные лингвистические исследования направлены не только на выявление структурных и лексико-семантических особенностей языковых категорий, но и на их описание с точки зрения современной лингвистики: выявление роли и места языковых единиц в концептосфере человека, функционально-прагматического, лингво-этнокультурного потенциала языка, соотношения языка и этнопсихической организации человека и мн. др.

Лингвокультурный концепт рассматривался в фундаментальных трудах как зарубежных, так и отечественных ученых, которые разрабатывали данную проблематику в разные периоды и в разных аспектах: В. фон Гумбольдт, Ф. де Соссюр, Сэпир-Уорф, Н.Д. Арутюнова, Е.С. Кубрякова, В.А. Маслова, С.К. Кенесбаев, А.Т. Кайдаров, М.М. Копыленко, Ж.А. Манкеева, Б.К. Момынова, Г.Н. Смагулова, З.К. Ахметжанова, Н.М. Уалиев, Э.Д. Сулейменова и др. В научных трудах этих ученых были изложены теоретические основы взаимодействия языка и культуры как единой системы, расширяющей многомерность культуры через системное рассмотрение ее внутренней структуры.

В настоящей работе семантические и символические значения концепта «береке» рассматриваются через призму лингвокультурного кода как национально-культурная ценность. Актуальность данного исследования обусловлена стремлением раскрыть особенности понятий и определений, которые стоят за языковыми знаками и составляют архаический пласт знаний народа о мироздании. Кроме этого, актуальными становятся и вопросы взаимодействия двух и более культур, интеркультурные связи. Этот обмен информацией и ценностями в межкультурной коммуникации способствуют взаимопониманию и расширению горизонтов каждой из них.

Объектом данного исследования является языковое воплощение концепта «береке», а

предметом выступает выявление его национально-культурной специфики в казахской лингвокультуре.

Цель работы – выявление семантических и символических значений этноспецифического концепта «береке» языковыми средствами казахского языка. Задачей исследования является проведение концептуального анализа концепта «береке» и описание его семантических и символических значений. Концепт «береке» рассматривается как один из центральных понятий института гостеприимства казахской культуры, который отражает национально-ценностные аспекты тюркского менталитета.

Материалы и методы

Применение методов исследования в данной работе обусловлено спецификой изучаемого материала и комплексностью задач, связанных с анализом концепта «береке». Для реализации поставленных целей был использован широкий спектр лингвистических методов и приемов, позволяющий всесторонне изучить семантические, концептуальные и культурные аспекты исследуемого явления.

Описательно-аналитический метод: данный метод применялся на этапе сбора, описания и анализа фактического материала, извлеченного из Национального корпуса казахского языка, а также лексикографических источников. Он позволил систематизировать данные, выявить ключевые языковые единицы, связанные с концептом «береке», и определить их семантические особенности. Особое внимание было уделено анализу контекстов, в которых употребляется концепт, что помогло понять его функциональную нагрузку в разных стилях и жанрах (художественная литература, публицистика, научные тексты).

Метод лингвистического наблюдения использовался для изучения языковых явлений в их естественном функционировании. Этот метод позволил фиксировать устойчивые языковые конструкции и фразеологические выражения, связанные с концептом «береке». Также были рассмотрены паремии и фразеологизмы, отражающие культурно-ценностные аспекты казахской лингвокультуры.

Семантический анализ позволил определить ключевые признаки концепта, его многозначность и символическое значение. Концептуальный анализ помог проследить взаимосвязь «береке» с другими этнокультурными концептами, такими как «құт», «татулық», «бірлік», и выявить его место в структуре национальной картины мира.

Метод интроспекции: этот подход базировался на личном опыте и наблюдениях авторов как носителей казахского языка и культуры. Интроспекция позволила глубже понять культурные, исторические и символические аспекты концепта «береке». Она использовалась на всех этапах работы, начиная от анализа текстов до интерпретации полученных данных.

Свободный ассоциативный эксперимент: ассоциативный эксперимент был организован для изучения ассоциативного поля концепта «береке». Участникам предлагалось дать первые ассоциации на слово-стимул «береке». Ассоциативный эксперимент стал одним из ключевых методов, примененных в данном исследовании для изучения восприятия концепта «береке» носителями казахского языка. Этот метод позволил выявить ассоциативное поле концепта, его семантические и культурные особенности, а также определить место данного понятия в языковом сознании. Целью эксперимента было изучение реакций на стимул «береке», их структурирование и анализ для выявления значимых когнитивных признаков, отражающих культурные и социальные аспекты жизни носителей языка. В эксперименте приняли участие 100 респондентов разного возраста (от 18 до 65 лет), пола, уровня образования и социального статуса. Участники являлись носителями казахского языка. Это позволило получить широкий спектр ассоциативных реакций. Респондентам предлагалось записать первое слово или фразу, которые приходят на ум при слове-стимуле «береке»; реакции фиксировались в письменной форме, что исключило влияние внешних факторов на процесс ответов; собранные данные были обработаны с учетом частотности, лексической и семантической структуры. Все ответы респондентов были сгруппированы по частотности употребления. На основе повторяющихся реакций выделены основные тематические группы. Полученные ассоциации разделены на ядро и периферию ассоциативного поля. Ядро составляют наиболее частотные и типичные реакции,

тогда как периферия включает редкие или уникальные ответы. Ассоциации классифицированы по тематическим группам: результаты эксперимента были структурированы в ядро и периферию, что позволило выявить наиболее значимые когнитивные признаки концепта.

Количественный анализ: для статистической обработки данных использовался количественный анализ. Этот метод позволил определить частотность употребления концепта в различных подкорпусах Национального корпуса казахского языка (художественные тексты, публицистика, научные статьи, официально-деловой стиль). Количественные данные показали, что «береке» наиболее часто используется в художественной литературе (1096 примеров) и в публицистике (124 примера).

Результаты работы имеют как теоретическую значимость для лингвокультурологии, так и практическое значение для сохранения и изучения казахской культурной идентичности.

Обзор литературы

Лингвокультурный код представляет собой уникальную форму межкультурной деятельности, которая требует знания не только языка определённой культуры, но и её нематериальных ценностей, религиозных традиций, нравственных норм и ментальных установок. В современном мире растёт интерес к изучению лингвокультурных кодов как основы интеркультурных связей и к определению их роли в коммуникации. В.Е. Чернявская определяет лингвокультурный код как «совокупность достижений материальной и духовной деятельности человека, воплощённых в формах и способах организации познания и коммуникации, выраженных через язык и культуру» (Чернявская, 2017).

Лингвокультурный код – это отражение образа жизни народа и его духовно-материальных ценностей, зафиксированных в языке. Человек осмысливает мир через интерпретацию лингвокультурных кодов, которые представляют собой невидимую сеть символов и значений, определяющих способы восприятия и взаимодействия внутри одной культурно-языковой общности. Лингвокультурный код этноса хранит сакральные темы, отражает мировосприятие народа и его уникальную языковую картину мира.

Изучение лингвокультурного кода является одним из ключевых направлений современной лингвистики, этнолингвистики и межкультурной коммуникации. Несмотря на отсутствие единого определения данного термина в научном сообществе, его значимость для лингвокультурологии и межкультурного взаимодействия не вызывает сомнений.

Термин «культурный код» впервые был введен в лингвокультурологию известным российским лингвистом, доктором филологических наук В.Н. Телией, и сейчас этот вопрос активно развивают ее ученики: В.В. Красных, Д.Б. Гудков, М.Л. Ковшова и др. (Маслова, 2001).

Под кодом культуры В.Н.Телия понимает источники «окультуренного мировидения (живыми существами, артефактами, ментефактами), которые явились предметами культурного их осмысления и оценивания в контексте культуры. Единицами культурных кодов могут быть материальные предметы: *голубь как символ духа, мира, а теперь еще и любви* (новобрачные выпускают на волю голубей), *хлеб и соль*, которые подносятся при встрече именитым гостям. Но эти предметы могут сменить субстанцию плана выражения: из натуральной формы существования перейти в словесную – выражение *Хлеб да соль вам*, а вместо того, чтобы поклониться в знак благодарности, можно сказать: *Низкий вам поклон* (Телия, 2005).

В.Н. Телия культурные коды тематически объединяет на основе свойств и действий самого человека, животного и растительного и т.п. миров. В их классификацию вошли следующие коды: антропный, или собственно человеческий, зооморфный, растительный, природный, артефактно-вещный, вещно-костюмный, гастрономический, архитектурный код, духовно и/или религиозно-антропоморфный, религиозно-артефактивный, временной, пространственный, количественный (числовой), цветовой и телесный (соматический) (Телия, 2005).

В.В. Красных в своих работах говорит о шести базовых кодах культуры, в которых зафиксированы наивные представления о мироздании. Это: соматический (телесный), пространственный, временной, предметный, биоморфный, духовный (Красных, 2002).

По определению Б.И. Кононенко культурный код представляет собой ключ к пониманию определенного типа культуры и описывает уникальные культурные особенности, доставшиеся

современному обществу от предков (Кононенко, 2003).

По утверждению ученых А.В. Лариной и М.С. Матвеевой, культурный код – это комплекс глубинных знаков, которыми может оперировать каждый индивид, выросший в культурной среде (Ларина, Матвеева, 2019).

При этом важно знать, что в языке может существовать очень много кодов, которые могут видоизменяться, терять значение или же приобретать. Язык всегда динамичен, находится в процессе «движения», постоянно развивается, трансформируется, и так «рождаются» новые культурные коды.

Культурный код тесно связан с национальным кодом, который представляет собой основу идентичности любого этноса. Национальный код включает в себя ключевые ценности, символы, традиции и мировоззренческие установки, которые формируют уникальность и самобытность нации. Культурный код, являясь его составляющей, обеспечивает связь между поколениями, передавая духовно-нравственное и материальное наследие через язык, обычаи, мифы, искусство и повседневную жизнь.

Культурный код функционирует как инструмент интерпретации национальной культуры, раскрывая её особенности через символику и значимые образы. Например, элементы национального кода, такие как традиционные обряды, фольклорные мотивы, символика цвета или чисел, находят своё выражение в культурных кодах, которые фиксируются в языке, обрядах и общественной жизни. Таким образом, язык становится хранилищем национального кода, где сохраняются и развиваются особенности мировосприятия народа.

Динамика языка и культурных кодов тесно связана с изменением национального кода под влиянием глобализации и межкультурных контактов. С одной стороны, это способствует взаимному обогащению культур, с другой – ставит задачу сохранения аутентичности и самобытности национальной культуры. Культурные и национальные коды, таким образом, взаимодействуют, обеспечивая целостность культурного наследия и его адаптацию к современным условиям.

Изучение культурных кодов в контексте национальной культуры позволяет глубже понять ценностные ориентиры народа, сохранить уникальность этноса в условиях глобальных изменений и укрепить национальную идентичность в процессе межкультурной коммуникации.

Исследование языка в контексте культурного и национального кодов играет ключевую роль в восстановлении и осмыслении элементов национальной истории и культуры, которые могли бы быть утрачены со временем. Язык выступает как живой носитель культурного кода и хранитель национального наследия, фиксируя в своей структуре и лексике важнейшие события, символы и образы, формирующие идентичность народа. Об этих процессах подробно пишет Н.М. Уалиев, подчёркивая особую роль языка как хранителя этнокультурных ценностей. В своих исследованиях он отмечает: «Тіл – өмір шындығы. Сол шындықты уақыт қалдырған қатпарлардан аршып ала білсек, шежіредей шыр шертіп тұрады. Өмірде болған нәрсе тілде де із тастамай кетпейді. Сондай іздің сорабын асыл мұрамыздың тілінен кездестіреміз» (Уәлиев, 1998).

Эта мысль непосредственно связана с концепцией культурного и национального кодов. Язык, как живой свидетель истории, сохраняет в своей структуре и лексике следы прошлых событий, обычаев и мировоззренческих установок, передавая их следующим поколениям. Он выполняет функцию связующего звена между историей, культурой и современностью, позволяя расшифровать и осмыслить глубинные пласты этнокультурных кодов, заложенных в национальной картине мира.

Таким образом, исследования Н.М. Уалиева подчёркивают не только значимость языка как инструмента сохранения культурного наследия, но и его роль в раскрытии сущности национального кода, что делает язык фундаментом этнокультурной идентичности и межпоколенческой преемственности.

Академик А.Т. Кайдаров всесторонне исследовал важность кумулятивной функции языка на примере фразеологизмов и паремий. Ученый не раз в своих исследованиях, рассматривая этнос и его язык как единое, взаимосвязанное явление, говорил, что язык служит в обществе не

только средством общения этого этноса, но и хранителем всего его духовного и культурного богатства, впитывая в себя всю его сущность, образ жизни, мировоззрение и обычаи. Язык передает эти аспекты как наследие предков и драгоценное сокровище из поколения в поколение: «Этнос және оның тілін біртұтас, өзара тығыз байланысты құбылыс деп қарасак, тілдің қоғамда тек сол этностың қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар оның (этностың) бүкіл рухани, мәдени байлығының куәгері іспетті барлық болмысы мен өмір тіршілігінің, дүниетанымы мен әдет-ғұрпын бойына сіңіріп, ата мұрасы, асыл қазына ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп отыратын қызметі тағы бар» (Қайдар, 1998). А в казахско-русском фразеологическом словаре с этнолингвистическим пояснением исследователь, приводя фольклорные данные и используя этимологический анализ, комплексно раскрыл культурные значения образных выражений.

Сохранение и передача смысла в языке формируют когнитивную парадигму, которая является основой для понимания и интерпретации мира. Язык отражает и сохраняет культурные и исторические аспекты, что делает его важным инструментом для изучения и понимания национальной идентичности и коллективного опыта. Ж. Манкеева подчеркивает важность междисциплинарного подхода, связывая лингвистику с психологией и когнитивными науками для более полного понимания языка и его функций. А сохранение смысла слова в языке непосредственно связано с его кумулятивной функцией. Язык служит не только средством коммуникации, но и способом накопления и передачи культурного и исторического наследия: «Тілдегі мазмұнның сақталуы оның кумулятивтік қызметімен тікелей байланысты. Ол өз кезегінде қабылдау, ойлау, жад сияқты психологиялық ұғымдармен тығыз байланысты болып, тұтас күйіндегі когнитивтік парадигма құрайды» (Манкеева, 2008).

Определенная культурная среда определяет характерные для данного народа знаки и символы, которые люди усваивают с детства. Базовый набор культурных кодов помогает человеку чувствовать себя уверенно, позволяют ему успешно функционировать и взаимодействовать в ней.

В последнее время лингвистов все больше интересует исследование того, как в языке отражается национальное сознание, особенности мировосприятия отдельного народа. С ростом межкультурной интеграции, проявляющейся интересом к национально-культурным, этнолингвистическим аспектам языка, появляется интерес к изучению лингвокультурологических факторов в языке с использованием последних достижений в когнитивной лингвистике, лингвокультурологии, межкультурной коммуникации и ряда смежных научных направлений.

При лингвокультурном анализе выявляются языковые единицы – концепты, с ярко выраженной национальной окраской и соотнесенные с определенным этнокультурным пространством. Термин «концепт», применяемый в лингвокультурологических исследованиях, интерпретируется неоднозначно. В работах лингвистов можно встретить разные подходы к его пониманию. Концепт формируется индивидуально, на его формирование влияют следующие факторы: *личностные ценностные ориентиры; накопленный жизненный опыт; идеологическое состояние общества.*

По утверждению М. Абдрахмановой, «важные» концепты усваиваются вместе с языком и культурой нации, некоторые из них «видны» сразу. А некоторые выявляются на основе анализа: «Маңызды концептілер ұлттың тілімен, мәдениетімен бірге игерілгендіктен олардың бірқатары бірден «білініп тұрады». Ал кейбірі талдау негізінде анықталады» (Абдрахманова, 2009). К концептам, характерным только для определенного этноса и отражающим его национальное мировоззрение, можно отнести этноспецифические концепты, такие, как «домбыра», «қамшы», «босаға», «шаңырақ», «береке» в казахской культуре. Они создают языковую картину мира в зависимости от национальных особенностей, опыта и фоновых знаний этноса. Эти концепты имеют национальный колорит, являясь культурными символами этноса, показывая коллективный и индивидуальный опыт.

Лингвокогнитивный и лингвокультурный концепт разносторонне был исследован в научных трудах Н. Арутюновой, А. Бабушкина, А. Вежбицкой, Е. Кубряковой, В. Телии,

В. Карасика и др. А в формировании когнитивного направления в казахском языкознании исследования таких ученых, как А. Кайдар, Е. Жанпейсов, М. Копыленко, Ж.Манкеева, З. Ахметжанова, Г. Смагулова, Г. Гиздатов, Э. Сулейменова, Б. Хасанов, К. Жаманбаева, А. Ислам, С. Жапаков, М. Куштаева, Н. Аитова и других ценны не только для этнолингвистики, но и для когнитивных исследований.

Когнитивная лингвистика и лингвокультурология различаются в подходе к изучению концептов. Когнитивная лингвистика исследует универсальные когнитивные процессы, анализируя, как человек организует знания и создает ментальные пространства. Лингвокультурология фокусируется на культурных концептах как носителях ценностей и мировоззренческих установок, отражающих уникальность конкретной культуры.

Ценностная составляющая является ключевым отличием культурного концепта от когнитивного. В то время как когнитивная лингвистика анализирует схемы и фреймы, лингвокультурология фиксирует культурные коды, создавая словари концептов, которые раскрывают глубинные смыслы культурных ценностей.

И когнитивная лингвистика, и лингвокультурология используют интегративный подход, соединяя лингвистику с культурологией и психологией. Это позволяет глубже понять, как язык выполняет двойную функцию: отражает универсальные познавательные процессы и сохраняет уникальные черты национальной культуры.

В последнее время наблюдается тенденция различать когнитивный и лингвокультурный концепты. Так, Г.Г. Слышкин выделяет следующие отличия: 1) для когнитивиста каждый концепт соответствует одной языковой единице, в то время как для лингвокультуролога концепт проявляется через несколько языковых единиц, что отражает его полиапеллируемость; 2) для когнитивиста каждому слову соответствует свой концепт, тогда как для лингвокультуролога концептами являются ограниченное количество культурно значимых единиц, которые представляют собой абстрактные сущности.

В нашем исследовании мы используем определение концепта в трактовке В.И. Карасика: «Это ментальные образования, которые представляют собой хранящиеся в памяти человека значимые осознаваемые типизируемые фрагменты опыта. Типизируемость этих единиц закрепляет представления в виде различных стереотипов, их осознаваемость дает возможность передать информацию о них другим людям, их значимость закрепляет в индивидуальном и коллективном опыте важные (и поэтому эмоционально переживаемые) характеристики действительности. Эти характеристики концептов представляют собой их образно-перцептивную, понятийную и ценностную стороны» (Карасик, 2005).

В казахском языкознании исследование концептов развивается как в рамках когнитивной лингвистики, так и в тесной связи с лингвокультурологией. В работах казахстанских исследователей рассматриваются взаимосвязь языка и культуры на примере национально маркированных слов и фразеологии, их историко-культурных и семантико-функциональных аспектов, а также способы устранения недостатков при переводе на другие языки и в межкультурной коммуникации. В этом направлении уделяется внимание таким вопросам, как языковая картина мира, отражение национального менталитета в языке, концептуальные особенности представления мира в национальных языках и т.д. Например: отечественные исследователи: Н. Уәли «Қамшы», М. Куштаева «Тары» концептісінің семантикалық құрылымы мен лингвомәдени мазмұны», А. Смаилов «Әйел» концептісін қалыптастыратын тұрақты тіркестердің лингвомәдени сипаты», М. Абдрахманова «Көз» концепті: лингвомәдени және танымдық парадигмасы», А. Байгутова «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты», Ж. Кошанова «Концепт «богатство-бедность» в казахском языке: когнитивные особенности и функции», Ж. Жампейсова «Ақ» – «Қара» концепті: оппозициясы мен қызметі», Ә. Бияздықова «Қазақ тіліндегі «Бақыт» концептісінің танымдық сипаты мен қызметі» – являются тому доказательством.

Также есть работы, в которых исследуются концептуальные понятия в аспекте сопоставления. К таким работам относятся исследования А. Сейдикеновой, Ж. Уматовой, А. Шалбаевой, А. Султангубиевой и др. В данных работах рассматриваются проблемы

сопоставительного изучения казахского языка с другими языками, затрагиваются вопросы лексической системы языка, рассматриваются национально-культурные и социальные факторы.

Исследования З.К. Ахметжановой, посвященные аксиологическим ценностям, становятся всё более актуальными, поскольку они направлены на сохранение национальной идентичности и передачу культурного наследия молодому поколению. В своих работах З.К. Ахметжанова исследует содержание этноконцептов, таких как «адам», «намыс», «дастарқан», «қонақжайлылық», «домбыра» и других, анализируя их многослойную структуру через языковые материалы. Ученый выделяет ключевые компоненты концептов, такие как оценочные, образные и понятийные когнитивные элементы, которые формируют содержание этих концептов. Анализ этноспецифических концептов подтверждает важность языка как основного носителя культурного кода и проводника ценностей. Работы З.К. Ахметжановой вносят значительный вклад в развитие когнитивной лингвистики и этнолингвистики, раскрывая механизмы формирования и функционирования этноконцептов. Результаты её исследований могут быть использованы в образовательных и культурных программах, способствуя формированию у молодого поколения глубокого понимания и уважения к национальным ценностям через призму культурных концептов.

Существует множество определений термина «концепт». На наш взгляд, это связано с ростом национального самосознания, усилением интереса к проблеме национальной идентичности, к поискам национальной самобытности, что обусловили стремление зафиксировать, описать и подвергнуть анализу национально маркированные единицы.

Таким образом, лингвокультурные концепты являются важными объектами исследований как в мировой, так и в казахской лингвистике, отражая взаимосвязь языка, культуры и мышления. Язык не только служит средством общения, но и хранителем духовного и культурного богатства этноса, передавая его из поколения в поколение. Концептуальный анализ позволяет выявить национально маркированные концепты, которые сохранили культурные особенности народа.

Результаты и обсуждения

Паремиологический фонд является неисчерпаемым материалом для концептуального анализа языковой картины мира.

По утверждению Ж.А. Манкеевой, «языковая картина мира» – это способ отражения духа носителя языка, а синергия слова определяется на уровне деятельности духа, то есть «языковая картина мира» – это живая деятельность духа, способ его выражения, а синергия языка определяет уровень проявления деятельности духа (Манкеева, 2022). Способность языка передавать деятельность духа показывает его мощь как инструмента коммуникации и культуры, а также его роль в формировании и передаче культурного наследия. Понимание синергии языка и духа важно для изучения культурных и когнитивных аспектов языка, что способствует более глубокому пониманию взаимосвязи языка, культуры и человеческого мышления.

Языковая картина мира отражается в ключевых словах – концептах. Анализ концептов через паремии дает исследователям очень обширную информацию. Через паремии можно раскрыть базовое значение концепта. В них сохраняются природа концепта, которая может изменяться в зависимости от культурных особенностей, образа жизни и мышления людей.

Мы знаем, что понимание мира происходит через осмысление паремии как языковых знаков, которые хранят, сохраняют и передают эти культурные смыслы. Паремия – это микротекст, обладающий устойчивостью и передающий накопленный опыт, нематериальные ценности данной культуры.

Исследование и описание казахстанских реалий позволяет лучше понять менталитет казахского народа, проникнуться его «духом», увидеть «картину мира» глазами этого народа. Кроме того, реалии, функционирующие в одном языке, зачастую представляют трудности при переводе на другой язык, требуют особого внимания при обучении языку носителей другой культуры.

Концепт «береке» – это уникальный многогранный этноспецифический концепт в казахской культуре, который раскрывает национальные традиции гостеприимства, указывает на

щедрость и радушие народа, воплощает в себе ценности дружбы, взаимовыручку и взаимопомощь, а также укрепление социальных связей, солидарность общества. Этимология данной языковой единицы неразрывно связана с жизнью народа, культурой, условиями жизни. Анализ данных параметров дает нам возможность для выявления лингвокультурологических особенностей данного концепта.

Концепт «береке» мы относим к этноспецифическим концептам. Под этноспецифическим концептом, вслед за В. Карасиком, мы понимаем специализированные этнокультурные концепты, в концентрированном виде отражающие особенности соответствующей культуры (Карасик, 2005).

При переводе на другой язык сложно найти точный эквивалент этноспецифическим концептам, поэтому существующие переводы являются лишь приблизительными понятиями.

Лексикографический анализ слова «береке» выявил более 102 интерпретаций, что подчеркивает его уникальность и значимость в казахской культуре. Это свидетельствует о высокой актуальности концепта в современном языке.

Базовые семантические признаки концепта «береке», выявленные на основе анализа лексикографических источников, могут быть представлены следующим образом:

- изобилие, богатство, состояние (*ырыс, мошылық, құт*);
- единство, солидарность, мир (*ауызбірлікті, ынтымақ, татулықты білдіретін ұғым*);
- ритуал или название материальной помощи нуждающимся (*дәстүрлі ортадағы әлеуметтену үрдісіндегі гұрып, қазаға көңіл айта барғандардың ақшалай, малдай көмек жәрдемінің жергілікті атауы*);

- праздник (*мереке*);

- материальные ценности (*байлық, мошылық, ырыс, құт*);

Шағылда бірін-бірі сүйеп өлген, Шалғайда көшкен-ау жұрт түйелермен. Берекеңнен айналдым, беу, қазақ-ай! Соншама сахараны иеленген.

- солидарность, мир (*ырыс-дәулет, береке-бірлік, ынтымақ пен татулық*);

- как изобильное состояние (*бақ, даулет*) (<https://sozdikqor.kz/>).

Данное понятие может выражаться разными частями речи:

Имя существительное – *Шағалда бірін-бірі сүйеп өлген, Шалғайда көшкен-ау жұрт түйелермен. Берекеңнен айналдым, беу, қазақ-ай! Соншама сахараны иеленген.* В этом контексте *береке* является существительным, которое выражает идею благополучия и процветания и обращено к казахскому народу.

Имя прилагательное – *Талай-талай басынан таңды асыра, Алтын дәнін тиеп ап арбасына Қараңыз өзі бастап кеткен жоқ па, Отанның берекелі қамбасына.* Здесь слово «берекелі» является прилагательным и описывает склад – *қамба*, полный хлеба, это и есть изобилие.

Глагол – *Қасына кілең жайсаңдар, жағалай қымыз құйдырып, дастарханға құрт, майды үйеме төктіріп бар сәніне кіріп берекеленіп болыс айбынды отыр екен.* В контексте слово «*берекеленіп*» является глаголом, который обозначает действие, которое приводит к изобилию.

Рассмотренные примеры показывают глубокую интеграцию слова в язык и культуру.

В результате семантического анализа нами было выявлено большое количество часто используемых метафорических признаков концепта «береке», что подчеркивает яркую выразительность казахского литературного языка: *Береке тапты, береке қонды, береке қонбады, береке қылды, береке дарыды, берекесін берсін, берекесі болсын, берекесі болғыр, берекесімен келді, береке таппады, береке шықпады, берекесі қашты (қашырды), берекесі кетті (кетірді), берекесін алды, берекесін шапты, берекесі қалмады, берекесі көшті, берекесі ұшты* (<https://sozdikqor.kz/>).

Встречаются и символические признаки концепта, но их меньше. К символическим мы относим мифологические, религиозные ценности народа.

Таким образом, результаты семантического анализа показывают, что концепт «береке» это: *благополучие и процветание; материальный достаток; мир в семье и обществе; единство и согласие.*

Концепт подчеркивает важность социального и коллективного аспекта благополучия: *изобилие и плодородие*.

Концепт связан с кочевым образом жизни народа, часто употребляется в контекстах, связанных со скотоводством и сбором урожая: *сакральное и духовное богатство народа*.

Концепт имеет духовные коннотации, связанные с благословением (бата).

Все это свидетельствует о том, что концепт «береке» занимает главенствующее место в культуре народа, выражая не только материальные ценности, но и духовное богатство народа.

Ж. Қошанова в своей работе показывает ассоциативную связь между концептом «богатство» и концептами «құт», «береке/берекет». Указывая информационные источники концепта «құт», она отмечает, что «в древнетюркском языке *құт* встречается в значениях: 1) душа, дух (легенда об Огузхане), 2) счастье, благополучие, здоровье, удача (Культегин) (Қошанова, 2009).

У. Исабекова, рассматривая концепт «Qut» в казахской языковой картине мира, отмечает, что лексема «*Qut*» – *благо* – имеет в себе глубокий познавательный смысл и является языковой единицей, которая связывает казахский язык с его истоками (Исабекова, 2017).

А известный тюрколог Шомфай Давид Иштван, исследуя верования, обряды и запреты тюркских народов, анализируя слово «құт», отмечает, что данное понятие в доисламском казахском мировоззрении означало «дух», а современные казахи используют слово «құт» в значении «счастье, благополучие» (Somfai Kara, 2006).

Бияздыкова А., исследуя концепт «Бақыт» в казахском языке, отмечает тесную связь этого концепта с такими понятиями как *благополучие, богатство, рай, изобилие, святость, удача*: «Адам баласының бақытты ғұмыр кешуі, оның бағының ашылуы көнеден келе жатқан киелі ұғымдар, тыйым салынған деректермен түсіндіріледі. Мұнда «бақыт» концептісімен бірге құт, жұмақ, береке, байлық, кие, бақ ұғымдарының төңірегінде бір-бірімен астаса байланысатындығы анықталды» (Бияздыкова, 2012).

Действительно, мы видим, что концепты «құт» и «береке» – взаимосвязанные, и это прослеживается в различных аспектах жизни.

Құт и *береке* дополняют друг друга, создавая целостное представление о благополучии. Если *құт* представляет внутреннюю гармонию, духовное и эмоциональное благополучие, то *береке* отражает внешнее процветание, материальное изобилие и социальный успех.

В казахском языке и культуре эти два понятия используются вместе для описания идеального состояния человека и общества, где духовное и материальное благополучие взаимно усиливают друг друга: *құт-береке қонды, құт-береке дарыды, құт-береке келді*, так же говорят: *құт-береке қашты, құт-береке кетті* (букв. благосостояние пришло, ушло, убежало) (Кеңесбаев, 1977).

В казахских народных сказках часто встречаются упоминания о *құт* и *береке* как о главных аспектах счастливой и успешной жизни. Как правило, главные герои сказок ищут *құт*, чтобы обрести счастье и удачу, и ищут *береке*, чтобы обеспечить изобилие и процветание.

Исследования ученых доказывают, что оба концепта глубоко укоренены в культуру, связывая современные представления с древними традициями и верованиями.

Таким образом, *құт* и *береке* – это два взаимодополняющих аспекта казахского мировоззрения, которые объединяют духовное и материальное благополучие в единую концепцию счастья и процветания.

В лексикографических источниках часто встречается слово «берекесіз», образуя антонимическую пару со словом «берекелі».

Берекелі означает материальное и духовное изобилие. Это положительное качество, характеризующееся гармонией, процветанием и благополучием. Например: *Білімдінің жүрген жері – береке, білімсіз, надан – жұртқа күлкі, келеке; Береке бір тиыннан.*

Берекесіз означает отсутствие изобилия и ассоциируется с бесплодностью, пустотой. Например: *Бекершіден берекесіз сөз шығар; Берекесіздің ауылы мерекесіз; Берекесізден құт қашар* (Бабалар сөзі).

Көш үздік-үздік болып, *берекесіз*, сәнсіз, ажарсыз кетіп барады (Ғ.Мүсірепов).

Анализ фактического материала позволил выявить следующие лексические константы, связанные с этноспецифическим концептом «береке» и его антонимом «берекесіз». Это могут быть *«изобилие и процветание / бесплодие и пустота»*; *«материальное благополучие, духовное изобилие / бессмысленность и беспорядок»*. Эти лексические оппозиции отражают как положительные, так и отрицательные аспекты, связанные с материальным и духовным миром казахского народа.

Лексические оппозиции показывают, что казахская культура придает равное значение как материальным, так и духовным аспектам жизни. Материальное благополучие и духовное изобилие рассматриваются как взаимосвязанные и важные элементы общего процветания. Лексические константы отражают менталитет и мировоззрение казахского народа, где важны как материальные достижения, так и духовные ценности. Это свидетельствует о комплексном подходе к пониманию благополучия и процветания в казахской культуре. Изучение этих лексических констант помогает понять и сохранить культурное наследие казахского народа, демонстрируя важные аспекты его духовного и материального мира.

Национальный корпус казахского языка представляет собой современный инновационный информационный инструмент, в котором широко представлены национально-культурно маркированные языковые единицы.

В Национальном корпусе казахского языка слово *береке* используется в 1549 текстах. Если рассмотреть частотность употребления данного концепта, то можно увидеть, что 1096 примеров даны из текстов художественной литературы, 124 примера – из публицистики, в разговорном стиле – 54, в официально-деловом – 6 и в научном стиле – 256.

Наибольшее количество употребления слова *береке* мы видим в художественных произведениях, слово используется для передачи культурных ценностей, быта, в описаниях характеров героев.

Көкжалдар қойшы болса, кім біледі? Береке ала қойға кірсе, кірер?! (А. Байтұрсынұлы «Ала қойлар»)

В публицистическом стиле (124) слово встречается в текстах, связанных с общественными и культурными вопросами населения.

Ауылдың да берекесі шайқалған (А.Есенжол «Салтанатты кеш сабадан аспаса», «Астана ақшамы» газеті).

В разговорном стиле Национальный корпус казахского языка показал всего 54 примера, это говорит о том, что данное слово все же имеет место и употребляется в повседневной жизни народа.

– Иә, уағыз айтып, кітап жазып, ғалымдыққа бет бұрған бауырларымызға Алла береке берсін (Г. Шарханқызы «Рухани көкірегіміз үшін талас жүріп жатыр»).

В официально-деловой сфере данное слово употребляется значительно реже (6), это мы связываем со спецификой стиля.

Қазақстанның шыққан шыңы мен бағындырған биіктерінің ең басты себебі – бірлік, берекесі («Қазақстан Республикасы Президенті Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы»).

В научном стиле слово употреблено в 256 примерах, в основном в научных текстах гуманитарного направления.

Қазанға пісірілген ас дәмді әрі жұтымды, сондықтан да болар, қазан ұрпақ жалғасуы мен отбасы берекесінің символы болып табылады (А.Шормақова «Заттың түсін білдіретін сын есімдердің танымдық лингвистикадағы маңызы»).

Большое количество иллюстративного материала из художественной литературы, публицистики и научных текстов указывает на широту употребления этого понятия и на важность его в языковом сознании народа. Это подтверждается и его частотой использования в подкорпусах Национального корпуса казахского языка. Так, в подкорпусе «Пословиц» данное слово встречается в 61 пословице и поговорке: *Қанағат бар жерде – береке бар; Қанағат түбі – ризық, ынсап сайын – береке; Береке түбі - бірлікте; Береке бір тиыннан; Әрекет болмай, берекет болмас и др.*

В культурно-репрезентативном подкорпусе это самый большой показатель частотности,

оно встречается в 531 тексте. Это указывает, что данное слово часто употреблено в текстах, отражающих национально-культурные ценности народа:

Түнде ойын, шілдеhana мерекелі

Қызықты, мал жүрген жер берекелі.

Құрмет қып жиып алып толы көпті,

Таратып таңмен әрең жөнелтеді

(Бабалар сөзі: Жүз томдық. Ғашықтық дастандар)

Во фразеологическом подкорпусе данное слово использовано в 37 примерах.

Таким образом, исследование концепта в различных подкорпусах Национального корпуса казахского языка показало его многоаспектность. Частотное употребление и широкое использование в художественной литературе, в публицистике, в научной речи, а также в паремиологии подтверждает его важную роль в языковом сознании казахского народа.

Высокая частотность употребления слова «береке» в художественной литературе и научных текстах подчеркивает его культурное и концептуальное значение. Это слово отражает важные аспекты казахской ментальности и мировоззрения, связанные с идеями благополучия, гармонии и процветания.

Рассмотрим ассоциативное поле концепта «береке». Нами были проанализированы слова и фразы, которые были даны на слово-стимул *береке*, ассоциации, связанные с этим понятием. В нашей работе мы рассмотрели составляющие ядра и периферии ассоциативного поля концепта «береке» на основе вербальных реакций носителей казахского языка.

Описание свободного ассоциативного эксперимента:

Место проведения: г. Алматы и Алматинская область.

Время проведения: 2024 год.

Возраст респондентов: от 20 до 65 лет.

Образование респондентов: не учитывалось, так как целью исследования было изучение отражения концепта в сознании представителей народа.

Язык ответов: казахский, русский.

Общее количество участников: 65 человек.

Национальная принадлежность: 90% респондентов составили казахи (коренное население), 10% – представители других национальностей.

Этика проведения эксперимента: респонденты участвовали на основе предварительного согласия.

Социальные категории участников: студенты, преподаватели, туристы, пенсионеры.

Форма проведения: онлайн, с использованием Google Forms.

Главная цель эксперимента: проведение лингвокультурологического анализа ассоциативного ореола слова «береке», выявление представлений респондентов о национальной картине мира с учетом культурных особенностей.

Задачи эксперимента:

- определить стереотипные представления, связанные с концептом «береке»;
- проанализировать индивидуальные реакции респондентов с учетом их возраста, пола, образования и места проживания.

Проведенный ассоциативный эксперимент позволил получить ценные данные о восприятии этого концепта носителями языка. Это национально-культурные, социальные и личные наблюдения респондентов (*үй, байлық, мереке, молшылық, табыс, татулық, мал-жан, егін, той, қонақ, ас, дастарқан, бірлік, достық, туысқандар, ырыс, отбасы, жер, махаббат, адалдық, гармония, рухани білім*). Эти данные помогут нам глубже понять природу концепта, его культурное место в сознании народа.

Проведенный анализ наиболее частотных реакций позволил выделить следующие пять основных групп:

Таблица 1 – Частота использования по группам
 Кесте 1 – Топтар бойынша қолданылу жиілігі
 Table 1 – Frequency of use by groups

№	Группы	Реакции	Частота использования
1	Гостеприимство	ас (тағам), қонақ, мол тамақ, дастарқан	40 %, высокая
2	Социальное благополучие	бірлік, достық, туысқандар, ырыс, отбасы	25%, высокая
3	Духовное богатство	махаббат, адалдық, гармония, рухани білім	15 % средняя
4	Материальное благополучие	үй, байлық, мал, егін, молшылық, табыс	15%, высокая
5	Негативные реакции	салақтық, олақтық, қонақ күте алмау, құрғақшылық, жоктық	5%, низкая

Выявленные когнитивные признаки имеют разное процентное соотношение, то есть разную релевантность в сознании представителей исследуемой культуры. Гостеприимство (40%): ассоциируется с приемом гостей, щедрым столом и радушием. Социальное благополучие (25%): связано с единством, солидарностью и взаимопомощью. Духовное богатство (15%): олицетворяет любовь, честность, гармонию и духовное знание. Материальное благополучие (15%): включает богатство, дом, скот, урожай и достаток. Негативные реакции (5%): беспорядок, грязь, бедность, ссора, ругань.

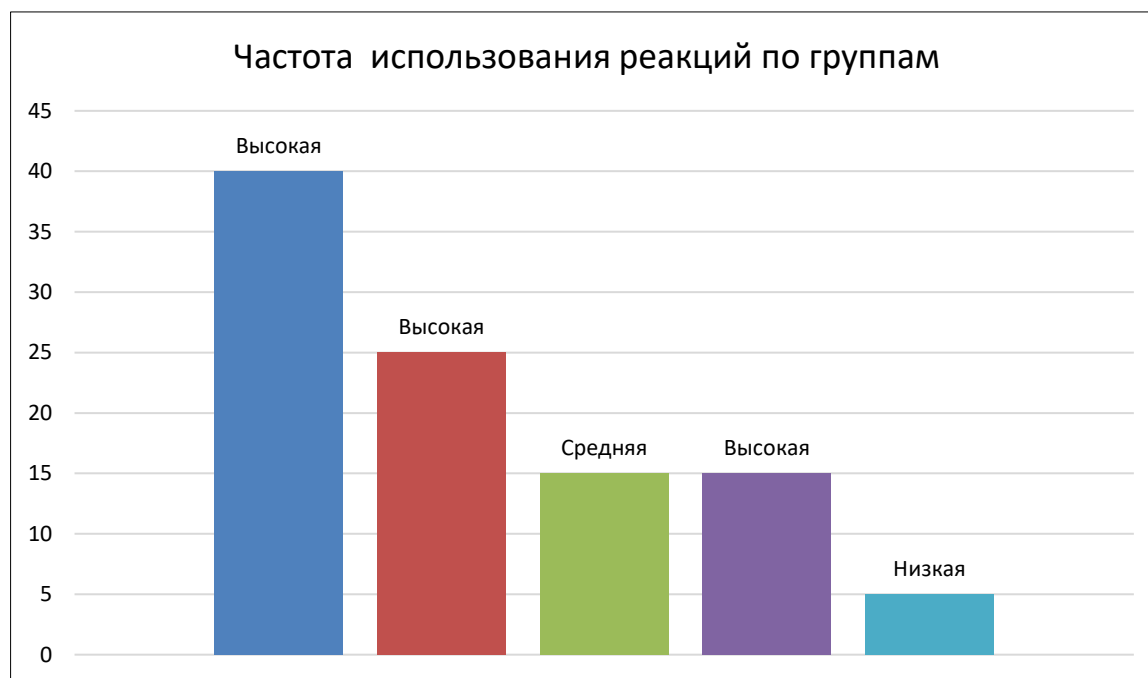

Диаграмма 1 – Частота использования по группам
 Диаграмма 1 – Топтар бойынша қолданылу жиілігі
 Diagram 1 – Frequency of use by groups

На диаграмме представлена частота использования реакций по различным группам.

- *Гостеприимство* (40%) и *Социальное благополучие* (25%) занимают лидирующие позиции с высокой частотой использования.
- *Духовное богатство* и *Материальное благополучие* имеют одинаковую частоту использования (15%), но разный уровень важности: средний и высокий соответственно.
- *Негативные реакции* встречаются редко (5%) и имеют низкую частоту использования.

Эти данные отражают приоритеты и ценности в обществе, где гостеприимство и социальное благополучие играют ключевые роли, в то время как негативные аспекты

обсуждаются меньше.

Гостеприимство/қонақжайлылық: казахский народ своего гостя всегда встречал со словами: *Қонақ келді – құт келді*, это значит, что вместе с гостем пришло *береке* – *благополучие*, встречал гостей с радушием: *құшақ жайып қарсы алған*. Выражение уважения к гостю, радушный прием, щедрый дастархан – все это исконные качества народа. Например: *Берген аста береке бар (в дарованной трапезе есть благословение)*. Пословица о гостеприимстве, о разделении пищи с другими, в этом видит благо народ. *Береке – Құдай аты... (Береке – имя Бога)*. Изобилие и благополучие приходит к нам от Бога. *«Қонақпен бірге он ризық-береке келіп, оның тоғызы сол үйде қалады» (С гостем в дом заходит десять благ и девять из них остаются в этом доме)*. *Жақсы қонақ – құт, береке (Добрый гость приносит удачу в дом)*.

Пословицы подчеркивают важность традиции гостеприимства в казахской культуре, отражая убеждение, что принимать гостей – это не просто обычай, а жизненно важная практика, способствующая укреплению социальных связей и созданию атмосферы взаимопонимания и уважения. Казахи верят, что с приходом гостя в дом приходит благосостояние. Традиция гостеприимства глубоко укоренена в казахской культуре и передается из поколения в поколение. Данная традиция способствует созданию поддерживающей и дружелюбной среды, что является ключевым аспектом мировоззрения и культуры казахского народа.

Исследование когнитивных признаков концепта «береке» показывает, что традиции гостеприимства занимают центральное место в языковом сознании народа, отражая высокую релевантность и важность этого признака (40 %).

Социальное благополучие (взаимопомощь, солидарность, единство): результаты ассоциативного эксперимента показали неравное процентное соотношение, отразив разную степень значимости когнитивных характеристик в сознании носителей казахской культуры. Вторая группа «Социальные связи» показала высокую релевантность (20%, высокая).

В казахской культуре существует негласная традиция взаимопомощи, солидарности. Люди стараются поддержать друг друга в различных аспектах жизни. Помогают люди не только тем, кто нуждается, особенно в трудные времена или при бедствиях, но и по хорошим поводам: разного рода празднования, юбилеи, свадьбы. Гостеприимство и щедрость людей могут распространяться на широкий круг знакомых и даже незнакомых людей. Мы считаем, что такие традиции взаимопомощи остаются важными и актуальными в наше время. Данная традиция включает в себя уважение к старшим, атрибуты гостеприимства, взаимопомощь, которые способствуют социальной сплоченности.

Көп ісінде береке (В совместных делах есть благополучие); Бірліксіз істе береке жоқ (Без единства в делах нет успеха).

Здесь лексема *көп* употреблена в значении *люди, народ*. Смысл данных пословиц заключается в том, что коллективные усилия приносят изобилие и успех.

Ерлік істен туады, береке бірліктен туады (Мужество приходит из усилия, а благополучие от единства). Народная мудрость о благополучии, которая достигается через активные действия и совместные усилия.

Берекелі ауылда дана шал тұрар (В благословенной деревне живет мудрый старец). Смысл пословицы заключается в том, что в благословенном месте царит благополучие, обитает мудрость.

Береке көзі бірлікте (Благость найдешь в единстве); Бірлік түбі береке (В единстве найдешь благость). Смысл данных пословиц схож: сотрудничество и коллективные усилия приносят изобилие и благополучие.

Береке мен бірліктің жоғалғаны – Жагадан – жау, етекпен бөрі алғаны... (Если нет единства и согласия в делах, то уходит покой и мир).

Каждая из пословиц подчеркивает важность солидарности, сотрудничества и единства в обществе для достижения благополучия и мира, говорит о сплоченности и последствиях разобщенности и конфликта в обществе.

Духовное богатство и материальное благополучие. Две группы показали одинаковый процент (15%). Мы это связываем с тем, что «береке» несет в себе глубокие духовные и

материальные ценности, которые играют важную роль в жизни и взаимоотношениях в обществе. Респонденты дали следующие реакции: *көңіл, пейіл, махаббат, адалдық, гармония, рухани білім, үй, байлық, мал, егін, мошшылық, табыс*. Если у человека теплые взаимоотношения, добрые и верные друзья, гармония в душе, мир в семье, добрые отношения с окружающими, то есть все это – *береке* – достигнутое благополучие.

Пейілің кең болса, берекең көп болады... (Если у тебя щедрая душа, значит есть благополучие) – в этой пословице говорится, что щедрость и доброжелательность к окружающим приводит к гармонии (к *береке*). Для достижения истинного *береке* важно иметь *пейіл*, что означает *благие намерения*. Если человек делится своими благами (материальными и духовными), помогает другим, то это приводит к увеличению *береке*.

Сулы жер – береке... (Водная местность – благополучие);

Дүниеде төрт береке бар: бірі – су, бірі – тұз, бірі – от, бірі – жел (В мире есть четыре благодати: вода, соль, огонь, ветер); *Су жүрген жер – береке*. Важные элементы как *вода, соль, огонь и ветер* являются основными составляющими жизни и выживания, поэтому наличие их в жизни человека и есть *береке*, т.е. благополучие.

Қойдың іші береке... (благополучием считается наличие овец в хозяйстве). Для кочевого народа скот является источником стабильного дохода и пищи, молоко, мясо, шерсть – это все является достатком и благополучием.

Таким образом, результаты ассоциативного эксперимента показали на активность использования концепта «береке» носителями языка и на широту его семантического содержания. Эти ценные данные включают национально-культурные, социальные, личные наблюдения респондентов. Эти наблюдения помогают глубже понять природу концепта, его культурное место в сознании народа.

Заключение

Лингвокультурный анализ позволяет более глубоко понять этноспецифические концепты, которые являются важными элементами в структуре мышления каждого народа, отражая их культурные ценности, верования и традиции. Данные аспекты очень важны для глубокого понимания национально маркированных концептов в лингвистическом контексте. Также применение лингвокультурного анализа в исследованиях позволяет глубоко и всесторонне понять этническую реальность языка. Этот анализ расширяет мировоззрение, пробуждает интерес к культурному наследию этноса, позволяет понять систему ценностей. Проанализированный огромный пласт паремий, в составе которых встречается понятие *береке*, указали на национально-культурные, исторические и языковые особенности концепта. Лингвокультурный анализ показал, что народные пословицы и поговорки ярко отражают базовые принципы и ценности, на которых строится благополучие и достаток. Они учат жить в гармонии с природой, ценить труд и честность, быть щедрыми и благодарными.

Таким образом, лингвокультурный анализ концепта «береке» на материале лексикографических источников, а также текстов Национального корпуса казахского языка позволил сделать следующие выводы:

- концепт «береке» в миропонимании казахского народа имеет свои корни в глубинах архетипического сознания, передаваемый через сакральное и языковое сознание из поколения в поколение. Концепт «береке» – это благополучие, достаток, здоровье, нравственность, гуманизм. А его репрезентация в языке проявляется через духовные и материальные ценности;

- концепт «береке» имеет глубокий духовный аспект. Береке – это не просто слово, это национальная традиция, связанная с гостеприимством, щедростью и взаимопомощью. В этом концепте заключается идея общности и взаимоподдержки в обществе. *Береке* также символизирует духовное богатство, которое выражается в способности делиться с другими и помогать нуждающимся. Этот концепт уходит корнями в историю кочевых культур, где гостеприимство и взаимопомощь были жизненно важными для выживания в суровых условиях степи. Он также имеет глубокие религиозные коннотации, отражая веру в благословение, которое приходит с милосердием и добрым отношением к близким;

- концепт «береке» является многогранным и включает в себя множество аспектов,

связанных с культурными и социальными ценностями народа;

- ассоциативные данные указывают на важность таких понятий, как *дом, гостеприимство, семья, изобилие*, что свидетельствует о глубокой укорененности концепта в повседневную жизнь и в мировоззрение носителей языка. Выявленные ассоциации показывают, что концепт «береке» связан не только с материальными аспектами жизни, но и с духовными ценностями, что подчеркивает его значимость в культурной картине мира носителей языка;

- понимание концепта «береке» невозможно без учета его национально-культурного контекста, который проявляется через традиции народа.

Полученные данные подчеркивают важность междисциплинарного подхода в изучении концептов, объединяющего лингвистику, этнографию, психологию и культурологию для комплексного анализа и понимания.

Литература

- Абдрахманова М.Б. Қазақ тіліндегі концептілер жүйесі // ҚазҰУ хабаршысы. «Филология» сериясы. – №4. – 2009. – Б. 3-6.
- Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 148 с.
- Бияздықова Ә.Ә. Қазақ дүниетанымы әлеміндегі «бақыт» концептісі // «Поэтика және өлеңтану мәселелері VI» атты қазақтың көрнекті жазушысы, драматург, ғалым З.Шашкиннің 100-жылдық мерейтойына арналған халықаралық конференция материалдары, 24-25 мамыр, 2012. – Б. 334-336.
- Исабекова У.К. Особенности исторического развития концепта qut / У. К. Исабекова // Текст. Книга. Книгоиздание. – 2017. – С. 5-16. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000583001>
- Исабекова У.К. Особенности исторического развития концепта qut // Текст. Книга. Книгоиздание. – 2017. – №13.
- Карасик В.И., Прохвачева О.Г., Зубкова Я.В., Грабарова Э.В. Иная ментальность. – Москва: Гнозис, 2005. – 352 с.
- Кеңесбаев І.К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977. – 711 б.
- Конonenко Б.И. Большой толковый словарь по культурологии. Культурный код. – Москва: Вече, 2003.
- Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – Москва: Гнозис, 2002. – 283 с.
- Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
- Қошанова Ж. Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2009. – 27 б.
- Ларина А.В., Матвеева М.С. Значение культурных кодов и стереотипов в контексте Семиотики медийной туристской рекламы // МНКО. – 2019. – №4 (77).
- Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- Манкеева Ж.А. Этнокультурное содержание и синергия слова // Tiltanym. – 2022. – 86(2). – С. 48-58. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-46-56>
- Маслова В.А. Лингвокультурология: учеб. пособие. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
- Телия В.Н. О феномене воспроизводимости языковых выражений. Язык, сознание, коммуникация. – Москва: МАКС Пресс, 2005. – Вып. 30. – С. 4-42.
- Уәлиев Н.М. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Мектеп, 1998. – 128 б.
- Чернявская В.Е. Методологические возможности дискурсивного анализа в корпусной лингвистике // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2017. – №49. – С. 135-148. DOI: 10.17223/19986645/50/9.Л
- Somfai Kara, D. Batırkan, a Kazakh Shaman from the Altay Mountains (Mongolia) (Field Report, photo László Kunkovács, musical analysis János Sipos). In: *Shaman* 14. 2006. P. 117-138.
- <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=66>
- <https://qazcorpus.kz/>

References

- Abdrahmanova, M.B. (2009) Qazaq tilindegi konceptiler zhujesi // QazUU habarshysy. «Filologija» serijasy. №4. B. 3-6. [Abdrakhmanova, M.B. (2009) The system of concepts in the Kazakh language // KazNU Bulletin. "Philology" series, №4. P. 3-6] (in Kazakh)
- Ahmetzhanova, Z.K. (2012) Ocherki po nacional'noj konceptologii. Almaty: Eltanym. 148 s. [Akhmetzhanova, Z.K. (2012) Essays on national conceptology. Almaty: Eltanym. 148 p.] (in Russian)
- Biyazdyqova, A.A. (2012) Qazaq dunietanymy alemindegi «baqyt» konceptisi // «Pojetika zhane olengtanu maseleleri VI» atty qazaqtyng kornekti zhazushysy, dramaturg, galym Z.Shashkinning 100-zhyldyq merejtoijyna arналган halyqaralyq konferenciya materialdary, 24-25 мамыр. B. 334-336 [Biyazdykova, A.A. (2012) The concept of "happiness" in the Kazakh worldview // "Poetics and issues of versification VI" materials of the international conference dedicated to the 100th anniversary of the prominent Kazakh writer, playwright, scientist Z.Shashkin. May 24-25. P. 334-336] (in Kazakh)

- Chernjanskaja, V.E. (2017) Metodologicheskie vozmozhnosti diskursivnogo analiza v korpusnoj lingvistike // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologija. №49. S. 135-148. DOI: 10.17223/19986645/50/9. [Chernjanskaja, V.E. (2017) Methodological possibilities of discursive analysis in corpus linguistics // Bulletin of Tomsk State University. Philology. No.49. P. 135-148. DOI: 10.17223/19986645/50/9] (in Russian)
- Isabekova, U.K. (2017) Osobennosti istoricheskogo razvitiya koncepta qut / U. K. Isabekova // Tekst. Kniga. Knigoizdanie. – S. 5-16. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000583001> [Isabekova, U.K. (2017) Features of the historical development of the concept qut / U.K. Isabekova // Text. Book. Publishing. P. 5-16. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000583001>] (in Russian)
- Karasik, V.I., Prohvacheva O.G., Zubkova Ja.V., Grabarova Je.V. (2005) Inaja mental'nost'. Moskva: Gnozis. 352 s. [Karasiq, V.I., Prohvacheva O.G., Zubkova Ya.V., Grabarova E.V. (2005) Another mentality. Moscow: Gnosis. 352 p.] (in Russian)
- Kengesbaev, I.K. (1977) Qazaq tilining frazeologijalyq sozdigi. Almaty. 711 b. [Kenesbayev, I.K. (1977) Phraseological dictionary of the Kazakh language. Almaty. 711 p.] (in Kazakh)
- Kononenko, B.I. (2003) Bol'shoj tolkovyj slovar' po kul'turologii. Kul'turnyj kod. Moskva: Veche. [Kononenko, B.I. (2003) Large explanatory dictionary of cultural studies. Cultural code. Moscow: Veche] (in Russian)
- Koshanova, Zh. (2009) Qazaq tilindegi «bajlyq-kedejlik» konceptisi: tanymdyq sipaty men qyzmeti. Fil.gyl.kand. gylymi darezhesin alu ushin dajyndalğan dissertacijanyng avtoreferaty. Almaty. 27 b. [Koshanova, Zh. (2009) "The concept of "wealth-poverty" in the Kazakh language: cognitive characteristics and functions. Abstract of the dissertation prepared for the degree of Candidate of Philological Sciences. Almaty. 27 p.] (in Kazakh)
- Krasnyh, V.V. (2002) Jetnopsiholingvistika i lingvokul'turologija. Moskva: Gnozis. 283 s. [Krasnykh, V.V. (2002) Ethnopsycholinguistics and linguoculturology. Moscow: Gnosis. 283 p.] (in Russian)
- Larina, A.V., Matveeva M.S. (2019) Znachenie kul'turnyh kodov i stereotipov v kontekste semiotiki medijnoj turistskoj reklamy // MNKO. №4 (77) [Larina, A.V., Matveyeva M.S. (2019) The significance of cultural codes and stereotypes in the context of Semiotics of media tourist advertising // MNKO. №4 (77)] (in Russian)
- Mankeeva, Zh.A. (2008) Qazaq tilindegi jetnomadeni ataulardyng tanymdyq negizderi. Almaty: Zhibek zholy. 356 b. [Mankeyeva, Zh.A. (2008) Cognitive foundations of ethnocultural names in the Kazakh language. Almaty: Zhibek zholy. 356 p.] (in Kazakh)
- Mankeeva, Zh. A. (2022) Jetnokul'turnoe sodержanie i sinergija slova // Tiltany. 86(2). S. 48-58. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-46-56> [Mankeyeva, Zh. A. (2022) Ethnocultural content and synergy of the word // Tiltany. 86(2). P. 48-58. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2022-2-46-56>] (in Russian)
- Maslova, V.A. (2001) Lingvokul'turologija: ucheb. posobie. Moskva: Akademija, 208 s. [Maslova, V.A. (2001) Linguoculturology: textbook. Moscow: Academy. 208 p.] (in Russian)
- Qajdar, A. (1998) Qazaq tilining ozekti maseleleri. Almaty: Ana tili. 304 b. [Qaidar, A. (1998) Topical issues of the Kazakh language. Almaty: Ana tili. 304 p.] (in Kazakh).
- Somfai Kara, D. (2006) Batırgan, a Kazakh Shaman from the Altay Mountains (Mongolia) (Field Report, photo László Kunkovács, musical analysis János Sipos). In: *Shaman* 14. P. 117-138.
- Telija, V.N. (2005) O fenomene vosproizvodimosti jazykovyh vyrazhenij. Jazyk, soznanie, kommunikacija. Moskva: MAKS Press. Vyp. 30. S. 4-42. [Telia, V.N. (2005) On the phenomenon of reproducibility of language expressions. Language, consciousness, communication. Moscow: MAKS Press. Issue 30. P. 4-42] (in Russian)
- Ualiev, N.M. (1998) Frazeologija zhane tildik norma. Almaty: Mektep, 128 b. [Ualiyev, N.M. (1998) Phraseology and language norm. Almaty, Mektep, 128 p.] (in Kazakh)
- <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=66>
- <https://qazcorpus.kz/>

Информация о статье / Мақала туралы ақпарат / Information about the article.

Поступила в редакцию / Редакцияға түсті / Entered the editorial office: 27.06.2024.

Принята к публикации / Жариялауға қабылданды / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Оналбаева А.Т., Киынова Ж.К., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Анар Фазылжанова¹, Акмарал Пиязбаева^{2*}¹филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru^{2*} автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТІЛДІК ЖАҒДАЯТ:
КЕҢЕСТІК ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК КЕЗЕҢДЕРІНІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ**

Андатпа. Мақалада кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі тілдік жағдайдың типологиялық белгілері, тілдік ортадағы этникалық-тілдік құрылымдардың саны, этнотілдік алуантүрліліктің деңгейі, әр тілде сөйлейтін халықтың үлесі, тілдік құрылымдардың демографиялық қуаты, әр тілдік құрылымның жалпы коммуникативтік қызметтер санына қатысты жүзеге асыратын қызметтері, тілдік құрылымдардың салыстырмалы коммуникативтік қуаты, сондай-ақ тілдердің заңдық мәртебесі қарастырылады. Бір сөзбен айтқанда, тілдердің арақатынасының мемлекеттік тұрғыдан регламенттелу сипаты, тілдік жағдаятты құраушы тілдердің генетикалық жақындық деңгейі, ағымдағы тілдік жағдаятта беделді тілдің этникалық шығу тегі, социумның бірге қолданып отырған тілдерін бағалауы бойынша талданды. Ескерте кететін жайт, мақалада кеңестік кезең ретінде тәуелсіздік алған жылдан бұрынғы жиырма жылдық аралықтағы уақыт алынды. *Мақаланың өзектілігі:* Қазақстанның көпэтносты құрылымы мен мәдени әртүрлілігіне байланысты тілдік саясат елдің қоғамдық тұрақтылығына, экономикалық дамуымен қатар, мәдени құрмаласуына <лат. Integratio> да әсер етеді. Тәуелсіздік алғаннан бері тіл саясатының өзгерісі мен қазіргі тілдік жағдайды талдау бүгінгі күні өзекті болып табылады. *Жаңалығы:* зерттеу барысында кеңестік кезеңнің тілдік саясатын және оның ұзақмерзімді әсері мен салдарын тәуелсіздік кезеңімен салыстыру арқылы Қазақстандағы тілдік жағдаяттың трансформациясын көрсету, жаңа үрдіс пен трендтерді анықтау, жаңа дереккөздерін, оның ішінде соңғы зерттеулер мен статистикалық мәліметтерді пайдалана отырып, қазіргі тілдік жағдаяттың әлеуметтік-тілтанымдық сипатын, ондағы қазақ тілінің рөлін, тілдік жағдаяттың болашақ даму динамикасын бағамдау. *Практикалық маңызы:* зерттеу нәтижелері тілдік саясат саласындағы ғалымдар мен мамандарға, социолінгвистерге, социологтар мен саясаттанушыларға Қазақстан Республикасының тілдік саясатын жетілдіру, мәдениаралық коммуникацияны дамыту және көптілділікті қолдау бойынша ұсыныстар жасауға көмектесуі мүмкін. Сонымен қатар білім беру жүйесі мен мәдениет саласында тіл саясатын жүзеге асыруға қатысты практикалық ұсыныстар беруге де мүмкіндік береді деп ойлаймыз.

Тірек сөздер: тілдік жағдаят; этнотілдік жағдаят; экзоглоссиялық сипат; эндоглоссия; автохтонды тіл; этнос**Қаржыландыру көзі:** Мақала ЖТН АР19680279 «Қазақстандағы ұлт құрылысы контекстінде қазақ тілінің қалалануы» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.**Сілтеме жасау үшін:** Фазылжанова А., Пиязбаева А. Қазақстандағы тілдік жағдаят: кеңестік және тәуелсіздік кезеңдерінің салыстырмалы талдауы. *Tiltany*, 2024. №4 (96). 116-134-бб.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-116-134>**Анар Фазылжанова¹, Акмарал Пиязбаева^{2*}**¹кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru^{2*} автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com**ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ:
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОВЕТСКОГО И НЕЗАВИСИМОГО ПЕРИОДОВ**

Аннотация. В статье рассматриваются типологические признаки языковой ситуации в советский и независимый периоды, численность этническо-языковых структур в языковой среде, уровень этнолингвистического разнообразия, доля населения, говорящего на каждом языке, демографический потенциал языковых структур, функции, выполняемые каждой языковой структурой в отношении общего числа коммуникативных услуг, а также сравнительная коммуникативная мощь языковых структур и их правовой статус. Одним словом, анализируется характер государственного регулирования соотношения языков, уровень генетической близости языков, составляющих языковую ситуацию, этническое происхождение престижного языка в текущей языковой ситуации, а также оценка языков, совместно используемых обществом. Следует отметить, что под советским периодом в статье понимается двадцатилетний промежуток времени до года обретения независимости. *Актуальность статьи:* в связи

с многоэтнической структурой и культурным разнообразием Казахстана языковая политика оказывает влияние не только на общественную стабильность и экономическое развитие страны, но и на культурную интеграцию (<лат. Integratio>). С момента обретения независимости изменения в языковой политике и анализ текущей языковой ситуации приобретают особую актуальность. *Новизна*: в ходе исследования представлена трансформация языковой ситуации в Казахстане путем сопоставления языковой политики советского периода и её долгосрочных последствий с периодом независимости. Определяются новые тенденции и тренды, анализируются новые источники, включая последние исследования и статистические данные. Оценивается социолингвистическая характеристика текущей языковой ситуации, роль казахского языка и прогнозируются возможные направления её дальнейшего развития. *Практическая значимость*: результаты исследования могут быть полезны учёным и специалистам в области языковой политики, социолингвистам, социологам и политологам для совершенствования языковой политики Республики Казахстан, развития межкультурной коммуникации и поддержки многоязычия. Кроме того, исследование предоставляет возможность выработать практические рекомендации по реализации языковой политики в системе образования и в сфере культуры.

Ключевые слова: языковая ситуация; этнолингвистическая ситуация; экзоглоссный характер; эндоглоссия; автохтонный язык; этнос

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP19680279 «Урбанизация казахского языка в контексте национального строительства в Казахстане».

Для цитирования: Фазылжанова А., Пиязбаева А. Языковая ситуация в Казахстане: сравнительный анализ советского и независимого периодов. *TiltanyM*, 2024. №4 (96). С. 116-134. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-116-134>

Anar Fazylzhanova¹, Akmaral Piyazbayeva^{2*}

¹Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-0562-4846 E-mail: nar20@bk.ru

^{2*}Corresponding author, doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-9180-8010 E-mail: akmaral.piyazbayeva@gmail.com

LINGUISTIC SITUATION IN KAZAKHSTAN: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SOVIET AND INDEPENDENCE PERIODS

Abstract. The article examines the typological features of the linguistic situation in the Soviet and independence periods, the number of ethno-linguistic structures in the linguistic environment, the level of ethnolinguistic diversity, the share of the population speaking each language, the demographic potential of linguistic structures, the functions performed by each linguistic structure concerning the total number of communicative services, as well as the comparative communicative capacity of linguistic structures and their legal status. In other words, the nature of state regulation of the ratio of languages, the level of genetic proximity of the languages that make up the linguistic situation, the ethnic origin of the prestigious language in the current linguistic situation, and the assessment of the languages jointly used by society are analyzed. It should be noted that the Soviet period in the article refers to the twenty-year period before the year of independence. *Relevance of the article*: due to the multi-ethnic structure and cultural diversity of Kazakhstan, language policy affects not only the country's social stability and economic development but also cultural integration (<lat. Integratio>). Since gaining independence, changes in language policy and the analysis of the current linguistic situation have become especially relevant. *Novelty*: the study presents the transformation of the linguistic situation in Kazakhstan by comparing the language policy of the Soviet period and its long-term consequences with the period of independence. New trends and tendencies are identified, new sources are analyzed, including recent studies and statistical data. The sociolinguistic characteristics of the current linguistic situation are assessed, the role of the Kazakh language is examined, and possible directions for its further development are predicted. *Practical significance*: the results of the study can be useful to scientists and specialists in the field of language policy, sociolinguists, sociologists, and political scientists to improve the language policy of the Republic of Kazakhstan, develop intercultural communication, and support multilingualism. In addition, the study provides an opportunity to develop practical recommendations for the implementation of language policy in the education system and in the field of culture.

Keywords: linguistic situation; ethnolinguistic situation; exoglossic character; endoglossia; autochthonous language; ethnoses

Source of funding: The article was prepared within the framework of the grant project IRN AP19680279 «Urbanization of the Kazakh Language in the Context of National Construction in Kazakhstan».

For citation: Fazylzhanova, A., Piyazbaeva, A. Language Situation in Kazakhstan: A Comparative Analysis of the Soviet and Independent Periods. *TiltanyM*, 2024. No. 4 (96). P. 116-134. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-116-134>

Қысқаше

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылатын мемлекеттік және ұлттық тіл – қазақ тілі. Қазақ тілі – ғаламшардағы 7164 мыңға

жуық тіл арасында білім беру, медиакоммуникация, басқару ісі т.б. қоғамдық салаларда қолданылатын, институционалдық тұрғыдан дамыған 486 тілдің, мемлекеттік тіл мәртебесіне ие болған 259 тілдің санатына кірген тіл. Қазақ тілі – автохтонды тіл, халықаралық EGIDS (Lewis and Simons, 2010) шәкілі <лат. Scala> бойынша қызыл түспен белгіленгендердің қатарындағы тіл. Мұндағы халықаралық EGIDS шәкілі – дүниежүзі бойынша тілдерді өміршеңдік параметрлеріне қарай 1-10-ға дейін бағалайды. Шәкіл бойынша 1-4-ке дейінгі бағанға сөйлермен саны көп, ұрпақаралық тілдік трансмиссиясы үзілмеген, яғни демолингвистикалық ахуалы сақталған, функционалдық (салааралық) даму деңгейі жоғары, жазба дәстүрі стандартталған, әдеби нормасы бар, заңнамалық мәртебесі белгіленген, яғни қолданысы мемлекеттік тұрғыдан регламенттелген өміршең тілдер орналасады. 5-тен төменгі шәкілге жойылу қаупі бар тілдер, ал 10-шәкілге жойылып кеткен тілдер орналастырылады (<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>). Бұл тәсіл тілдердің өміршеңдігін 12 түрлі көрсеткіш бойынша анықтайды, олардың ішінде ең маңызды көрсеткіш ретінде – ана тілінде сөйлейтін сөйлермен саны мен оны салалар бойынша қолданушылар саны алынады. EGIDS шәкілінде тілдердің өміршеңдігіне қарай сипаты түстер арқылы кодталып беріледі: *қызыл түс (EGIDA 1 National-4 Educational)* – өміршеңдік параметрлеріне жауап беретін тілдер; *күлгін түс (EGIDS 5 Developing; Dispersed)* – қолданыс аясы кеңіп келе жатқан, белсенді қолданыстағы, кейбірінің әдеби тілі нормаланған, дейтұрғанмен әлі де кең тарала қоймаған тілдер; *сары түс (EGIDS 6b-7 Shifting)* – ұрпақаралық тілдік трансмиссияның табиғи қызметінің тоқтау қаупі бар, бірақ туатын ұрпақ әлі де тілді қолдана алатын, отбасында тілдік трансмиссияны қалпына келтіру мүмкіндігі бар тілдер; *көк түс (EGIDS 8a-9 Moribund)* өліп бара жатқан тілдерді білдіреді. Бала туатын жастан асқан, тілді білетін жалғыз қолданушысы қалған тіл тілді трансмиссиялау мүмкіндігі жоқтар қатарына жатады (<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>).

Қазақ тілі – Қазақстан бойынша сөйлермен саны – 13 768 406, оның ішінде қазақтілді қазақтардың саны – 11 861 654 адамды құрайтын (2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары), таралу аймағы кең тіл. Қазақстаннан тыс, әлем бойынша сөйлермен саны – 16 517 990 адам, оның ішінде қазақ тілін ана тілі ретінде қолданушылар саны – 16 382 990 адам; екінші тіл ретінде қолданушылар саны – 135 000 адам: ҚХР-да (1 462 588), Өзбекстанда (803 000), Ресейде (647 732), Моңғолияда (101 526), Қырғызстанда (34 122), Түркияда (10 000), Ауғанстанда тұратын қазақтардың да тілі (<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>). ТМД кеңістігіндегі экономикалық одақтарда ресми тіл ретінде бекітілген халықаралық қатынастар тілі. Қазақстан Республикасы территориясындағы өзге этностар қолданатын мәдениетаралық коммуникация тілі. Елімізде қазақ тілінде сөйлейтін диаспора өкілдері саны артып келеді. Ресми мәлімет бойынша, түркітілдес диаспора өкілінің 95%-ы қазақ тілін сөйлеу деңгейінде, ал 12%-ы оқып, жаза алатын жоғары деңгейде меңгергені расталды. Славян диаспорасы ішінде 24%-ы ауызекі тілін түсінеді, оқып, жаза білетіндер үлесі – 3%-ды құрайды (2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары).

Тілдің саяси-құқықтық статусының болуы, тіл саясаты мен тіл өміршеңдігі параметрлерінің толықтығы ұлттық тілдегі коммуникация сапасына тікелей әсер ететін маңызды экстралингвистикалық түрткіжайт <factor> болып табылады. Әлеуметтік тілтанушылар кеңестік кезеңде Қазақстанда теңгерімсіз, диглостық, демографиялық жағынан әркелкі экзоглостық тілдік жағдаят орныққанын дәлелдеді (Словарь социоллингвистических терминов, 2002). Экзоглостық тілдік жағдаятқа ғалымдар түрлі анықтама береді, бірақ, сайып келгенде, олардың барлығы оның ортақ белгісі ретінде донор және реципиент тіл арасындағы қызметтері айырмаланған, теңгерімсіз қатынасты көрсетеді (Földes, Zur Begrifflichkeit, 1999). Ескерте кететін жайт, экзоглостық тілдік жағдаятта донор тіл әдетте этномәдени тілдік қауымдастық территориясына сырттан келген, ал реципиент жергілікті тіл болып келеді (Кобенко, 2010). Соңғы зерттеулер Қазақстанда бұл жағдаяттың бірте-бірте эндоглостық сипатқа бетбұрғанын көрсетіп отыр (Фазылжанова, 2020). Бұған қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуы, оның саяси, демографиялық, құқықтық-нормативтік және ғылыми-лингвистикалық базасының күшеюі түрткі болды.

Зерттеу жұмысында кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі тілдік жағдаятты

типологиялық белгілері бойынша салыстыруға талпыныс жасалды. Ескерте кететін жайт, мұнда кеңестік кезең ретінде тәуелсіздік алған жылдан бұрынғы жиырма жылдық аралықтағы уақыт алынды, оған себеп: Кеңестік кезеңде КСРО құрамына енген республикалардың халқына деректер саяси т.б. жағдайларға байланысты бұрмаланды. Ең алғашқы Бүкілодақтық халық санағы 1926 жылы өтті. Мұнда этнотілдік көрсеткіштер бойынша берілген мәліметтер кейінгі санақ деректерімен салыстыруға келмейді, санақтың қорытынды нәтижесінде КСРО құрамында 194 этнос деп көрсетеді (Беликов, 1997), кейінгі санақтармен салыстырғанда бұл сандық деректер әлдеқайда көп. Келесі халық санағы (1937 ж. 6 қаңтар) материалдарының басым бөлігі жоғалып кеткен. Сол себепті 1937 жылғы қыркүйек айында СНК (Халық комиссарлар кеңесі) шешімімен «жарамсыз» деп танылды, санақты ұйымдастырушылардың көбі репрессияланды. Ғалымдардың айтуынша, ВКПб-ның (Бүкілодақтық коммунистік партия (большевиктер) XVII съезінде И. Сталин 1933 жылдың соңында Кеңес Одағында 168 млн халық тұрады десе, үш жылдан соң өткізілген санақта тек 162 млн адам ғана тіркелген. Одан кейін жүргізілген халық санағының нәтижелеріне (1939 ж. 17 қаңтар) билік толық қанағаттанбады, сондықтан оның деректері бірнеше рет түзетілді (Жиромская, 1991), ал материалдары ресми түрде жарияланған жоқ. Соңғы санақтар сенімсіз, өйткені одақ бойынша деректерді өңдеу барысында НКВД (Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Ішкі істер халық комиссариаты) органдары жазып алған «арнайы контингент» қайта бөлінді, сондай-ақ әскери қызметшілер де есепке алынды. Халық санағында әскери қызметшілердің саны 2 107 822 адамды құрады, бұл ресми жарияланған 1,3 миллион адам санынан 60 пайыздан астамға артық болды (Беликов, 1997). Этнограф және лингвист ғалымдар үшін бұл халық санағы деректерінің ең сорақылығы сонда – азсанды халықтар деректерінің мұқият жасырылуы. Бұдан кейінгі 1979 жылғы халық санағының деректері жалпы алғанда сенімді, бірақ олар толық түрде ашық қолданыста болмады, тек жалпы ақпараты ғана жаппай жарияланды (Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года, 1980), дегенмен де 1979 жылғы деректер 1989 жылғы халық санағы деректерімен салыстыруда түрлі жарияланымдарда жиі пайдаланылады. 1959-1970 жылдар аралығында жүргізілген халық санағы «фактілік» тұрғындар санына қатысты жүргізілді, яғни халық санағы өткізілген уақытта болған адамдарды ғана қамтыды. Ал 1979-1989 жылғы санақтарда тұрақты тұратын халық санына жасалды, бұған халық санағы кезінде 6 айдан аспайтын уақыт, уақытша болмаған адамдар да кірді. Жоғарыдағылармен салыстырғанда 1989 жылғы халық санағы әлдеқайда дұрыс болды. Осыған байланысты бұл зерттеуде кеңестік кезеңнің тәуелсіздік алған жылдан бұрынғы жиырма жылдық аралығы салыстыру нысанына алынды.

Материал және әдістер

Зерттеуде Қазақстандағы тілдік жағдаятқа әсер ететін түрткіжайттар: тілдің мәртебесі, сөйлермен саны, тілдің әлеуметтік-қоғамдық функциялары сияқты белгілерімен қоса, тілдік жағдаяттың типологиялық белгілерін кеңестік кезеңмен салыстыра отырып талдау мақсатында бірнеше әдіс-тәсіл қолданылды. Атап айтқанда:

- *әлеуметтік-тілтанымдық салыстырмалы әдіс*: кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі тілдік жағдаятты құрайтын тілдік құрылымдарды, яғни оның тілдік алуантүрлілік деңгейін; әр тілде сөйлейтін халықтың үлесін, яғни тілдік жағдаятты құрайтын тілдердің демографиялық қуатын; тілдердің атқаратын барлық коммуникативтік қызмет түрінің жалпы санына шаққандағы әрбір тілдік құрылым жүзеге асыратын коммуникативтік қызмет санын, яғни тілдік құрылымдардың салыстырмалы коммуникативтік қуатын; тілдердің заңнамалық-құқықтық мәртебесін; тілдік жағдаятты құраушы тілдердің генетикалық жақындық деңгейін; ағымдағы тілдік жағдаятта беделді тілдің автохтонды, яғни жергілікті халықтың ана тілі немесе импортталған тілін; этникалық шығу тегін т.б. сияқты социумның бірге қолданып отырған тілдерді бағалауын салыстыра зерттеу арқылы алуан түрлі деректер анықталды;

- *статистикалық әдіс*: Кеңес Одағы кезеңіндегі 1989 жылғы халық санағы мен 2021 жылғы халық санағы салыстырылып, тілдерді меңгеру деңгейі, демографиялық т.б. сияқты статистикалық мәліметтер қолданылды;

- *контент-талдау әдісі*: әртүрлі медиа, ғылыми және мемлекеттік құжаттарда берілген

тілдік саясат пен мәдениеттің көріністері туралы ақпарат жинақталып, салыстырылды;

- *тарихи әдіс*: кеңестік және тәуелсіздік кезеңіндегі тілдік өзгерістердің тарихи контексті қаралды;

- *әлеуметтік-тілтанымдық зерттеу*: Қазақстандағы тілдік жағдаяттар диахронды және синхронды кесінділерде оны құрайтын компоненттері бойынша талданды.

Аталған әдіс-тәсілдердің көмегімен кеңестік дәуірдің соңғы кезеңдеріндегі тілдік жағдаят компоненттерінің қазіргі тілдік жағдаяттағы трансформация ерекшеліктерін анықтауға талпыныс жасалды.

Зерттеу нысаны ретінде Қазақстандағы тілдік жағдаятқа қатысты әдебиеттер, нормативті құжаттар, ғылыми мақалалар, статистикалық деректер мен сауалнама нәтижелері қолданылды. Тіл саясаты мен оның дамуындағы тарихи контексті түсіну үшін кеңестік кезең мен тәуелсіздік кезеңдегі тілді реттеу актілері қаралды.

Әдебиетке шолу

Қазіргі кезде қоғам санасында қазақ тілінің беделі артып келеді, тәуелсіздікке дейін оның дамуын тежеген түрткіжайттар болды: кеңестік кезеңде қазақ тіліне қарсы жасалған лингвоцидке жақын саясаттың әсері қазақ тілінің донор тілге арқа сүйеп кету, калька тілге айналу қаупін тудырды. Біршама отандық ғалымдар Қазақстандағы тілдік жағдаятқа, тілдік жоспарлауға, тілдік саясатқа т.б. қатысты қоғамға өзекті тақырыптарда ғылыми-көпшілік, әлеуметтік-тілтанымдық зерттеулер жүргізді. Этнотілдік үдерістерді А. Алтынбекова, тілдік таңдау, тілдік жылжу, тілдік трансмиссия, тілдік корреляция, тілдік жағдаят, Қазақстандағы орыс тілінің жағдайы т.б. жайында белгілі социоллингвист ғалым Э.Д. Сулейменова ғылыми-көпшілік еңбектер жазып келеді. Ж.С. Смагулова тілдік жоспарлаудың типологиялық ерекшеліктері мен модельдерін, Е. Хасенов социоллингвистикалық зерттеулермен қоса, қалалану үдерісінің метатілін анықтап берді. Отандық тілтанымдық ғылымда бұдан бөлек: З. Ахметжанованың, М. Исаевтың, А. Қайдаровтың, Ж. Смагулованың, Б. Хасановтың, Н. Шаймерденованың, А.М. Досанованың, Д. Насиловтың, Д. Аманжолованың, А. Алдабергенқызының, Г. Қойшыбаеваның т.б. зерттеулерін ерекше атап өтуге болады.

Шетелдік ғылыми аренада әлеуметтік лингвистиканың негізін қалаушылар: У. Лабов (АҚШ) пен Б. Бернштейннің (Ұлыбритания) 1960-жылдардағы алғашқы еңбектерін атауға болады. У. Стюарт пен Х. Клосс плюрицентристік тілдердің социоллингвистикалық теориясының негізгі концепцияларын ұсынды. Д. Хаймс этнографияға негізделген социоллингвистикалық зерттеулерді ілгерілетті.

Зерттеудің жазылуына атап өткен ғалымдардың еңбектерімен қоса А. Алексеенконың «Казахстан в зеркале переписей населения», В. Алпатовтың «Проблемы двуязычия и языков национальных меньшинств», М. Аренов пен М. Калмыковтың «Современная языковая ситуация в РК по результатам социологического исследования», В.И. Беликовтың «Надежность советских этнодемографических данных» атты және т.б. еңбектері арқау болды.

Салыстыру және талдау үшін материал ретінде халық санағының деректері, Қазақстан Республикасының Статистика агенттігінің материалдары алынды.

Нәтижелер және талқылау

Қазақстан – 130 этнос өкілдері тұратын полиэтникалық мемлекет. Тіл – тек маңызды коммуникация құралы ғана емес, мәдениеттің құраушысы, мәдениеттер арасындағы диалогтің құралы болғандықтан, елімізде күрделі этнотілдік жағдаят қалыптасқан. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігінде тілдік жағдаятқа: «тілдің/тілдердің қоғамда нақты қолданылуы; нақты бір тарихи кезеңдегі белгілі бір аумақтық-әкімшілік құрылымда (этникалық қауымдастықта) қолданылатын тілдің өмір сүру формаларының, аумақтық және әлеуметтік диалектілердің койне мен жаргондардың жиынтығы», – деген анықтама берілген (Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі, 2020). Тілдік жағдаят компоненттерінің сипатына қарай классификацияланады. А.Д. Швейцар мен Л.Б. Никольский тілдік жағдаятты типологиялық ерекшеліктеріне қарай экзоглосты және эндоглосты деп екіге бөледі (Швейцар, Никольский, 1978). Экзоглосты, эндоглосты тілдік жағдаят та тілдердің функционалды компоненттерінің тең не тең болмауына байланысты теңгерімді және теңгерімсіз болып ажырайды. Қазіргі таңда тілдік

жағдаяттарды анықтайтын типологиялық белгілер қалыптасып үлгерді. Профессор Э.Д. Сулейменованың айтуынша, Қазақстандағы тілдік жағдаяттың қалыптасуына, ең алдымен, қазақтардың Ресей империясының құрамына кіруі (1731-1865); Кеңес үкіметі орнағанша және одан кейінгі кезеңдердегі мемлекеттік-саяси құрылым; тәуелсіз Қазақстан қоғамындағы, оның экономикасындағы өзгерістер, жаңа бетбұрыстар мен басқа сыртқы-ішкі түрткіжайттар әсер етті (Сулейменова, 2009).

Төменде Қазақстандағы кеңестік және тәуелсіздік кезеңдердегі тілдік жағдаятты құрайтын тілдік құрылымдардың белгілерін донор және рецепиент тіл тұрғысынан талдадық.

Тілдік жағдаяттың типологиялық белгілері

1) тілдік жағдаятты құрайтын тілдік құрылымдар, яғни оның тілдік алуантүрлілік деңгейі (біз бұны донор және рецепиент тіл тұрғысынан талдадық)

Кеңестік кезең типі

Көпкомпонетті, оның ішінде *экзо-глоты* жүйеде орыс тілі бөгде тіл ретінде кеңінен қолданылып, жергілікті халықтың тілі – қазақ тілінің дамуын тежеп, шектеуде. Қазақ тілі рецепиент тіл қызметін, ал орыс тілі донор тіл қызметін атқара бастады. Сол себепті қазақ тілінің жүйесінде орыс тілінен енген немесе оның ықпалымен қалыптасқан кірме сөздер мен құбылыстардың саны артты.

Тәуелсіздік кезең типі

Көпкомпонетті, оның ішінде *эндоглоссияға* жақындаған *экзоглоссия*: бөгде тіл жергілікті тілдің дамуына әлі де әсер етеді, алайда рецепиент тілде өз ресурсымен қалыптасқан жаңартапаның көбею үрдісі күшті. Тағы бір ерекшелік: әдетте өзі еш өзгеріске түспей, рецепиент тілдің өзгерістеріне себепші болып келген суперстрат донор тіл, яғни орыс тілінің жергілікті тілдің әсеріне түскен Қазақстандағы аймақтық ерекшелігі қалыптаса бастады (Сулейменова, Аканова, Аймагамбетова, 2021). Бұл, профессор Э. Сулейменованың айтуынша, орыс тілінің плюроөзектік (плюроцентристік) тілдер қатарына енгенінің тағы бір дәлелі бола алады (Сулейменова, Аканова, Аймагамбетова, 2021).

Қазақстан территориясында кеңестік кезеңде қалыптасқан алуан түрлі этнотілдік жағдаят бүгінгі күнде де сақталып отыр. Кеңестік кезеңде негізінен генетикалық жағынан бір топқа жататын түркілік тіл референттерінен құралған этнотілдік жағдаят өзге тілдік топқа жататын гетерогенді тілдердің референттерімен күрделенді. Бұл Кеңестік идеология мен саясаттың тікелей әсерінің нәтижесінде қалыптасты. Әлеуметтік тілтанушылардың анықтауынша, Қазақстандағы көпкомпонентті тілдік жағдаяттың орнығуына кеңестік кезеңдегі мынадай саяси үдерістер әсер етті:

- Столыпиннің аграрлық реформасы кезінде қазақтардың жалпы жер учаскесінің 30%-ы күштеп тартып алынды, қазақтар отырған орнынан басқа жаққа көшірілді, кейбірі жер аударылды. Үкімет Қазақстан жерін Ресейден, Украинадан көшірілген халықпен толтырды, салдарында елдің солтүстік-батысында, солтүстігінде, шығысында және оңтүстік-шығысында көпсанды славян этникалық топтары қалыптасты;

- республика халқын 2,4 есеге азайтқан, қазақ ұлты санын 1966 жылға дейін өз аумағында этникалық азсанды халық болуға душар еткен 1921-1923, 1929-1933 жылғы аштық – демографиялық апат;

- екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі кезеңде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың депортациясы;

- соғыс кезінде және соғыстан кейінгі кезде Кеңес Одағы басқа республикалардан халықты эвакуациялауы, миграциялық ағындар, этникалық депортация және өнеркәсіпке жұмыс күшін тарту;

- тың және тыңайған жерлерді игеру саясатымен Кеңес Одағындағы басқа республика-

лардан Қазақстанға жұмысшы-шаруа кадрларды қоныстандырды. Бұл ел тұрғындарының сапалық және сандық құрамын түбегейлі өзгеріске ұшыратты, елдегі қазақ халқы санының 30%-ға азаюына, орыс этносы үлес салмағының 19,9%-дан 42,6%-ға дейін ұлғаюына әкелді;

- 1970-1979 жылдардағы халықтың жаппай көші-қоны қазақтардың теріс миграциялық сальдосы 1979-1989 жылдардағы миграциядан – 2,2 есе, ал орыстарда – 1,9 есе өсіп кетуіне себеп болды;

- тәуелсіздік жылдарында орыс-славян және неміс халқының тарихи отанына қайта оралуы, екі миллионнан астам орыс және жарты миллион немістің көшіп кетуі – елдегі халық саны мен олардың үлесінің төмендеуіне себеп болды;

- КСРО құрамынан шығып, ТМД құрамына кіру геосаяси өзгерістерге, мемлекеттік идеяның, оның ішінде, қоғамдық өмір мен мемлекеттік-саяси құрылымдағы этноұлттық элементтің рөлінің өзгеруіне себеп болды және этникалық тілдер мен мәдениеттерді қайта жаңғыртуға деген ұмтылысты туындатты (Темирова, 2010).

Қазіргі кезде Қазақстан территориясындағы этнос саны, құрамы мен олардың жалпы халық санындағы үлестері өзгерді, бұған тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы кезеңдегі эмиграциялық, ішкі, сыртқы миграциялық және репатриациялық үдерістер әсер етті:

- *эмиграция* Қазақстан территориясындағы халықтың жалпы санына елеулі әсер етті. «Екі миллионнан астам орыс және жарты миллион неміс этносы көшіп кетті, бұл жағдай республикадағы халық саны мен еліміздегі осы ұлттардың үлесін төмендетті: 1989 жылы халық саны 17-17,5 миллионнан 1999 жылы 14,9 миллионға дейін азайды. Немістер 63,0%-ға, украиндар 38%-ға, белорустар 37%-ға, орыстар 26,6%-ға, татарлар 22%-ға, поляктар 21,1%-ға, әзірбайжандар 13,1%-ға кеміді, сондай-ақ басқа этностардың да саны азайды» (Алексеев, 2008). Эмигранттардың 50%-дан астамы Қарағанды, Қостанай, Шығыс Қазақстан және Павлодар облыстарынан кеткені анықталды. 2002 жылдан бастап сыртқы көші-қон негізінен халық санының азаюына себеп болды. 2001-2017 жылдар аралығында көші-қонның теріс сальдосы 108,2 мың адамды құрады. Мұндай серпін өзінің тарихи отанына оралған қазақ-репатрианттар санының азаюымен түсіндіріледі. Қалай болғанмен де бұл үдерістер қазақтілділердің үлес санын кеміткен жоқ, керісінше, көбейтті;

- *сыртқы және ішкі миграция* да ел территориясындағы жалпы және өңірлік этнотілдік құрылымдар құрамын өзгертті. Мәселен, сыртқы миграция эмиграцияның салдарын тоқтату үшін күшейе түсті, елден кеткен еңбек ресурсын қалпына келтіру, кәсіпорын, компаниялардың өнімділігін арттыру үшін инновациялық және технологиялық тұрғыдан күрделі жұмыс түрін орындай алатын білікті шетелдік жұмыс күшін тартуға мәжбүр етті. Бұл ретте шетелден тартылатын маманның 40%-ы техникалық бейіндегі қызметкер, негізінен инженер болды. 1993 жылдан бастап шетелдік қызметкерлер тартуға квоталау рәсімі енгізілді, бұл сол жылы шамамен 2,1 мың адамның келуіне жағдай жасады, ал 2017 жылы 41,7 мың адамға осындай рұқсат берілді (Россия и современный мир, 1999). Бұған шекаралас мемлекеттерден шақырусыз келген еңбек мигранттарын қосуға болады. Шетелден келген мигранттардың тілдік портреті туралы статистикалық деректер нақты емес, дегенмен олар түрік, ағылшын, орыс, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, тәжік тілдерінің иелмендері екені белгілі. Эмиграция белсенді болған аймақтарда сыртқы миграция күшті болмаған себепті өңірлерде теңгерімсіз демографиялық жағдай қалыптасты, Шығыс және Орталық Қазақстаннан көшіп кеткендердің орны емес, тұрғыны миллион санды Алматы, Шымкент, Астана сияқты ірі қалалар халқы көбейіп отырды. Дегенмен ішкі миграция қазақтардың қалалануына себепші болды. Ұлттық экономика министрлігінің соңғы мәліметтеріне сәйкес, «қалаға қоныс аударатын ауыл тұрғындарының үлесі жыл сайын артып келеді. Мысалы, 2019 жылы ауылдан қалаға 55,3% (273,5 мың адам), 2020 жылы 59,3% (218,2 мың адам), ал 2021 жылы 63,2% (195,7 мың адам) көшті. Сонымен қатар қаладан ауылға көшетіндер саны 2019 жылы 33,0%-дан (201,1 мың адам) 2021 жылы 27,0%-ға (119,2 мың адам) дейін төмендеді» (Halyq Uni электронды порталы, 2023). Бұл деректер Қазақстандағы қалалану үрдісінің белсенділігін көрсетеді. 2017 жылы өңіраралық көші-қон нәтижесінде қалаларға келгендер саны 234,1 мың, ал қаладан кеткендер саны 218,3 мың адам болған (Бодаухан, Садвақасова, 2020);

- *иммиграция*, XIX ғасырдың соңынан (1897 жылғы халық санағы) XX ғасырдың соңына (1989 жылғы халық санағы) дейін Қазақстандағы халық санының динамикасында негізгі этникалық құрылым орыстар болғаны байқалады. Осы кезеңде олардың саны 11,2 есе, ал қазақтардың саны 1,8 есе өсті, яғни орыстардың өсім жылдамдығы 6,2 есе жоғары болды. 50-60-жылдары олардың саны максимумға дейін жетті, ал қазақтар, керісінше, минималды деңгейге дейін азайды. Ең белсенді иммиграция 1939-1970 жылдар аралығында болды. Қазақстандағы орыстардың көбі 80-жылдардың аяғында келді (Алексеев, 2008). Кейінгі жылдары елдегі демографиялық жағдайды қазақтар анықтай бастады, титулдық халықтың үлесі 50%-межеге тәуелсіздіктің алғашқы он жылында жетті. Елімізге 1989-2005 жылдар аралығында жалпы саны 717745 иммигрант келді, олардың арасында қазақтардың үлесі 54,9%-ы құрады. Бұл көрсеткіш жыл сайын біртіндеп артып отырды: 1989-1998 жылдары 53,4% болса, 2003-2005 жылдары 78,0%-ға жетті. Осылайша, иммиграцияның этникалық ерекшелігі айқындала бастады, ол барған сайын қазақылана түсті. Иммигранттарды ғылыми тілде «репатрианттар», «қандастар» деп те атайды;

- *репатриация*, қандастардың тарихи отанына оралуы да тілдік жағдаяттағы тілдік құрылымдардың үлес салмағын айтарлықтай өзгертті. XX ғасырдың 90-жылдары басталған қазақтардың Қазақстанға жаппай оралу толқыны XXI ғасырдың 20-жылдары құлдырады, дегенмен елге оралған қандастардың демографиялық үлесінің арқасында тәуелсіздік жылдары көші-қонның теріс сальдосының деңгейін 28%-ға төмендетуге қол жеткізілді, сонымен бірге қазақтілді этноұжымның үлес салмағы артты. Келген оралмандардың көпшілігі солтүстік өңірлердің теріс сальдосын ұлғайта отырып, Астана мен Алматы қалаларын және оңтүстік өңірлерді тұрғылықты жері ретінде таңдады.

Жоғарыда келтірілген деректер талдамы нәтижесінде тілдік құрылымдар, яғни тілдік алуантүрлілік деңгейі бойынша қазіргі Қазақстандағы тілдік жағдаят кеңестік кезеңдегідей көпкомпонентті әрі экзоглоссиялық сипатын сақтағанымен, эндоглоссияға ойысу үдерістерімен ерекшеленіп отыр деген қорытынды жасауға болады;

2) *тілдік жағдаятты құрайтын этникалық тілдік құрылымдар саны, яғни тілдік жағдаяттың этнотілдік алуантүрлілік деңгейі*

Кеңестік кезең типі

Этникалық жағынан көпкомпонентті, оның ішінде көптілді:

- орыс тілі (КСРО-ның ресми тілі);
- қазақ тілі (жергілікті ұлттық тіл);
- депортацияланған және басқа этнос тілдері (олардың саны территориядағы халық санының 5\1 құрады).

Тәуелсіздік кезең типі

Этникалық тұрғыдан көпкомпонентті және көптілді:

- қазақ тілі (мемлекеттік, ұлттық, автохтонды тіл);
- орыс тілі (көпсанды диаспораның тілі, ресми қатынастарда заңнамада бекітілген тіл);
- ағылшын тілі (әлемдік деңгейдегі халықаралық тіл, заңнамада бекітілмеген);
- басқа этнос тілдері (аз санды диаспоралар мен миноритарлы ұлт тілдері).

Этникалық тілдік құрылымдар саны кеңестік кезеңмен салыстырғанда айтарлықтай өзгеріске ұшыраған жоқ, бірақ олардың жалпы халық санына шаққандағы үлесі өзгерді, бір диаспораның саны артса, екіншілері азайды. Бұл үдеріс тәуелсіздік алғаннан кейін үздіксіз жүріп жатыр. 2021 жылғы халық санағының қорытындылары Республикада 130 этнос пен диаспора өкілдері – 19 186 015 адам тұратынын көрсетті, оның ішінде көпсандысы тек – 7 этнос, халықтың ең көп үлесін құрайтын екі этнос: қазақтар – 70,4%, орыстар – 15,5%. Қалған 14,2% үлесті өзге этностар мен этникалық топтар құрап отыр: 3,6% – өзбектер, 2,0% – украиндар, 1,5% – ұйғырлар, 1,2% – немістер, 1,1% – татарлар, 0,8% – әзірбайжандар, 0,6% – кәрістер, 0,5% – түріктер, 0,4% – дүнгендер, 0,4% – белорустар, 0,3% – тәжіктер, 0,3% – күрдтер, 0,2% – поляктар, 0,2% – қырғыздар, 0,5 – шешендер, 1,4% – басқа халықтар (Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрамы, діни наным және тілдерді меңгеруі, 2023).

Тілдік жағдаятты құрайтын этникалық тілдік құрылымдар санының өзгеріс динамикасын анық көрсету мақсатында төменде Қазақстанда болған соңғы екі халық санағының нәтижелерін бердік.

Кесте 1 – 1989 жылғы және 2021 жылғы халық санағының қысқаша қорытындылары

Таблица 1 – Краткие итоги переписей населения 1989 и 2021 годов

Table 1 – Summary of the 1989 and 2021 population censuses

1989 жылғы Бүкілодақтық халық санағы		2021 жылғы халық санағы	
Қазақстандағы барлық халықтың саны – 16 536 мың адам		Қазақстан Республикасындағы барлық халықтың саны – 19 186 015 мың адам	
<i>этностар</i>	<i>саны (мың адам)</i>	<i>этностар</i>	<i>саны (мың адам)</i>
қазақ	6496,9 (39,7%)	қазақ	13 497,9 (70,4%)
орыс	6227,5 (37,8%)	орыс	2 981,9 (15,5%)
украин	896,7 (5,4%)	украин	387,3 (2%)
неміс	957,5 (5,8%)	неміс	226,1 (1,2%)
белорус	182,6 (1,1%)	белорус	76,5 (0,4%)
татар	320,7 (2%)	татар	218,6 (1,1%)
өзбек	331 (2,7%)	өзбек	614 (3,6%)
ұйғыр	181,5 (1,1%)	ұйғыр	290 (1,5%)
әзірбайжан	90,1 (0,6%)	әзірбайжан	145,6 (0,8%)
кәріс	103,3 (0,6%)	кәріс	118,5 (0,6%)
басқа ұлттар	3,80%)	басқа ұлттар	264 111 1,4%

Кестеде көрсетілген түркілік емес диаспора санының жалпы халық санына шаққандағы үлесі 1989 жылмен салыстырғанда 2021 жылы шамамен 30,6%-ға кемісе (1989 жылы олар халықтың – 50,3%, 2021 жылы – 19,7% үлесін құрады), түркітілдес диаспора санының үлесі 1,3%-ға арта түскен (1989 жылы олар халықтың 5,7%, ал 2021 жылы 7% үлесін құрады). Сонда соңғы жылдары қазақ ұлтын қосқанда Қазақстанда тұратын халықтың жалпы санына шаққанда шамамен 80%-ға жуығы түркітілдес этнос өкілі болып отыр. Бұл үдеріс үздіксіз жүргені 2009 жылғы санақ деректерімен салыстырғанда да аңғарылады: 2009 жылмен салыстырғанда қазақ ұлтының үлесі – 7,3%-ға, өзбектер – 0,3%-ға, ұйғырлар – 0,1%-ға, әзербайжандар саны – 0,3%-ға артқан, ал орыстардың үлесі – 8,2%-ға, украиндардың – 0,1%-ға кеміген, демек кеңестік кезеңмен салыстырғанда Қазақстанда этнотілдік алуантүрлілікке қарамастан, түркітілдес халықтардың үлесі артып, славянтілдіс халық өкілдерінің саны азайған. Бұл елдегі тілдік жағдаятқа әсер ететіні анық, себебі бұл жағдайда кеңестік кезеңнен бері Қазақстанда басым болған орыс тілінде сөйлеушілердің үлесі азайып, туыстық жағынан жақын болғандықтан, түркітілдес диаспора өкілдері есебінен қазақ тілінде сөйлеуші және қазақ сөзін түсінуші саны арта түсетіні заңды;

3) *әр тілде сөйлейтін халықтың үлесі, яғни тілдік жағдаятты құрайтын тілдердің демографиялық қуаты*

Кеңестік кезең типі

Демографиялық тұрғыдан теңгерімсіз: орыстілділер саны қазақтілділерден көп, әрі олардың әлеуметтік беделі жоғары. Мысалы, 1986 жылы қазақтардың елдегі жалпы үлесі – 39,7%, орыстардың үлесі – 37,8%-ды құрады. 1989 жылғы көрсеткіштер бойынша қазақтардың 63%-ы орыс тілінде еркін сөйлесе алатын болған, олардың ішінде ана тілін білмейтін қала қазақтарының саны 30%-

Тәуелсіздік кезең типі

Демографиялық тұрғыдан теңгерімсізден теңгерімді сипатқа өту кезеңінде: орыстілділер саны қазақтілділерден көп болғанымен, қазақтілділер саны тұрақты артып, олардың әлеуметтік беделі тұрақты жоғарылап келеді. Мәселен, 2021 жылғы санақтың бастапқы қорытындысы бойынша елдегі қазақ ұлтының үлесі 70,4%-ды (2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары), орыс этносының үлесі 15,5%-ды (Смайылов, 2010) құрады. 2009

ды құраған (Алексеев, 2000). Халықтың 23%-ға жуық қалған бөлігін құраған этнос өкілдері өз ана тілдері мен қазақ тілін білгенімен, ресми коммуникацияда орыс тілін қолданды. Отбасында ұрпақаралық тілдік трансмиссия әлсіреді: әсіресе қалалық жерде алдыңғы ұрпақ тек қазақ тілінде, орта буын қазақ орыс тілінде, жас ұрпақ тек орыс тілінде сөйлейтін отбасылар қалыптасты (Сүлейменова, 2016). Демек доминант тілдің демографиялық қуаты реципиент тілден бірнеше есе артық болды.

жылғы санақ халықтың 94,4% орыс тілінде, 74% қазақ тілінде жазып-сыза алатынын (Сүлейменова, 2018), 2017 жылғы жеке зерттеу қазақтілді сөйлермен саны артып, халық үлесінің 82%-ын құрағанын және халықтың 20%-ы қазақ-орыс-ағылшын үштілді қатар меңгергенін көрсетті (ranking.kz электронды портал).

Тілдік жағдаятты құрайтын тілдердің демографиялық қуаты – қандай да бір диалектіде немесе тілде сөйлейтіндердің саны. Тілдің демографиялық қуаты – тіл өміршеңдігінің басты көрсеткіші болмаса да, оның болашағын анықтайтын маңызды түрткіжайт (Словарь социолінгвистических терминов, 2006).

Қазақстандағы тілдік жағдаятқа әсер еткен демографиялық дамудың негізгі тенденциялары совет кезеңінде совет үкіметі орнауынан әлдеқайда бұрын қалыптаса бастады. Қазақстан халқының этнодемографиялық дамуының кезеңдері мен этаптары XVIII ғасырдың 20-30 жылдарынан бүгінгі күнге дейін тарихы терең. Бұл үдерісті, біздің ойымызша, төрт кезеңге бөліп қарауға болады:

I кезең – отаршылдық кезеңі. 1730 жылдардан 1917 жылға дейін – қазақтар өздерінің тарихи территориясында басым көпшілік болып тұрған кез, яғни этнодемографиялық, әлеуметтік даму және миграциялық процестер эндогендік негізде, яғни колониялық аймақтағы негізгі демографиялық сипаттамалар, төрт казак әскері (Оренбург, Сібір, Урал және Жетісу) қалыптасуына қарамастан, негізінен қазақ халқымен анықталды;

II кезең – отаршылдықтан кейінгі совет кезеңінің басы. 1926 жылғы халық санағы материалдары бойынша қазақ этносының саны. 20-шы жылдардың ортасында қазақтардың саны туралы пікірлер біркелкі емес (халық санағы бойынша – 3628 мың адам). Я. Винник, С.И. Брук, В.И. Козлов халық санағының мәліметтерін асыра көрсетілген, себебі бұл статистикалық көрсеткіштерге қазақтармен қатар басқа түркі тілдес топтардың өкілдері де қосылып кіріп кеткен деген пікір айтады. Басқалар (негізінен қазақстандық ғалымдар) – кемітілген деп санайды. Осы халық санағында есепке алынбаған қазақтардың пайыздық үлесі әлі де анықталмаған. А.Б. Ғалиев пен М.Х. Асылбековтың пікірінше, есепке алынбағандар 4-5% болса, М.Б. Татимов – 6,7% немесе тіпті 15% көшпелі және 20% жартылай көшпелі халықты құрауы мүмкін, – деген болжам айтады (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989). Қазақстан зерттеушілерінің, әсіресе, белгілі демограф М.Б. Татимовтың келтірген мәліметтері бойынша 1926 жылы санаққа балалар, оның ішінде сәбилер мен әйелдер тіркелмеген. Оның себебі: қалыңмал беріп, көп әйел алуға тыйым салынғандықтан, отбасы тарапынан мәжбүрлі түрде, не болмаса өз келісімімен екінші-үшінші әйелдікке кеткен қыздар санақ кезінде жасырынып қалған. Одан бөлек жастар арасында бірінші дүниежүзілік соғыс кезіндегідей күштеп ауыр жұмысқа жегілуден қорқып, жігіттер де жасырынған. Сонымен қатар санақтың ақиқат өтуіне аймақтың әкімшілік-аумақтық құрылымының күрделілігі мен көшпелі және жартылай көшпелі халықтың шашыраңқы отыруы да себеп болды (Абылхожин, Козыбаев, Татимов, 1989);

III кезең – совет кезеңі, 1917 жылдан 1991 жылға дейін. XX ғасырда Қазақстанда аграрлық елден индустриалды елге айналдыру стратегиясы қарқынды жүрді, оның себебі Кеңес Одағы үшін Қазақстанның өндірістік және шикізат базасы ретіндегі рөлі күшті болды. Осы мақсатта ауыл шаруашылығын қайта құру жоспарланып, өңірдің пайдалы қазбалары мен энергетикалық ресурстарын шаруашылық айналымына тартуға бағытталған шаралар белгіленді. Экономиканың қарқынды дамуы тұрақты еңбек күші ағынына мұқтаж болды. Еңбек ресурсы мәселесі, бір

жағынан, қазақ халқының дәстүрлі көшпелі өмір салтын бұзып, ұжымдастыру арқылы жүзеге асты. Екінші жағынан, миграциялық саясатты белсенді жүргізу және ГУЛАГ жүйесіне бағынған түрлі құрылымдарды ұйымдастыру, арнайы еңбек қоныстарын, түрмелерді, түзету еңбек лагерьлері мен колонияларды құру арқылы шешілді. Қазақ ұлтының дәстүрлі құрылымына алғашқы соққы 20-жылдардың аяғында «бай-батшаларды» қудалау саясатынан бастау алды. Бұл саясаттың соңы «антикрестьяндық» репрессияларға ұласты, 696 шаруашылық конфискацияланды, оның ішінде 619-ы жер аударылып, елден қуылды. Ұжымдастыру кезеңінде байлардың жалпы шаруашылықтарға қатынасы 3-5%-ын жою көзделді. Шын мәнісінде Қазақстанның көптеген өңірлерінде бұл мөлшерде байлар мен кулактар табылмады, сондықтан дәулетті және орташа шаруашылықтар да жойыла бастады. Тек 1930-1931 жылдары айдалған байлар мен кулактардың саны 6765 адамға жетті. 1929-1933 жылдар аралығында 9805 іс қаралып, 22933 адамға қатысты шешім шықты. Оның ішінде 3386 адам ату жазасына кесілді, 13151 адам 3-10 жылға дейін концлагерьлерге қамалды (Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-33 гг. Сборник документов и материалов, 1998). Қазақ шаруашылығына ең үлкен соққы көшпелі және жартылай көшпелі малшыларды отырықшылыққа күштеу саясаты болды, нәтижесінде ұзақ жылдар бойы әлеуметтік-мәдени эволюция барысында қалыптасқан көшпелі мал шаруашылығы қоғамының шаруашылық құрылымдары бұзылып, өзгеріске ұшырады, ал олар сол индустриалдық революцияға дейінгі даму деңгейінде Қазақстанның территориясында ең тиімді шаруашылық-мәдени қызмет түрі болатын. 1932 жылдың ақпанына қарай Қазақстанда 87% колхозшылар мен 51,8% жалдамалы шаруашылықтар малдарынан түгелдей айрылды. Колхоз фермаларында жиналған малдарға азық табылмай өліп жатты. Осының салдарынан мал шаруашылығына теңдесі жоқ зиян келді. Мысалы, 1928 жылы республикада 6509 мың бас ірі қара мал болса, 1932 жылы тек 965 мың бас қалды; 18566 мың қойдан 1932 жылдың аяғында соғыс басталар алдында 1386 мың бас қалды; 1928 жылы 3516 мың бас жылқыдан 1941 жылға дейін тек 885 мың бас қалды; 1042 мың бас түйеден 1935 жылға дейін 63 мың бас қана қалды, салдарынан Қазақстан тарихындағы үлкен трагедия – 1931-1933 жылдардағы жұт болды (Голод в казахской степи: (Письма тревоги и боли), 1991). 1930-1936 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының саны ҚР халық шаруашылығы есебін жүргізу басқармасы әзірлеген мәліметтер бойынша: 1930 ж. – 5873,0 мың адам, 1931 ж. – 5114,0 мың адам, 1932 ж. – 3227,0 мың адам, 1933 ж. – 2493,5 мың адам, 1934 ж. – 2681,8 мың адам, 1935 ж. – 2926 мың адам, 1936 ж. – 3287,9 мың адам болды. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесі Президиумының комиссиясы мәліметтері бойынша, аштық пен оған байланысты эпидемиялар, сондай-ақ үнемі жоғары деңгейде болған өлім-жітімнің салдарынан қазақ халқы 2 миллион 200 мың адамнан айрылды, яғни халықтың жалпы санының 49%-ын жоғалтты (Козина, 2007).

Жалпы бұл кезеңді шартты түрде екі этапқа бөлуге болады: 1-этап – 1917-1959 жылдар, қазақтардың өз Республикасында азшылыққа айналған кезеңі; 2-этап – 1959-1990 жылдар, қазақтардың үлесі біртіндеп 40%-ға жеткен, саны жағынан ең көп ұлтқа айналды. 1959 жылғы Бүкілодақтық халық санағының нәтижелері көрсеткендей, Қазақстан халқы өте қысқа мерзім ішінде жоғары сауаттылық деңгейіне жеткен елге айналды: 9-49 жас аралығындағы сауатсыз халықтың үлесі тек 3,1%-ды құрады. Қазақстан халқының әр 1000 адамына 12 адам жоғары білімді, 239 адам аяқталмаған жоғары білім, орта білім және толық емес орта білім алғандар болды. 1939-1959 жылдар аралығында Қазақстандағы жоғары білімді адамдардың саны 4 есе, аяқталмаған жоғары білім, орта білім және толық емес орта білім алғандар саны 6 есе өсті (Козина, 2007).

Келесі 30 жылда Қазақстанның демографиялық дамуының негізгі тенденцияларын 1970, 1979 және 1989 жылдардағы халық санағы көрсетті. Бұл кезеңде Қазақстанның көп салалы индустриясы мен ірі халықшаруашылық міндеттері шешілді. Осы жылдары Қазақстан халқының жалпы саны 78%-ға өсті, ал Кеңес Одағы бойынша халық санының өсуі орташа есеппен 37%-ды құрады. Республика халқының ең жоғары өсуі 60-шы жылдарға сәйкес келеді, кейін өсім қарқыны тұрақты түрде төмендеді. Мысалы, 1959-1969 жылдар аралығында халықтың жылдық орташа өсу қарқыны 3,1%-ды құрады; 1970-1978 жылдары – 1,4%; 1979-1988 жылдары – 1,2% (Козина, 2007);

IV кезең – қазіргі кезең. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жағдайында, мемлекет құраушы қазақ ұлтының үлесі 40%-дан 63%-ға дейін артты, сонымен қатар олар бүкіл халықтың этнодемографиялық, әлеуметтік және миграциялық сипаттамаларын анықтау құқығын қайтадан алды. Бұл кезеңді де шартты түрде екі этапқа бөлуге болады: 1-этап – 1991-1999 жылдар, қазақтардың ел халқының жартысынан астамын (53,4%) құраған кезең; 2-этап – 1999-2010 жылдар, қазақтардың өз мемлекетінің халқының басым бөлігін (63,7%) құраған кезеңі;

4) *тілдердің атқаратын барлық коммуникативтік қызмет түрінің жалпы санына шаққандағы әрбір тілдік құрылым жүзеге асыратын коммуникативтік қызмет саны, яғни тілдік құрылымдардың салыстырмалы коммуникативтік қуаты*

Кеңестік кезең типі

Тілдік жағдаяттағы *тілдік құрылымдардың коммуникативтік қуаты теңгерімсіз*: орыс тілінің қуаты қазақ тілінен әлдеқайда артық. Орыс тілі қоғам өмірінің барлық саласында қолданылды, қазақ тілі әсіресе басқаруда, ақпарат тарату, білім беру мен техникалық-жаратылыстану ғылымында ішінара, кейбір салада мүлде қолданылмады (Уәлиұлы, 2008).

Тәуелсіздік кезең типі

Тілдік жағдаяттағы *тілдік құрылымдардың коммуникативтік қуаты теңгерімсізден гөрі теңгерімді сипатқа жақындап келеді*: қазақ тілі қоғамның барлық саласында кеңінен қолданыла бастады, алайда басқару жүйесі, ақпарат тарату мен техникалық-жаратылыстану білім мен ғылымда орыс тілінің қуаты артық. Дегенмен қазақтілділердің демографиялық базасының күшеюіне байланысты қоғам тарапынан қазақ тілінің қолданыс кеңістігін кеңейту мен сапасын арттыруға деген сұраныс тұрақты түрде ұлғайып келеді.

Социолінгвистикалық параметрлер әрбір тілдің коммуникациялық қуаты, көлемі және оның құрылымымен анықталады. Коммуникация көлемі мен құрылымы келесі көрсеткіштерге тәуелді (сандық көрсеткіш): 1) осы тілде сөйлейтін адамдардың саны; 2) осы тілде сөйлейтін этностардың саны; 3) осы тілді қолданатын елдердің саны; 4) тілді қолданатын қоғамдық функциялар мен әлеуметтік салалардың құрамы (әр ел бойынша). Коммуникация көлемі әлем тілдері арасында теңгерімсіз. Сиэтл университетінің (АҚШ) мәліметі бойынша, 1995 жылы әлемде ең көп таралған 13 тілде 5 миллиард адамнан 75%-ы сөйлеген, ал 25 тілде – 90%-дан астамы сөйлеген. Сиэтл университетінің деректеріне сәйкес орыс тілінде әлемде 284 млн адам сөйлеген (Мечковская, 2001).

Кесте 2 – Өртүрлі дереккөздердегі орыс тілінде сөйлейтін адамдардың саны

Таблица 2 – Разные источники о числе говорящих на русском языке

Table 2 – The number of people speaking Russian according to different sources

Дереккөздер	Орыс тілінде сөйлейтін халықтың саны	
	Бұрынғы Совет үкіметі кезінде (СССР)	Әлемде
Брук 1986, 150 (1979 жылғы халық санағы бойынша)	153,5 млн адам ана тілі деп есептейді. 241,8 млн адам «жақсы меңгерген»	мәліметтер берілмеген
ЛЭС 1990, 429 (1979 жылғы халық санағына сілтеме бере отырып)	184 млн (1979 жылғы халық санағына сілтеме бере отырып)	250 млн
Орыс тілі 1997, 438 (1989 жылғы халық санағы бойынша)	КСРО бойынша – 163,5 млн адам, Ресейде – 143,7 млн адам.	250 млн «белгілі бір дәрежеде орыс тілін меңгерген»

Ethnologue.com сайтының берген мәліметіне қарағанда Қазақстанда қазақ тілінде сөйлермен саны – 13 800 000 адам. Этникалық қазақтардың саны – 13 500 000 адам. Қазақстаннан тыс, әлем бойынша қазақ тілінде сөйлермен саны – 16 517 990 адам. Оның ішінде

ана тілі ретінде қолданушы саны – 16 382 990, екінші тіл ретінде пайдаланушы саны – 135 000 адам (<https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>);

5) *тілдердің заңдық мәртебесі, яғни арақатынасының мемлекеттік тұрғыдан регламенттелу сипаты*

Кеңестік кезең типі

Тілдік жағдаятты құраушы тілдердің *заңдық мәртебесі әртүрлі*:

- орыс тілі – КСРО ресми тілі (ескертетін жайт: Қазақстан территориясында ресми құжатпен бекітілмегенмен, ресми құрылымдардың талабымен қатаң жүзеге асты);

- қазақ тілі КСРО мүше елінің жергілікті тілі, басқа тілдерді ресми бекітілген мәртебе болған жоқ.

Тәуелсіздік кезең типі

Тілдік жағдаятты құраушы тілдердің *заңдық мәртебесі әртүрлі, бірақ алдыңғы кезеңнен өзгерді*:

- қазақ тілі – Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша мемлекеттік тіл;

- орыс тілі Конституция бойынша ресми қарым-қатынаста мемлекеттік тілмен қатар қолданыла алатын тіл. Басқа тілдерде ресми бекітілген мәртебе жоқ.

Қазақстанда ҚР Конституциясы, Тіл саясаты туралы тұжырымдама, Тілдер туралы заң т.б. мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтуге бағытталған, сонымен қатар тілді жетілдіруге және нормалауға қатысты іс-шаралар жүргізілуде. Тіл саясатының бағыттарын реттейтін Қазақстандағы тіл туралы заңдар мен өзге де нормативті құжаттардың ұстанымдық ерекшелігі – олардың көпсубъектілік сипаты, өйткені заңдар арқылы тек негізгі ұлт тілін ғана емес, сонымен қатар орыс тілін, Қазақстандағы басқа да тілдерді реттеу тәртібі бекітіледі (Өлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі, 2020).

Қазақ тілін жандандырудың алғашқы қадамы 1989 жылдың 22 қыркүйегінде жасалды. Қазақ ССР-ы тұңғыш «Тіл туралы» заң қабылдады. Алғаш рет қазақ тіліне «Мемлекеттік тіл» мәртебесі, орыс тіліне «Ұлтаралық қарым-қатынас тілі» мәртебесі берілді. Конституциялық Кеңес қазақ және орыс тілдерінің мәртебелерін өз кезегінде бірнеше рет түсіндірді. Алғашқы түсіндіру 1997 жылы «Қазақстан Республикасының Тілдер туралы» заңын қабылдаған кезеңде жүзеге асты, нәтижесінде ҚР Конституциясының талаптарына қайшы келетін нормалар күшін жойды. 1997 жылғы 11 шілдеде қабылданған «Қазақстан Республикасының Тілдер туралы» заңына өзгертулер мен толықтырулар жиі жасалғанын айта кетуіміз керек (2004 ж., 2006 ж., 2007 ж., 2008 ж., 2011 ж., 2012 ж., 2014 ж., 2015 ж., 2017 ж., 2021 ж., 2022 ж.). Соңғы өзгертулер мен түзетулер 2023 жылы қабылданды. Бұл тіл саласындағы мемлекеттік саясаттың белсенділігін және елдегі тілдік жағдаяттың өзгермелі сипатын көрсетеді.

Осылайша, Қазақстанда мемлекеттік тілді қолданудың мәртебесі мен мемлекеттік тілге сұранысты арттыру үшін барлық қажетті жағдайлар жасалған;

б) *тілдік жағдаятты құраушы тілдердің генетикалық жақындық деңгейі*

Кеңестік кезең типі

Тілдік жағдаятты құраушы тілдердің *генетикалық жақындық деңгейі аралас*:

- коммуникативтік қуаты басқаларынан күшті орыс тілі (славян тобы) мен қазақ тілі (түрік тобы) – гетерогенді тілдер;

- қазақ тілі мен коммуникативтік қуаты әлсіз диаспора тілдерінің ішінде славян тобына жататындармен туыстығы да гетерогенді, алшақ. Бұл гетерогенді диаспора өкілдерінің саны гомогенді түркі диаспора өкілдері санынан әлдеқайда артық болды;

Тәуелсіздік кезең типі

Тілдік жағдаятты құраушы тілдердің *генетикалық жақындық деңгейі аралас*:

- коммуникативтік қуаты басқаларынан күшті қазақ тілі (түрік тобы) мен орыс тілі (славян тобы) – гетерогенді тілдер;

- қазақ тілі мен коммуникативтік қуаты әлсіз диаспора тілдерінің ішінде славян тобына жататындармен туыстығы гетерогенді, алшақ;

- қазақ тілі мен түркі тілдері тобына жататындармен (өзбек, ұйғыр, қырғыз т.б.) гомогенді жақын. Бұл гетерогенді диаспора өкілдерінің саны гомогенді түркі диаспора

- қазақ тілі мен түркі тілдері тобына жататын (өзбек, ұйғыр, қырғыз т.б.) тілдермен гомогенді, жақын.

өкілдері санынан әлдеқайда кеміді;

- Қазақстан кеңістігінде әлемдік тілдердің ішіндегі ағылшын тілінің позициясы күшейді, бұл тіл де қазақ тілімен гетерогенді қатынаста.

Диаспоралардың қалыптасу мен даму үдерісі Қазақстан тарихының күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Бұл, бір жағынан, отаршылдыққа дейінгі, отаршылдық және кеңестік кезеңдердегі тарихи жағдайларды көпқырлы зерттеумен байланысты болуы мүмкін. Совет Одағында түркілік диаспора салыстырмалы түрде шағын азшылықты құрады. Совет үкіметінің соңғы халық санағында түркілік диаспора саны – 207 512 көрсетілген, алайда мұнда барлық этникалық түркілер есепке алынбаған болуы мүмкін, себебі көптеген жылдар бойы түркілердің этникалық тегін заңды құжаттарда тіркеу құқығы болмады (Дробижева, Геттемюллер, Келлехер, 1998). Кеңестік санақтарды жүргізу кезінде көптеген олқылықтар мен нақты статистиканы бермеу, бұрмалау әдістері қолданылды. Оған себеп: «социалистік ұлттар мен ұлыстарды қалыптастыру» үдерісі жүрді. В.И. Беликов этнодемографиялық статистиканы талдай отырып, бұрынғы КСРО халықтарын ресми және бейресми мәліметтерге негізделген бірнеше топқа бөледі. Бейресми топтарға жарнамаланбаған, еленбейтін, жасырын және қалаусыз халықтарды жатқызды (Беликов, 1997);

7) *ағымдағы тілдік жағдаятта беделді тілдің этникалық шығу тегі: автохтонды, яғни жергілікті халықтың ана тілі немесе импортталған тіл*

Кеңестік кезең типі

Экzogлоссиялық сипатта: импортталған, бөгде тіл беделді тіл болып табылады, ол автохтонды тілдің этномәдени қауымдастығы территориясына сырттан келген этностың тілі.

Тәуелсіздік кезең типі

Экzogлоссиялық сипатта, бірақ эндоглоссиялық үдерістердің күшею тенденциясы бар: импортталған беделді тіл орнын қоғамның барлық саласында автохтонды тіл басып келеді, импортталған тілдің өз этносының саны аз, алайда ол тілде сөйлейтін өзге этнос, әсіресе қазақтар өкілдері есебінен коммуникативтік қуаты көп салада сақталып отыр.

2021 жылғы халық санағының қорытындысы бойынша, Қазақстандағы қазақ ұлтының саны – 11 906 894 адам, оның ішінде 7 550 482-і – қазақтілділер, 45 240-і болса қазақ тілін мүлде білмейді. Қазақстаннан тыс, әлем бойынша қазақ тілінде сөйлеушілердің жалпы саны – 16 517 990 адам, оның ішінде ана тілі ретінде – 16 382 990 адам, екінші тіл ретінде – 135 000 адам қолданады. Еліміздегі этникалық орыс диаспорасының саны – 2 821 660 адам, оның ішінде 708 069 адам қазақ тілін біледі, 262 389-ы күнделікті коммуникацияда қолданады, 2 113 591-і мүлдем білмейді. Әлем бойынша орыс тілінде сөйлеушілердің саны – 254 997 130 адам, оның ішінде ана тілі ретінде – 146 954 150 адам, екінші тіл ретінде – 107 987 980 адам қолданады. Өзбектер – 532 663 адам, оның ішінде 383 322-і қазақ тілін біледі, 252 331-і күнделікті коммуникацияда қолданады, 149 341-і мүлдем білмейді. Ұйғырлар – 260 414 адам, оның ішінде 186 661-і қазақ тілін біледі, 118 271-і күнделікті қолданады, 73 753-і білмейді. Басқа ұлттар ұлтын көрсетпегендерді қоса алғанда 541 024 адам, оның 261 031-і қазақ тілін біледі, 279 993-і білмейді. Көрсетілген этностар ішінде қазақша оқып, жаза білетіндердің үлесі – 2,9%-ды құрайды (2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары);

8) *социумның бірге қолданылып отырған тілдерді бағалауы: беделі әртүрлі, беделі салыстырмалы түрде бірдей*

Кеңестік кезең типі

Диглоссиялық жағдай, яғни беделі әртүрлі тілдер тілдік жағдаятты құрайды.

Тәуелсіздік кезең типі

Диглоссиялық жағдай, яғни беделі әртүрлі тілдер тілдік жағдаятты құрайды.

XX ғасырдың басындағы Ресей империясында орыс тілі – мемлекеттік тіл әрі этникалық көпшіліктің тілі болды. Басқа тілдер ресми статусқа ие болмады, тек кейбір автономиялардың тілдері ғана ерекшеленді. Мемлекеттік саясат этникалық азшылықты ассимиляциялауды, яғни оларды орыс тілінде сөйлейтін қоғамға қосуды көздеді. Кеңес үкіметі тұсында орыс тілі беделді тіл болды. Орыс тілін білу – жоғарғы білім алуға, кез келген салада жұмыс істеуге, еуропалық мәдениеттің көптеген ғылыми-публицистикалық-көркем шығармаларымен танысуға мүмкіндік берді. Қалалану үдерісі тілдік жылжуға, тілдердің араласуына жағдай жасады, орыс тілін бүкілодақтық лингвафранкаға айналдырды. Қазақ тілі, басқа да КСРО құрамындағы республикалардың титулдық тілдері мәдени іс-шараларда, әдебиетте, театрда қолданылды, бірақ олардың қолданыс аясына қатаң шектеу қойылды. 1936 жылғы конституциямен салыстырғанда, 1977 жылғы Конституцияда ана тілде білім алу «құқығы» сөзі «мүмкіндігі» сөзімен ауыстырылды (Алпатов, 2000).

Тәуелсіздік алғаннан кейін өзім-өзге ұлттық бірегейліктің күшеюі әсер етпей қоймады, қоғамның қазақ тілін бағалауы кеңестік дәуірге қарағанда әлдеқайда артты, қазақ халқының рухани өмірінде жаңа мәдени үдерістер кеңінен өріс алды. Халыққа білім беру, ғылым мен мәдениет дамудың жаңа кезеңіне өтті, бұрынғы Кеңес үкіметі кезеңіндегі партиялық идеология мен саяси қағидалардың әсерінен арылды.

Қорытынды

Тәуелсіздіктің отыз жылында мемлекеттік тілдің саяси, заңнамалық, ғылыми-лингвистикалық, демографиялық базалары күшейтілді. Дегенмен бүгінде қазақ тілінің өміршеңдігіне нұқсан келтіретін қауіптер де жоқ емес: 1) тілдің ұрпақтан-ұрпаққа толығып жеткізілуінің, трансмиссияның әлсіреуі; 2) калькалану, яғни орыс, ағылшын тілдерінің әсерімен тоқырауы; 3) постиндустриалдық қоғам талаптарына сәйкес жаңғыруының баяу өтуі, бірақ бұл әсерлер әрқашан тікелей корреляцияда болмайды. Сырттай қарағанда Кеңес Одағы кезеңіндегі тілдік жағдаятта қазақтілділердің коммуникациясы дәстүрлі белгілерінен алшақтап кеткен, ал тәуелсіздік алғаннан кейін тіл экологиясы әлдеқайда жақсарып, тіл мәдениеті жоғары деңгейдегі сөйлерменнің саны артуы керек, шын мәнінде тілтанушылар жағдаяттың керісінше, кеңестік кезеңдегі тіл иелменінің сөзсаптамасы бүгінгі күнгі сөйлерменнің сөзсаптамасынан әлдеқайда бай, қанық, нормаға сай, дәстүрлі сипаты сақталған, дұрыс болғанын айтып отыр. Бұған себеп:

- кеңестік кезеңде қазақтілді иелмендердің ең көп бөлігі ауылдарда шоғырланды, сондықтан ауылдағы автохтонды тіл иелері импортталған тілдің әсерін қаладағыдай сезінбеді;

- кеңес заманында тілдік жағдаят адамзаттың кітаппен тығыз байланыста болған дәуірінде қалыптасты. Бұл кезеңде қоғамдық сананың бірегейлігіне әсер ететін негізгі фактор кітап болды, әсіресе көркем әдебиет – кеңестік идеологияның күшті насихатшысы ретінде халықтан шыққан жазушылар ерекше мәртебеге ие болды. Олардың шығармалары халыққа түсінікті тілде, яғни ұлттық сөзсаптаммен жазылып, кеңінен таралды;

- тәуелсіздік алғаннан кейін саяси, экономикалық және зияткерлік элита импортталған тіл сөйлермендеріне айналды, бұл қала қазақтарының ана тілден алыстап кеткенін көрсетті, орыс тілінің рөлі инерция қағидасы бойынша әлсірей қоймады;

- әсіресе қалалық қазақтардың жанұясында трансмиссия әлсіреп кетті. Аға буын ана тілде дәстүрлі сөзсаптам нормаларына сай сөйлегенімен, орта жастағылар мүлдем сөйлемеді, ал кейінгі жас ұрпақтың ұлттық тілдегі сөзсаптауы калькаланған, өзгеріске ұшыраған күйде қалып отыр. 2010 жылдан гаджеттер, IT-технологиялар мен компьютерлік технологиялардың дамуы қарқын алған кезеңнен бері дүниеге келген ұрпақ табиғи тілдік ортасы, этникалық тіл иелмендері (орыстар, ағылшындар) болмаса да, тілдері орыс және ағылшын тілінде шығып жатыр. Осындай жаһандық коммуникация құралдары арқылы ақпараттың таралуы, күшті тілдердің бейконтакттілі жолмен өз аясын кеңейтуі, олардың виртуалды кеңістіктегі үстемдігі, сондай-ақ мектептердегі білім беру саясатының Қазақстанда біраз уақыт бойы қазақ-орыс-ағылшын үштілділігі негізінде жүргізілуі сияқты сыртқы факторлар нәтижесінде автохтонды тіл иелерінің жас ұрпағы арасында жартыкеш тілділік көп кездеседі;

- Тәуелсіздік ішкі көші-қон үдерісін күшейтіп, қазақтардың жаппай қалалануына мүмкіндік берді. Қазіргі уақытта Қазақстандағы қалалық кеңістіктің мәні өзгеріске ұшырады. XXI

ғасырдың соңғы «онжылдығында» қаланың даму векторлары өзгерді. Тарихта алғаш рет республикадағы қала тұрғындарының басым бөлігін қазақтар құрап отыр. Қалаларда «қазақылану» үдерісі қарқын алды. Қазіргі Қазақстанда қалалану үдерісі ұлттық тіл мен мәдениеттің дамуына, оның ішінде қазақ тілінің қолданыс аясына зор ықпал етуде. Жаңа құбылыстар мен реалийлерге ұлттық тілде атау беру, ақпараттың мол ағынын игеру орыстанған қала қазақтары үшін де, ана тілінде негізінен тұрмыстық деңгейде, ең мықты дегенде кітаби тілдің бір стилінде ғана жетік сөйлейтін дала қазақтары үшін де оңай болған жоқ. Осы себепті, көбінесе импортталған тіл ресурстарына, ұлттық тілдің ішкі заңдылықтарына сәйкес келмейтін аудармаға, кеңестік кезеңде қалыптасқан калька арқылы жаңалықтарды игеруге көбірек бет бұрылды. Ана тілінің ішкі ресурсы арқылы жаңартпалар жасау үрдісі іске қосылғанымен, бұл тіл иелерінің арасында кеңінен таралуына біраз уақыт қажет болды, нәтижесінде, сөзсаптам өзгеріп, ұлттық және дәстүрлі сипатынан алыстап, тілдік коммуникацияның сапасы төмендеді.

Аталған және біздің назарымыздан тыс қалған басқа да себептерге байланысты бүгінгі күні дәстүрлі немесе қазақы сөзсаптам иелерін жасы ұлғайған қариялардан тауып, қазіргі жастардың тілінде ол бұзылған деп, екеуін қарама-қарсы қою арқылы қазақы сөзсаптам сипаты мен белгілер жүйесін анықтайтын зерттеулер қолға алынды.

Әдебиеттер

- Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б. Казахстанская трагедия // Вопросы истории. – №7. – 1989. – С. 53-71.
- Алексеев А. Иммиграция в Казахстане (1999-2005 гг.) CAMMIC Working Papers. – №3. – 2008. – С. 2-9.
- Алексеев А. Казахстан в зеркале переписей населения // Население и общество. Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН. – Москва. – № 47. – 2000.
- Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917-2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – 2-е изд. – Москва: КРАФТ, ИВ РАН, 2000. – 224 с.
- Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социоллингвистических терминов. 2-басылымы, өңделген / Сүлейменова Э.Д., Шәмерденова Н.Ж., Смағұлова Ж.С., Ақанова Д.Х. – Алматы, 2020. – 400 б.
- Беликов В.И. Надежность советских этнодемографических данных // Малые языки Евразии: социоллингвистический аспект. – Москва: МГУ, 1997. – 43 с.
- Бодаухан Қ., Садвақасова Ә. Қазақстанда ішкі көші-қон үрдісін үйлестіру мәселелері // «Сейфуллин оқулары – 16: Жаңа формациядағы жастар – ғылыми Қазақстанның болашағы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференциясының материалдары. – Т. I. Ч. 2. – 2020. – Б. 140-144.
- Голод в казахской степи: (Письма тревоги и боли). Сост.: Абдирайымов С., Бухонова И.Н., Грибанова Е.М. и др. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1991. – 208 с.
- Дробижева Л., Геттемюллер Р., Келлехер К. Этнический конфликт в постсоветском мире: тематические исследования и анализ. – Москва, 1998. – 365 с.
- Жиромская В.Б. Всесоюзная перепись населения 1937 г.: Краткие итоги. – Москва: Институт истории СССР АН СССР, 1991. – 239 с.
- Жыл сайын ауылдан қалаға 200 мың қазақстандық көшеді – ҰҰМ (2023) // Halyq Uni электронды порталы (электронды ресурс) <https://halyq-uni.kz/news/15581-zhyl-saiyn-auyldan-kalaga-200-myn-kazakstandyk-koshedi-uem/>
- Кобенко Ю.В. Теория экзоглосии // Национальный исследовательский Томский политехнический университет. – Томск: Изд-во Томского политехнического университета, 2010. – 135 с.
- Козина В.В. Демографическая история Казахстана (конец XIX – нач. XXI вв.): учеб.пос. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2007.
- Қазақстан Республикасындағы ұлттық құрамы, діни нанымдары және тілдерді меңгеруі (2023) / қазақ және орыс тілдерінде / 541 бет. (электронды ресурс) URL: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvvhooob28p7ebnrbcs19/Национальный%20состав,%20вероисповедание%20и%20владение%20языками%20в%20РК.pdf>
- Мечковская Н.Б. Общее языкознание: Структурная и социальная типология языков: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических специальностей. – 2-е изд. – Москва: Флинта: Наука. 2001. – 312 с.
- Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Москва: Политиздат, 1980. – 31 с.
- Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-33 гг. Сборник документов и материалов. – Алматы: «Фонд XXI век. Сост.: Алдажуманов К.С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П., Романов Ю.И.; Редкол.: Козыбаев М.К. (гл. ред.) и др.; АН Респ. Казахстан. Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Арх. Президента Респ. Казахстан, Центр. гос. арх. Респ. Казахстан – Алматы, 1998. – 263 с.
- Россия и современный мир. Выпуск 1. – ИНИОН РАН, 1999. – 133 с.
- Словарь социоллингвистических терминов / Сулейменова Э. Д., Шаймерденова Н. Ж.; Казах. нац. ун-т им. Аль-Фараби. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 168 с. ISBN 9965-12-165-6
- Словарь социоллингвистических терминов. – Москва: Институт языкознания РАН, 2006. – 312 с.

- Смайылов Ә.А. 2009 Жылғы Қазақстан Республикасы халық санағы. Қысқаша қорытындылар. Статистикалық жинақ. – Астана, 2010. – 110 б.
- Сулейменова Ә.Д. Очерк языковой политики и языковой ситуации в Казахстане // Russian Language Journal. Volume 59 Issue 1. – 2009. – С. 21-36.
- Сулейменова Ә.Д., Аканова Д.Х., Аймағамбетова М.М. Biz birgemiz, или Еще раз о диверсификации русского языка в Казахстане. Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2021. – Вып. 12. – №1.
- Сулейменова Ә.Д. Выбор языка и корреляции языковой трансмиссии: монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 184 с.
- Сулейменова Ә.Д. Язык как ресурс мягкой силы: монография / Казахский нац. ун-т им. Аль-Фараби. – 2-е изд., доп. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – С. 109-115.
- Темирова Д.М. Динамика изменения языковой ситуации в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия филологическая, №4-5 (128-129). – 2010. – С. 167-170.
- Ұәліұлы Н. Орыс тілінің тұрманы түгел // Ана тілі. – 2008. – № 9.
- Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі // 2021 жылғы ұлттық халық санағының қорытындылары (электронды ресурс) <https://stat.gov.kz/national/2021/>
- Фазылжанова А.М. Қазақ жазуын жаңғыртудың әлеуметтік тілтанымдық негіздері (тілдік жағдаят және тәуекелдерді басқару). – Алматы: Ел-шежіре, 2020. – 220 б.
- Швейцер А.Д., Никольский Л.Б. Введение в социолингвистику. – Москва: Высшая школа, 1978. – 216 с.
- Földes C. Zur Begrifflichkeit von „Sprachenkontakt“ und „Sprachenmischung“ // Lasatowicz, Maria Katarzyna/Joachimsthaler, Jürgen (Hrsg.). Assimilation – Abgrenzung – Austausch. Interkulturalität in Sprache und Literatur. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien: Lang, 1999 – Oppelner Beiträge zur Germanistik, Bd. 1. <https://www.ethnologue.com/guides/how-many-languages>
<https://ranking.kz/reviews/other/poryadka-20-naseleniya-v-rk-vladeyut-kazahskim-russkim-i-anglijskim-yazykami.html?ysclid=m4ux64zr64517496706>

References

- Abylhozhin, Zh.B., Kozybaev, M.K., Tatimov, M.B. (1989) Kazhstanskaja tragedija. Voprosy istorii. No. 7. S. 53-71 [Abylhozhin, Zh.B., Kozybayev, M.K., Tatimov, M.B. (1989) The Tragedy of Kazakhstan. Questions of History. No. 7. P. 53-71.] (in Russian)
- Alekseenko, A. (2008) Immigracija v Kazahstane (1999-2005 gg.). CAMMIC Working Papers. No. 3 S. 2-9. [Alexeyenko, A. (2008) Immigration in Kazakhstan (1999-2005). CAMMIC Working Papers No.3. P. 2-9.] (in Russian)
- Alekseenko, A. (2000) Kazakhstan v zerkale perepisej naselenija. Naselenie i obshhestvo. Informacionnyj bjulleten' Centra demografii i jekologii cheloveka Instituta narodnohozjajstvennogo prognozirovaniya RAN. Moskva, No. 47. [Alexeyenko, A. (2000) Kazakhstan in the Mirror of Population Censuses. Population and Society. Information Bulletin of the Center for Demography and Human Ecology of the Institute of National Economic Forecasting, RAS. Moscow, No. 47.] (in Russian)
- Алеуметтік лингвистика терминдерінің соzdигі. Slovar' sociolingvистических terminov (2020). 2-basylymy, ongdalgen / Sulejmenova Je.D., Shajmerdenova N.Zh., Smagulova Zh.S., Aqanova D.H. Almaty. 400 b. [Dictionary of Sociolinguistic Terms (2020). 2nd Edition, Revised / Edited by S. Suleimenova, N. Zhaimerdenova, Zh. Smagulova, D. Akanova. Almaty. 400 p.] (in Kazakh)
- Alpatov, V.M. (2000) 150 jazykov i politika. 1917-2000. Sociolingvистические проблемы СССР i postsovetskogo prostranstva. 2-e izd. Moskva: KRAFT, IV RAN, 224 s. [Alpatov, V.M. (2000) 150 Languages and Politics. 1917–2000. Sociolinguistic Problems of the USSR and Post-Soviet Space. 2nd ed. Moscow: KRAFT, IV RAN, 224 p.] (in Russian)
- Belikov, V.I. (1997) Nadezhnost' sovetskih jetnodemograficheskikh dannyh. Malye jazyki Evrazii: sociolingvистический aspekt. Moskva: MGU, 43 s. [Belikov, V. I. (1997) Reliability of Soviet Ethnodemographic Data. Minority Languages of Eurasia: Sociolinguistic Aspect. Moscow: Moscow State University, 43 p.] (in Russian)
- Bodauhan, Q., Sadvaqasova, A. (2020) Qazaqstanda ishki koshi-qon urdisin ujlestiru maseleleri. «Sejfullin oqlary – 16: Zhanga formacijadagy zhastar – gylimi qazaqstannыng bolashagy» attы halyqaralyq gylimi-teorijalyq konferencijasynыng materialdary. T.I, Ch.2 B. 140-144. [Bodaukhan, K., & Sadvakasova, A. (2020) Issues of Coordinating Internal Migration in Kazakhstan. Materials of the International Scientific and Theoretical Conference “Seifullin Readings – 16: Youth of the New Formation – the Scientific Future of Kazakhstan”. Vol. I. Part 2. P. 140-144.] (in Kazakh)
- Drobizheva, L., Gettemjuller, R., Kelleher, K. (1998) Jetnicheskij konflikt v postsovetskom mire: tematicheskie issledovaniya i analiz. Moskva. 365 s. [Drobizheva, L., Gettemuller, R., & Kelleher, K. (1998) Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Thematic Research and Analysis. Moscow. 365 p.] (in Russian)
- Fazylzhanova, A.M. (2020) Qazaq zhazuyn zhanggyrtudyng aleumettik tiltanymdyq negizderi (tildik zhagdajatz zhane tauekelderdi basqaru). Almaty: El-shezhire, 220 b. [Fazylzhanova, A.M. (2020) Sociolinguistic Foundations for the Modernization of the Kazakh Script (Language Situation and Risk Management). Almaty: El-Shezhire, 220 p.] (in Kazakh)
- Földes, C. Zur Begrifflichkeit von “Sprachenkontakt” und “Sprachenmischung”. Lasatowicz, Maria Katarzyna/Joachimsthaler, Jürgen (Hrsg.) (1999) Assimilation – Abgrenzung Austausch. Interkulturalität in Sprache und Literatur. Frankfurt a.M., Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Wien: Lang. Oppelner Beiträge zur Germanistik, Bd. 1. (in German)
- Golod v kazahskoj stepi: (Pis'ma trevogi i boli) (1991). Sost.: Abdirajymov S., Buhonova, I.N., Gribanova, E.M. i dr.

- Alma-Ata: Qazaq universiteti, 208 s. [Hunger in the Kazakh Steppe: (Letters of Anxiety and Pain) (1991). Compiled by: Abdirayimov S., Bukhonova, I.N., Gribanova, E.M., et al. Almaty: Kazakh University, 208 p.] (in Russian)
- Kobenko, Ju.V. (2010) Teorija jekzoglossii. Nacional'nyj issledovatel'skij Tomskij politehnicheskij universitet. Tomsk: Izd-vo Tomskogo politehnicheskogo universiteta, 135 s. [Kobenko, Yu.V. (2010) Theory of Exoglossy. National Research Tomsk Polytechnic University. Tomsk: Publishing House of Tomsk Polytechnic University, 135 p.] (in Russian)
- Kozina, V.V. (2007) Demograficheskaja istorija Kazahstana (konec H1H – nach. HH1 vv.): ucheb.pos. Karaganda: Izd-vo KarGU. [Kozina, V.V. (2007) Demographic History of Kazakhstan (late 19th – early 21st centuries). Karaganda: Publishing House of Karaganda State University.] (in Russian)
- Mechkovskaja, N.B. (2001) Obshhee jazykoznanie: Strukturnaja i social'naja tipologija jazykov: uchebnoe posobie dlja studentov filologicheskix i lingvisticheskix special'nostej. 2-e izd. Moskva: Flinta: Nauka, 312 s. [Mechkovskaja, N.B. (2001) General Linguistics: Structural and Social Typology of Languages: A Textbook for Students of Philology and Linguistics. 2nd ed. Moscow: FLINTA: Nauka, 312 p.] (in Russian)
- Naselenie SSSR: Po dannym Vsesojuznoj perepisi naselenija 1979 goda (1980). Moskva: Politizdat, 31 s. [Population of the USSR: Based on the All-Union Population Census of 1979 (1980). Moscow: Politizdat, 31 p.] (in Russian)
- Nasil'stvennaja kollektivizacija i golod v Kazahstane v 1931-33 gg. Sbornik dokumentov i materialov. Almaty: «Fond HH1 vek. Sost.: Aldazhumanov K.S., Kairgaliev M.K., Osipov V.P., Romanov Ju.I.; Redkol.: Kozybaev M.K. (gl. red.) i dr.; AN Resp. Kazahstan. In-t istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova, Arh. Prezidenta Resp. Kazahstan, Centr. gos. arh. Resp. Kazahstan. Almaty, 1998. 263 s. [Forced Collectivization and Hunger in Kazakhstan in 1931-33. Collection of Documents and Materials. Almaty: "21st Century Fund". Compiled by: K. S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliyev, V.P. Osipov, Yu.I. Romanov; Editorial Board: M.K. Kozybayev (Editor-in-Chief) et al.; Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov, Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 1998. 263 p.] (in Russian)
- Qazaqstan Respublikasyndagy ulttyq quramy, dini nanymy zhane tilderdi menggerui (2023) / qazaq zhane orys tilderinde / 541 bet. (jelektrondy resurs) URL:<https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrb19/Nacional'nyj%20sostav,%20veroispovedanie%20i%20vladenie%20jazykami%20v%20RK.pdf> [National Composition, Religious Beliefs, and Language Proficiency in the Republic of Kazakhstan (2023) / In Kazakh and Russian languages. 541 p. URL:<https://stat.gov.kz/upload/iblock/107/5zkn34tqn5atonvbhoob28p7ebnrb19/Nacional'nyj%20sostav,%20veroispovedanie%20i%20vladenie%20jazykami%20v%20RK.pdf>] (in Kazakh)
- Rossija i sovremennyy mir (1999). Vypusk 1. INION RAN. 133 s. [Russia and the Modern World (1999). Issue 1. INION RAS. 133 p.] (in Russian)
- Shvejcer, A.D., Nikol'skij, L.B. (1978) Vvedenie v sociolingvistiku. Moskva: Vysshaja shkola, 216 s. [Schweitzer, A.D., & Nikolsky, L.B. (1978) Introduction to Sociolinguistics. Moscow: Higher School, 216 p.] (in Russian)
- Slovar' sociolingvisticheskix terminov (2002) / Sulejmenova Je.D., Shajmerdenova N.Zh.; Kazah. nac. un-t im. Al'-Farabi. Almaty: Qazaq universiteti. 168 s. ISBN 9965-12-165-6 [Dictionary of Sociolinguistic Terms (2002) / Edited by E.D. Suleimenova, N.Zh. Shaimerdenova; Kazakh National University named after Al-Farabi. Almaty: Kazakh University. 168 p. ISBN 9965-12-165-6] (in Russian)
- Slovar' sociolingvisticheskix terminov (2006). Moskva: Institut jazykoznanija RAN, 312 s. [Dictionary of Sociolinguistic Terms (2006). Moscow: Institute of Linguistics RAS, 312 p.] (in Russian)
- Smajylov A.A. (2010) 2009 Zhylgy Qazaqstan Respublikasy halyq sanagy. Qysqasha qorytyndylar. Statistikalyq zhinaq. Astana. 110 b. [Smajylov, A.A. (2010) The 2009 Population Census of the Republic of Kazakhstan. Summary Results. Statistical Collection. Astana. 110 p.] (in Kazakh)
- Sulejmenova, Je.D. (2009) Ocherk jazykovoju politiki i jazykovoju situacii v Kazahstane. Russian Language Journal. Vol. 59 Issue 1. S. 21-36. [Suleimenova, E.D. (2009) Essay on Language Policy and Language Situation in Kazakhstan. Russian Language Journal. Vol. 59, Issue 1. P. 21-36.] (in Russian)
- Sulejmenova, Je.D., Akanova, D.H., Ajmagambetova, M.M. (2021) Biz birgemiz, ili Eshhe raz o diversifikacii russkogo jazyka v Kazahstane. Vestnik RUDN. Serija: Teorija jazyka. Semiotika. Semantika. Tom.12. No.1. [Suleimenova, E.D., Akanova, D.K., & Aimagambetova, M.M. (2021) "Biz birgemiz" or Another Look at the Diversification of the Russian Language in Kazakhstan. Bulletin of the RUDN University. Series: Language Theory. Semiotics. Semantics. Vol. 12. No.1.] (in Russian)
- Sulejmenova, Je.D. (2016) Vybor jazyka i korreljacii jazykovoju transmissii: monografija / Almaty: Qazaq universiteti. 184 s. [Suleimenova, E.D. (2016) Language Choice and Correlations of Language Transmission: A Monograph. Almaty: Kazakh University. 184 p.] (in Russian)
- Sulejmenova, Je.D. (2018) Jazyk kak resurs mjagkoj sily: monografija / Kazahskij nac. un-t im. Al'-Farabi. 2-e izd., dop.. Almaty: Qazaq universiteti, S. 109-115. [Suleimenova, E.D. (2018) Language as a Resource of Soft Power: A Monograph / Kazakh National University named after Al-Farabi. 2nd ed., supplemented. Almaty: Kazakh University, P. 109-115.] (in Russian)
- Temirova, D.M. (2010) Dinamika izmenenija jazykovoju situacii v Respublike Kazahstan. Vestnik KazNU. Serija filologicheskaja, №4-5 (128-129). S. 167-170. [Temirova, D.M. (2010) Dynamics of Changes in the Language Situation in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of KazNU. Philological Series, No. 4-5 (128-129). P. 167-170.] (in Russian)
- Ualiuly, N. (2008) Orys tilining turmany tugel. Ana tili. No. 9. [Ualiuly, N. (2008) All Elements of the Russian Language Are Intact. Ana Tili. No. 9.] (in Kazakh)
- Ulttyq statistika bjurosy Qazaqstan Respublikasy Strategijalyq zhosparlau zhane reformalar agenttigi. 2021 zhylgy ulttyq halyq sanagynyng qorytyndylary (jelektrondy resurs) <https://stat.gov.kz/nacional/2021/> [Bureau of National Statistics

of the Republic of Kazakhstan Strategic Planning and Reforms Agency. Results of the 2021 National Population Census. URL <https://stat.gov.kz/national/2021/>] (in Kazakh)

Zhiromskaja, V.B. (1991) Vsesojuznaja perepis' naselenija 1937 g.: Kratkie itogi. Moskva: Institut istorii SSSR AN SSSR, 239 s. [Zhiromskaya, V.B. (1991) All-Union Population Census of 1937: Brief Results. Moscow: Institute of History of the USSR, Academy of Sciences of the USSR, 239 p.] (in Russian)

Zhyl sajyn auyldan qalaga 200 myng qazaqstandyq koshedi – UJeM (2023). Halyq Uni jelektrondy portaly (jelektrondy resurs) <https://halyq-uni.kz/news/15581-zhyl-saiyn-auyldan-kalaga-200-myn-kazakstandyk-koshedi-uem/> [Every Year, 200 Thousand Kazakhstanis Move from Villages to Cities – NEA (2023). Halyq Uni Electronic Portal. URL <https://halyq-uni.kz/news/15581-zhyl-saiyn-auyldan-kalaga-200-myn-kazakstandyk-koshedi-uem/>] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 24.10.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Фазылжанова А., Пиязбаева А., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

**Алмас Жауынбайұлы Үдербаев^{1*}, Рауза Мүтәліпқызы Ускенбаева²,
Негизбек Шабданалиев³**¹автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-1787-8624 E-mail: a.uderbayev@satbayev.university²философия докторы (PhD), Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university³философия докторы (PhD), Қырғыз-түрік Манас университеті, Қырғызстан, Бішкек қ.
ORCID: 0009-0000-7460-5043 E-mail: negizbek.sabdanaliyev@manas.edu.kg**ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МҰНАЙ ӨНДЕУ ЖӘНЕ МҰНАЙ-ГАЗ ХИМИЯСЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ
МЕТАФОРАЛЫҚ ЖОЛМЕН ЖАСАЛУЫ**

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі техникалық терминдердің жасалуы әртүрлі жолмен жүзеге асады. Көбінесе, терминологияны тілдің барлық лексикалық жүйесімен байланыстыратын терминжасамның морфологиялық, лексика-семантикалық тәсілдері қолданылады. Соңғы жылдары жалпыға ортақ сөздердің терминдену процесі және жаңа салалық терминдердің метафоралық жолмен жасалуын зерттеу кеңінен өріс алып келеді. Мақала авторларының мақсаты – мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салалары терминдерінің метафоралану жолын зерттеу және оларды тақырыптық модельдер бойынша топтастырып, жіктеу. Қазақ тіліндегі мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салалары бойынша жарық көрген терминологиялық сөздіктердегі лексикалық бірліктерді зерделеу барысында біраз терминдердің мағыналық жағынан адамға, оның ортасы, әрекеті, киім-кешек, тұрмыстық заттар мен құрал-жабдық, жан-жануар, құстар, олардың түрі мен әрекетіне ұқсату жолымен метафораланатыны айқындалды. Әлемдік және отандық термин түзу тәжірибесін басшылыққа алу, мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салалары сөздіктерін талдау және зерттеу арқылы осы сала терминдерінің метафоралану тәсілімен жасалуы сөздердің мағынасының нақтылы бір заттың немесе жабдықтың сыртқы түрінің немесе атқаратын қызметінің белгілеріне мағыналық жағынан ұқсастықтарына қарай терминденуі негізінде жүзеге асатыны анықталды. Ұсынып отырған мақалада талданып отырған сөздіктен «Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам» моделі бойынша топтастырып алған қазақ тілі терминдерінің тілдік-құрылымдық қыры жіктелді. Сөздіктегі адам және оның өміріне, іс-әрекетіне, қызметіне, қатынасына және тағы басқа ұқсату жолымен түзілген терминологиялық бірліктердің жасалу жолын талдау нәтижесі, олардың сандық және пайыздық көрсеткіштері диаграммалар арқылы көрсетілді. Сөздік материалдарын талдау барысында жалпы салалық, соның ішінде, мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы саласы терминдерінің метафоралану жолымен жасалуы терминжасамда өнімді тәсілдердің бірі болып табылатыны анықталды.

Тірек сөздер: мұнай химиясы; мұнай өңдеу терминологиясы; терминдену; метафоралық терминдер; жалпы қолданыстағы сөздер

Қаржыландыру көзі: Мақала «BR 24992920 «Академик Қ.И. Сәтбаевтың ғылыми-мәдени мұраларын зерттеу – қазақстандық ғылыми мектептердің даму бағдары» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Үдербаев А.Ж., Ускенбаева Р.М., Шабданалиев Н. Қазақ тіліндегі мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы терминдерінің метафоралық жолмен жасалуы. *Tiltany*, 2024. №4 (96). 135-146-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-135-146>**Алмас Жауынбаевич Удербаев^{1*}, Рауза Муталиповна Ускенбаева²,
Негизбек Шабданалиев³**^{1*}автор-корреспондент, кандидат филологических наук, Казахский национальный
исследовательский технический университет имени К. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0002-1787-8624 E-mail: a.uderbayev@satbayev.university²доктор философии (PhD), Казахский национальный исследовательский технический
университет имени К. Сатпаева, Казахстан, г. Алматы
ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university³доктор философии (PhD), Кыргызско-турецкий университет Манас, Кыргызстан,
г. Бишкек, ORCID: 0009-0000-7460-5043 E-mail: negizbek.sabdanaliyev@manas.edu.kg

МЕТАФОРИЧЕСКИЙ СПОСОБ СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОВ НЕФТЕПЕРЕРАБОТКИ И НЕФТЕГАЗОХИМИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. Технические термины казахского языка образуются разными способами. В основном используются морфологический, лексико-семантический методы терминологизации, связывающие терминологию со всей лексической системой языка. В последнее время широко исследуются вопросы терминологизации общеупотребительных слов и проблема метафоризации новых отраслевых терминов. Цель авторов данной статьи – изучив и проанализировав метафорический способ образования терминов казахского языка в области нефтегазохимии и нефтепереработки, сгруппировать и классифицировать их по тематическим моделям. В ходе изучения лексических единиц терминологических словарей, изданных в области нефтепереработки и нефтегазохимии на казахском языке, было выявлено, что метафоризация большого количества терминов формируются путем моделирования их семантики и сходства с человеком, его окружением и действиями, одеждой, предметами и оборудования быта, животными, птицами и их действиями. Также на основе исследования опыта мирового и отечественного терминотворчества, путем изучения и анализа словарей нефтеперерабатывающей и нефтегазохимической отраслей, было определено, что метафоризация терминов данных отраслей осуществляется по смысловому сходству значений, понятий слов с конкретными признаками или сходством внешнего вида вещества, или выполняемой функции предмета и оборудования. В представленной статье классифицированы лингвоструктурные аспекты терминов казахского языка анализируемого словаря и сгруппированы по тематической модели «Мир нефтегазохимии и нефтепереработки – Человек». Результаты анализа о способах создания терминологических единиц словаря, образованных по аналогии путем сопоставления с человеком и его жизнью, действий, деятельности и отношений и т.д., их количественные и процентные показатели были продемонстрированы с помощью диаграмм. В ходе анализа словаря было установлено, что метафорический способ создания общеотраслевых терминов, в том числе нефтегазохимии и нефтеперерабатывающей промышленности, является одним из наиболее продуктивных способов терминообразования.

Ключевые слова: нефтехимия; терминология нефтепереработки; терминологизация; метафорические термины; общеупотребительные слова

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования «BR 24992920 «Исследование научно-культурного наследия академика К.И. Сатпаева – путь к развитию научных школ Казахстана».

Для цитирования: Удербасев А.Ж., Ускенбаева Р.М., Шабданалиев Н. Метафорический способ создания терминов нефтепереработки и нефтегазохимии в казахском языке. *Tiltanyum*, 2024. №4 (96). С. 135-146. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-135-146>

Almas Uderbayev^{1*}, Rauza Uskenbayeva², Negizbek Sabdanaliyev³

^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences,

Satbayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty,

ORCID: 0000-0002-1787-8624 E-mail: a.uderbayev@satbayev.university

²Doctor of Philosophy (PhD), Satbayev Kazakh National Research Technical University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-0401-611X E-mail: r.uskenbayeva@satbayev.university

³Doctor of Philosophy (PhD), Kyrgyz-Turkish Manas University, Kyrgyzstan, Bishkek

ORCID: 0009-0000-7460-5043 E-mail: negizbek.sabdanaliyev@manas.edu.kg

METAPHORICAL WAY OF CREATING TERMS OF OIL REFINING AND PETROGAS CHEMISTRY IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract. Technical terms of the Kazakh language are formed in different ways. Morphological, lexico-semantic methods of termination are mainly used, linking terminology with the entire lexical system of the language. Recently, the issues of the termination of common words and the problem of the metaphorization of new industry terms have been widely studied. The purpose of the authors of this article is to study and analyze the metaphorical way of forming Kazakh language terms in the field of petrochemistry and oil refining, to group and classify them by thematic models. During the study of lexical units of terminological dictionaries published in the field of oil refining and petrochemistry in the Kazakh language, it was revealed that the metaphorization of a large number of terms is formed by modeling their semantics and similarity with a person, his environment and actions, clothing, household items and equipment, animals, birds and their actions. Also, based on the study of the experience of world and domestic terminology, through the study and analysis of dictionaries of the oil refining and petrochemical industries, it was determined that the metaphorization of the terms of these industries is carried out by semantic similarity of meanings, concepts of words with specific features or similarity of the appearance of the substance, or the function of the object and equipment. The presented article classifies the linguistic and structural aspects of the terms of the Kazakh language of the analyzed dictionary and is grouped by the thematic model "The world of petrochemistry and oil refining – Man". The results of the analysis on the ways to create terminological dictionary units formed by analogy by comparing them with a person and his life, actions, activities and relationships, etc., their quantitative

and percentage indicators were shown using diagrams. During the analysis of the dictionary, it was found that the metaphorical way of creating industry-wide terms, including petrochemistry and the oil refining industry, is one of the most productive ways of terminology formation.

Keywords: petrochemistry; terminology of oil refining; terminologization; metaphorical terms; common words

Source of financing: «BR 24992920 «Research of the scientific and cultural heritage of academician K.I. Satpayev – the way to the development of scientific schools in Kazakhstan».

For citation: Uderbayev, A., Uskenbayeva, R., Sabdanaliyev, N. Metaphorical Way of Creating Terms of Oil Refining and Petrogas Chemistry in the Kazakh Language. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 135-146. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-135-146>

Кіріспе

Бүгінгі таңда техникалық сала мамандарының бірнеше тілді еркін меңгеруі – олардың кәсіби білімінің маңызды көрсеткіші, кәсіби және әлеуметтік мансабының маңызды факторларының бірі болып табылады. Сонымен қатар соңғы кезде қазақ тілін, қазақ тілінің салалық тілін меңгеруге ниеттеніп, үйреніп жүрген шетелдік азаматтар, еліміздегі ғылым саласында жүрген шетелдік мамандар да баршылық. Олай болса, тілдік қарым-қатынас жасайтын мамандар арасында ақпарат алмасу күннен-күнге ұлғая бастауына байланысты тілдік қатынастың теориясы мен тәжірибесін зерделеу, екітілді және көптілді аударма, терминологиялық сөздіктерді түзудің маңызы артып келеді. Ғылыми коммуникация, білім беру және әлемде ғылыми білімді одан әрі дамыту бағытында кәсіби терминдер арқылы студенттердің қатысымдық құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін де терминологиялық көптілді сөздіктерді түзу теориясы мен практикасын жетілдіру үлкен маңызға ие.

Техникалық салада мемлекеттік тілде ақпарат алмасудың күннен-күнге артуы бұрын қалыптасқан және жаңадан қолданысқа енген ұғымдар мен терминдері даму үстіндегі мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминдерін жүйелі зерттеу қажеттігін тудырып отыр. Аталған салалардың терминдерін саралап зерделеу және бір жүйеге келтіру терминжасамның өзекті мәселесінің бірі екені сөзсіз. Терминология саласындағы кейінгі зерттеулерге қарағанда жалпы ғылымның барлық дерлік саласындағы терминдік жүйелерде метафоралық терминологияның көлемі зор екенін байқалады. Ғылыми метафора ұғымының өзі тіл біліміне XX ғасырдың соңында қолданысқа енгені белгілі. Қазір түрлі ғылыми пәндерде метафоралық терминологияның көптеп орын алуы кез келген ғылым саласының белгілі бір этномәдени формация аясында дамып, оның тілінің қалыптасуы ұлттық тілмен тығыз байланыста болатындығымен түсіндіріледі. Бір жағынан, дүниенің ғылыми бейнесі – жалпы адамдардың танымдық қызметінің нәтижелерін көрсететін шексіз құрылым. Бірақ, екінші жағынан, ол нақтылы ұлттық тілдегі әлемнің ұлттық бейнесінің концептуалды нұсқасын білдіреді және сонымен бірге этникалық айырмашылықтарды теңестіруге ұмтылғанымен, белгілі бір ұлттық менталитетке тән дүниетанымның ерекшеліктерін көрсетпеуі мүмкін емес.

Материал және әдістер

Зерттеу материалына мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу, тасымалдау, құбырөткізгіштерді салу және пайдалану, мұнай-газ химиясы өнеркәсібі, мұнай-газ геологиясы, мұнай-газ ұңғымаларын бұрғылау, мұнай және газ кенорындарын барлау және пайдалану т.б. салаларды қамтитын 78 000-дай термин, терминдік тіркес пен терминдік қолданыстан тұратын «Мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салаларының қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігінің» (бұдан әрі «Сөздік») терминдері негіз болды (Алматы, 2024) және анықтамалық ретінде «Қазақ сөздігі» (Алматы, 2013), «Салалық терминдердің түсіндірме сөздігі» (Алматы, 2014), мұнай-газ өндірісіне қатысты терминологиялық сөздіктер (Алматы, 2011, 2015), осы салалардағы құжаттар, өндірістік және кәсіптік құжаттамалар (Нұр-Сұлтан, 2020), техникалық оқулықтар мен оқу құралдары алынды.

Терминологиялық материалды зерделеу кезінде сипаттамалық, құрылымдық-семантикалық әдістер, салыстырмалы әдіс, контекстуалды талдау, жіктеу, статистикалық (қарастырылып отырған терминологиядағы лексикалық бірліктердің санын анықтау үшін) және сөздіктен терминдерді іріктеу, салааралық салыстыру әдістері қолданылды. Кейбіріне нақтырақ тоқталсақ, терминологияны зерделеуде қазақ, орыс, ағылшын тілдеріндегі терминдердің (Мәскеу, 2006) арасындағы айырмашылықтарды салыстырып, баламаларын табу үшін салыстырмалы әдіс жиі

қолданылды. Бұл әдіс қазақ тіліндегі баламаларды анықтауға және терминдердің халықаралық стандарттармен үйлесімділігін қамтамасыз етуге көмектеседі. Терминдердің нақты контексте қалай қолданылатынын көрсету үшін контекстуалды талдау әдісі терминнің мағынасының өзгеруін немесе тарылуын бақылауға, оны нақты салада дұрыс қолдануды анықтауға мүмкіндік береді. Мұнай-газ саласына тән терминдер мен ұғымдардың нақты мағынасы мен қолданылуын зерттеу үшін терминологиялық талдау әдісі жүргізілді. Бұл әдіс арқылы терминдердің дәлдігі мен түсініктілігін қамтамасыз етуге болады. Сондай-ақ мұнай-газ химиясы саласындағы терминологияны басқа салалардың терминологиясымен (Алматы, 2010) салыстыру үшін салааралық салыстыру әдісі жиі қолданылғанын атап өтеміз. Себебі бұл әдіс мұнай-газ терминдерінің өзара байланысын және басқа сала терминдеріне ұқсастықтарын анықтауға көмектеседі.

Әдебиетке шолу

Академик Қ.И. Сәтбаевтың Қазақстанның мұнай-газ қорын іздеуге, табуға, игеруге қосқан баға жетпес ғылыми әрі практика жүзіндегі еңбегі орасан зор (Сәтбаев, 2024). Содан бері мұнай-газ өндіру және мұнай-газ химиясы салалары қалыптасып, дамып, Қазақстан экономикасының дамуына елеулі үлес қосып отыр. Мұнай-газ өндірісінің әртүрлі салаларының терминологиялық сөздіктерін дайындау жұмысына 1990 жылдардан бері ғана көңіл бөлініп келеді. 2000 ж. бері бұл салалар бойынша бірқатар сөздіктер жарық көрді: Нұрсұлтанов Ә.М., Маташев М.М. Мұнай және газ өнеркәсібінің орысша-қазақша терминдер сөздігі (Алматы, 2000), Сұлтанғали Қ., Мырзағалиев А., Мұңат Г. Мұнай өндеуде жиі қолданылатын терминдер мен сөз тіркестерінің орысша-қазақша сөздігі (2003), Арыстанбаев М.Ғ., Бахитова З. Мұнай-газ терминдерінің орысша-қазақша сөздігі (2006), Арыстанбаев М. Мұнай-газ терминдерінің орысша-қазақша сөздігі (2011), Махамбет А.Қ. Мұнай мен газ бойынша қазақша-орысша-ағылшынша сөздік (2015) және т.б. Көрсетілген сөздіктердің әрқайсысының мұнай-газ саласына қатысты арнаулы сала тілінің қазақ тілінде дамуына, салалық терминологиялық жүйе қалыптастыруға өзіндік үлес қосатындығы сөзсіз. Осы сөздіктердің материалдары негізінде мұнай және газ кенорындарын игеру мен пайдалану саласының терминдерін арнайы зерттеген А.Әбділмановтың зерттеуі бар. Онда автор терминжасамның тәсілдеріне шолу жасай келе, кенорындарын игеру және пайдалану саласы терминдерінің жасалымында морфологиялық тәсіл кеңінен қолданылатынын атап өтеді, метафоралық жолмен жасалуға қатысты жалпыхалыққа түсінікті тұрақты лексикалық мағынасы бар сөздер, вербалды образдар арқылы терминдік мағына туғызуға талпынады деп келтіреді (Әбділманов, 2009: 209). Ал ғалым Қ. Айдарбек өз еңбегінде бұл образдылықты ассоциативтік метафора деп атап, ассоциативтік метафора әрқашан да терминологиялық лексика жасалымының өнімді тәсілдерінің бірі деп есептейді (Айдарбек, 2010: 59). Соңғы жылдары әртүрлі салалар бойынша қазақ тіліндегі ғылыми терминдердің метафоралық жолмен жасалуына (медицина, компьютерлік технология, мұнай-газ саласы, геология салалары) арналған біраз ғылыми мақалалар жарық көрді. Мысалы, тілші-ғалымдар: Қ.К. Рысбергеннің когнитивтік метафораның лингвотанымдық әлеуеті (Рысберген, 2023), С. Құлмановтың қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер (Құлманов, 2023: 85-94), А.Ж. Үдербаевтың қазақ тіліндегі геология терминдерінің метафоралық жолмен жасалуы (Үдербаев, 2019: 682), С.А. Тлеумбетованың медициналық терминдер материалдары бойынша терминжасаудағы метафоралық номинация (Тлеумбетова, 2019: 28-31), Г.Ш. Акимбекованың қазақ тіліндегі метафоралау әдісі арқылы жасалған компьютер терминдері мәселелеріне арналған мақалаларын (Акимбекова, 2022) атап айтуға болады.

Сөздің мағынасын семантикалық тұрғыдан қайта қарау немесе метафоралану үрдісі қазіргі кезде терминжасамның өнімді тәсілдерінің бірі болып отыр. Бұл өз кезегінде ғалымдардың осы мәселені әр қырынан зерттеуге қызығушылығы күннен-күнге артып отырғанын айқындайды. Дегенмен аталмыш сала терминдерінің метафоралану жолымен жасалу мәселесі әлі толық зерттелген жоқ. Осы мәселе бойынша жарық көріп жатқан әрбір жаңа ізденіс, оны жаңа қырынан қарастыруға бағыттап отырады. Бұл метафораландыру үрдісін қазіргі белсенді дамып келе жатқан танымдық тәсіл тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Ғылыми-кәсіби қатынас саласында, білім беруде және өндіріс орындарында ғылым тілін қолдануды одан әрі дамыту мақсатында болашақ техникалық сала мамандарының кәсіби тілдік құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін қазақ тілінің техникалық терминдерін жүйелеу және техникалық терминдер сөздігін жасаудың маңызы зор. Зерттеу материалы ретінде алынған «Сөздік» осы өзекті мәселенің шешімін табу жолдарының бірі және аталмыш саланың қазақша метафоралық жолмен түзілген терминдерін зерделеп, оның концептуалды үлгілерін анықтау мақсат етілді. Сөздікте анықталған терминологиялық үлгілерді талдау арқылы метафоризацияның өнімділігін айқындауға болады.

«Сөздіктің» қазақша нұсқасындағы 39000-дай термин мен терминологиялық бірліктерді зерделеу барысында адам, оның ортасы, әрекеті, киім-кешек, тұрмыстық заттар мен құрал-жабдық, жан-жануар, құстар, олардың әрекетіне ұқсату жолымен түзілген терминдер көлемі біраз екені анықталды. Дегенмен мақалада тек адам және оның өміріне, іс-әрекетіне, қызметіне ұқсату жолымен түзілген терминологиялық бірліктердің ғана жасалу жолы қарастырылды.

Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу саласындағы ғылыми терминологияда грек, латын, неміс, ағылшын терминдік элементтерін кеңінен пайдалану орыс тілі арқылы тілімізге қолданысқа енгені белгілі. Мысалы, *амфотерлік, авлакоген, флюид, антиклин, аргиллит, рельеф, десульфурация, конденсат, сера, инфильтрация, дроссель* терминдері және т.б., аспаптар, тетіктердің атаулары: *генератор, барограф, барограмма* т.б. Бұл – әлем тілдерінің көбіне тән құбылыс. Басқа түркі тілдерінде де осындай үрдіс болғаны белгілі. Кеңес кезеңінде одақ ішіндегі ұлттардың тіліне орыс тілінен өте көп сөз, олардың ішінде терминдер енген. Түркологиялық зерттеулерде қазақ тілімен бір топ ішінде қаралған қырғыз тіліне де орыс тілінен өте көп термин енгенін К.К. Юдахиннің «Кыргызча-орусча сөздүк (Киргизско-русский словарь)» атты еңбегінен көруге болады. Терминдердің орыс тілі арқылы қырғыз тіліне және сөздігіне кіруі туралы Шакирова М.Р. және З.С. Калыбековалардың мақаласында кең ақпарат беріледі (Шакирова, Калыбекова, 2021: 119-123). ХХІ ғасырдағы татар тілінің екі тілді сөздіктеріне шолу жасап, жаңа ғасырдағы татар қос тілді лексикографиясының негізгі даму тенденцияларын анықтауға арналған зерттеу мақалада да сөздіктердің көп бөлігін татарша-орысша сөздіктер құрайтыны, олардың қатынас құралы ретінде ғана емес, әлеуметтік, мәдени т.т. қызмет атқаратыны жөнінде деректер келтіріледі (Sibgayeva, 2020: 57).

Барлық ғылым саласында ғылыми ұғым қалыптастыруда жалпы қолданыстағы сөздерді пайдалану – оңтайлы тәсілдің бірі. Жалпы қолданыстағы сөздің семантикасы жаңа термин түзуде қолданылған кезде метафоралану жолы жүзеге асады. Тәжірибе көрсеткендей, техника саласы тілінде метафоралану жолымен жасалған терминдер көптеп кездеседі. Мұнда жалпы қолданыстағы сөздің ғылыми салаға өтуі сөздің бастапқы мағынасының өзгеруімен тікелей байланысты болып отыр. Бұл турасында ғалым Ш. Құрманбайұлының «жалпы қолданыстағы сөздердің терминденуіне көп ретте тілде бұрыннан бар ұғым мен терминологиядағы терминделуші ұғымның қандай да бір ұқсастықтары себепкер болып табылады. Осы тұста тілдік таңбаның екі жүйеге де ортақ болуына көп жағдайда терминденуші сөз атау болған әдеби тілде бұрыннан бар ұғымдардың арасында қандай да бір ұқсастықтың (форма, қызмет т.б.) болатынын да ескерген жөн. Ондай ұқсастық болмаған жағдайда, сол терминделуші ұғымға ұлттық тілде бұрыннан бар сөздің атау ретінде таңдалуына ешбір мотивациялық негіз болмаған болар еді. Сөз жалпы лексикалық өрістен терминологиялық өріске өткенде жаңа сапаға көшіп, терминге тән қасиеттерді иеленеді. Жалпы лексикалық өрістегі сөзге тән қасиеттерінен айырылады» (Құрманбайұлы, 2014: 74-75) деген ойын келтіруге болады.

Сонымен, жалпы қолданыстағы сөздің терминденуі оның мағынасын қайта қарау, басқаша қолдану барысында жүзеге асырылады. Атап айтқанда, заттардың немесе құбылыстардың ұқсастығының, кеңістіктегі не уақыттағы шектестігінің, жақындығының әрі олардың қызметтерінің ұқсастығының негізінде жасалады. Соңғы жылдары жаңа ғылыми-техникалық терминдердің жалпы қолданыстағы сөздердің метафоралануы жолымен жасалу тәсілі қарқынды дамып келеді. Салалық техникалық терминдердің, соның ішінде мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминдерінің жалпы қолданыстағы сөздердің метафоралануы арқылы жасалу тәсілі

бірнеше жолмен, яғни сөздердің мағыналық жағынан ұқсастығына қарай, заттың сыртқы түрінің немесе атқаратын қызметінің ұқсастықтарына қарай терминденуі негізінде жүзеге асады. Қазіргі күні техника саласындағы, соның ішінде мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу саласы терминдерінің метафоралану жолымен жасалуы терминжасамда өнімді тәсілдердің бірі болып отыр.

Метафоралық терминжасамның материалы адамның жақын ортасынан ең белгілі ұғымдарды білдіретін лексикалық бірліктер болып табылады, бұл лингвистика ғылымының қазіргі даму бағыты антропоцентризм принципі тұрғысынан түсіндіріледі.

Зерттеу материалы ретінде алынған Сөздік мазмұны метафоралық тасымалдау көзі болған сөздердің бірнеше лексикалық-семантикалық топтарын бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Оның ішінде, мақалада метафораның негізгі топтарының бірі – антропоморфтар алынып қарастырылатын болады.

Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу мәтіндерін зерделеу барысында байқағанымыз, мәнмәтінде антропоморфтық метафоралардың өзегі ретінде, көбінесе, адамның анатомиялық құрылымы алынған. Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу саласы терминдерінің метафоралану жолымен түзілуі заттар мен құбылыстардың сыртқы ұқсастықтарына, сонымен қатар олардың қызметінің ұқсастықтарына негізделеді. Жоғарыда атап өткендей, аталмыш модель бойынша метафоралану жолымен жасалып, қолданысқа енген терминдердің баламасы адамның айналасына, оның өзіне және отбасына, өзара қарым-қатынасына ұқсатып алынған. Сондықтан мақаламызда қазақ тіліндегі мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминдерінің метафоралық жолмен, оның ішінде мәнмәтіннің мазмұндық қырынан тек *«Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам»* моделі бойынша топтастырып алынған терминдердің тілдік-құрылымдық қырынан жіктелуіне тоқталмақпыз.

«Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам» метафоралық моделі деп топтастырған терминдер жүйесі ішінара «Адам өмірі», «Адамның дене мүшелері», «Адам ағзасы және ауыз қуыс мүшелері», «Адамның хал-ахуалы», «Адамның жай-күйі», «Адамның әрекеті», «Адам және әлеуметтік өмір», «Адам, туыстық қатынас, коммуникация» және т.б. сияқты кіші модель түрлеріне жіктелінді. Сөздік мазмұны бойынша анықталған мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу нысандарының (*мұнай-газ кен орындары, мұнай құбырлары, жер бедерінің құрылымдық нысандары, химиялық қосылыстар, минералдар, кристалдар, әртүрлі текті таужыныстар, кендер, мұнай өңдеу жабдықтары мен құралдары және т.б.*) атауларында адамның болмысына, өміріне, дене мүшелеріне, әрекеті мен қызметіне, қатынасына және т.б. ұқсату жолымен түзілген 890 антропоморфтық метафоралық терминнің сандық және пайыздық көрсеткіші төмендегі диаграммада көрсетілді (Диаграмма 1).

Енді жалпы модельден ішінара бөлінген кіші модельдерге келетін болсақ, «Адам өмірі» кіші моделіне белгілі бір жай күйі, адам бейнесі, жасы, өмір кезеңдері, даму және дүниеден өту сияқты құбылыстарға тән ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 32. Мысалы, *қабат жасы; мұнайдың геохимиялық жасы; газдың жасы; гелий бойынша жас; мұнайдың геохимиялық жасы; ұңғыманың орташа өмір кезеңі; полимердің мономер буыны; жас микромұнай; жас шөгінділер; жасы бірдей шөгінділер; бедер жасы; «өлі» мұнай; мұнайдың жоғалуы (өлу, жойылу сатысы); өлі зәкір астындағы шұңқыр; көмілген антиклин; жердің жасы (адам бейнесі ретінде); жаралу бағыты; таль арқанының өлі шеті; көмілген бел; жетілген риф және т.б.*

Кіші модельдер (К.м.): ¹«Адам өмірі», ²«Адамның дене мүшелері», ³«Адам ағзасы», ⁴«Адамның хал-ахуалы», ⁵«Адамның жай-күйі», ⁶«Адамның іс-әрекеті», ⁷«Адам және әлеуметтік өмір», ⁸«Адам, туыстық қатынас, коммуникация».

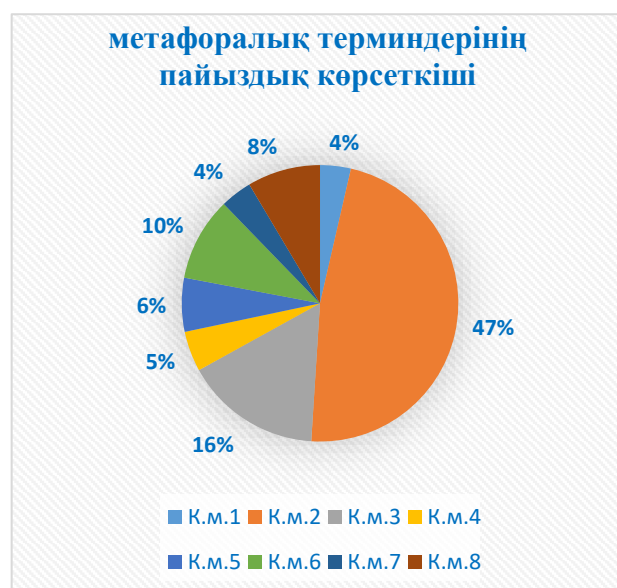

Диаграмма 1 – «Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам» моделі:

метафоралық терминдердің сандық және пайыздық көрсеткіші

Диаграмма 1 – Модель «Нефтегазохимия и нефтепереработка – Человек»:

количественное определение и процент метафорических терминов

Diagram 1 – Model “Petroleum chemistry and oil refining – Human”:

quantitative definition and percentage of metaphorical terms

«Адамның дене мүшелері» кіші моделіне адамның сыртқы келбеті, бітімі, бейнесі, дене мүшелеріне ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 422, оның ішінде, дене – 19, бас – 37, бет – 64, кескін – 15, аяқ – 9, бел – 7, қабырға – 6, табан – 153, жота – 4, қол – 5, көз – 25, мойын – 10, саусақ – 59, жұдырықша – 6, құлақ – 6, ауыз – 7, қолтық – 2, тізе – 2.

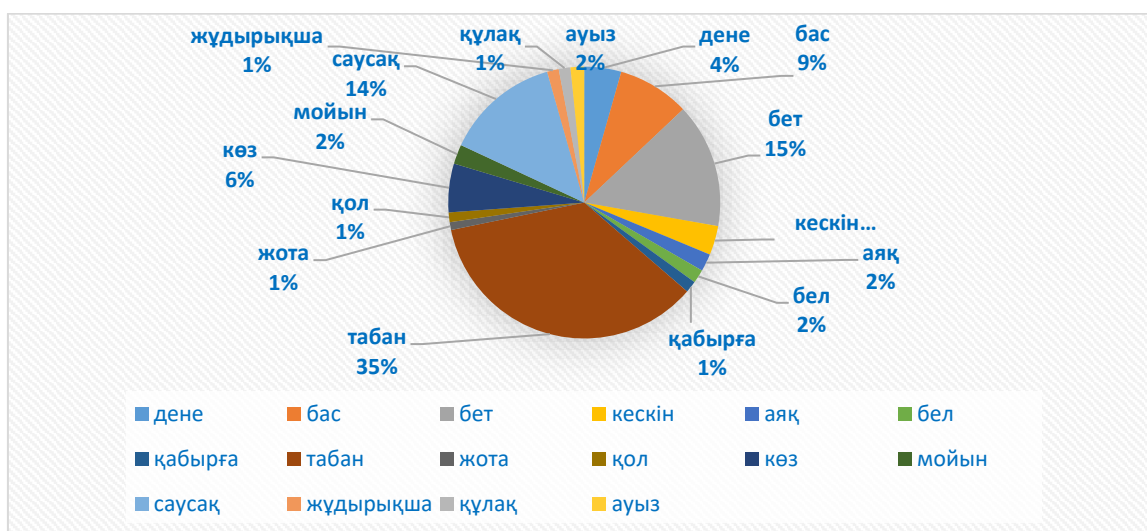

Диаграмма 2 – «Адамның дене мүшелері» кіші моделі метафоралық терминдерінің пайыздық көрсеткіші

Диаграмма 2 – Процент метафорических терминов подмодели «Части тела человека»

Diagram 2 – Percentage of metaphorical terms in the submodel “Human body parts”

Мысалы, макрокеуек дене; қуыс денелі сүзгі; мұнараның басы; қабаттың басы; ұңғы беті; үйкеліс беті; ұңғыма кескіні; түп кескіні; мұнараның артқы аяғы; телескоп аяқ; тектоникалық бел; газ бел; құбыр қабырғасы; ұңғыма қабырғасы; конус табанды резервуар; ішкі құбыр

табаны; антиклин жота; көшіргіш қол; энергия көзі; көмірсутектер көзі; ротор мойыны; ұршық мойыны; саусақты муфта; итарқа саусағы; жұдырықша білік; жұдырықшалы диск; қосқұлақты болт; ілмек аузы; мұнайлы қолтық; қолтық жаға; ендік тізесі және т.б.

Сөздікте адамның дене мүшелеріне, оның ішінде, табан, бет, саусақ, басқа ұқсату жолымен түзілген терминдердің саны көп екені анықталды. «Адамның дене мүшелері» кіші моделі бойынша метафоралық терминдер саны көлемі жағынан көп болғандықтан, диаграммамен жоғарыдағыдай пайыздық көрсеткішін ұсынуды жөн көрдік (Диаграмма 2).

Метафоралық терминдер саны көлемі жағынан көп кездесетін келесі кіші модель – «Адам ағзасы және ауыз қуыс мүшелері». Бұл кіші модельге адамның ішкі құрылысына ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 142, оның ішінде: тіс – 39, жақ – 4, ми – 5, өзек – 12, көмей – 7, өңеш – 3, қаңқа – 7, қойнау – 15, ішек – 9, буын – 22, тіл – 8, жад – 5. Мысалы, шарқашаудың қысқа тістері; тістегершік тістері; кілттің жағы; қыспалы жақ; жердің миы; жердің өзегі; жанартау көмейі, өңеші; бедер қаңқасы; таужыныс қаңқасы; жер қойнауы; ішекті диірмен; мономер буын; код тілі; қабат суының тілі; цикл жады; жердің жады және т.б. Олардың да пайыздық көрсеткіші диаграммамен ұсынылды:

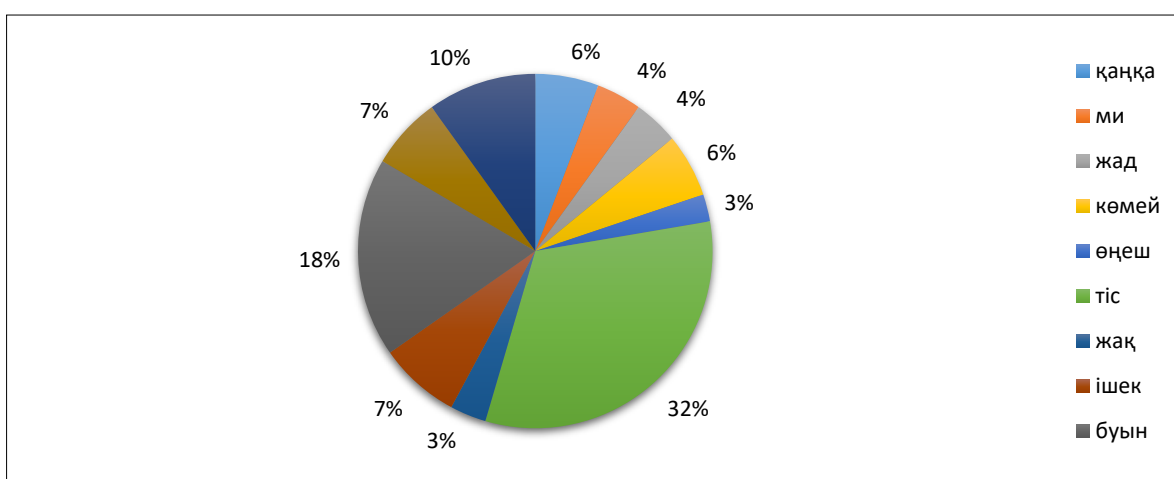

Диаграмма 3 – «Адам ағзасы және ауыз қуыс мүшелері» кіші моделі
метафоралық терминдерінің пайыздық көрсеткіші

Диаграмма 3 – Процент метафорических терминов подмодели
«Тело человека и органы полости рта»

Diagram 3 – Percentage of metaphorical terms in the submodel
“Human body and oral cavity organs”

«Адамның хал-ахуалы» кіші моделіне адам ағзасының қалыпты қызмет етуінен ауытқуы, аурулар және оларды емдеуді ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 42. Мысалы, әлсіз адсорбция; әлсіз қышқыл; жұтаң газ; жұтаң әк; қабаттың жұтаңдануы; сезімтал элемент; қышқылдық қасиеттің әлсіреуі; вакуумның әлсіреуі; абсорбциялық ісіну, күмпия; ректификациялық табақшаның тұншығуы; грунттың ісінуі; кендік ойықтар; бөртпе жер; тектоникалық бұзылыстарды емдеу; беттік шыңдаудан өту; ұңғымалардың термалық қозуы; химиялық бейбелсенді қож; таттанудың асқынуы; қажу деформациясы; таужыныстың қажуы, шынықтыратын науа; коррозиялық қажу және т.б.

«Адамның жай-күйі» кіші моделіне адамның міне-құлқы, физикалық және физиологиялық әсерлеріне ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 56.

Мысалы, мінсіз газ; енжар ерітінді; мұнайдың шөгуі; сарқылған жатын; вентильдің тыныстауы; резервуардың тыныстауы; қопсық шөгінділер; қабаттағы қатты фазаның химиялық шөгуі; тұйық газөткізгіш; ұйқыдағы жанартау; теңіздің толқуы; толқу бастауы; тұмшаланған блок; қанығу эффекті; қоректендіргіш электрод; ылғал жұтқыш; қырылдақты барабан; жұту әдісі; биофациялық өзгеру; секірмелі өзгеру; қысым өрісінің ұйытқуы; магниттік ұйытқу; бүлкілдегіш ұңғыма; жұтқыш ұңғыма; адсорбциялық ісіну; сәулеленуге

сезгіштік және т.б.

«Адамның іс-әрекеті» кіші моделіне адамның социумдағы қызметіне, әрекетіне ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 87. Мысалы, *тұндырғыш алап; тасушы газ; ұңғымаға айдау агрегаты; құбырпісіргіш агрегат; қума толқын; кронблоқтың жүріс шифі; бәсекелес адсорбция; орталықтан тепкіш абсорбер; апаттық қоректендіру аккумуляторы; қоректендіргіш магистраль; құтқарғыш люк; тасымалдау агенттері; пісіру нүктелерінің адымы; шарқашау шетінің адымы; белсенді азот; үрлейтін ауа; ядролардың тебісуі; химиялық әрекет; қозғалтқышты баптау; үйкеліс кезіндегі ұстасу; қоректендіргіш электрод; кезбе толқын; сәуле шығару; қоректендіруші кәбіл; сақтандыру қалпағы; басқарғыш жұдырықша; жүзгіргіш диірмен; жақсартушы реагент; тербелулерді тыныштандырғыш және т.б.*

«Адам және әлеуметтік өмір» кіші моделіне адамның басқа адамға қатынасына ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 33. Мысалы, *сілтілі орта; қышқылды орта; изотоп орта; серік ұңғыма; теңіздегі серік-негіз; кен серіктері; элемент-серіктер; серіктес және т.б.*

«Адам, туыстық қатынас, коммуникация» кіші моделіне адамның топтық, туыстық қатынасына, байланыстарына ұқсату жолымен түзілген терминдер жатады. Барлық саны – 76. Мысалы, *минералдар тобы; метилен тобы; алкил тобы; нитрил тобы; шөгінді қабаттар тобы; ионалмастырғышқа химиялық туыстық; метил радикалына туыстық; протонға туыстық; бөтен газ; хемосорбциялық байланыс; химиялық байланыс; энфдоциклді байланыс; иондық байланыс және т.б.* түрінде түсіндіріледі.

Қазақ тіліндегі мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминдерінің метафоралық жолмен, оның ішінде мәнмәтіннің мазмұндық қырынан «Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам» моделі бойынша топтастырылған терминдердің жасалуынан адамның дене мүшелеріне, сыртқы келбеті, бітім-бейнесіне және адамның ішкі құрылысы, ағзасына ұқсату жолымен түзілген терминдердің саны көлемі жағынан көптігі байқалады. Атап айтқанда, метафоралану жолымен жасалып, қолданысқа енген терминдердің баламасы адамның жеке басы, дене мүшелері, қоршаған ортасы мен қызметі, әрекетіне, оның отбасы және өзара қарым-қатынасына ұқсатып алынған.

Мұнда метафоралық тәсіл, алдымен, нақтылы бір белгілерге, сыртқы түріне, орнына, жағдайына, іс-әрекетке, сондай-ақ сапасына және т.б. адамның өз ортасында белгілі құбылыстар мен заттарды білдіретін лексикаларға негізделген. Сөйтіп, сөздің семантикасы толығымен жаңадан жасалған терминге ауысып, жалпы қолданыстағы сөзден терминдер туып отыр. Метафоралық тасымалдау үшін адам денесі мүшелерінің атауларын қолданатын жоғарыда аталған терминдердің кейбірінің жасалу жолына нақтырақ тоқталатын болсақ, мұнай химиясы және мұнай өңдеу саласы терминологиясының терминжасамында әдеби тілдегі *табан, бет, саусақ, бас, мойын, аяқ* сөздері жиі қолданылған. Мысалы, *конус табанды резервуар, ұңғы беті, итарқа саусағы, мұнараның басы, ротор мойыны, күмбез мұнараның аяқтары, каверномердің өлшеу аяқтары.*

Сөздікте ең жиі кездесетін метафоралық терминнің бірі – *табан*. Табан – адам аяғының төменгі бөлігі және аяқтың төменгі жер басатын бөлігі, тіректің негізі қызметін орындайды. Атап айтқанда, аяқ – дененің тірегі болса, табан – аяқтың негізі. Бұл жағдайда терминнің метафоризациялануы көбінесе қызметі мен төменде орналасу ұқсастығы қырынан жүзеге асады. Жалпы әдеби тілдегі «табан» сөзі және метафоралық түрде қалыптасқан «табан» термині құрылымындағы ортақ мағыналық компоненттердің болуын қарастырайық.

Әдеби тілдегі «табан» сөзі «бір-бірімен буындасып жалғасқан сүйектерден тұратын аяқтың төменгі бөлігі» деген мағынаға ие. «Қазақ сөздігінде» бұл сөздің мағынасындағы семантикалық компоненттер: 1) «аяқтың жерге тиетін, жер басатын бөлігі, негізі»; 2) «аяқкиімнің адам табаны тиіп тұратын бөлігі»; 3) «заттың жерге тиіп тұратын бөлігі» (Алматы, 2013: 1201).

Сөздіктегі мұнай химиясы және мұнай өңдеу терминологиясынан алынған «табан» термині аталмыш салада қолданылатын «жабдықтың астыңғы жерге тиіп тұратын бөлігі» деген мағынаға ие. Термин мағынасындағы семантикалық компоненттері: 1) «жабдықтың бөлігі»; 2) «төменде орналасқан»; 3) «жабдықтың астыңғы жерге тиіп тұратын бөлігі, негізі» болып табылады. Бұдан

әдеби тілдегі «табан» сөзі мен «табан» терминінің семантикалық компоненттері толығымен сәйкес келетіні анықталады: 1) «дене мүшесі бөлігі» = «жабдық бөлігі»; 2) «төменгі» = «төменде орналасқан»; 3) «тірек мүшенің негізі қызметін орындайды» = «тірек негізі қызметін орындайды».

Енді адам денесі жоғарғы бөлігінің атауын айқындайтын «бас» сөзіне келетін болсақ, анықтамалардың компоненттік талдауы жалпы әдеби тілдегі «бас» сөзі және метафоралық түрде қалыптасқан «бас» термині құрылымында ортақ мағыналық компоненттердің болуын анықтауға мүмкіндік береді. Мұнда семантикалық компонент тілдік бірлік құрамындағы қарапайым мағынаны білдіреді. Атап айтқанда, әдеби тілдегі «бас» сөзі келесідей: «адам денесінің кеудеден жоғарғы қозғалмалы бөлігі», «ми мен негізгі қабылдау мүшелері орналасқан дене мүшесі» деген мағынаны береді (Алматы, 2013: 193). Бұл сөздің мағынасындағы семантикалық компоненттер 1) «дене мүшесі», 2) «жоғарғы», 3) «құрамында ми мен негізгі мүшелерді қамтиды» болып табылады.

Сөздіктегі мұнай химиясы және мұнай өңдеу терминологиясынан алынған «бас» термині «жоғарыда орналасқан, негізгі және арнайы қызметті атқаратын жабдықтың бөлігі» деген мағынаға ие. Термин мағынасындағы семантикалық компоненттері 1) «жабдықтың бөлігі», 2) «жоғарыда орналасқан», 3) «негізгі немесе нақты қызметті орындайды» болып табылады. Бұдан әдеби тілдегі «бас» сөзі мен «бас» терминінің семантикалық компоненттері толығымен сәйкес келетіні анықталады: 1) «дене мүшесі» = «жабдық бөлігі», 2) «жоғарғы» = «жоғарыда орналасқан», 3) «негізгі мүше қызметін орындайды» = «негізгі қызметті орындайды».

Адам аяғының жоғарғы бөлігі де аяқтың төменгі бөлігі сияқты көпфункционалы. Аяқтың негізгі қызметі тірек, қозғалтқыш және жүру барысында соққының күшін жұмсарту болып табылады. Осы қызмет түрлеріне негізделген метафоралық тасымалдау жағдайын қарастырайық. Қазақ тілінің мұнай химиясы және мұнай өңдеу терминологиясы жүйесінде әдеби тілдегі «аяқ» сөзі метафоралық қырынан қандай мәнге ие болғанын көрейік. Мысалы, адамның «аяғы» денеге тірек, жүру барысында денеге түсетін күшті жұмсарту қызметін қалай атқарса, *мұнара аяғы* да оны қайта орнату кезінде «мұнара тіреуінің қызметін» немесе «әртүрлі механизмдердің, құрылғылардың әрекеті, қозғалыс кезінде соққының, шайқалудың күшін жұмсарту қызметін» орындайды. Тілде «аяқ» лексемасына бекітілген тірек қызметі осы метафоралық модельде де белсенді түрде қолданылады. Бұл жерде сөздің әдеби тілден метафоралық жолмен терминге ауысуы оның орналасу орны мен қызмет ұқсастығына байланысты жүзеге асқан деп тұжырым жасауға болады. Мұны мұнай химиясы және мұнай өңдеу саласындағы мұнай бұрғылау қондырғысы мұнарасы сияқты күрделі және көлемді инженерлік объектіде аяқ сияқты тірек элементтердің маңызды рөл атқаратындығымен түсіндіруге болады.

Сонымен, сөздердің лексикалық мағыналары мен термин анықтамасының семантикалық мазмұнын ішінара талдау нәтижесінде метафоралық тасымалдау семантикалық компоненттерді біріктіру негізінде жүзеге асады, ал ұқсастық олардың түрі, формасы, орналасуы мен қызметі бойынша жүзеге асатыны анықталды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, тілімізде мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминдерінің метафоралық тасымалдау арқылы жасалуына әртүрлі факторлар, яғни ішкі және сыртқы себептер ықпал етеді. Сөздің семантикалық мағынасының метафоралануы арқылы жалпы қолданыстағы сөздердің мағынасының басқа мағынаға өзгеруінің нәтижесінде жаңа терминдердің туындауы ішкі себептерге жатады. Сөздердің «Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу әлемі – Адам» моделі бойынша метафоралық жолмен басқа мағынаға өзгеруі айналадағы адамның өзі, болмысы, мінез-құлқы, әрекеті, өмірі, қызметі және оны қоршаған шынайы объектілер мен құбылыстардың ұқсастығына негізделеді.

Сонымен, талдау материалымызға сүйене отырып, лексика-семантикалық терминжасам әдісі ретінде метафора қазақ мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу терминологиясы жүйесін толықтырудың қайнар көзі болып табылатындығы анықталды. Метафоралық тасымалдау процесінде арнайы ұғымдарды адаммен және оның өмірінің барлық салаларымен байланысты жалпы қолданылатын ұғымдарға ұқсату үрдісі байқалады, бұл лингвистика ғылымының қазіргі

даму бағыты антропоцентризмнің «Адам – барлық нәрсенің өлшемі» тұжырымын дәлелдейді.

Сөздікті зерделеу барысында антропоморфтық модельмен қатар адамды қоршаған ортадағы тұрмыс-тіршілік заттары, құрал-жабдық, тағам, сонымен қатар жан-жануарлар, аңдар мен құстар, өсімдік моделі бойынша метафоралық жолмен басқа мағынаға өзгеру арқылы түзілген терминдер де кездесетіні анықталды. Атап айтқанда, мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу саласы терминдері сөздердің метафоралануы арқылы жасалуы оның өзін қоршаған әлемдегі құбылыстармен, объектілермен, жалпы тіршілікпен тығыз байланыста басқа да *түрлі модельдер* арқылы, сөздердің мағыналық жағынан ұқсастығына қарай, заттың сыртқы түрінің, оның қызметінің ұқсастығына қарай терминденген. Мұнай-газ химиясы және мұнай өңдеу саласы терминжасамы ғылыми тұрғыда әлі зерделенбегендіктен, бұл мәселелерді алдағы уақытта арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастыру қажет деген тұжырым жасауға болады.

Әдебиеттер

- Айдарбек Қ. Қазақ терминологиялық аталымының ономазиологиялық негіздері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 384 б.
- Акимбекова Г.Ш., Кеңес Б.Е. Қазақ тіліндегі метафоралау әдісі арқылы жасалған компьютер терминдері // Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ Филология сериясы. – №1 (185). – 2022.
- Арыстанбаев М. Мұнай-газ терминдерінің орысша-қазақша сөздігі. – Алматы: Өлке, 2011. – 336 б.
- Әбділманов А. Арнаулы сала тілін қалыптастырудың ғылыми-практикалық негіздері: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2010. – 178 б.
- Булатов А.И. Современный англо-русский и русско-английский словарь по нефти и газу. – Москва: Руссо, 2006. – 752 с.
- Кедринский В. Англо-русский словарь по химии и переработке нефти. – Москва: Русский язык, 1979. – 768 с.
- Қазақ сөздігі. Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
- ҚР ҰС Мұнай өңдеу және мұнай-химия өнеркәсібі (ҚР СТ 3518-2020). – Нұр-Сұлтан, 2020. – 43 б.; ҚР ҰС Мұнай өңдеу процестерінде мұнай және мұнай өнімдерінің шығын нормаларын анықтау әдісі. (ҚР СТ 3519-2020). – Нұр-Сұлтан, 2020. – 56 б.
- Құлманов С.Қ., Рсалиева Н.М., Омарова А.Д., Ескендір Ж.Е. Қазіргі қазақ терминологиясындағы семантикалық үдерістер // Tiltanym. 2023; (3): 85-94.
- Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: Сардар, 2014. – Б. 74-75. ISBN 978-601-7174-41-5.
- Махамбет А.Қ. Мұнай мен газ бойынша қазақша-орысша-ағылшынша сөздік. – Алматы: Асыл сөз, 2015. – 752 б.
- Мұнай өңдеу және мұнай-газ химиясы салаларының қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздігі. – Алматы: Сардар, 2024. – 912 б. ISBN 978-601-323-424-3.
- Рысбергген Қ.Қ. Когнитивтік метафораның лингвотанымдық әлеуеті // Абылай хан атындағы ҚазХКжәнеӨТУ Хабаршысы журналы, «Филология ғылымдары» сериясы. – Том 69. – № 2 (2023).
- Салалық терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2014. 1-31 том.
- Сәтбаев Қ.И. Естеліктер. 11-том. – Алматы: ҚазҰТЗУ, 2024. – 281 б.
- Тусипбеков М.Р., Кусаинов А.К. Русско-казахско-английский политехнический словарь. – Алматы: Rond&A, 2010. – 1 т. – 2 т. – 720 с.
- Үдербаев А.Ж., Абитаева Ұ. Қазақ тіліндегі геология терминдерінің метафоралық жолмен жасалуы. Сәтбаев оқулары-2019. – Алматы: ҚазҰТЗУ, 2019. – Б. 681-685.
- Шакирова М.Р., Калыбекова З.С., Юдахиндин К.К. Кыргызча-орусча сөздүгүнө терминдердин кийирилишиндеги айрым маселелер. Наука. Образование. Техника. – №2, 2021. – Б. 119-123.
- Sibgayeva F.R., Nurmukhametova R.S., Sattarova M.R., Uderbayev A. Development trends of bilingual tatar lexicography of the XXI century. Tendencias de desarrollo de la lexicografía tártara bilingüe del siglo XXI. Utopía y Praxis Latinoamericana. 2020/11/1. V. 25. №10. P. 57-63. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=27964799006>
- Tleumbetova, D.B., Ivanova, S.A., Tugambekova, M.A. Metaphorical nomination in term formation (based on medical terms). Bulletin of Karaganda University. Philology Series. 2019(95). P. 27-31.

References

- Abdilmanov, A. (2010) Arnauly sala tilin qalyptastyрудыng gylmyi-praktikalyq negizderi: filol. gyl. kand. ... dis. Almaty, 178 b. [Abdilmanov, A. (2010) Scientific and practical foundations of the formation of a special industry language: philol. science. kand. ... dis. Almaty, 178 p.] (in Kazakh)
- Ajdarbek, Q. (2010) Qazaq terminologijalyq atalymynyn onomasiologijalyq negizderi. Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 384 b. [Aidarbek, K. (2010) Onomasiological foundations of the Kazakh terminological category. Almaty, 384 p.] (in Kazakh)
- Akimbekova, G.Sh., Kenges, B.E. (2022) Qazaq tilindegi metaforalau adisi arqyly zhasalghan komp'juter terminderi.

- Al-Farabi atyndagy QazUU Filologija serijasy. №1 (185). [Akimbekova, G.Sh., Kenes, B.E. (2022) Computer terms created by the method of metaphorization in the Kazakh language. Philology series of Al-Farabi KazNU. №1 (185).] (in Kazakh)
- Arystanbaev, M. (2011) Munaj-gaz terminderining oryssh-qazaqsha sozdigi. Almaty: Olke, 336 b. [Arystanbayev, M. (2011) Russian-Kazakh Dictionary of oil and gas terms. Almaty: Olke, 336 p.] (in Kazakh)
- Bulatov, A.I. (2006) Sovremennyy anglo-russkiy i russko-anglijskiy slovar' po nefti i gazu. Moskva: Russo, 752 s. [Bulatov, A.I. (2006) Modern Anglo-Russian and Russian-English Dictionary for oil and gas. Moscow: Russo, 752 p.] (in Russian)
- Kedrinskij, V. (1979) Anglo-russkiy slovar' po himii i pererabotke nefti. Moskva: Russkiy jazyk, 768 s. [Kedrinsky, V. (1979) Anglo-Russian Dictionary of Chemistry and Processing of Oil. Moscow: Russian language, 768 p.] (in Russian)
- Mahambet, A.Q. (2015) Munaj men gaz bojnsha qazaqsha-oryssa-agylshynsha sozdik. Almaty: Asyl soz, 752 b. [Makhambet, A.K. (2015) Kazakh-Russian-English Dictionary on oil and gas. Almaty: Asyl Soz, 752 p.] (in Kazakh)
- Munaj ongdeu zhane munaj-gaz himijasy salalarynyng qazaqsha-oryssa, oryssa-qazaqsha terminologijalyq sozdigi (2024) Almaty: Sardar, 912 b. ISBN987-601-323-424-3 [Kazakh-Russian, Russian-Kazakh terminological Dictionary of oil refining and petrochemical industries (2024) Almaty: Sardar, 912 p. ISBN987-601-323-424-3] (in Kazakh)
- Qazaq sozdigi (2013) Almaty: Daur, 1488 b. [Kazakh dictionary (2013) Almaty: Daur, 1488 p.] (in Kazakh)
- QR US Munaj ongdeu zhane munaj-himija onerkasibi (QR ST 3518-2020). Nur-Sultan, 2020. 43 b.; QR US Munaj ongdeu procesterinde munaj zhane munaj onimderining shygyn normalaryn anyqtau adisi (QR ST 3519-2020). Nur-Sultan, 56 b. [Oil refining and petrochemical industry of the National Bank of the Republic of Kazakhstan (St RK 3518-2020). Nur-Sultan, 43 p. Method for determining the consumption rates of oil and oil products in oil refining processes of the National Bank of the Republic of Kazakhstan (ST RK 3519-2020). Nur-Sultan, 56 p.] (in Kazakh)
- Qulmanov, S.Q., Rsalieva, N.M., Omarova, A.D., Eskendir, Zh.E. (2023) Qazirgi qazaq terminologiasyndagy semantikalыq uderister. Tiltany. (3): 85-94. [Kulmanov, S.K., Rsaliyeva, N.M., Omarova, A.D., Yesskendir, Zh.Y. (2023) Semantic processes in modern Kazakh terminology. Tiltany. 2023; (3): 85-94.] (in Kazakh)
- Qurmanbajuly, Sh. (2014) Qazaq terminologiasy: zertteuler, oqulyq, sozdik, bibliografija. Almaty: Sardar, B. 74-75. ISBN 978-601-7174-41-5 [Kurmanbaiuly, Sh. (2014) Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography. Almaty: Sardar, P. 74-75. ISBN 978-601-7174-41-5] (in Kazakh)
- Rysbergen, Q.Q. (2023) Kognitivtik metaforanyng lingvotanymdyq aleueti. Abylai han atyndagy QazKhQzhaneATU Habarshysy zhurnaly. «Filologija gylmdary» serijasy. Tom 69. №2. [Rysbergen, K.K. (2023) Linguistic scientific potential of cognitive metaphor // Journal of the Abylai Khan Kazakh National University and The Bulletin of the University, Series "Philological Sciences". Volume 69 № 2. (in Kazakh)
- Salalyq terminderding tusindirme sozdigi (2014). Almaty, 1-31 tom [Explanatory Dictionary of industry terms (2014) Almaty, Vol. 1-31] (in Kazakh)
- Satbaev, Q.I. (2024) Estelikter. 11-tom. Almaty: QazSRTU, 281 b. [Satbayev K.I. (2024) Memoirs. Volume 11. Almaty: Kazntu, 281 p.] (in Kazakh)
- Shakirova, M.R., Kalybekova, Z.S. (2021) K.K.Yudahindin kyrgyzcha-orusha sozduguno terminderdin kijirilishindegi ajrym maseleler. Nauka. Obrazovanie. Tehnika, №2, B. 119-123. [Shakirova, M.R., Kalybekova, Z.S. (2021) Some issues of introducing terms into the English-Russian dictionary of Yudahin K.K. Science. Education. Techniques. No. 2, P. 119-123] (in Kyrgyz)
- Sibgayeva, F.R., Nurmukhametova, R.S., Sattarova, M.R., Uderbayev, A. (2020) Development trends of bilingual tatar lexicography of the XXI century | Tendencias de desarrollo de la lexicografía tártara bilingüe del siglo XXI. Utopía y Praxis Latinoamericana. 2020/11/1. V. 25. №10. P. 57-63. <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=27964799006> (in English)
- Tleumbetova, D.B., Ivanova, S.A., Tugambekova, M.A. (2019) Metaphorical nomination in term formation (based on medical terms). Bulletin of Karaganda University. Philology Series. (95). P. 27-31 (in English)
- Tusipbekov, M.R., Kusainov, A.K. (2010) Russko-kazahsko-anglijskiy politehnicheskij slovar'. Almaty: Rond&A, 1 t. 2 t. 720 s. [Tusipbekov, M.R., Kussainov, A.K. (2010) Russian-Kazakh-English Polytechnic Dictionary. Almaty: Rond&A, 1 t., 2 t. 720 p.] (in English)
- Uderbaev, A.Zh., Abitaeva, U. (2019) Qazaq tilindegi geologija terminderining metaforalyq zholmen zhasaluy. Satbaev oqulary. Almaty: QazUTU, B. 681-685. [Uderbayev, A.Zh., Abitayeva, U. (2019) Metaphorical formulation of geology terms in the Kazakh language. Satbayev readings. Almaty: KazNTU, P. 681-685.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 28.10.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Үдербаев А.Ж., Ускенбаева Р.М., Шабданалиев Н., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Zhanar Zhumabayeva^{1*}, Aisaule Amanbayeva²^{1*}Corresponding author, Candidate of Philological Sciences,
A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: AAisaule@mail.ru**LINGUISTIC AND CULTURAL SUBCORPUS:
CULTURAL SEMANTICS OF THE RELIGIOUS WORDS**

Abstract. The article discusses the lexical and cultural semantics of religious words. The cultural semantics of religious words is revealed in connection with the knowledge, faith, and national existence of the people and additionally includes information of religious content. The reason is, traditional religious knowledge is the core of our national identity. It is known that the daily life, customs, beliefs and existence of the Kazakh people are connected with the religion of Islam. In this regard, religious words are found in oral and written literature, fairy tales, proverbs and sayings. The article analyzes the religious words found in the works of “Word of the Ancestors”. Descriptive, ethnolinguistic, lexico-semantic methods were used. The lexical and cultural semantic analysis of religious words in the article is of theoretical and practical importance. In particular, it is useful research for creating a Linguistic and Cultural dictionary, replenishing the National Corpus Base, and the work of doctoral and undergraduate students.

Keywords: religious terms; cultural semantics; national identity; “Words of the Ancestors”; National Corpus**Source of financing:** The article was written within the framework of the program-targeted funding project BR18574132 “Development of Cultural-Representative and Advertising Text Corpora”.**For citation:** Zhumabayeva, Zh., Amanbayeva, A. Linguistic and Cultural Subcorpus: Cultural Semantics of the Religious Words. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 147-154.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-147-154>**Жанар Төлендіқызы Жұмабаева^{1*}, Айсауле Жантемірқызы Аманбаева²**^{1*}автор-корреспондент, филология ғылымдарының кандидаты,А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: AAisaule@mail.ru**ЛИНГВОМӘДЕНИ ІШКОРПУС:
ДІНИ СӨЗДЕРДІҢ МӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ**

Аңдатпа. Мақалада діни сөздердің лексикалық және мәдени семантикасы жайлы айтылады. Діни сөздердің мәдени семантикасы халықтың танымымен, сенімімен, ұлттық болмысымен байланысты ашылады және діни мазмұндағы ақпараттар қосымша қамтылады. Себебі дәстүрлі діни таным ұлттық болмысымыздың өзегі болып табылады. Қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі мен болмыс-бітімі ислам дінімен байланысты екені белгілі. Осымен байланысты ауыз және жазба әдебиетте, ертегілерде, мақал-мәтелдерде діни сөздер кездеседі. Мақалада «Бабалар сөзіндегі» діни дастандарда кездесетін діни сөздерге талдау жасалды. Осы ретте сипаттау, этнолингвистикалық, лексика-семантикалық әдістер қолданылды. Мақаладағы діни сөздердің лексикалық және мәдени-семантикалық жағынан талдануының теориялық және практикалық маңызы бар. Мақала нәтижелерін лингвомәдени сөздік жасауда, Ұлттық корпус базасын толықтыруда, докторанттар мен магистранттардың зерттеу жұмысында пайдалануға болады.

Тірек сөздер: діни терминдер; мәдени семантика; ұлттық бірегейлік; “Бабалар сөзі”; Ұлттық корпус**Қаржыландыру көзі:** Мақала BR18574132 «Мәдени-репрезентативті және жарнама мәтіндерінің ішкорпустарын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында әзірленді.**Сілтеме жасау үшін:** Жұмабаева Ж., Аманбаева А. Лингвомәдени ішкорпус: діни сөздердің мәдени семантикасы. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). 147-154-бб. (ағыл. тілінде)DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-147-154>

Жанар Толендиевна Жумабаева¹, Айсауле Жантемировна Аманбаева²

¹* автор-корреспондент, кандидат филологических наук,

Институт языкознания имени А. Байтурсынулы, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-0025-5201 E-mail: Janar_tolendi@mail.ru

² кандидат филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтурсынулы,

Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0003-4278-7457 E-mail: AAisaule@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ПОДКОРПУС: КУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА РЕЛИГИОЗНЫХ СЛОВ

Аннотация. В статье рассматриваются лексическая и культурная семантика религиозных слов. Культурная семантика религиозных слов раскрывается в связи с познанием, верой, национальным бытием народа и включает информацию религиозного содержания, поскольку традиционное религиозное познание является ядром нашей национальной идентичности. Известно, что повседневная жизнь, обычаи, верования и бытие казахского народа связаны с религией ислам. В связи с этим в устной и письменной литературе, сказках, пословицах и поговорках встречаются религиозные слова. В статье представлен анализ религиозных слов, встречающихся в произведении «Бабалар сөзі» (Слово предков). При этом применялись описательные, этнолингвистические, лексико-семантические методы. Теоретическое и практическое значение статьи заключается в лексико-культурном семантическом анализе религиозных слов. В частности, исследование может быть полезно для создания Лингвокультурного словаря, пополнения Национальной корпусной базы, работы докторантов и магистрантов.

Ключевые слова: религиозные термины; культурная семантика; национальная идентичность; «Слово предков»; Национальный корпус

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта программно-целевого финансирования BR18574132 «Лингвокультурный подкорпус: культурная семантика религиозных слов».

Для цитирования: Жумабаева Ж., Аманбаева А. Лингвокультурный подкорпус: культурная семантика религиозных слов. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 147-154 (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-147-154>

Introduction

In the current era of digitalization, scientific information is rapidly evolving and actively being utilized in Kazakh linguistics. One prominent example of this is the connection with the national corpus. The Kazakh National Corpus gathers, stores, and analyzes all texts in the Kazakh language. The National Corpus has compiled an electronic text collection consisting of 40 million word usages in the Kazakh language (<https://qazcorpus.kz/>). At present, the National Corpus includes several sub-corpora, such as the Akhmet Baitursynuly, Oral, Dialectological, Proverbial, Historical, Parallel, Onomastic, Advertising, and Linguo-Cultural corpora. Researchers note that within these sub-corpora, linguistic units containing cultural and cognitive information are identified in the linguo-cultural sub-corpus through the knowledge systems of the people (Ashimbayeva, Zhanabekova, 2023). Among these linguistic units with cultural and cognitive content are religious terms. The corpus includes not only the lexical meanings of religious terms but also their cultural semantics. In connection with this, the knowledge systems underlying religious and culturally significant words or phrases are identified (Isayeva, Serikqyzy, Otebayeva, 2023). Therefore, the goal of the study presented in the article is to uncover the hidden cultural codes behind the lexical meanings of religious words in the 100-volume “Babalar Sozi” (Words of the Ancestors). Researchers argue that words are cultural units that preserve a system of cultural knowledge within their internal content. From this perspective, scholars emphasize that while dictionaries record the lexical meanings of words, cultural dictionaries explain not only the lexical meanings of words but also their cultural semantics, which are linked to national customs and traditions (Isayeva, Serikqyzy, Otebayeva, 2023).

To uncover the essence of any language, it is necessary to consider its national identity, customs, beliefs, perceptions, and history. In this regard, researchers state that the study of a national language in connection with the culture and cognition of its people gave rise to the field of linguoculturology (Akkozhina, 2016). Specifically, linguoculturology encompasses concepts such as national code, cultural information, and national values.

So, what is cultural semantics? Scholars define cultural semantics as a system of traditional knowledge that is transmitted from generation to generation through language. They assert that culture

lies at the core of the national language, meaning that by studying the language, one also examines its culture. This leads to the understanding that studying a people's language is, in essence, studying their culture. Consequently, researchers conclude that a nation's culture is recognized through the concepts and understandings embedded in the language (Rysbergen, Uali, 2023). Based on the scholars' opinions mentioned above, the cultural semantics of religious words considered in the article will be revealed in connection with the people's cognition, beliefs, and national identity. That is, the system of knowledge related to national cognition embedded in religious words will be described based on linguistic data. Theologian R. Mukhitdinov explains the concept of religion as follows: he views religion as faith in God, which is regulated through certain rituals, ceremonies, and acts of worship, and serves as cultural consciousness that guides the spiritual development of individuals within society (Mukhitdinov, 2018). We believe that, alongside religious understanding, there exists a traditional religious perception intertwined with the essence of the people and the nation, which forms the core of national identity and cognition (Isauliy, Zholdybauly, 2010). This is because the Kazakh people's cognition, worldview, daily lifestyle, customs, beliefs, and national values are closely linked with their religion and Shariah. Thus, the cultural cognition, beliefs, and religious knowledge system of the Kazakh people are embedded within religious terms. In this regard, scholar N. Uali notes that people have encapsulated their beliefs, perceptions, imagination, thoughts, and way of life into the content of a few words, making them both rich and expressive. Furthermore, in his research, he suggests that if the key to revealing the internal content of a word is found, it will convey information about the people's lifestyle, imagination, and worldview (Ualiyev, 1998). Overall, researchers present several approaches to uncovering the cultural semantics hidden within ethnoculturally marked linguistic units. One approach involves open and explicit coded linguistic and cultural information; another involves linguistic information that is open, while cultural information remains hidden.

In dictionaries, religious terms are typically presented only with their lexical meanings. For instance, in the dictionary of Religious Terms (Mukhitdinov, 2012), the word *тозақ* (hell) is explained as an eternal place in the other world, created by Allah, where the *kafirs* and the duplicitous go. This, of course, is the lexical meaning of the word *тозақ*. Moving forward, we must also uncover its cultural semantics. In the Kazakh language, there are several collocations related to the word *тозақ*, such as *тозақ оты* (flames of hell), *тозақтан құтқарды* (saved from hell), and *тозаққа салды* (sent to hell). Scholar N. Uali notes that terms related to customs, beliefs, and rituals contain cultural semantics within their content. Indeed, the content of every custom, belief, and ritual contains a system of knowledge about cultural information (Uali, 2007). Therefore, it is necessary to reveal the cultural semantics of religious terms and incorporate them into the National Corpus database. Through the corpus database, any language user can access both the lexical and cultural-semantic information regarding religious terms.

Materials and methods

To uncover the cultural semantics of religious terms, linguistic units were collected from the 100-volume "Babalar Sozi" (Words of the Ancestors). These linguistic units were selected and their lexical meanings were clarified. Additionally, the cultural semantics of religious terms, which reflect the religious understanding, identity, and beliefs of the Kazakh people, were analyzed, described, and characterized using ethnolinguistic and lexical-semantic methods. The 15-volume "Dictionary of Kazakh Literary Language" (Almaty, 2005-2011) and the comprehensive one-volume "Kazakh Dictionary" (Almaty, 2013), published under the supervision of Professor N. Uali, were used as the primary references in clarifying the lexical meanings of the religious terms. To reveal the cultural semantics of these religious terms, the ethnolinguistic and linguocultural works, research, and articles of the aforementioned scholars served as the foundation. A. Zhubanov's article on the significance of ethnocultural semantics for the Kazakh National Corpus was also used as a guideline. Furthermore, academician A. Qaidar's three-volume "Ethnolinguistic Dictionary" (Almaty, 2009-2013) and the five-volume encyclopedia "The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms" (Almaty, 2017), which systematized and compiled the word universe of the national language, were utilized as key resources for uncovering the cultural semantics of religious terms. To gather additional scientific data on religious terms, researcher R.S. Mukhitdinov's monograph "The History of

the Use of Islamic Religious Terms in the Kazakh Language” and the work “Islamic Fiqh” by M. Isayev and Q. Zholdybayev were consulted. For definitions related to religion, we used information from the Sozdikqor.kz website (<https://sozdikqor.kz/>).

In summary, the analysis of religious terms involved examining specific religious information, legends, proverbs, phrases, and beliefs through linguistic data.

Literature review

Research on cultural semantics dates back to the 1980s. During comparative studies of Russian, German, and English languages, N.E. Merkish and I.E. Averyanova identified what they termed “culturally-marked lexicon.” I.Y. Markovina and Y.A. Sorokina included traditional customs and domestic culture under the umbrella of cultural information. M.G. Yashina, in her study “Methods and Techniques of Investigating Culturally Marked Lexicon”, advocated the use of the lacunaria and culturema theories and recommended a comprehensive approach. This comprehensive research approach involves identifying lexical units with cultural semantics and characterizing their distinctions from other semantic fields.

N.I. Konovalov, who studied the inclusion of culturally marked lexical units in dictionaries, pointed out the absence of multiple variants of culturally marked units in contemporary lexicography. These include: the traditional cultural encyclopedic characteristics of an ethnos (myth, ethnography, folklore); the traditional linguistic-cultural characteristics connected with customs; and the analysis of cultural concepts. The most crucial aspect, according to Konovalov, is the description of linguistic units as cultural information.

Furthermore, scholarly discussions on linguocultural studies and the concept of “cultural code,” as related to cultural semantics, have been addressed by representatives of the Moscow School of Linguocultural Studies, such as D.B. Gudkov, V.V. Krasnykh, Y.E. Prokhorova, Y.A. Sorokina, V.N. Telia, and N.V. Ufimtseva. These researchers emphasized the importance of national-cultural information marked within a particular cultural code. In this context, V.V. Krasnykh defines the cultural code as a structure that organizes cultural information about the surrounding environment, connecting it to ancient archetypal ideas. Essentially, the cultural code encodes these representations.

Additionally, N.F. Alefirenko, H. Walter, V.M. Mokiyeenko, V.N. Telia, and others have argued that national cultural distinctiveness should be explored from the perspectives of phraseology and word semantics.

In Kazakh linguistics, there is a substantial body of research on religious terms, linguocultural studies, and the concept of cultural semantics. Notable works include A. Qaidar's “Historical Lexicology and Ethnolinguistics”, Y. Zhanpeissov's “Kazakh Antiquities”, N. Uali's “Phraseology and Linguistic Norms and Theoretical Foundations of Kazakh Verbal Culture”, B. Sagyndykov's “Wonders of the Universe”, Zh.A. Mankeyeva's “Cognitive Foundations of Ethnocultural Terms in the Kazakh Language”, Q. Rysbergen's “Linguocognitive and Ethnocultural Foundations of Kazakh Toponymy”, E.A. Ongarov's “Kazakh Culture and Islamic Values and Religion and Tradition”, N. Ondasynov's “Arabic-Kazakh Explanatory Dictionary”, and B. Aqberdiyeva's “Mythological System in the Kazakh Language”. These works are pertinent to the issues discussed in the article.

Since the article addresses the cultural semantics of religious terms, the definition of cultural semantics was provided based on the research of these scholars.

Results and discussions

It is well known that Islam began spreading across the Kazakh steppe starting from the 8th century. With the introduction of the religion, numerous words entered the Kazakh language's lexicon, profoundly influencing the Kazakh worldview, cultural identity, and daily life. For instance, religious terms became prevalent in epic poems, oral traditions, and literary works, as well as in songs and poetic improvisations (aytys and termé). For instance, in the religious dastans included in the 100-volume “Words of the Ancestors”, the following notions can be found: *ихсан* (*Ihsan*), *ишан* (*Ishan*), *кебін* (*cerement*), *көр* (*grave*), *күнә* (*sin*), *күнәһар* (*sinner*), *Қазба* (*Kaaba*), *қажы* (*Hajji*), *қажылық* (*Hajj*), *қару* (*Qari*), *құбыла* (*the direction where people turn to pray*), *Құдай* (*God*), *Құран* (*Kuran*), *қалам* (*Kalam*), *құрбандық* (*sacrifice*), *қылкөпір* (*the bridge that the dead cross before getting into heaven*), *қызыр* (*the saint*), *мазар* (*tomb*), *мәзһаб* (*mazhab*), *мақшауар* (*magshar*), *Мекке* (*Mekka*), *меуит*

(mosque), *мәйім* (corpse), *мәңкүр-нүңкүр* (the two angels who interrogate the dead), *Мұраж* (Miraj), *мұғжиза* (wonder) and other religious words.

In religious texts, various names and titles for the divine are used interchangeably, including Allah, Tengri, *Жаратушы* (Creator), *Жаратқан* (Created One), *Жасаған* (Maker), *Құдай* (God), and *Жаннап* (Lord). Additionally, the names of angels, prophets, and companions of the Prophet are frequently mentioned (*Babalar sozi* (Words of the Ancestors)).

Scholars generally categorize religious terms in the Kazakh language into three groups. These are:

1. Frequently used active words (*дәрет* – ablution, *намаз* – prayer, *ораза* – fasting, *ауызашар* – iftar, *сауап* – reward, *қабір* – grave): these words are still in common use today;
2. Words that have become archaic (*ғашаран* – hellfire, *ғайяр* – infidel): these terms are less frequently used and have become somewhat obsolete;
3. Borrowed words that entered after independence (*майхид* – monotheism, *сахих* – authentic, *дауф* – weak, *мудуз* – fabricated, *такфир* – excommunication, *бидах* – innovation, *хиджаб* – veil): these terms were introduced after Kazakhstan gained independence.

Both active religious terms and archaic words can be found in the linguistic data from the 100 Volumes of the “Words of the Ancestors”. This indicates that religious terminology was commonly used in Kazakh thought, cultural practices, and daily life. For instance, certain religious words that were prohibited during the Soviet era, such as *жамағат* (congregation), *мешит* (mosque), *қажылық* (pilgrimage), *қажы* (pilgrim), *сауап жасау* (to earn reward), and *садақа* (alms), are now actively used again.

The article examines the lexical and cultural-semantic meanings of religious words found in the “Words of the Ancestors”. Here are a few examples. For instance, the term *Аб Замзам* found in the Word of Ancestors is analyzed both lexically and culturally.

Lexical Meaning: *Zamzam* refers to the sacred well in Mecca; the holy and healing water from the Zamzam well.

Cultural-Semantic Meaning: according to some legends, if a drop of this water is placed in the mouth of a dying person, it is believed to ease their suffering in the afterlife. Zamzam water is considered the softest and most superior of waters; it quenches thirst and is believed to cure various ailments. It is customary to drink Zamzam water while reciting “Bismillah” (in the name of God) and making a wish. Despite being used by thousands of people for millennia and transported elsewhere, the sacred well has never dried up, according to widespread belief.

If we analyze the cultural semantics related to Zamzam water, it is noteworthy that despite being used by people for so many years, the water never runs out. This fact highlights the uniqueness of Zamzam water compared to other waters. Additionally, the belief that Zamzam water can cure many diseases also attests to its sacredness. Similarly, in the “Words of the Ancestors”, the phrase “*аруак қонды*” (spirit descended) is encountered.

If we analyze the phrase “*аруак қонды*”, according to traditional beliefs, it refers to an invisible, mysterious force that resides within or accompanies a person. In Kazakh culture, a person with extraordinary abilities is said to have a “possessor” or to be “possessed by a spirit” (*аруак qondy*). It is believed that this spiritual possession is hereditary, passed down through generations. There is also a belief that only powerful shamans and seers can perceive a person’s spiritual possessor or the extraordinary qualities within them. This belief has given rise to various expressions such as *иесі бар* (has a possessor), *иесі қысты* (the possessor pressed), *иесі қозды* (the possessor stirred), *иесі қыспаққа алды* (the possessor took hold), *иесі көрінді* (the possessor appeared), *ие қонды* (the possessor descended), and *иесі келді* (the possessor arrived).

It is believed that a person possessed by a spirit may have healing abilities, which are thought to be related to their connection with the spirit of a deceased person. There are even legends associated with this belief.

THE AFTERLIFE

When he arrived, urging his horse,
And became a friend in the afterlife,
I was content and said,

When he offered his sister,
 Looking with a smile at Karlyga's daughter-in-law,
 "My dear, this is all certain,
 We, the elderly, are contemplating happiness."
 He was the only friend of my dear in the afterlife.
 Qobylandy and he embraced,
 And there, in front of the people,
 They recognized their friendship for the afterlife (Babalar sozi (Words of the Ancestors).
 The two verses: "To Tengezbai," "To Toiymbai,"
 In the end, it passes: "Where is the feast?"
 – I do not know, I became an afterlife friend too early,
 Where are the past pleasures and games?

Lexical meaning: Forever, till the end of life (Babalar sozi (Words of the Ancestors).

Cultural semantics: In Islam, there are verses (Shura 67) that emphasize the importance of choosing a true friend. From this verse, we understand that only those who guide each other towards good deeds in this world will remain true friends on the Day of Judgment. This is also mentioned in the hadiths of the Prophet Muhammad (peace be upon him): "*A good friend is better than loneliness, and loneliness is better than a bad friend*". This principle is also affirmed in Kazakh worldview, where it is said that a friend should be as close as a brother in this life, a concept echoed both in religion and in proverbs. In traditional Kazakh ethics, great importance is placed on friendship: "A friend tells the truth even if it hurts, while an enemy flatters", "The friend of a good person is also good", "In this world, being alone is akin to being dead, and all sorrow rests upon the one who is alone". Other sayings include, "Never say a word you can't take back to a friend you can't lose", "A true friend shares everything, as those in the same boat share the same fate", and "A friend tells the truth even if it hurts, while an enemy flatters".

THE SPIRIT

This one is five-years-old this year, a four-year-old last year,
 We have come with this request
 In honor of the spirits of your ancestors
 This is the present we have brought
 The book of Karibai we have brought (Babalar sozi (Words of the Ancestors).

Lexical meaning: according to the religious concept that the soul lives separately from the body, it refers to the spirit of a deceased person that continues to guide and protect the living.

Cultural semantics: according to Kazakh beliefs, the spirit of the deceased is thought to protect and support their relatives and loved ones in this life. The term "ауақ" signifies a soul or spirit. For instance, every Friday, people bake "шелпек" (a type of bread) and recite special prayers for the aruaq, as a way to seek its blessing. There is also a belief that if an aruaq appears in a dream, it is a sign of the spirit's presence and concern. This reflects the Kazakh emphasis on the importance of aruaq. For example, women who are unable to conceive or those suffering from illness may spend the night at a shrine of a revered aruaq, praying for blessings. In traditional prayers and blessings, the term "aruaq" is frequently used, stemming from the belief "May the aruaq support you". The devotion to aruaq can also be seen in the customs of people forced to leave their ancestral lands; it was customary to take a handful of soil from the graves of ancestors when moving away. When someone was angered, phrases like "May the aruaq curse you, may God curse you" were used. Various expressions, proverbs, and blessings related to aruaq are widespread among the people. For instance, *аруағы қозды* (the spirit has been triggered), *аруағына сиынды* (praying to one's spirit), *аруақ аттады* (stepped over his spirit), *аруақ қонды* (the spirit has descended); *аруақ тепкен ары түсер, атан тепкен бери түсер* (the one kicked by the spirits falls to this side, the one kicked by the camel falls further), *аруақтарға арнан уиc шығарды* (he burned the incense for the spirits), *миpi ауақ* (the living spirit), *аруақ қолдады* (the spirit supports).

In addition, warriors would shout "Aruaq, aruaq" when attacking the enemy. However, according to religious beliefs, invoking aruaq is considered as associating partners with Allah.

THE MOURNING

The Dungan's incompetent cleric Shigazy,
Picky, restless, and troublesome to his people.

The dombra – like the hammer of Munkir-Nankir,

In a state of alarm, as if it were meant to terrify (Babalar sozi (Words of the Ancestors).

Lexical meaning: The mourning of a person's death, grief.

Cultural semantics: Such rituals as *жоқтай* (*vocal mourning*), *жылау* (*crying*), *дауыс шығару* (*voicing*), *зап* (*lamenting*), *тегіс өлең* (*reversed verse*) are carried out when mourning happens. In the traditional understanding, if a person has not been mourned after their death, it is considered as “dying without being sought after.” According to the traditional Kazakh worldview, mourning customs are generally divided into two phases: first, the actions to be taken before the person is buried, and second, the period after the person has been laid to rest. The house of mourning was under public scrutiny for a year. Those who did not attend the burial would come later to offer condolences and comfort. Even travelers passing by a house in mourning would stop their journey and not continue until they had offered their condolences. The end of the mourning period can be discerned from the mood and dress of the family members. Additionally, “aza” refers to the aid, either in the form of livestock or goods, brought by close relatives and kin to the bereaved household (Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms, 2017).

AQSAR-BAS

Maqsut was adamant to have this feast,

He slaughtered the aqsar-bas, invoking the spirits.

A thought after a thought he uttered (Babalar sozi (Words of the Ancestors).

Lexical meaning: a special sacrificial animal offered to God during times of joy, fear, recovery from a serious illness, or when making a wish.

Cultural semantics: the practice involves sacrificing an animal to God during significant events such as major celebrations, moments of fright, or when facing unforeseen dangers, seeking divine favor. This tradition originally stemmed from a practice of invoking nature and mystical forces. According to Kazakh beliefs, the color white symbolizes purity, honesty, and justice. For instance, after childbirth, a white ram would be sacrificed, and a blessing would be recited to ensure the health of the mother and child, based on the belief that if the mother did not sweat, it would bring forty types of misfortune, and if the mother did not eat the ritual dish (qalzha), the child would grow up weak. Additionally, when a proposal was made for a daughter, the father would have a white sheep sacrificed and recite a blessing. There is a Kazakh saying, “The blood of a white sheep and the blessing of a white sheep” reflecting this practice. The groom's family also brings a white lamb to the bride's family to celebrate the union.

Conclusion

In conclusion, religious terms have been widely used in proverbs, religious epics, poems, epics, and literary works. These works feature religious words that are either actively used or have become archaic. The article explores not only the lexical meanings of these religious terms but also their cultural semantics. Additionally, their cultural semantics are described according to religious understanding and explained through Kazakh beliefs, customs, and perceptions. The views of scholars who describe religion as the guiding principle that leads to the desired goal (Isayev, Zholdybayev, 2010) are significant. This is because traditional religious concepts and notions are deeply ingrained in the Kazakh way of life, making the frequent use of religious terms understandable. These terms are also closely intertwined with Kazakh customs and traditions. For instance, in words like “*ақыреттік*” and “*аза*,” one can see the connection between religious understanding and Kazakh beliefs, customs, and traditions. However, there are instances where religious understanding and Kazakh perceptions do not overlap at all.

References

- Aqqozhina, B.Q. (2016) Zhandik ataularynyng lingvomadeniettanyndyq mani. Abylai han atyndagy QazHQzhATU Habarshysy, B. 35-48. [Akkozhina, B.K. (2016) Linguoculturological meaning of insect names. Bulletin of the Kazakh State Medical University named after Abylai Khan «Philological Sciences» series, P. 35-48.] (in Kazakh)
- Ashimbaeva, N.M., Zhangabekova, A.A. (2023) Lingvomadeni bilimder zhujesin ulttyq korpusqa engizude kone

ataulardy zertteu. Tiltany, B. 25-37. [Ashimbayeva, N.M., Zhanabekova, A.A. (2023) A study of ancient names in the incorporation of the system of linguistic and cultural knowledge into the national corpus. Tiltany, P. 25-37. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-25-37>] (in Kazakh)

Babalar sozi. Zhuztomdyq (2004-2013). Astana: Foliant. [Words of the Ancestors. Hundred volumes (2004-2013). Astana: Foliant.] (in Kazakh)

Isaeva, G.S., Serikqyzy, M., Utebaeva, Je.A. (2023) Lingvomadeni ishkorpusty azirleudegi madeni-semantikalыq belgilenim. Tiltany, B. 135-143. [Isayeva, G.S., Serikqyzy, M., Otebayeva, E.A. (2023) Cultural-semantic notation in the development of a linguistic and cultural corpus. Tiltany, P. 135-143. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>] (in Kazakh)

Isauly, M., Zholdybauly, Q. (2010) Islam gylymhaly. Almaty, 520 b. [Isauly, M., Zholdybauly, K. (2010) Islamic Science. Almaty, 520 p.] (in Kazakh)

Mukhitdinov, R.S. (2012) Dini terminder sozdigi. Almaty, 140 b. [Mukhitdinov, R.S. (2012) Dictionary of religious Terms. Almaty, 140 p.] (in Kazakh)

Mukhitdinov, R.S. (2018) Qazaq tilindegi Islam dini sozderining qoldanyly tarihy. Astana: «Ruhani qundylyqtardy qoldau qory» korporativtik qory, 389 b. [Mukhitdinov, R.S. (2018) History of the use of the words of Islam in the Kazakh language. Astana, 389 p.] (in Kazakh)

Rysbergen, Q.Q., Uali, N.M. (2023) Qazaq zher-su ataulary semantikasynyng madeni reprezentativtiligi. Tiltany, B. 189-200. [Rysbergen, K.K., Uali, N.M. (2023) Cultural representativeness of the semantics of Kazakh land and water names. Tiltany, P. 189-200. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-189-200>] (in Kazakh)

Uali, N. (2007) Qazaq soz madenietining teorijalyq negizderi. Filol. gyl. dok. ... diss. Almaty, 328 b. [Uali, N. (2007) theoretical foundations of Kazakh speech culture. Philol. science. Doc. thesis. Almaty, 328 p.] (in Kazakh)

Ualiyev, N. (1998) Frazеologija zhane tildik norma. Almaty: Respublikalyq baspa kabinetі, 128 b. [Ualiyev, N. (1998) Phraseology and language norm. Almaty: Republican publishing cabinet, 128 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

Аққожина Б.Қ. Жәндік атауларының лингвомәдениеттанымдық мәні // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – № 1(40), 2016. – Б. 35-48.

Әшімбаева Н.М., Жаңабекова А.Ә. Лингвомәдени білімдер жүйесін ұлттық корпуста енгізуде көне атауларды зерттеу // Tiltany, 2023. – №3. – 25-37-бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-25-37>.

Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Алматы: Фолиант, 2004-2013.

Исаева Г.С., Серікқызы М., Өтебаева Э.Ә. Лингвомәдени ішкорпусты әзірлеудегі мәдени-семантикалық белгіленім. Tiltany, 2023. – №3. – 135-143-бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-3-135-143>).

Исаұлы М., Жолдыбайұлы Қ. Ислам ғылымхалы. – Алматы, 2010 ж. – 520 б.

Мұхитдинов Р.С. Діни терминдер сөздігі. – Алматы, 2012. – 140 б.

Мухитдинов Р.С. Қазақ тіліндегі ислам діні сөздерінің қолданылу тарихы. – Астана: «Рухани құндылықтарды қолдау қоры» корпоративтік қоры, 2018. – 389 б.

Рысберген Қ.Қ., Уәли Н.М. Қазақ жер-су атаулары семантикасының мәдени репрезентативтілігі. – Tiltany, 2023. – №1. – 189-200-бб. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-189-200>.

Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док. ... дисс. – Алматы, 2007. – 328 б.

Уәлиев Н. Фразеология және тілдік норма. – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1998. – 128 б.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 02.09.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Zhumabayeva, Zh., Amanbayeva, A., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

Nazgul Ospangaziyeva¹, Akshai Zhalalova^{2*}, Vedi Askaroglu³¹doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru^{2*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD),
Temirbek Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0003-1216-3889 E-mail: akshaim01@mail.ru³Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Giresun University, Turkey, Giresun,
ORCID: 0000-00027060-4139 E-mail: vaskaroglu@gmail.com

PHONETIC WAYS OF AUTOMATIC TEXT RECOGNITION

Abstract. Phonetic-phonological methods and models of automatic text recognition are considered in the article, the phonemic principle of the Kazakh language is shown. An overview of the works of scientists who first discussed the adaptation of Kazakh texts to the computer, substantiated the theory, implemented the practice and demonstrated it in practice was also made. Today, computer and information technologies, artificial intelligence are constantly updating the process of their development in accordance with the new trends of time. Such information technologies include computers, smartphones, gadgets, etc. and these devices are actively used by consumers in everyday life. That's why automatic text recognition needs to be improved and updated day by day. Today, sound automation opens a new facet of Kazakh science. In the written language, the phonemic principle is of special importance. According to this principle, only one grapheme should always be used for each phoneme in the writing system. Such a position will undoubtedly make the letter more coherent and easy to read. Thanks to this, new possibilities of the Kazakh language will be considered. The main results of automatic text recognition can already be seen in the development of the National Corpus of the Kazakh language, which is ready to satisfy the various requests of any reader.

Keywords: phonetics; phonology; phoneme; automation; national corpus**Source of financing:** The article was prepared within the framework of the project of program-targeted financing of the No. BR18574183 "Automatic recognition of Kazakh text: development of linguistic modules and IT solutions".**For citation:** Ospangaziyeva, N., Zhalalova, A., Askaroglu, V. Phonetic Ways of Automatic Text Recognition. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 155-163.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-155-163>**Назгүл Оспанғазиева¹, Акшай Жалалова^{2*}, Веди Аскарроглу³**¹докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru^{2*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер
академиясы, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0003-1216-3889 E-mail: akshaim01@mail.ru³философия докторы (PhD), профессор, Гиресун университеті, Түркия, Гиресун қ.,
ORCID: 0000-00027060-4139 E-mail: vaskaroglu@gmail.com

МӘТІНДІ АВТОМАТТЫ ТАНУДЫҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Андатпа. Мақалада мәтінді автоматты танудың фонетика-фонологиялық жолдары мен үлгілері қарастырылып, қазақ тілінің фонематикалық принципі көрсетілген. Сондай-ақ қазақша мәтіндерді компьютерге икемдеуді алғаш рет сөз етіп, теориясын негіздеп, практикасын жүзеге асырып, іс жүзінде көрсетіп берген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалған. Компьютерлік және ақпараттық технологиялар, жасанды интеллект бүгінгі күні заманның жаңа ағымына сай өзінің даму үдерісін тоқтатпай жаңару үстінде. Мұндай ақпараттық технологиялардың қатарына компьютерлер, смартфондар, гаджеттер т.б. жатады және бұл құрылғыларды барлық тұтынушылар күнделікті тұрмыста қолданады. Сол себепті де мәтінді автоматты тануды күннен-күнге жетілдіріп, жаңартып отыру қажет. Қазіргі кезде дыбыстарды автоматтандыру қазақ ғылымының жаңа бір қырын көрсетуде. Фонематикалық принцип жазба тілде ерекше маңызға ие. Бұл принципке сәйкес жазу жүйесінде бір фонема үшін әрдайым бір ғана графема қолданылуы қажет. Мұндай ұстаным жазуды бірізділікке келтіруге және оқуды жеңілдетуге мүмкіндік беретіні сөзсіз. Сол арқылы қазақ тілінің жаңа мүмкіндіктері қарастырылмақ. Мәтінді автоматты танудың негізгі нәтижелерін қазірдің өзінде кез келген оқырманның тілге қатысты алуан түрлі сұранысын өтеуге дайын Қазақ тілінің ұлттық корпусынан көруге болады.

Тірек сөздер: фонетика; фонология; фонема; автоматтандыру; ұлттық корпус**Қаржыландыру көзі:** Мақала BR18574183 «Қазақ мәтінін автоматты тану: лингвистикалық модульдер мен

ІТ-шешімдер әзірлемесі» атты бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасы аясында жарияланды.

Сілтеме жасау үшін: Оспанғазиева Н., Жалалова А., Аскароғлу В. Мәтінді автоматты танудың фонетикалық жолдары. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). 155-163-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-155-163>

Назгуль Оспанғазиева¹, Акшай Жалалова^{2*}, Веди Аскароғлу³

¹докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынулы,
Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8875-5747 E-mail: nb_ospangazievan@inbox.ru

^{2*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD),
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова, Казахстан, г. Алматы,
ORCID: 0000-0003-1216-3889 E-mail: akshaim01@mail.ru

³доктор философии (PhD), профессор, Университет Гиресун, Турция, г. Гиресун
ORCID: 0000-00027060-4139 E-mail: vaskaroglu@gmail.com

ФОНЕТИЧЕСКИЕ СПОСОБЫ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАСПОЗНАВАНИЯ ТЕКСТА

Аннотация. В статье рассмотрены фонетико-фонологические способы и модели автоматического распознавания текста, показан фонематический принцип казахского языка. Также сделан обзор работ ученых, которые впервые обсудили адаптацию казахских текстов к компьютеру, обосновали теорию, реализовали практику и продемонстрировали ее на практике. Сегодня компьютерные и информационные технологии, искусственный интеллект постоянно обновляют процесс своего развития в соответствии с новыми тенденциями времени. К таким информационным технологиям относятся компьютеры, смартфоны, гаджеты и т.д. и эти устройства активно используются потребителями в повседневной жизни. Вот почему автоматическое распознавание текста необходимо совершенствовать и обновлять день ото дня. Сегодня автоматизация звуков открывает новую грань казахстанской науки. В письменной речи фонематический принцип имеет особое значение. Согласно этому принципу для каждой фонемы в системе письма всегда должна использоваться только одна графема. Такая позиция, несомненно, сделает письмо более связным и легким для чтения. Благодаря этому будут рассмотрены новые возможности казахского языка. Основные результаты автоматического распознавания текста уже можно увидеть в разработке Национального корпуса казахского языка, который уже готов удовлетворить разнообразные запросы любого читателя.

Ключевые слова: фонетика; фонология; фонема; автоматизация; национальный корпус

Источник финансирования: Статья опубликована в рамках проекта программно-целевого финансирования BR18574183 «Автоматическое распознавание казахского текста: разработка лингвистических модулей и IT-решений».

Для цитирования: Оспанғазиева Н., Жалалова А., Аскароғлу В. Фонетические способы автоматического распознавания текста. *Tiltanym*, 2024. №4 (96). С. 155-163. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-155-163>

Introduction

The study of sounds through computer technology places linguistics among the exact sciences. Automation of Kazakh texts takes the study of word sounds to a new level. Today's information society promotes the development of the applied direction of all branches of science. Nowadays digitalization and automation are in full swing, even in the humanitarian sphere. Askar Zhubanov, a well-known scientist who noticed the need in Kazakh linguistics under the requirements of this information age half a century ago, has implemented his idea since the 70s of the XX century, creating the first models of computer presentation of Kazakh texts. Finding an effective method for text recognition is not easy. Because the text is divided into different parts, it depends on the text's language, length, font size, color, and orientation (Chen X. et al., 2021, Gupta N., Jalal, 2022).

Automation is implementing a linguistic knowledge system into an electronic tool (application, website, search resource, etc.) in the Internet space in searchable, attractive, concise, and accessible information.

To automate text, it is necessary to consider that languages have two types of sound differences. One is an autonomous difference, which does not depend on the phonetic situation. This difference is characteristic of phonemes. The second difference is due to the phonetic case, i.e., the influence of adjacent consonants. This difference is necessarily the allophones, variations of a single phoneme, it is known to all speakers of the same language. Since a phoneme is an independent sound unit, it must be connected with potential content. There shouldn't be any barriers to phonetic changes. The division of

words in spoken language into individual sounds during text automation is primarily due to the presence of morphological boundaries in their sequence. The difference between the phoneme and the morpheme is shown due to phonemes' unique independence which appears in a word chain in such cases when there are no clear boundaries.

Materials and methods

Oral subcorpus materials from the National Corpus of the Kazakh Language web page (<https://qazcorpus.kz/>) were used to learn the specifics of sounds for reading, recognizing, and transforming Kazakh texts. When presenting the main features of sounds, the works of A. Baitursynuly "Til tagylymy" (Baitursynov, 1992), A. Zhunisbek "Qazaq til bilimining maseleleri" (Zhunisbek, 2018), and Z. Bazarbayeva's "Qazaq fonologiasynyng negizderi" (Bazarbayeva, 2022) were used as a basis. Also, the "Qazaq tilining orfoepialyq sozdigi" (Ualiuly, Fazylzhan, Kuderinova, 2019) was used as a guide when adapting sounds to the computer.

Most research in the phonetics area of the Kazakh language is conducted from a segmental and suprasegmental perspective, and scientific data is collected using a descriptive method. The article mainly considers methods such as analysis, description, and comparison to demonstrate sound features. We rely on the mathematical linguistics method to determine the phonemic composition of the sounds of the Kazakh language. This method systematizes the correct formation of the text through models.

On the initiative of Professor A.K. Zhubanov, the methods and methodology of corpus construction were extensively studied, and the textbook "Corpus Linguistics" was published as an educational tool by A. Zhubanov and A. Zhanabekova. Based on the ideas of A. Zhubanov, a specialist in applied linguistics, is being inserted in linguistic and extralinguistic designations (Zhubanov, 1966: 37).

Literature review

The history of the study of Kazakh phonetics has its characteristics. The investigation of Kazakh phonetics consists of several historical periods. The first era covered the middle and the 19th century's second half. The works of N.I. Ilminskiy, P.M. Melioranskiy, V.V. Radlov, and many other scholars' contributions of that time were released.

At the beginning of the XX century, the writings of A. Baitursynuly, H. Dosmukhamedov, K. Zhubanov, and other authors began to be published.

As well as I. Kenesbayev, T. Talipov, Zh. Aralbayev, N. Turkpenbayev, and other scientists conducted these investigations during the 1950s and 1970s of the 20th century.

In the 70-90s of the XX century, and at the beginning of the XXI century, the works of S. Myrzabekov, B. Kaliyev, M. Zhusipov, A. Zhubanov, N. Uali, M. S. Isayev, Zh. Abuov, A. Zhunisbek, Z. Bazarbayeva, A. Koshkarov, S. Tatubayev, etc. were published.

The statistical method was first proposed by the Russian scientist, an outstanding mathematician V.Ya. Bunyakovskiy in the language practice study. In 1847 he noted the possibilities of statistical classification and pointed out that if it were used correctly, new opportunities would arise for philologists and mathematicians.

In 1987, at the second All-Union scientific conference in Moscow, scientists related to this field met and discussed the issue in detail. K.B. Bektayev and A.K. Zhubanov from Kazakhstan made reports about work on creating a machine fund for the Kazakh language. From that time until the last day of his life, Askar Kudaibergenovich Zhubanov looked for ways to automate the text, improved it, left a lot of work on it, made an invaluable contribution to Kazakh science, and trained several students. Among them we can highlight: the "Kumano-Kazakh Frequency Dictionary" compiled by A.K. Kuryshzhanov, A.K. Zhubanov, and A.K. Belbotayev (Kuryshzhanov, Zhubanov, Belbotayev, 1978); the Frequency dictionary on Auezov's novel "The Path of Abai" developed by K.B. Bektayev, A.K. Zhubanov, S. Myrzabekov, A.B. Belbotayev (Bektayev et al., 1979); "Frequency dictionary in the texts of M. Auezov's works in 20 volumes" compiled by K.B. Bektayev, A.K. Zhubanov, S. Myrzabekov, A.B. Belbotayev (Bektayev et al., 1995); "Frequency dictionary from the collected works of M. Auezov in 20 volumes", consisting of 30515 words, developed by A.K. Zhubanov, A. Zhanabekova, B. Karbozova, A. Kozhakhmetova (Zhubanov et al., 2016). The scientists' works mentioned above were a basis for automating the Kazakh texts.

Results and discussions

Currently, the only way to automate Kazakh texts is through a large-scale database, the Kazakh National Corpus (KNC) – a large-scale collection of texts in electronic form, containing millions of words, fully covering the lexical and grammatical system of the Kazakh language (deeply annotated). This “smart”, specialized knowledge base collects all information about the Kazakh language. The National Corpus of the Kazakh Language (<https://qazcorpus.kz/>) is a large-scale, voluminous database of Kazakh texts ready to meet the diverse language needs of any journalist-reader.

If A. Zhubanov based it theoretically, A. Zhunisbekov created the basis of the models. The concept of the linguistic model first appeared in structural linguistics. In the 60s and 70s of the 20th century, the introduction of mathematical methods into linguistics contributed to the widespread use of this term.

In modern linguistics, the scope of the term “model” is expanding daily. Modeling is also a cognitive approach in linguistics because analytical possibilities are realized through linguistic modeling. It is important to use a modeling system when teaching or learning languages profoundly that are part of the humanitarian direction.

There is a difference between a model and illustrative material (graphs, drawings, pictures, etc.) contained in phonetic scientific works. The model is not very precise. It shows approximate phonetic phenomena or regularity and has common similarities between them. Graphs, drawings, and pictures should be highly accurate because they include numerical measurements.

Modeling a knowledge system is presenting linguistic information in an infographic format. That is a systematic presentation of linguistic information in a graphic space, such as a table, diagram, etc. The simplest way to model a knowledge system is to automate it in a virtual space. The benefits of modeling and automating linguistic knowledge are that information about knowledge is easily found, and quickly stored in the reader's memory, and the search for the necessary information becomes accessible.

According to M. Wartofsky, “The model is a highly specialized part of the technical equipment of us, the peculiarity of which is also in building the future... the model is not just an individual essence, but an approach to action that presents this essence” (Wartofsky, 1988: 307).

A. Zhunisbek described the phonetic analysis of the word structure included in the corpus as follows:

Step one: show the melody (timbre) of the word. In the Kazakh language, words are divided into hard and soft melodic, depending on the hardness/softness of the vowel. The program must automatically indicate whether the words are hard or soft in the corpus. When adding endings to the root words in the Kazakh language, they are added depending on the hardness/softness of the vowel in a word. Accordingly, it is defined as a hard or soft melodic word. The following rule should be given to distinguish this sign automatically in the program. *If the vowels in the first syllable of a word (or in a composition of a word) are hard sounds like a, ы, y, o, then that word from the viewpoint of synharmony is considered a hard melodic one.* If the vowels in the first syllable of a word (or in a composition of a word) are soft (ə, i, y, ə), then this word is considered soft-melodic from the point of view of synharmony.

Second step: Divide the word into syllables and describe them. The number of syllables in a word is decided by its number of vowels in the Kazakh language. There are as many syllables in a word as there are vowels in a word. For example:

Alippe (Әліппе/– Primer). There are 3 vowels, corresponding to 3 syllables: *A-lip-pe*.

Ana (Ана/– Mother). There are 2 vowels, corresponding to 2 syllables: *A-na*.

Bala (Бала/– son). There are 2 vowels, corresponding to 2 syllables: *Ba-la*.

Zhangbyr (Жаңбыр/– rain). There are 2 vowels, corresponding to 2 syllables: *Zhang-byr*.

Quttyqtady (Құттықтады/– congratulated). There are 4 vowels, corresponding to 4 syllables: *Qut-tyq-ta-dy*.

It can be said that syllable theory is one of the most complex and significant issues in the area of Phonetics. In this regard, the theoretical founder of the Kazakh language, the scientist, professor Kudaibergen Zhubanov said: “To understand the nature of the Kazakh language correctly, it is

necessary to understand the system of syllables. If you don't know syllables well, you won't know the orthography either: you can't understand the basis of morphology, such as word formation and word transformation unless you know the syllables, and you won't understand the secrets of language phenomena related to the sentencing system, such as word stress (stress), word tone (intonation), you can't take classes like “impressed speech”, “expressive reading” properly; If you are not familiar with the position of syllables, you will not be able to properly familiarize yourself with the basis of the structure of the poem...” (Zhanabekova, Karshigayeva, 2019: 21).

To describe the construction of syllables, we take the sign of the vowel/consonant in the international system. They are V (vocalism) – vowels; C (consonantism) – consonants. To identify syllables based on sounds (letters), the computer program for phonetic notation should list and mark the letters of the Kazakh alphabet according to the above-mentioned V and C characteristics. For example A – V; Ә – V; Ы – V etc. Similarly, consonants P – C; B – C; M – C, etc.

There are usually 3 types of syllables in the Kazakh language: open syllables, closed syllables, and stop syllables. A. Baitursynuly did not interrupt but interlinked them continuously at speech and sentence, sentence and word, word and syllable, syllable and sound network. Having considered the method of dividing words into syllables, he distinguishes between the types of syllables as the following: “If a syllable gets stuck among others, call this syllable a “closed”; if the end of a syllable rests on a syllabic letter, call this syllable “open”; if a syllable rests on another letter, except for a syllabic letter, this syllable is called “stop” syllable (Baitursynuly, 1992: 65). Our “syllabic” letters are vowels. It is said that the meaning of vowel letters in the formation of syllables cannot be “a syllable in which these letters do not enter”.

A. Zhunisbek is called an open syllable consisting of one vowel at the beginning of a word – a vowel syllable (Zhunisbek, 2018: 37). Thus, the Kazakh language shows four types of syllables: *voiced, open, closed, semi-closed syllables*.

The vowel phoneme <a> in the Kazakh language is pronounced closer to the variant [á] after some phonemes, such as <w> and <j>, and the written version retains the basic tone: shai, jaibaraqat, jaibasar.

Similarly, the phonemes <e>, <o>, and <ö> are pronounced as [ie], [uo], and [uö] at the beginning of a word. For example, ерке – [ʲерке], егін – [ʲегін], есік – [ʲесік], отан – [ʲотан], оқиға – [ʲоқұйға], орама – [ʲорама], орман – [ʲорман], отын – [ʲотын], омырау – [ʲомʲрау].

In the words: өмір – [yөмүр], өлең – [yөлөң], өтініш – [yөтүнүш], өсімдік – [yөсүмдүк], өркениет – [yөркөнүйет] (өркениет), өзара – [yөзара], өкпе – [yөкпө], өкіл – [yөкүл] the phonemes <e>, <o>, <ö> are pronounced as [ie], [uo], [uö]. These phonemes are pronounced as monophthongs in the middle or at the end of a word: себеп (себеп), керек (қажеттілік), молда, сез, кел, тес, көлік. In conclusion, the phonemes <e>, <o>, <ö> are pronounced as [ʲe], [ʲo] [ʲö] at the beginning of a word. When some vowel phonemes are found in weak positions, they lose their phonemes features and get the characteristics of other phonemes, for example: phonemes <y>, <i>, <e> are partially changed to the phonemes [u], [ü], [...]. For example, if we use another phoneme instead of one phoneme, it changes the meaning of the word, which shows the function of two phonemes. This feature is observed in the phonemes [a] and [y]: in the word qar, if the phoneme [a] is replaced by the phoneme [y], a new word like qyr appears.

There are several main reasons for sound changes in the Kazakh language: assimilation (combinatorial), marginal (positional), and non-assimilation (spontaneous). This is important to avoid writing problems, and it is necessary to recognize Kazakh texts on an automatic machine.

A phoneme can be considered in three aspects: physical aspect, physiological aspect, and linguistic aspect. A phoneme's physiological and physical aspects include its acoustic-articulatory nature, while the linguistic aspect considers its functional side. The phonological series of a language is reflected in the sounds that occur in continuous speech flow. Instead of some positions in that speech flow, sounds that have phonological significance are encountered. They correspond to individual phonemes of the phonological series. In spoken language, along with the functions of transforming meaning, sounds that have no phonological significance can also be found. Also, each sound in a speech flow is represented as a set of phonological and non-phonological properties.

It is known that phonemes have different positional and combinatorial tones in the speech flow. These tones (variant, variation) manifest in a certain phonetic environment. For example, when [n] is pronounced at the beginning of a word, next to both sonorous, and along with hard, soft, labial, and non-labial vowels, it has different tones, depending on phonetic conditions. In short, no matter how many phonetic positions there are the phoneme will have as much sound tone. Among them, the ones that are more independent of the phonemic enclosure will be the main tone, and the rest will be the additional tone. For example, the phonetic dependence of [n] in the words *bugin* (today), and *bugingi* (today's) is not the same. [N] in the word “bugingi” has a much stronger dependence on the sound enclosure than [n] in the word “bugin”. Of course, there is no point in showing all tones of sounds in writing, if not in the orthoepy. In the writing, only the main tone of the phoneme, which performs a lexical function, is marked. This is how we can understand the meaning of writing while preserving the phonemic value of a morpheme.

According to the phonetic principle, the words: бесжылдық, жұмысшы, мұзжарғыш, басшы, сенгейсің, сенбісің, лажсыз are not written as [бешшылдық], [жұмұшшы], [мұзжарғыш], [башшы], [сеңгейсің], [сембісің], [ылашшыз]. The aim of writing in this way is to preserve the “root” of the word. If one keeps the “root” of some words, for example, *basshy* (leader), *zhumysshyy* (worker), *ak alma* (white apple), then there will be no noticeable influence of [s] on [sh], [z] on [zh], <a> on <k>. And why should one consider the influence of vowels on consonants when writing words *ak* – *agar*, *zhok* – *zhogal*, *tep* – *teuip*, *tebin*, *taraq* – *taragy*? The root words are not *ag-*, *zhog-*, *teu-*, *teb-*, *tarag-*, etc., in other forms, it is not written as they are pronounced but they are written according to the main tone of the phoneme (*beszhyldyq*, leader, icebreaker), thus, the significant parts of the word are not affected. The phonemes [z], [zh], [c] in the words *muzhzhargysh*, *khushshugur*, and *oshshu* are changed under the influence of adjacent sounds and pronounced as [zh], [sh], [sh]. These are sound variants of the phonemes <z>, <zh>, <s> because it is found that in a different phonetic situation, they will keep their main tone: *mu[z]ga*, *[zh]iger*, *o[s]shi*.

Only the basic meaning (tone) of phonemes can be the semantic “cover” of a word. Therefore, we recognize the word by the basic meaning of phonemes. Although we physically understand the secondary meaning of phonemes, our psyche automatically ignores sounds that don't have functional meaning. In our psyche, the word is represented in its basic “cover” (in the form of *əcuui*, not [əcuui]).

Also, a set of sounds is adapted together and forms a certain number of phonemes. For example, let's compare the pair of words [jon-j'ön']; [tüs-t'üs']; [syz-s'iz']. They are distinguished by the hardness and softness of consonants and vowels, although their hard and soft phonological significance is identified by vowels in the Kazakh language. The reason is that the hardness and weakness of consonants were caused by the influence of neighboring vowels around them, more precisely, the hardness and weakness of consonants have no phonological meaning in the Kazakh language. So [j] and [j'], [n] and [n'] in the first pair, [t] and [t'], [s] and [s'] in the second pair, and [s] and [s'], [z] and [z'] consonants in the third pair, despite their acoustic-articulatory difference, form a single phonological unit. Phonemes influenced by neighboring sounds, being in a perceptually weak position, change their sound and manifest themselves as variations. They do not serve as a phonological distinction but differ acoustically and articulately.

Automation and consolidation of the language knowledge system based on a computer program is significant in a digital society. So, to automate the knowledge system on Kazakh phonetics, the basic rules and phonological concepts and terms were systematized, and the linguistic module ARKT (Automatic recognition of the Kazakh text) was created. In the studies until now, the transformation of A sound into Ə was recognized as a variant. However, based on linguistic data, its variational character was revealed. The variant and variation of each phoneme are summarized as a module and given below in the table (Table 1).

Table 1 – The module of the strong and weak positions of the [A] phoneme (extract)

Кесте 1– [A] фонемасының әлді және әлсіз позициясының модулі (үзінді)

Таблица 1 – Модуль сильной и слабой позиции фонемы [A] (выписка)

1	The strong position of the <A> phoneme	
[A]	[ASTANA]	ASTANA
2	The weak position of the <A> phoneme through the [Ä] phoneme	
[Ä]	[ŞÄI]	ŞÄI
[Ä]	[JÄILY]	JÄILY
[Ä]	[ÄIGÖLÖK]	AIGÖLEK
[Ä]	[QÄZIR]	QAZIR

As we can see from Table 1, the weak position of the phoneme <A> is represented by the phoneme [Ä].

Table 2 – The module of the strong and weak positions of the [E] module (extract)

Кесте 2– [E] фонемасының әлді және әлсіз позициясының модулі (үзінді)

Таблица 2 – Модуль сильной и слабой позиции фонемы [E] (выписка)

1	The strong position of the <E> phoneme	
[E]	[KEREMET]	KEREMET
2	The weak position of the <E> phoneme through the [¹ E] phoneme	
[¹ E]	[¹ EKPIN]	EKPIN
[¹ E]	[¹ EGEMEN]	EGEMEN
[¹ E]	[¹ ELEK]	ELEK
[¹ E]	[¹ EMLE]	EMLE

Table 2 shows that the weak position of the [E] phoneme variation is represented by the phoneme [¹E].

It was in this sample that the variational resource of vowels and consonants was determined.

During the study, a fund of variants of Kazakh phonemes was created:

The strong position of the phoneme <Z> is realized through four tones: hard-unrounded, soft-unrounded, hard-labial, and soft-labial.

[z]	[qazan]	qazan
[z ¹]	[kez ¹ ek]	kezek
[z ⁰]	[z ⁰ or]	zor
[z ¹⁰]	[söz ¹⁰]	söz

The weak position of the variants of the <Z> phoneme is realized through [S], [Ş], and [J] tones: hard-unrounded, soft-unrounded, hard-labial, and soft-labial.

The strong position of the <S> phoneme is realized through four tones: hard-unrounded, soft-unrounded, hard-labial, and soft-labial. It is demonstrated in Table 3.

Table 3 – The module of the strong position of the <S> phoneme (extract)

Кесте 3 – [S] фонемасының әлді позициясының модулі (үзінді)

Таблица 3 – Модуль позиции фонемы [S] (выписка)

[S]	[MYSYQ]	MYSYQ
[S ¹]	[KIS ¹ ILIK]	KISILIK
[S ⁰]	[S ⁰ ORPA]	SORPA
[S ¹⁰]	[S ¹⁰ ÜBELI]	SÜBELI

Phonemes and sounds do not always correspond to each other. A phoneme can consist not only of one sound but also of two sounds. Sometimes two phonemes are pronounced as one sound. For example, in the word *el* (ел), the phoneme *e* is pronounced as a diphthong in the main position as *jel* (йел), on the contrary, in the word *aitsa* (айтса), the phonemes *t* and *s* form the sound [ts].

Recently, as knowledge and technology develop, their capabilities are also increasing. This is a natural phenomenon associated with the development of society and its language. The development of information technology has become relevant in providing a person with complex computer programs for speech communication. This applied area requires specialists in the field, and the phonetic properties of words are being studied using technical tools. It is currently very necessary to study the problem of automatic word recognition and synthesize word signals based on data from general phonetics. As a result, mastering general phonetic information is necessary for multidisciplinary doctors and speech therapists, specialists who restore speech and hearing in patients, and for correcting children's speech.

Conclusion

In conclusion, in the automatic recognition of the Kazakh text in the fields of phonetics and phonology, it is necessary to ensure the correct rendering of the smallest unit of the text – the letter and to be guided by the conclusions of the scientists mentioned above. A. Zhunisbek was the first to create an algorithm based on the phonetic-phonological model of automatic recognition of Kazakh texts. Currently, Z. Bazarbayeva, A. Fazylzhan, A. Amanbayeva, Zh. Zhumabayeva and other scientists and researchers are improving and adapting it to the computer.

The phonetics-phonology knowledge system for automatic recognition of the Kazakh text was described in the article. The phonemes' differentiating signs, strong and weak positions were given. It is spoken about distinctive signs of sounds in the language, closely related to their acoustic and articulatory characteristics. It is shown that each phoneme is a set of its distinguishing features as an invariant. It was given that a set of distinctive features constitutes the phonological content of phonemes. The phonological content of each phoneme was defined and described, unlike other phonemes. Variants and variations of phonemes were described in significant (distinguishing meaning) and perceptually weak positions. In the speech flow, phonemes undergo various modifications and changes, and it was mentioned that combinatorial and positional allophones were realized.

Sound study through computer technologies makes linguistics one of the exact sciences. Automation of Kazakh texts raises the study of sounds to a new level. Knowing the features of sounds is important to reading, recognizing, and converting Kazakh texts.

References

- Baitursynov, A. (1992) Til tagylymy. Almaty: Ana tili, 448 b. [Baitursynov, A. (1992) Language training. Almaty: Ana tili, 448 p.] (in Kazakh)
- Bazarbaeva, Z.M. (2022) Qazaq fonologiyasynyng negizderi. Almaty: Jeverest, 460 b. [Bazarbayeva, Z.M. (2022) Fundamentals of Kazakh phonology. Almaty: Everest, 460 p.] (in Kazakh)
- Bektaev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotaev, A.B. (1979) M. Auezovtyng "Abai zholy" romanynyng zhiilik sozdigi. Almaty: Gylym, 336 b. [Bektayev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotayev, A.B. (1979) Frequency dictionary of M. Auezov's novel "The Path of Abai." Almaty: Gylym, 336 p.] (in Kazakh)
- Bektaev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotaev, A.B. (1995) M. Auezovtyng 20 tomдық shygarmalar teksterining zhiilik sozdigi. Almaty-Turkistan, 346 b. [Bektayev, K.B., Zhubanov, A.K., Myrzabekov, S., Belbotayev, A.B. (1995) Frequency dictionary of texts of M. O. Auezov's works in 20 volumes. Almaty-Turkistan, 346 p.] (in Kazakh)
- Chen, X., Jin, L., Zhu, Y., et al. (2021) Text recognition in the wild: A survey. ACM Computing Surveys. Volume 54, Issue 2, Article No 42. P. 1-35.
- Gupta, N., Jalal, A.C. (2022) Traditional to transfer learning progression on scene text detection and recognition: a survey. Artificial Intelligence Review Journal, Volume 55. P. 3457-3502.
- Kuryshzhanov, A.K., Zhubanov, A.K., Belbotaev, A.B. (1978) Qumansha-Qazaqsha zhiilik sozdik. Almaty, 277 b. [Kuryshzhanov, A.K., Zhubanov, A.K., Belbotayev, A.B. (1978) Kumano-Kazakh frequency dictionary. Almaty, 277 p.] (in Kazakh)
- Ualiuly, N., Fazylzhan, A., Kuderinova, K. (2019) Kazakh tilining orfojepejalyq sozdigi. Almaty: Qazaq kitaby, 744 b. [Ualiuly, N., Fazylzhan, A., Kuderinova, K. (2019) Orthoepic dictionary of the Kazakh language. Almaty: Qazaq kitaby, 744 p.] (in Kazakh)
- Wartofsky, M. (1988) Modeli. Reprezentacija i nauchnoe ponimanie. Moskva: Progress, 507 s. [Wartofsky, M. (1988) Models. Representation and scientific understanding. Moscow: Progress, 507 p.] (in Russian)
- Zhangabekova, A.K., Karshygaeva, A.A. (2019) Qazaq tilining matinder korpusyndagy fonetikalyq belgilenimler azirlemesi. Tiltanyim. No 1. B. 60-64. [Zhanabekova, A.K., Karshygaeva, A.A. (2019) Description of instructions for introducing phonetic markings in the corpus of texts. Tiltanyim. No 1. P. 60-64.] (in Kazakh)
- Zhubanov, Q. (1966) Qazaq tili boynsha zertteuler. Almaty: Gylym, 306 b. [Zhubanov, K. (1966) Studies on the Kazakh language. Almaty: Gylym, 306 p.] (in Kazakh)

- Zhubanov, A.K., Zhangabekova, A., Karbozova, B., Kozhahmetova, A. (2016) Qazaq tilining zhiilik sozdigi Almaty: Qazaq tili, 789 b. [Zhubanov, A.K., Zhanabekova, A., Karbozova, B., Kozhakhmetova, A. (2016) Frequency dictionary of the Kazakh language. Almaty: Qazaq tili, 789 p.] (in Kazakh)
- Zhunisbek, A. (2018) Qazaq til bilimining maseleleri. Almaty: Abzal-ai, 368 b. [Zhunisbek, A. (2018) Problems of Kazakh language education. Almaty: Abzal-ai, 368 p.] (in Kazakh)

Әдебиеттер

- Базарбаева З. М. Қазақ фонологиясының негіздері. – Алматы: Everest, 2022. – 460 б.
- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.
- Бектаев К.Б. Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М. Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 336 б.
- Бектаев Қ.Б., Жұбанов А.Қ., Мырзабеков С., Белботаев А.Б. М.О.Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің жиілік сөздігі. – Алматы-Түркістан, 1995. – 346 б.
- Вартофский М. Модели. Репрезентация и научное понимание. – Москва: Прогресс, 1988. – 507 с.
- Жаңабекова А., Қаршығаева А. Қазақ тілінің мәтіндер корпусындағы фонетикалық белгіленімдер әзірлемесі // Тілтаным. – №1. – 2019. – Б. 60-64.
- Жұбанов Қ. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 306 б.
- Жұбанов А.Қ., Жаңабекова А., Қарбозова Б., Қожақметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 789 б.
- Жүнісбек Ә. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, 2018. – 368 б.
- Құрышжанов А.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б. Құманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы, 1978. – 277 б.
- Уәлиұлы Н., Фазылжан А., Күдерінова Қ. Қазақ тілінің орфоэпиялық сөздігі. – Алматы: Қазақ кітабы, 2019. – 744 б.
- Chen X., Jin L., Zhu Y., et al. Text recognition in the wild: A survey. ACM Computing Surveys. Volume 54, Issue 2. No 42. 2021. P. 1-35.
- Gupta N., Jalal A.C. Traditional to transfer learning progression on scene text detection and recognition: a survey. Artificial Intelligence Review Journal, Volume 55. 2022. P. 3457-3502.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 16.08.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Ospangaziyeva, N., Zhalalova, A., Askaroğlu, V., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

Gaukhar Yersultanova^{1*}, Guldana Seidaliyeva², Ulbolsyn Kaiyrbekova³^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), postdoctoral fellow,
Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty,
ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com²Doctor of Philosophy (PhD), Abai Kazakh National Pedagogical University,
Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4448-2414 E-mail: gseidaliyeva@gmail.com,³Doctor of Philosophy (PhD), Docent, People's Friendship University named after Academician
A.Kuatbekov, Kazakhstan, Shymkent, ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

APPLYING CORPUS-BASED METHODS TO ENHANCE ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Abstract. This study aimed to investigate the effectiveness of Corpus of Contemporary American English (COCA) corpus-based activities on the performance of Kazakhstani students in English Language Teaching (ELT) and the learners' attitudes regarding the corpus-based approach. Thirty-three 2nd year students at Al-Farabi Kazakh National University participated in the study (proficiency level in English was Intermediate (B1)). The second-year students were randomized into two intact groups, one for experimentation and the other for control. The participants were expected to learn three grammar structures and vocabulary related to technology, podcasts, and art by the end of the study. Participants in the control group learned grammar and vocabulary structures through coursebook materials, whereas those in the experimental group learned these concepts through corpus-based exercises. The data were collected through pre-test, post-test, and an 8-item-questionnaire based on a 5-point Likert scale as quantitative instruments. According to a statistical analysis of the post-test findings, the corpus-based exercises proved more successful than the coursebook contents. Furthermore, the approach questionnaire analysis showed that students' views regarding applying corpus-based learning activities in ELT were neutral.

Keywords: corpus-based activities; English language teaching; vocabulary; grammar structures; questionnaire**For citation:** Yersultanova, G., Seidaliyeva, G., Kaiyrbekova, U. Applying Corpus-Based Methods to Enhance English Language Learning. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 164-176.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-164-176>**Гаухар Ерсултанова^{1*}, Гулдана Сейдалиева², Ұлболсын Қайырбекова³**^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD), постдокторант,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com²философия докторы (PhD), Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4448-2414 E-mail: gseidaliyeva@gmail.com³философия докторы (PhD), доцент, Академик А. Қуатбаев атындағы
Халықтар достығы университеті, Қазақстан, Шымкент қ.,
ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУДІ ЖАҚСARTУ ҮШІН КОРПУСТЫҚ ӘДІСТІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақстандық студенттерге Қазіргі американдық ағылшын тілі корпусы (COCA) материалдарын қолдану арқылы ағылшын тілін оқыту және оқушылардың корпусстық әдісті қолдану барысындағы көзқарастарын зерттеу. Бұл зерттеуге Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде оқитын отыз үш екінші курс студенті қатысты (ағылшын тілін меңгеру деңгейі – B1). Екінші курс студенттері кездейсоқ түрде екі топқа бөлінді: тәжірибелік және бақылау топтары. Зерттеу нәтижесінде студенттер үш грамматикалық құрылым мен технология, өнер мен подкастарға қатысты жаңа вокабулярды меңгереді деп күтілді. Тәжірибелік топтағы студенттер аталып өткен грамматикалық құрылымдар мен сөздікті корпусстық материалдарды қолдану арқылы үйренді; ал бақылау тобы тек стандартты оқулықтарды ғана қолданды. Деректерді жинау және сандық талдау алдын ала тестілеу, кейінгі тестілеу және Лайкерттің бес балдық шкаласы бойынша бағаланған сегіз сұрақтан тұратын сауалнама арқылы жүзеге асырылды. Тестілеуден кейінгі статистика стандартты оқулықтардағы жаттығулармен салыстырғанда корпус материалдарын пайдаланудың тиімділігін анықтады. Сонымен қатар сауалнама нәтижелерін талдау деректері студенттердің ағылшын тілін оқытуда тілдік корпусстарды қолдануға бейтарап көзқарасын анықтады.

Түйін сөздер: корпуслық жаттығулар; ағылшын тілін оқыту; сөздік қор; грамматикалық құрылымдар; сауалнама

Сілтеме жасау үшін: Ерсұлтанова Г., Сейдалиева Г., Кайырбекова Ұ. Ағылшын тілін үйренуді жақсарту үшін корпуслық әдісті қолдану. *Tiltanyt*, 2024. №4 (96). 164-176-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-164-176>

Гаухар Ерсұлтанова^{1*}, Гулдана Сейдалиева², Улболсын Кайырбекова³

^{1*}автор-корреспондент, доктор философии (PhD), постдокторант,

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0001-8913-6067 E-mail: gyersultanova@gmail.com

²доктор философии (PhD), Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4448-2414 E-mail: gseidalieva@gmail.com,

³доктор философии (PhD), доцент, Университет дружбы народов имени

академика А. Куатбекова, Казахстан, г. Шымкент,

ORCID: 0000-0002-9466-024X E-mail: ulbolsyn_kudn@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ КОРПУСНЫХ МЕТОДОВ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. Данное исследование проведено с целью выявления эффективности использования корпусных материалов в обучении казахстанских студентов английскому языку на основе Корпуса современного американского английского языка (COCA), а также изучения отношения обучающихся к использованию данного метода при обучении английскому языку. В данном исследовании приняли участие тридцать три студента 2 курса Казахского национального университета имени Аль-Фараби (уровень владения английским языком – B1). Студенты 2 курса были разделены методом случайной выборки на две группы: экспериментальная и контрольная. По окончании эксперимента участники должны были усвоить 3 грамматические структуры и новый вокабуляр, связанный с технологией, искусством и различными подкастами. Участники экспериментальной группы изучали грамматику и словарь с использованием упражнений, основанных на материалах корпуса, в то время как контрольная группа продолжала изучать грамматику и лексический минимум с использованием только материалов из стандартных учебников. Сбор и количественный анализ данных осуществлялся с помощью предварительного тестирования, пост-тестирования, и опросника, состоящего из восьми вопросов, который оценивался по пятибалльной шкале Лайкерта. Статистические данные пост-тестирования выявили эффективность использования корпусных материалов по сравнению с упражнениями из стандартных учебников. Кроме этого, данные анализа результатов опроса выявили нейтральное отношение студентов к использованию языковых корпусов в обучении английского языка.

Ключевые слова: корпусные упражнения; преподавание английского языка; вокабуляр; грамматические структуры; опросник

Для цитирования: Ерсұлтанова Г., Сейдалиева Г., Кайырбекова У. Применение корпусных методов для улучшения изучения английского языка. *Tiltanyt*, 2024. №4 (96). С. 164-176. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-164-176>

Introduction

Corpus linguistics principles are increasingly used in English language learning and teaching, with scholars recognizing them as essential tools for enhancing teaching effectiveness and fostering active discourse in classroom settings (Hunston, 2002). As a result, corpora are integrated into classroom practices in two primary ways: directly, through engaging activities that are designed around the corpus itself, and indirectly, through materials and products such as coursebooks and dictionaries that are informed by corpus data.

The development of corpus-based resources significantly transformed language education, particularly with the launch of the Collins COBUILD English Language Dictionary in 1987, which set a new standard for integrating authentic language data into learning materials (Hunston, 2002; O’Keeffe et al., 2007). This milestone underscored the growing relevance of corpora in teaching, fostering an increasing interest in their application among educators and researchers. The Teaching and Language Corpora (TaLC) conference has since emerged as a vital forum for sharing innovative research and practices related to corpus-based language education. By promoting collaboration among linguists and educators, the conference has played a key role in advancing data-driven learning (DDL), a methodology that leverages corpus data to enhance language acquisition (Bernardini, 2004; Boulton,

Cobb, 2017). Through these efforts, corpus-based approaches have become integral to modern language teaching, bridging the gap between theory and practice.

Despite an extensive body of research examining the implications of corpus-based exercises and their effects on learners' performance within English Language Teaching (ELT), a significant gap persists regarding students' attitudes toward engagement in corpus-based activities. This study aims to address this deficiency by investigating the impact of corpus-based exercises on the performance of Intermediate (B1) English as a Foreign Language (EFL) students in ELT contexts. Furthermore, the research seeks to assess learners' perceptions and attitudes toward this innovative pedagogical approach, thereby providing valuable insights into their experiences and the potential for future applications within language education.

Historically, language acquisition has hinged on traditional pedagogical frameworks emphasizing textbooks and instructor-generated materials, which typically prioritize theoretical constructs over practical application. However, in the context of our increasingly information-saturated and digitized environment, corpus-based language teaching (CBLT) has emerged as a progressive alternative. CBLT leverages extensive corpora-comprehensive datasets of authentic language use encompassing written texts, spoken dialogues, and diverse communicative forms. These corpora afford learners critical insights into the pragmatic functioning of language in real-world settings. By prioritizing authentic language examples over prescriptive grammar and vocabulary lists, CBLT facilitates a deeper engagement with linguistic nuances, idiomatic expressions, and the contextual subtleties of meaning that characterize everyday communication. This methodology operates not merely as a replacement for traditional approaches but serves as a valuable adjunct, enriching existing instructional practices.

Integrating corpora into the curriculum allows educators to enhance their pedagogical techniques while fostering critical analytical skills in learners. Students learn to interpret language within practical scenarios, thereby cultivating their linguistic intuition. The use of authentic data enhances the relevance and efficacy of language instruction, as it enables learners to discern usage patterns, observe contextual variations, and familiarize themselves with diverse dialects and registers. As technological advancements lower the barriers to collecting and analyzing large datasets, the potential for CBLT continues to expand. The implications of this instructional paradigm are profound; it holds the promise of transforming language education while equipping learners to thrive in a diverse and interconnected global landscape, where comprehending authentic language in contextualized settings is paramount for effective communication. In this rapidly evolving educational milieu, CBLT exemplifies the necessity of adapting teaching methodologies to address the complexities of modern language use and the needs of contemporary learners.

The research study is focused on addressing the following questions:

1. What is the impact of employing corpus-based activities on the academic achievement of Kazakhstani students in English Language Teaching (ELT)?
2. What are the perspectives of Kazakhstani students regarding the corpus-based approach in ELT?

Literature review

Corpora and Language Teaching

Language instructors and students have increasingly embraced corpus-based approaches in English Language Teaching (ELT), utilizing tools such as corpus-informed dictionaries and grammar exercises to enhance language learning. A notable catalyst for this development is the biennial TaLC (Teaching and Language Corpora) conference, which has provided a platform for linguists and educators to explore the pedagogical potential of collocations and concordances. One significant contribution to this field is the textbook *Concordances in the Classroom* by Tribble and Jones (1990), which emerged from early TaLC discussions and remains a foundational resource.

Corpus Linguistics (CL) serves as a key source of data, methodologies, and insights for language teaching, underscoring the symbiotic relationship between CL and language instruction. Leech delineates two principal categories of corpus use in language teaching: direct and indirect applications (Leech, Candlin, 1997). Direct applications refer to the explicit use of corpora by educators and learners for instructional purposes (Bernardini, 2002), while indirect applications involve the incorporation of

corpus-derived materials, such as textbooks and teaching resources, into the classroom (Hunston, 2002). Figure 1 illustrates how these direct and indirect approaches can be effectively integrated into language teaching practices, providing educators with a range of strategies to enrich their pedagogical techniques.

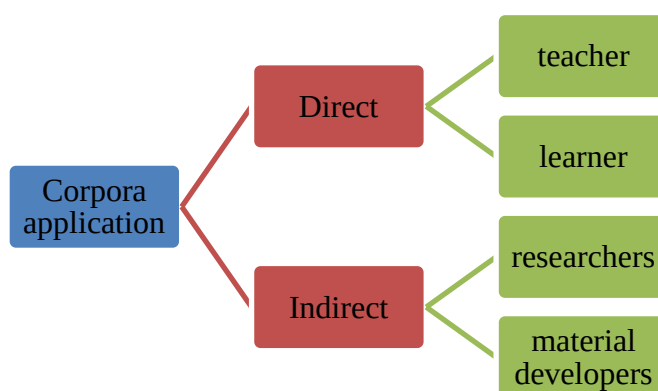

Figure 1 – Application of corpora in language teaching
 Сурет 1 – Тілді оқытуда корпусты қолдану
 Рисунок 1 – Применение корпусов в преподавании языка

Utilizing a corpus-based approach for vocabulary instruction.

The corpus-based approach to vocabulary learning has garnered significant attention in language education for its ability to enhance learners' engagement and comprehension of language in context. By interacting with authentic language data, students benefit from exposure to real-world examples, promoting deeper understanding, vocabulary acquisition, and retention.

Benefits of Corpus-Based Vocabulary Learning

One of the key advantages of the corpus-based approach is its impact on vocabulary acquisition. Studies indicate that learners utilizing corpus-based materials show considerable improvements in vocabulary knowledge compared to those relying on traditional methods (Alenizi, Adawi, 2024; Tosun, Sofu, 2023). This improvement is attributed to the exposure to authentic contexts, which facilitates a more nuanced grasp of word meanings and usage. Furthermore, advanced learners particularly benefit from corpus approaches in recognizing and producing academic vocabulary, leading to the development of lexical competence (Can, 2023).

Learner attitudes towards the corpus-based approach are generally positive. Many students appreciate the opportunity to interact with authentic language samples, finding value in observing how vocabulary functions in real-world settings (Alenizi, Adawi, 2023). This engagement not only fosters a favorable learning experience but also motivates learners to independently explore language patterns.

Limitations of Corpus-Based Vocabulary Learning

Despite its benefits, the corpus-based approach is not without challenges. Data overload poses a significant issue, as the vast amount of information in corpora can overwhelm learners, especially those with limited proficiency (Tosun, Sofu, 2023). Without proper guidance, learners may struggle to extract relevant data, impeding their learning process.

Another limitation is the necessity for specialized training in using corpus tools effectively. Alenizi and Adawi (2024) note that a lack of training resources in some EFL (English as a Foreign Language) contexts limits the practical implementation of corpus-based learning. This challenge is particularly pronounced in resource-constrained settings where instructors may lack the expertise or tools to guide learners.

Moreover, while corpus-based approaches often yield improvements in vocabulary acquisition, some studies report mixed results regarding their statistical significance compared to conventional methods (Can, 2023). These findings suggest that the effectiveness of corpus-based learning depends on factors such as the learners' proficiency levels and the instructional design.

The study by Aied Alenizi and Reem Adawi (2024) investigated the effectiveness of corpus-based materials in enhancing vocabulary learning among Saudi EFL students. The research involved 24

female participants, who were divided into experimental and control groups for a five-week period. The experimental group used corpus-based resources, specifically the COCA corpus, while the control group followed traditional textbook-based instruction. The results showed that the experimental group significantly outperformed the control group in vocabulary acquisition, as demonstrated by higher post-test scores. Furthermore, a questionnaire revealed that most students had positive attitudes toward using corpus-based materials, despite some initial difficulties. These findings underscore the potential of corpus-driven approaches to improve vocabulary retention and create a more engaging learning experience. The study also calls for further research to study the broader applicability of corpus-based learning in different educational contexts.

In a similar vein, Youssef (2020) investigated the effectiveness of a corpus-based approach in enhancing vocabulary learning and retention among tertiary-level EFL learners in Saudi Arabia. The study utilized tailored corpus-based materials and activities designed to promote vocabulary acquisition, focusing on authentic language use and word patterns. The findings revealed significant vocabulary learning gains, as evidenced by improvements in pre- and post-test scores. Moreover, the corpus-based tasks not only supported learners in mastering discipline-specific terminology but also fostered long-term retention of vocabulary items. Participants also expressed positive feedback, appreciating the exposure to real-world language examples and the relevance of the materials to their academic and professional needs.

Both studies underscore the effectiveness of corpus-based approaches in enhancing vocabulary acquisition. They demonstrate that utilizing concordance lines and specialized corpora provides learners with meaningful, authentic input, which not only improves vocabulary retention but also deepens their understanding of language use. Moreover, learners' positive attitudes, as captured through Likert scale surveys and interviews, highlight the perceived value of these methods in supporting their academic and professional goals. These findings reinforce the potential of corpus-based approaches to make vocabulary learning more engaging and impactful, particularly when tailored to learners' specific needs and contexts.

Corpus-based methodology for grammar instruction

The importance of teaching grammar lies in its ability to structure communication, connecting words and sentences to convey meaning effectively. Corpus-based approaches in grammar instruction offer opportunities to explore collocations and grammatical patterns in authentic contexts, thereby enhancing the meaningfulness of language input. According to Sun and Wang (2020), integrating corpus tools in classrooms fosters a deeper understanding of grammar and vocabulary by presenting students with real-life examples of language use.

A study by Liu and Jiang (2009) evaluated the use of corpus-based approaches in teaching lexicogrammar, involving 244 EFL participants across Chinese and U.S. universities. They employed concordance lines and collocations as teaching materials. The post-study questionnaire revealed that 59.6% of participants found corpora helpful for understanding word meanings and structural usage patterns, while 69.7% noted improved ability to distinguish synonyms. However, challenges included the overwhelming volume of corpus data and irrelevant examples for specific fields of study. To address these issues, Liu and Jiang emphasized the importance of curating relevant concordance lines and incorporating group work to enhance engagement in large classes.

In another study, Girgin (2011) explored corpus-based grammar teaching at Erciyes University, focusing on EFL learners with lower proficiency levels. The experimental groups replaced coursebook activities with tasks derived from the Corpus of Contemporary American English (COCA). While pre- and post-tests revealed similar knowledge gains between experimental and control groups, learners' attitudes toward corpus-based instruction were neutral. Girgin highlighted the necessity of preparing tailored materials for learners with limited proficiency to maximize the approach's effectiveness.

Both studies illustrate the potential of corpus-based activities to enhance grammar instruction, with notable benefits such as improved synonym differentiation and structural comprehension. However, effective implementation requires addressing challenges like data overload and ensuring the relevance of materials to learners' needs. These findings suggest that while corpus-based grammar instruction is promising, its success depends on careful design and integration into the curriculum (Liu,

Jiang, 2009; Girgin, 2011; Su, Wang, 2020).

Materials and methods

Participants

The participants of this experiment were thirty-three 2nd year students of Al-Farabi Kazakh National University. The age range of the participants was 17 to 20. There were 16 female students and 17 male students in the study. The average level of proficiency in English of the participants was Intermediate (B1).

The study was conducted during the fall term of the academic year 2023-2024. The researcher finished the curriculum for two complete courses as part of the study's goal to assess the efficacy of corpus-based activities. The entire classes were divided randomly into two groups for the study: the experimental group, comprising seventeen students, and the control group, comprising sixteen students.

Instruments and Materials

The experimental study utilized pre-test, post-test, and attitude questionnaire instruments, which were derived from previous research. The majority of these instruments were adapted from prior studies and were adjusted to align with the current research objectives. The study utilized supplementary materials including corpus-based activities, a coursebook, and COCA, in addition to the instruments. The Head of the Department of Foreign Philology and Translation Studies at al-Farabi KazNU approved all the supplementary materials.

Pre-test and Post-test

The pre-and post-tests were conducted to assess the effectiveness of the corpus-based method in addressing the initial study question. Three target grammar structures and vocabulary structures were selected from the syllabus to create questions for before and after a test. These grammar structures were the passive voice, reported speech and the conditional sentences.

Regarding the vocabulary, new words related to AI and modern technology in education, podcasts and TED talks, and art were selected. The questions on the pre-tests and post-tests were of the "filling the gap" type.

The pre-tests and post-tests comprised 10 questions and were assessed online using Google Forms. Each question was worth 1 point, except for the third conditional question, which allowed for partial scores (i.e., 0.5 and 1) for partially correct answers.

An Attitude Questionnaire

The students in the experimental group were instructed to fill out an attitude questionnaire to address the second research question. Since respondents' attitudes are frequently gauged using the Likert scale, the questionnaire was formatted in this manner. In addition, participants can select the Likert scale option that most closely matches their perspective. The questionnaire's items were modified from Girgin's (2011) study. However, the 6-point scale was modified to 5-point scale and 11 questions were compressed into 8 questions. Table 1 below outlines the focus of the questionnaire items and the 5-point scale, where 1 point describes a strongly negative attitude, 3 points describe neutrality, and 5 points describe strongly positive attitudes. According to the items, Item 1 and Item 2 are rating the corpus-based activities directly, through difficulty level and usefulness. Following that, Item 3 and Item 4 are comparing corpus-based activities to a coursebook, in the frame of difficulty and boredom. Other items (i.e., Item 5, Item 6, Item 7, Item 8) are more personal, where students rate their achievements, compare preferences, add their own attitudes and recommendations towards corpus-based activities.

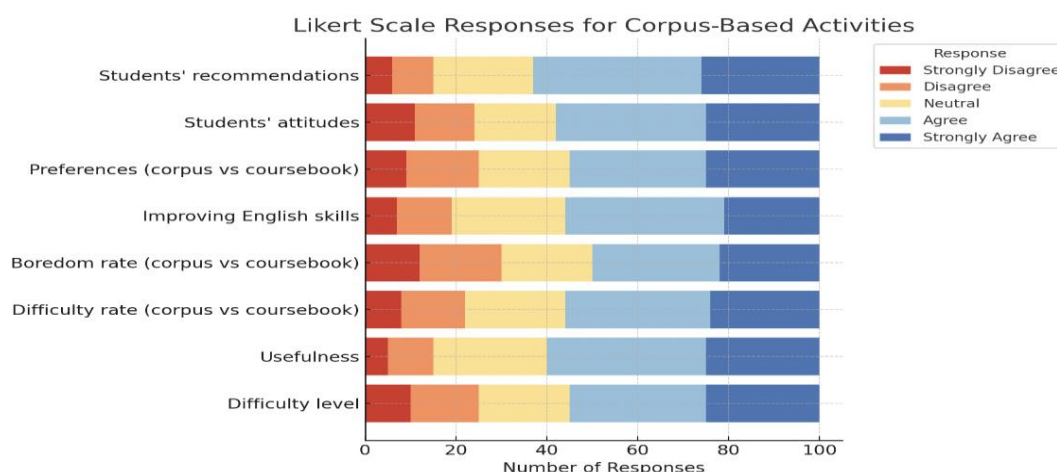

Figure 2 – The focus of questionnaire items
 Сурет 2 – Сауалнама элементтерінің фокусы
 Рисунок 2 – Основное внимание в опросниках

Materials

To teach target grammar and vocabulary structures, instructors typically use coursebooks. After that, the control group's students were instructed to use the coursebook, while the experimental group was instructed not to use it.

In the experimental group, traditional assignments were substituted with corpus-based activities, allowing students to engage directly with the COCA. The concordance lines for grammar structures were adapted from Girgin's (2011) study and the researcher created the vocabulary structures. Concordance lines selected for this study were used for presentation and practice. It is evident from the data depicted in the figure 3, that concordance lines provide students with meaningful input, that students guess, analyze, and synthesize the meanings of the new structures. In the corpus-based approach, the role of the teacher is a facilitator; the teacher usually facilitates discussion for a broad understanding of target structures. Furthermore, the teacher guides students to the appropriate discussions. For instance, the figure below demonstrates lines followed by leading questions for deeper understanding.

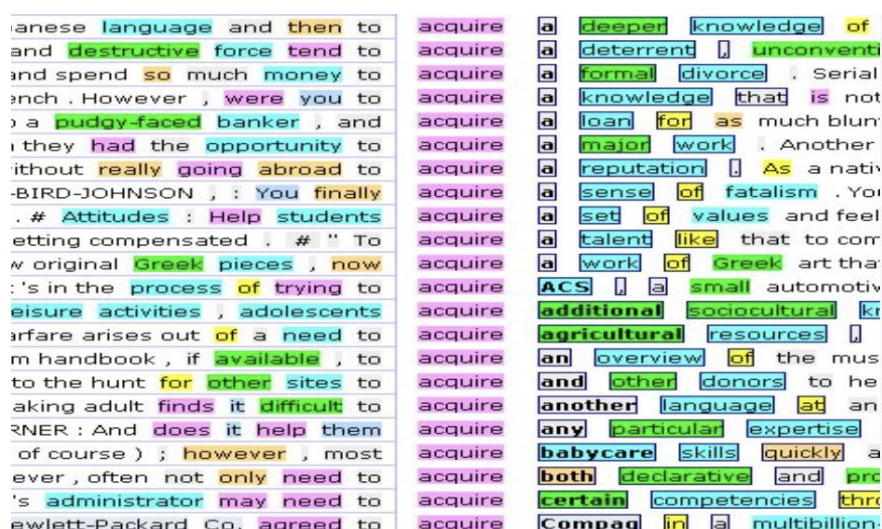

Figure 3 – Concordance lines for teaching vocabulary
 Сурет 3 – Сөздік қорды оқытуға арналған сәйкестік сызықтары
 Рисунок 3 – Линии соответствия для обучения лексике

Procedure

After obtaining the required signatures on the consent letters and fulfilling the required authorization processes with the English Department at KazNU, three target grammar structures and target vocabulary structures were selected according to the syllabus, to prepare the materials and instructions for the learners.

In the first stage of the research, the researcher sent the pre-test questions online using Google Forms. Overall, filling the gaps of the pre-test took roughly 10 minutes. Google Forms were used for a study to teach grammar structures and vocabulary to students. The experimental group was given a demo lesson explaining the corpus approach and COCA. Concordance lines were prepared beforehand due to lack of laptops. The experimental group was not allowed to look at books or share corpus-based activities, while the control group used a coursebook and prepared materials. A post-test was conducted using Google Forms for both groups, with the same difficulty levels. The experimental group's attitude questionnaire was used to share their attitudes and recommendations towards the approach, as only experimental participants could evaluate it.

Data Analysis

Quantitative analysis of the post-test results was used to address the study's first research question. To assess the progress of the experimental and control groups, the researcher relied on statistical analysis using a Microsoft Excel spreadsheet to evaluate the scores. To assess the overall acquisition of the target grammar and vocabulary structures and to demonstrate the effectiveness of the corpus-based activities, the pre-test and post-test scores of both the experimental and control groups were meticulously compared.

In order to answer the second research question, the researcher used quantitative analysis of an attitude questionnaire. The mean and standard deviation were measured to find out the attitudes towards the corpus-based approach.

Results and discussions

Examination of Pre-test and Post-test Outcomes

In Table 1, the pre-test and post-test scores of the experimental and control groups are compared. The table includes the medians, means, interquartile ranges (IQR), and standard deviation (Std. Dev.) of the scores. The results demonstrate the effectiveness of utilizing corpus-based activities in English Language Teaching (ELT) within the experimental group.

Table 1 – Comparing the control group with the experimental group

Кесте 1 – Бақылау тобын экспериментальді тобымен салыстыру

Таблица 1 – Сравнение контрольной группы с экспериментальной группой

<i>Group</i>	<i>Pre-Test Median</i>	<i>Post-Test Median</i>	<i>Pre-Test Mean</i>	<i>Post-Test Mean</i>	<i>Pre-Test IQR</i>	<i>Post-Test IQR</i>	<i>Pre-Test Std. Dev.</i>	<i>Post-Test Std. Dev.</i>
Experimental Group	7	8	6.4	8	1	2	1.13	1.83
Control Group	6.5	7.5	6.5	6.5	2	1	1.34	3.45

In the beginning Table 1's medians seem to indicate that both groups improved by one point in the post-test results. This indicates that while the control group's scores for the post-tests were equal to 6.5 and 7.5, respectively, the pre-test results showed that a majority of students in the experimental group scored 7 points, while in the later session, they scored 8 points. Furthermore, the average number indicates the group average and provides additional context for the data analysis. The experimental group's mean number rose from 6.4 to 8, while the control group's mean number stayed at 6.5. Given that both groups performed comparably in the pre-test, the experimental group's higher mean number indicates progress.

Moreover, IQR and Std. Dev. scores are also considered as important, due to the spread of the results. The interquartile range (IQR) of the experimental groups expanded, indicating greater variability in results across individual students. In contrast, the interquartile range (IQR) of the control

groups decreased, leading to reduced variability in the post-test results compared to the pre-test results. Furthermore, Std. Dev. was calculated to see how test scores were close to the mean value. As a result, the experimental groups' standard deviation slightly increased from 1.13 to 1.83, in contrast, the control groups' standard deviation rocked from 1.34 to 3.45. The control group's posttest results were highly variable, with students scoring both the minimum and maximum scores.

Examination of the Attitude Survey

Table 2 below illustrates students' attitudes toward corpus-based activities in ELT, using the Likert scale format. Seven students of the experimental group responded to that questionnaire. The overall average of 3.09 indicates a neutral attitude toward the corpus-based approach. The following paragraphs contain a more detailed interpretation of the questionnaire results.

Table 2 – Frequencies for items 1-8 in the attitude questionnaire

Кесте 2 – Көзқарас сауалнамасындағы 1-8 тармақтары бойынша жиіліктер

Таблица 2 – Частоты пунктов 1-8 в анкете по отношению

Items	1	2	3	4	5	Mean	Std. Dev.
1. I think that learning English language through corpus-based activities is/ isn't difficult.	Very difficult ← 00 5 2 0 → Very easy					3.29	0.49
2. Learning English language through corpus-based activities is/isn't useful.	Very useless ← 0 2 1 2 2 → Very useful					3.57	1.27
3. I think that learning English language through corpus-based activities are more difficult than learning English through a course book.	Strongly disagree ← 0 2 1 4 0 → Strongly agree					3.29	0.95
4. I think that learning English language through corpus-based activities are more boring than learning English through a course book	Strongly disagree ← 1 1 3 2 0 → Strongly agree					2.86	1.07
5. Using corpus-based activities in learning of English language can improve my English skills.	Strongly disagree ← 1 0 2 3 1 → Strongly agree					3.43	1.27
6. I prefer using corpus-based activities in learning of English language to using a course book in learning of English language.	Strongly disagree ← 1 3 3 0 0 → Strongly agree					2.29	0.76
7. I would really feel positively towards using corpus-based activities in learning of English language.	Strongly disagree ← 0 3 2 2 0 → Strongly agree					2.86	0.91
8. I recommend that teachers should use corpus-based activities so as to teach grammar/vocabulary/writing in the classroom settings.	Strongly disagree ← 0 2 2 3 0 → Strongly agree					3.14	0.91
Total:						3.09	0.95

Item 1 and Item 2 above find out the learners' attitudes towards the difficulty level and usefulness of corpus-based activities respectively. The vast majority of the participants (24) have chosen a neutral attitude in Item 1, the other participants concurred that activities based on a body of language were easy to use and there were no negative responses from anyone. Regarding Item 2 overall mean (3.57) shows that the corpus-based activities were found to be beneficial by the learners. Approximately half of the respondents (17) believed that those activities were useful, even very useful, whereas six participants

considered those useless, and three participants' attitude was neutral.

Subsequently, the analysis in Item 3 and Item 4 evaluates learners' perceptions of the difficulty and boredom levels associated with corpus-based activities in comparison to coursebook activities. Generally, the mean (3.29) of Item 3 demonstrated a neutral attitude, however, Std. Dev. (0.95) shows that the twelve participants stated corpus-based activities as difficult in comparison to the coursebook materials, whereas six participants claimed those to be easy. Concerning Item 4 the mean (2.86) and Std.

Dev. (1.07) demonstrates a neutral attitude towards the boredom rate, where roughly half of the participants (17) responded neutrally, however, twelve participants stated that corpus-based activities as interesting, and other participants (8) stated those as boring in comparison to the coursebook materials.

Finally, regarding more personal questions, remaining items were addressed to the participants. Item 5 demonstrates the highest Std. Dev. (1.27), and shows contrasting opinions. On the one hand, according to the data, one participant expressed strong disagreement regarding the potential of corpus-based activities to enhance English language skills, and conversely, another participant expressed strong agreement on that particular issue. According to other participants, corpus-based activities were found to enhance their English language proficiency. As for Item 6, three participants disagreed to prefer corpus-based activities to coursebook materials, and even one participant strongly disagreed. That means learners did not prefer to replace coursebook materials with corpus-based activities. As a result, three participants of Item 7 showed negative attitudes, two participants displayed neutral attitudes while the others exhibited positive attitudes, however, the mean (2.86) permits us to view those as neutral attitudes. In the final Item 8 three participants recommended using those activities to the teachers, two participants did not and the other two participants neutrally responded to the questionnaire. The mean (3.14) allows considering the recommendations as neutral.

Overall, there are still half-neutral and opposing views that ought to be taken into consideration, even though the corpus-based activities demonstrated their effectiveness and half of the participants agreed that it can improve their English language skills. The rate of boredom with corpus-based exercises and the substitution of coursebook contents for corpus-based activities were the most frequently reported instances of profoundly negative views. The responses hold significance for the materials development segment, as the participants suggested that language educators employ this methodology.

Discussion

The findings of this study offer valuable insights into the use of corpus-based activities in English Language Teaching (ELT) in Kazakhstan. The results both align with and diverge from earlier studies, providing a nuanced understanding of the impact of corpus-based approaches on student learning and attitudes.

Efficacy of Corpus-Based Activities

The first research question, which explored the efficacy of corpus-based activities, yielded positive results, confirming previous studies that highlighted the effectiveness of such activities in improving English language skills (Girgin, 2011; Paker, Ozcan, 2017). The significant improvement in the post-test scores of the experimental group suggests that corpus-based activities can be a powerful tool in enhancing language proficiency, particularly in vocabulary acquisition and grammatical understanding. These results are consistent with the research of (Hou, 2014), who found that corpus-based approaches facilitate more autonomous learning and greater exposure to authentic language use, both of which are essential for language learners. The positive results from this study suggest that incorporating corpora into the curriculum can help students build more accurate and nuanced language skills, particularly in contexts where traditional coursebook materials may fall short in providing authentic, real-world language examples.

However, it is important to acknowledge that while the experimental group showed improvement, the control group also exhibited progress, which could be attributed to other factors, such as the general pedagogical methods used or the students' prior knowledge of English. Future research could explore additional variables that might contribute to language improvement, such as the role of teacher guidance, peer interaction, or the use of technology in enhancing corpus-based activities.

Attitudes Toward Corpus-Based Activities

The second research question, which assessed students' attitudes toward corpus-based activities, revealed a more complex picture. While previous studies with undergraduate and preparatory students (Girgin, 2011; Paker, Ozcan, 2017) reported predominantly positive reactions, the results of this study show that Kazakhstani students displayed a more neutral attitude toward corpus-based activities. The Likert scale data indicated that, while some students were receptive to these activities, a significant portion of the students expressed skepticism, especially when contrasting corpus-based activities with traditional coursebook materials.

This finding suggests that students may still be more accustomed to the structured and familiar approach of coursebooks, which are often easier to navigate and less demanding in terms of independent analysis. The negative attitudes expressed in Table 2 further highlight that some students may feel overwhelmed by the more self-directed nature of corpus-based activities, which require a higher level of cognitive engagement and critical thinking. This could be indicative of a broader challenge in implementing corpus-based activities in environments where students are more accustomed to teacher-directed, content-heavy lessons.

Interestingly, despite the neutral or negative reactions to the activities, students still recommended their inclusion in future lessons. This paradoxical finding suggests that, while students may not fully embrace corpus-based activities, they can see their potential value and recognize the benefits of exposure to authentic language data. This indicates that the challenge lies not in the potential of corpus-based activities themselves but in how they are integrated into the curriculum and how students' attitudes toward these activities are shaped.

Implications for Teaching Practice

The mixed results regarding student attitudes suggest several practical implications for ELT practice in Kazakhstan. First, teachers may need to provide more scaffolding when introducing corpus-based activities, helping students understand their purpose and how to effectively use corpora to improve their language skills. A gradual transition from traditional coursebook materials to corpus-based tasks, with clear guidance and support, may help reduce students' resistance and increase their confidence in using corpus tools.

Furthermore, integrating corpus-based activities in a way that complements coursebook materials rather than replacing them entirely may be a more effective approach. This hybrid method could address students' preferences for familiar learning tools while still providing the benefits of authentic language input. In this context, teachers could use corpora to supplement coursebook exercises, providing students with real-world examples that reinforce language points presented in the textbooks.

Limitations and Directions for Future Research

This study has several limitations that warrant further investigation. While students from Kazakhstan demonstrated proficiency in using corpus-based activities to enhance their linguistic abilities, several challenges were identified. First, larger sample sizes and additional groups are needed for more robust data analysis. Second, limited access to electronic devices in some university settings may hinder the integration of corpus-based methods. Third, these activities are better suited for self-directed learners, emphasizing the need for user-friendly materials developed by stakeholders. Fourth, extended teaching time is required to cover grammar and vocabulary structures thoroughly for more valid results. Additionally, qualitative data, such as interviews or open-ended surveys with students and teachers, could offer deeper insights into perceptions and experiences with corpus-based activities.

Furthermore, the study primarily examined the short-term effects of corpus-based activities. Future research should investigate their long-term impact on language development, exploring how students' attitudes and proficiency levels evolve with sustained exposure to such approaches. This would provide valuable insights into the efficacy and adaptability of corpus-based methods in ELT.

Pedagogical Implication

The research emphasizes the efficacy of incorporating corpus-based activities in educational instruction, citing their value as a natural language source and increased meaningful input for learners. It recommends including such activities in coursebooks or preparing them as supplementary material. Independent learners can contribute to the field by completing projects related to corpus linguistics and

generating new findings.

The utilization of a corpus-based approach in English language teaching represents a significant shift in pedagogical practices. By systematically analyzing authentic language use drawn from large corpora, educators can more effectively understand the linguistic phenomena that occur in real-world communication. This approach facilitates a deeper engagement with language, allowing learners to encounter diverse lexical choices, grammatical structures, and contextual usage patterns.

Yoon and Jo explore how direct and indirect access to corpora influences students' error correction and learning strategies in second language writing (Yoon, Jo, 2014). Their case study highlights the benefits of using corpora as a tool for improving writing accuracy and the development of self-regulated learning strategies. Similarly, Zahra and Abbas discuss the pedagogical implications of corpus-based approaches to English language teaching (ELT) in Pakistan, emphasizing the potential for corpora to enhance language learning by providing authentic language data (Zahra, Abbas, 2018). Both studies underline the value of corpus-based methods in promoting more effective language acquisition.

Incorporating corpus linguistics into the language classroom not only enhances learners' awareness of language nuances but also empowers them to develop more robust analytical skills. Such an evidence-based methodology fosters a learning environment where learners can interact with language data, thus becoming more autonomous and discerning users of English. Overall, the corpus-based approach serves as a foundational tool for promoting linguistic competence and communicative proficiency in English language learners.

Conclusion

In conclusion, this study supports the effectiveness of corpus-based activities in improving English language proficiency, particularly in vocabulary and grammar. While students demonstrated a neutral to negative attitude toward corpus-based activities, they recognized their potential value in language learning.

These findings underscore the importance of integrating corpus-based activities into ELT curricula and suggest that more targeted interventions may be needed to improve student engagement and attitudes. With further research and refinement of teaching methods, corpus-based activities hold great promise for advancing English language education in Kazakhstan and beyond.

References

- Alenizi, A., Adawi, R. (2024) Investigating the effectiveness of using corpus-based developed materials in vocabulary learning for Saudi EFL students. *Forum for Linguistic Studies*, 06, P. 721-740. <https://typeset.io/papers/investigating-the-effectiveness-of-using-corpus-based-4mg2609u6iol>
- Bernardini, S. (2002) Exploring New Directions for Discovery Learning. In B. Kettemann & G. Marko (Eds.), *Teaching and Learning by Doing Corpus Analysis*. Amsterdam: Rodopi, P. 165-182.
- Bernardini, S. (2004) Data-driven learning: Taking the computer out of the equation. *Language Learning & Technology*, 8(2), P. 165-173. <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu>
- Boulton, A., Cobb, T. (2017) Corpus use in language learning: A meta-analysis. *Language Learning*, 67(2), P. 348-393. https://www.researchgate.net/publication/313729217_Corpus_Use_in_Language_Learning_A_Meta-Analysis_Meta-Analysis_of_Corpus_Use_in_Language_Learning
- Can, M. (2023) The impact of corpus-based approaches on the acquisition of academic vocabulary. *Language Learning*, 58(4), P. 358-373.
- Girgin, U. (2011) Corpus-based Activities at Lower Levels of EFL Proficiency: The Effectiveness of Using Concordance Lines on Grammar Learning.
- Hou, H. (2014) Teaching Specialized Vocabulary by Integrating a Corpus-Based Approach: Implications for ESP Course Design at the University Level. *English Language Teaching*, 7(5).
- Hunston, S. (2002) *Corpora in Applied Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knoch, U. (2004). A New Look at Teaching Comparisons: A Corpus-based Study. *Journal of Language and Learning*, 2(2), P. 171-185.
- Leech, G., Candlin, C. (1997) *Teaching and Language Corpora*. Addison Wesley Longman.
- Liu, D., Jiang, P. (2009) Using a Corpus-Based Lexicogrammatical Approach to Grammar Instruction in EFL and ESL Contexts.
- O'Keeffe, A., McCarthy, M., Carter, R. (2007) *From corpus to classroom: Language use and language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paker, T., Özcan, Y. (2017) The Effectiveness of Using Corpus-Based Materials in Vocabulary Teaching. *International Journal of Language Academy*. 5. P. 62-81. 10.18033/ijla.3494.
- Prodromou, L. (1996). Correspondence section. *ELT Journal*, 50(1), 88-89.

The history of Collins COBUILD (2020) <https://www.collinsdictionary.com/cobuild#corpus>

Tosun, C., Sofu, H. (2023) Challenges and benefits of corpus-based vocabulary instruction. *he Journal of Language Education*, Vol. 9, No. 3 (2023). P. 120-130.

Yoon, H., Jo, J. W. (2014) Direct and Indirect Access to Corpora: An Exploratory Case Study Comparing Students' Error Correction and Learning Strategy Use in L2 Writing. *Language Learning & Technology* 18(1), P. 96-117. https://www.researchgate.net/publication/285986761_Direct_and_indirect_access_to_corpora_An_exploratory_case_study_comparing_students_error_correction_and_learning_strategy_use_in_l2_writing

Youssef, A. F. (2020) The Effectiveness of Corpus-Based Approach on Vocabulary Learning Gains and Retention in Saudi Tertiary EFL Context. *Journal of English Language Teaching and Applied Linguistics*, Volume 2, Issue 3, P. 1-15. The DOI is 10.32996/jeltal.2020.2.3.1.

Zahra, T., Abbas, A. (2018) Pedagogical Implications of Corpus-based Approaches to ELT in Pakistan. *Journal Of Education And Educational Development*, 5(2), 259 p.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 01.06.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Yersultanova, G., Seidaliyeva, G., Kaiyrbekova, U., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

Aigul Alpysbayeva^{1*}, Svetlana Ashymkhanova², Christopher Korten³^{1*}Corresponding author, Doctor of Philosophy (PhD), Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-5947-6084 E-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru²Doctor of Philological Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-4167-6985 E-mail: Svetlana-1943@mail.ru³Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Adam Mickiewicz University, Poland, Poznan, ORCID: 0000-0002-3024-0596 E-mail: chriskorten@yahoo.com**TRANSLATION OF M. ZHUMABAYEV'S POEM "HOMELAND":
LINGUISTIC AND CULTURAL ASPECTS**

Abstract. This article examines the artistic and expressive elements of M. Zhumabayev's poem "Homeland" and their translations into Russian and Turkish from both linguistic and cultural perspectives. Artistic and expressive elements are crucial for the 'embellishment' of any literary work, encapsulating the author's distinctive style. These elements, whether explicitly or implicitly meaningful, hold significant potential for impacting the reader, posing a substantial challenge for translators aiming to maintain the original's level of artistry. M. Zhumabayev's poetry is a treasured component of Kazakh literature, frequently translated into various languages worldwide. Despite this, translation quality and constructive criticism have yet to converge into systematic research. This article aims to identify the artistic and expressive means in Zhumabayev's "Homeland", interpret their functional and cognitive roles, and conduct a comparative semantic and structural analysis of two Russian translations and two Turkish translations, highlighting differences. The research methodology is grounded in contemporary translation studies. Through this analysis, the article examines the translation methods and strategies employed in rendering the poem from Kazakh into Russian and Turkish, assesses their impact on the original work, explores the pros and cons of each approach, and considers how the translator's gender identity might influence the translation. Finally, it articulates general principles of poetic translation.

Keywords: M. Zhumabayev; poetic translation; language; culture; poetry**Source of financing:** The article was prepared within the framework of the project of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan under the grant IRN AP19175235 "Linguopoetics of Magzhan Zhumabayev's poetry: translation features and strategies".**For citation:** Alpysbayeva, A., Ashymkhanova, S., Korten, Ch. Translation of M. Zhumabayev's Poem "Homeland": Linguistic and Cultural Aspects. *Tiltany*, 2024. №4 (96). P. 177-186.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-177-186>**Айгүл Ерболатқызы Алпысбаева^{1*}, Светлана Ашимханова², Кристофер Кортен³**^{1*}автор-корреспондент, философия докторы (PhD),Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-5947-6084 E-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессор,Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.,
ORCID: 0000-0002-4167-6985 E-mail: Svetlana-1943@mail.ru³философия докторы (PhD), профессор, Адам Мицкевич университеті,

Польша, Познань қ., ORCID: 0000-0002-3024-0596 E-mail: chriskorten@yahoo.com

**М. ЖҰМАБАЕВТЫҢ «ТУҒАН ЖЕР» ӨЛЕҢІНІҢ АУДАРМАСЫ:
ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕР**

Аңдатпа. Мақалада М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңіндегі көркемдік-бейнелеу құралдары мен олардың орыс, түрік тілдерінде екі нұсқадағы аудармалары лингвомәдени тұрғыдан қарастырылады. Көркемдік-бейнелеу құралдары кез келген көркем туындының негізгі әсемдеу элементтері болып табылады және автордың өзіндік стилін көрсетеді. Кейде көзге бірден түсетін эксплицитті, кейде астарлы имплицитті семантикаға ие көркемдеу құралдарының оқырманға әсер ету әлеуеті өте жоғары. Сол себепті аудармашыға поэзияны түпнұсқадағыдай толыққанды тәржімелеу қиынға соғады. М. Жұмабаевтың поэзиясы қазақ әдебиетінің құнды қазынасы және әлемнің әртүрлі тілдеріне аударылып келеді. Алайда аударма сапасы мен конструктивті сыны бір жолға қойылмаған, жүйелі зерттеу нысанына айналмаған. Сондықтан аталмыш мақалада ақынның «Туған жер» өлеңіндегі көркемдік-бейнелеу құралдарын іріктеп, атқарып тұрған функционалды-когнитивтік қызметін интерпретациялап, түпнұсқа/аударма

жұбында бір-біріне туыстығы жоқ екі орыс және екі түрік тіліндегі аударма нұсқаларында семантика-құрылымдық салыстырмалы талдау жасауды мақсат еттік. Зерттеу жұмысының методологиялық негізі аударматану саласындағы озық, заманауи зерттеу еңбектерінен құрылды. Талдау нәтижесінде қазақ тілінен түрік, орыс тілдеріне аудару барысында қолданылған аударма амалдары мен стратегиялары және олардың түпнұсқаға әсері, артық-кем тұстары, аудармашының гендерлік тілдік тұлғасының аудармаға әсері мен жалпы поэтикалық аударма заңдылықтары тұжырымдалды.

Тірек сөздер: М. Жұмабаев; поэтикалық аударма; тіл; мәдениет; поэзия

Қаржыландыру көзі: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің ЖТН АР19175235 «М. Жұмабаев поэзиясының лингвопоэтикасы: аударылу ерекшеліктері мен стратегиялары» атты гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Алпысбаева А.Е., Ашимханова С., Кортен К. М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің аудармасы: лингвистикалық және мәдени аспектілер. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). 177-186-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-177-186>

Айгуль Ерболатқызы Алпысбаева^{1*}, Светлана Ашимханова², Кристофер Кортен³

^{1*} автор-корреспондент, доктор философии (PhD),

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-5947-6084 E-mail: aygul.alpysbaeva.91@mail.ru

² доктор филологических наук, профессор,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы,

ORCID: 0000-0002-4167-6985 E-mail: Svetlana-1943@mail.ru

³ доктор философии (PhD), профессор, Университет Адама Мицкевича,

Польша, г. Познань, ORCID: 0000-0002-3024-0596 E-mail: chriskorten@yahoo.com

ПЕРЕВОД СТИХОТВОРЕНИЯ М. ЖУМАБАЕВА «РОДНАЯ ЗЕМЛЯ»: ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. В статье рассматриваются художественно-изобразительные средства стихотворения М.Жумабаева «Родная земля» и их переводы на русский и турецкий языки в двух вариантах с лингвокультурной точки зрения. Художественно-изобразительные средства являются основными элементами окраски любого художественного произведения и отражают уникальный стиль автора. Художественные средства с эксплицитной семантикой, которые сразу бросаются в глаза, а иногда и имплицитной семантикой, обладают очень высоким потенциалом воздействия на читателя. Именно поэтому переводчику сложно полностью перевести стихи так, как в оригинале. Поэзия М.Жумабаева является ценным достоянием казахской литературы и переводится на разные языки мира. Однако вопросы качества перевода и конструктивной критики еще не поднимались, не стали предметом систематических исследований. Поэтому в данной статье мы нацелены провести семантико-структурный сравнительный анализ в двух вариантах перевода на русском и турецком языках, не имеющих родства друг с другом в паре оригинал/перевод путем выборки художественно-изобразительных средств в стихотворении поэта «Родная земля» и интерпретации выполняемой ими функционально-когнитивной функции. Методологическую основу исследования составили передовые, современные работы в области переводоведения. В результате анализа рассмотрены методы и стратегии перевода, используемые в процессе перевода с казахского на турецкий и русский языки, их влияние на оригинал, плюсы и минусы, влияние гендерной идентичности переводчика на перевод и сформулированы общие законы поэтического перевода.

Ключевые слова: М. Жумабаев; поэтический перевод; язык; культура; поэзия

Источник финансирования: Статья опубликована в рамках проекта грантового финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР19175235 «Лингвопоэтика поэзии Магжана Жумабаева: особенности и стратегии перевода».

Для цитирования: Алпысбаева А.Е., Ашимханова С., Кортен К. Перевод стихотворения М. Жумабаева «Родная земля»: лингвистические и культурные аспекты. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 177-186. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-177-186>

Introduction

M. Zhumabayev was an innovator, symbolist and unique patriotic poet not only of Kazakh, but of the entire Turkic world, whose path of fate did not come easy. One of the poet's poems showing special attention to his native land is "Homeland". In a poem composed of five stanzas, narrated from the first person, the author brings before readers' eyes all the moments that are most dear to human beings from birth to adulthood. The dynamics of expressiveness of the poem is very high, we can say that it is based on a small creative autobiographical chronotope. At the end of the poem, the mood of a child who grew up playing and laughing in his native land without any worries ends with sadness and uncertainty in the

time of adulthood saying “the head of a person is the ball of God”. We know that this is a manifestation of the poet’s creativity during times of repression, a narrow path.

In the lines of the poem, the poet uses very impressive artistic and expressive means to convey all his feelings and emotions. And in this article, we aim to consider the features of the translation of these artistic tools into Turkish and Russian languages, which are not related to each other. In general, there are almost no comprehensive research works related to translations of the poetry of Magzhan. We cannot give scientifically sound, reasoned answers to pressing questions about how the poet's Image world is conveyed to other languages, what transformations are taking place in translation, what are the trends and strategies of translation. It is clear that not every translator has the courage and knowledge and poetic abilities to translate poetry. Until now, our research articles based on qualitative and quantitative analysis of the translations of elements of linguopoetics in the poet's poems “Turkestan”, “For my brother in distance”, “I believe in youth”, “I love”, “To the lady Gulsim” have been published in scientific publications in the country and abroad, and the linguistic and literary laws, pros and cons of the process of poetic translation from the Kazakh language to other languages have been discussed. The results of this research will contribute to the domestic poetic translation discourse.

Materials and methods

The article discusses the artistic and expressive means of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and their translations into Russian and Turkish languages in two versions. The authors of the translation in Russian are A. Kodar and V. Antonova, the authors of the translation in Turkish are F. Tamir and A. Akbash. Both translations in Russian are subject to poetic translation, in Turkish F. Tamir performs a prose translation, and A. Akbash performs a poetic translation. In general, it is safe to say that F. Tamir, a researcher of Magzhan's work, was the first to translate 159 of Magzhan's poems in Turkish into prose. The scientist makes the translation from the poet's book “Poems of Magzhan Zhumabayev”, published in 1923 in Tashkent in the Arabic alphabet. In an interview with the translator, he said: “In order for me to translate Magzhan in verse, I need to be a poet of the Magzhan level. That is why I did not make a poetic translation”. The translator also noted in the preface to the translation book that “Mağcan Cumabayev Öleñderi is the last collection of poems published during Magzhan's lifetime. This book contains almost all the poems he wrote before 1923. The number of poems in the book is 259. Undoubtedly, he made their choice and order. This book was published when Magzhan was a member of the Kazakh-Kyrgyz Scientific Committee (commission), which worked in Tashkent. Thus, even in my translation book, the Order of location in the collection of Magzhan's poems has not been changed. Since the work was printed in Arabic letters, the poems were first rewritten in Latin letters. In this transfer, the sound characteristics of the work were kept exactly the same. For this reason, transcription signs were used for sounds that have no analogues in the Turkish alphabet” (Tamir, 1993: 9).

Consequently, in our study, 14 elements in the poem “Homeland” fall into a comparative semantico-structural analysis in the original/translation pair. Namely, two phraseological units (*jaryqqa aiaq basu* – meaning: to come to this world; *kındık kesken jer* – meaning: the place where the navel was cut), three metaphors (*jastyq* – *altyn*: youth is gold; *sen* – *tübım*: you are my beginning; *Şolpan, Aıym, sen* – *Künım*: Venus, Moon, you are my Sun), one hyperbole (*bări senen jan-tänım* – everything is from you, my soul and body), five epithets (*teñ qırby* – literally equal friend, *tättı su* – sweetwater, *qalyñ nu* – dense forest, *keñ dala* – wide steppe of field, *sorly bas* – literally misery head (man), two culture-specific words (*aqsüiek, altybaqan* – Kazakh national games) and one proverb («*Adamnyñ basy* – *Allanyñ doby*» – The head of a man is a ball of the God).

First, the mentioned elements of linguopoetics were selected, it was determined which literary trope they belonged to, and the cognitive-functional function they gave and performed in the context of the poem and outside of it was interpreted. That is, the stage of pre-translation analysis has been completed. After that, the extent to which the form and semantic field of the artistic and expressive means is preserved between the three languages was discussed and conclusions were drawn. So, the translation analysis of the linguopoetics of the poet's poetry interprets the original and its translations from the point of internal content, artistic features, linguopoetics (the author is an artist, the final thought of the author, the author's intentional world, linguoanthropological, aesthetic, stylistic) within the framework of three languages.

Literature review

Poetic translation is considered within the scope of literary translation. We know that literary translation in general is a difficult, complex process from the following concept: “Literature translation involves a complex interaction of linguistic, cultural and creative elements to ensure the true representation of the original work. Translators have the task of maintaining adequacy and equivalence in conveying the meaning and nuances of fiction, taking into account linguistic and cultural peculiarities (Ozymai, Demydenko, 2020; Mityagina, Volkova, 2019). In maintaining this adequacy and equivalence, it is important for the translator to find the golden mean, because “The dichotomy between faithful and free translation is fundamental in literary translation, as it involves adapting not only linguistic aspects but also local literary traditions to reveal the spiritual and formal structures of foreign literature” (Haroon, 2022: 81).

If the purpose of literary translation is literary and spiritual exchange between peoples, in the field of education and enlightenment, “Literary translation, including poetry, plays an important role in higher education programs by facilitating the dissemination of classical and modern literary works between cultures” (Madkour, 2016). Many studies have explored different approaches to poetry translation, including the use of aesthetic-poetic translation methods to preserve the meaning and beauty of the original poetry (Sabrina, 2023). That is, translating poetry requires not only linguistic challenges, but also cultural and pragmatic elements that must be carefully considered to ensure functional equivalence and aesthetic aspirations in translation work (Al-Kadery, 2024). Moreover, the process of translating poetry is often perceived as a creative transposition, as some elements of poetry are considered untranslatable and require innovative methods for successful translation (Mityagina, Volkova, 2019). Translating poetry requires a deep understanding of the poetic elements of the source language and the ability to reproduce them effectively in the target language (Sabrina, 2023), (El-Hameed, 2022) emphasizes the importance of cultural references in literary translation and emphasizes the need for translators to approach the task with a cognitive understanding in order to preserve the literary value of the original work. The reason is that “by means of translation, the artistic work of other people is accepted and understood in their own language, and they drink it with a literary work. At the same time, cultures, achievements, and experiences are exchanged through translation, which shows the connection of two cultures at the spiritual level” (Karagulova, Mukhtarova, Koilybayeva, 2024: 141).

Results and discussions

First of all, of course, we pay attention to the translation of the poem’s title. We realize that it did not cause any problems, as the concept of the place of birth, the environment where a person opened the door to the world and grew up, the feeling of warmth and love towards it is a value common to all peoples and humanity. Both translations have full equivalents of the original title.

And the first stanza of the poet's poem starts from the moment he was born and cut the umbilical cord.

The figurative expression *jaryqqa aiaq basy* which means to be born, to come to this world was translated by A. Kodar with adequate equivalent in Russian as *uvidel belyj svet* which literally means seeing the white light in the past tense, but figuratively used as coming to this world or to be born. V. Antonova translates as *Zdes' rodilsya ya s plachem v nochnoj tishine* (Here I was born crying in the silence of the night), adding details of time (night) and action (crying) that do not take place in the original. A. Akbash creates an original image *Aydınlık yurt kucağında doğmuşum* (birth in the embrace of the motherland) that is not in the original, saying “I was born in the embrace of the motherland in the light (light means morning)”, adding time detail as well. F. Tamir gives an accurate translation in prose: *Bu aydınlığım ayak basıp doğduğum yer...*

While translating the phrase *Kındık kesip, kırım sende juğan jer* (The land where they cut off my umbilical cord and washed the dirt), A. Kodar adds the owner of the action, which is not in the original, that is, the umbilical cord was cut off by the grandfather (*Gde pupovinu mne otrezal ded*) and V. Antonova in this line again adds a detailed yurt, which is not in the original: *Pupovinu zdes', v yurte, obrezali mne* (The umbilical cord was cut off for me here in the yurt). On the one hand, this shows that the translators are well acquainted with the way of life of the nomadic Kazakh people, such as the yurt, the birth of a child, the cut of the umbilical cord; on the other hand, they develop information that

is not in the original from their own thoughts; succumb to creative inspiration and freedom.

Table 1 – The first stanza of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and its translations in Russian and Turkish languages

Кесте 1 – М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің бірінші шумағы және оның орыс, түрік тілдеріндегі аудармасы

Таблица 1 – Первая строфа стихотворения М. Жумабаева «Родная земля» и ее перевод на русский и турецкий языки

Original in Latin	Russian translation by V. Antonova in Latin	Russian translation by A. Kodar in Latin	Turkish translation by F. Tamir	Turkish translation by A. Akbash
Tuğan jer Bül jaryqqa ajaq basyp tuğan jer, Kindik kesip, kırım sende juğan jer. Jastyq – altyn, qaityp kelmes künimde Ojyn oınap, şybyn- şırkej quğan jer (Jumabaev, 1995: 56).	Rodnaya zemlja Zdes' rodilsya ya s plachem v nochnoj tishine, Pupovinu zdes', v yurte, obrezali mne. Zdes' ya begal bosym po trave, zabavljajas' lovlej babochek pestryh v stepi po vesne (Zhumabayev, 2006: 41).	Rodnaya zemlya Zemlya, gde ya uvidel belyj svet, Gde pupovinu mne otrezal ded. Gde ya igral, gonyaya muh, slepnej, V epohu detstva, koej luchshe net (Zhumabayev, 2010: 15).	Doğduğum yer Bu aydınlığa ayak basıp doğduğum yer... Göbeğimin kesilip, kirimin yıkandığı yer... Geri dönüp gelmez altın gençlik çağında oyun oynayıp, sinek ve böcek kovaladığım yer...(Tamir, 1993: 231)	Doğduğum yer Aydınlık yurt kucağında doğmuşum Sularında arınmışım yunmuşum Geri gelmez altın gençlik çağında Oynamışım sinek böcek kovmuşum (Akbash, 2018: 41)

As for the Turkish language, in the translation of A. Akbash, the phrase cutting the umbilical cord was not translated at all (omission): *Sularında arınmışım yunmuşum* – I was cleaned, I was washed in your water. The translation of F. Tamir almost completely corresponds to the original.

While the metaphor of *Jastyq – altyn* (Youth – gold) in the third line is not preserved in both translations in Russian, in both translations in Turkish it is called *altın gençlik* (golden youth), replacing its metaphorical form with an epithet.

Table 2 – The second stanza of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and its translations in Russian and Turkish languages

Кесте 2 – М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің екінші шумағы және оның орыс, түрік тілдеріндегі аудармасы

Таблица 2 – Вторая строфа стихотворения М. Жумабаева «Родная земля» и ее перевод на русский и турецкий языки

Original in Latin	Russian translation by V. Antonova in Latin	Russian translation by A. Kodar in Latin	Turkish translation by F. Tamir	Turkish translation by A. Akbash
Jaratyldym topyrağyñnan, <i>sen-tübüm</i> . Jalğany joq, <i>bäri senen jan-tänim</i> . Senen basqa jerde mağan qarañgy, Jaryq bolar <i>Şolpan</i> , <i>Aiym, sen – Künim</i> . (Jumabaev, 1995: 56).	Ves' ya vyros iz pochvy rodnoj storony, Zdes' i plot', i dusha moya sotvoreny. Ya vne rodiny slep – Solnce v nebe ne vizhu, I sverkajushhij utrom Sholpan, i Luny (Zhumabayev, 2006: 41).	V tvoej pochve ja porozhden, ty – dno, I plot', i duh moi s toboj – odno. V drugoj zemle mne kazhutsja temny Svetilo vse i s Solncem mne temno (Zhumabayev, 2010: 15).	Senin toprağından yaratıldım, aslim sensin! Senden başka yerler bana karanlıktır. Çolpanım (1) ve ayım aydınlık olur...Sen güneşimsin! (Tamir, 1993: 231)	Toprağından yaratılmış madenim Hepsi senden nem varsa canım benim Başka yerler benim için karanlık Güneşimsin aydınlığım gülşenim (Akbash, 2018: 41)
			¹ Çolpan: Parlak sabah yıldıızı	

In the first line of the second stanza, V. Antonova explicates and explains the meaning of the metaphor *sen-tübim* meaning “I started from you, you are my beginning” as *Ves' ya vyros iz pochvy rodnoj storony* (I grew entirely from the soil of my native land), while A. Kodar translates as *V tvoej pochve ja porozhden, ty – dno* (I was born in your soil, you are the bottom). That is, it literally translates as *ty – dno*. In this context, we think that it would be more reasonable to translate *ty – moe nachalo* – you are my beginning.

The poet's exaggerated hyperbole *bări senen jan-tänım* (Everything is from you, my soul and body) was successfully conveyed by translators in all versions of the translation.

It is in this stanza that the poet's love for his native land is most visible. If humanity does not exist without the Sun and the Moon, the poet compares his birthplace to the Sun and the Moon, to Sholpan (Venus). The poet shows the expressiveness of his feelings through the light-dark binary opposition. In other words, it is dark for me in other places than you. As we can see from the translation, V. Antonova says that she does not see anywhere else in her birthplace – *vne rodiny slep*, and she does not see the Sun, the Moon and the Moon in the sky. That is, at this point, the translator deviates somewhat from the original meaning, and the metaphor is not preserved. A. Kodar also makes a similar translation to V. Antonova. And he generalizes Venus and Moon as *svetilovse* (all the lights). F. Tamir provides an almost literal translation into Turkish and transcribes the word Çolpan and gives an additional explanation outside the text (¹Çolpan: Parlak sabahyıldızı – Çolpan: morning light star) (see Table 2).

And A. Akbash made a free translation by removing the word Moon as “You are my day, my light, my flower garden” and adding only *my light*, and my flower garden instead of Sholpan (Venus): *Güneşimsin aydınlığım gülşenim*.

In the third stanza of the poem, in order to describe the nature of the native land, the epithets *tättı su* – sweetwater, *qalyñ nu* – dense forest, *keñ dala* – wide steppe are used.

Table 3 – The third stanza of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and its translations in Russian and Turkish languages

Кесте 3 – М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің үшінші шумағы және оның орыс, түрік тілдеріндегі аудармасы

Таблица 3 – Третья строфа стихотворения М. Жумабаева «Родная земля» и ее перевод на русский и турецкий языки

Original in Latin	Russian translation by V. Antonova in Latin	Russian translation by A. Kodar in Latin	Turkish translation by F. Tamir	Turkish translation by A. Akbash
Tättı suyñ dāımı auzymnan eş ketpes, <i>Qalyñnuyn</i> , qyr, suyña jer jetpes. <i>Keñ dalañda</i> oiyn oinap qalsamşy, Jazu bolyp adamzatqa er jetpes!.. (Jumabae, 1995: 56).	Slashhe zdeshej vody ne pivat' mne vovek, Gushhe trav ne vidat' i privetlivej rek. Schastliv v jetih <i>stepjah</i> , porezvivshijsja vdostal' I srodnivshijsja s nimi ljuboj chelovek (Zhumabayev, 2006: 41).	Ya pomnyu nēbom sladost' vod tvoih, Tvoi lesa i stepi, tvoj trostnik. Mal'chishkoj mne ostat'sja by v stepi, Kotoryj detstva krasotoj velik (Zhumabayev, 2010: 15).	Tatlı suyunun tadı, ağzımdan hiç gitmez. Gür ormanın, kırım ve suyun gibi hiç yer olamaz. Geniş bozkırında oyun oynayıp kalsam...Fakat yazık olup insanlığa er yetişmez (Tamir, 1993: 231).	Hayalimde ormanların yadı var Damağında sularının tadı var Geniş kıralrında oyuna dalsam Fakat bizden hizmet bekler yarınlar (Akbash, 2018: 41)

As can be seen from the table, in both translations into Russian, the epithets have lost their form, but are still conveying meaning. Both translators translate the wide field as steppe. When we think of the steppe, we definitely imagine the vast Kazakh land. In Turkish, F. Tamir retains its epithet form and meaning, while A. Akbash omits the determinant's sweetwater and dense forest completely and only translates the wide field as *Genişkir*. That is, *Hayalimde ormanların yadı var* – I have a memory of forests in my dream, *Damağında suların tadı var* (The mouth has the taste of water).

In the fourth stanza of the poem, the epithet *teñ qūrby* and the names of the national games *aqsuyek*, *altybaqan* are used.

Table 4 – The fourth stanza of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and its translations in Russian and Turkish languages

Кесте 4 – М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің төртінші шумағы және оның орыс, түрік тілдеріндегі аудармасы

Таблица 4 – Четвертая строфа стихотворения М. Жумабаева «Родная земля» и ее перевод на русский и турецкий языки

Original in Latin	Russian translation by V. Antonova in Latin	Russian translation by A. Kodar in Latin	Turkish translation by F. Tamir	Turkish translation by A. Akbash
Balaq türip, qozy quyp, jarysyp, Batpağynda <i>teñ qūrbymen</i> alysyyp. Tünde - <i>aqsüiek</i> , <i>altybaqan</i> , al kündız Üiretem dep asau taiga jabysyp. (Jumabaev, 1995: 56).	Zakatat' by shtaniny i - vsled za družhkom, Za kozlenochkom belym, begom, kuvyrkom... Noch'ju – altybakan aksujek ¹ , a k poludnju – Na spine zhrebca garcevan'ie verhom (Zhumabayev, 2006: 41).	Zabyv pro dom, gonjat' v stepi jagnjat, Druzhkov svoih v grjazi stepnoj valjat'. Igrat' v kacheli ili kost' nochami, Dnem strigunka-neuka usmirjat' (Zhumabayev, 2010: 15).	Paçamızı sıvayıp, kuzu kovalayıp, yarışıp...Çamurunda dengimiz ve yaşıtımızla güreşıp...Gece, ak süyek (2) ve altı bakan (3)...İşte gündüz..Acemi taya “Binmeye alıştırıyorum” diye yarışıp... (Tamir, 1993: 231)	Çemrenerek kuzularla yarışmak Çamurlarda akranlarla güreşmek Geceler aksüyek, gündüz salıncak Talim için yapışırdım tor taya (Akbash, 2018: 43).
	¹ Kazahskie narodnye igry		(2) Dört çeşit hayvan: At, koyun, deve ve sığır. (3) Üi: Kazakların keçeden yapılan taşınabilir evi.	

The names of the national game *aqsüyek*, *altybaqan* are transcribed by V. Antonova as *altybakan aksujek*, and additional (Kazakh folk games) explanations are given outside the text. This strategy is called foreignization in translation. That is, the translator tried to preserve the national color in the original culture. And in the translation of A. Kodar, on the contrary, it was adapted to the target recipient as *Igrat' v kacheli ili kost'* (to play in swing and dice). However, the swing and the Kazakh *altybakan* are not comparable. It is clear that when the readers think of a game of dice, they do not think of *aksuyek* that is played on a moonlit night. This is because *igra v kosti* (dice game) is a gambling game played with dice (in the form of squares), which exists in many countries. The basic principle of this game is that each player takes turns rolling a number of dice (from one to five), and then the result of the roll (the sum of the points rolled; in some versions, the points of each die are used separately) is used to determine the winner or loser. You can make an arbitrary number of throws until the end of the game. In general, this game has nothing in common with *aksuyek* of the Kazakh people.

As for the Turkish language, F. Tamir foreignizes it as *aksüyek* (2) ve *altybakan* (3) and translates it with an explanation outside the text. However, there is a mistake in the interpretations: (2) Dört kursak hayvan: at, koyun, deve ve sığır – Four food animals: horse, sheep, camel and cow; (3) Üi: Kazakh portable evi made of felt – Üi: Kazakh nomadic house made of felt (see Table 4). As we can see, definitions are given that are completely unrelated to national games. When we spoke with the translator, he said that there was a technical error. A. Akbash translated as *aksüyek* and *salıncak* using two different translation methods. The *aksuyek* kept the same position, but did not give any additional explanation. That is, a reader who does not know about the game may not understand this information. In addition, the translator domesticates the *altibakan* as *salıncak* – swing.

If we move on to the next example, the epithet *teñ qūrby* (literally an equal friend, figuratively friends of the same age), is generally translated as *druzhok* in both Russian translations, that is, the epithet form is not preserved. In the Turkish translation of A. Akbash, it is translated as *akran* (peer, friend) and the determiner is omitted. F. Tamir conveys the meaning by means of two nouns as *dengimiz ve yaşıtımızla* (with our peers and friends), but loses the epithet form.

In the last stanza of the poem, the proverb “A man's head is a ball of God” means that everything is in the hands of God. In all three translations, except for A. Akbash's translation, the translators keep the meaning in parentheses as in the original. Only in Russian translations, we see that the phenomenon of deixis occurs. That is, in the first translation, the head of a person is called *nasha golova* (our head), and in the second, the head is first mentioned without reference to any object, and in the second line, it is indicated that the head of a person is mentioned by the pronoun *my* (*we*). In general, deixis has a different place in poetic translation. “In order to ensure the preservation of the original meaning and poetic nuances, it is very important to consider deixis and its translation in literary works, especially in the context of Poetic Translation” (Ali, Saleh, 2018: 97).

Also, one should not dwell on the difference between *myach* and *myachik*. There is a difference in terms of volume between them. According to the translation of V. Antonova, *myachik* means that a person is completely small and powerless before God.

Table 5 – The fifth stanza of M. Zhumabayev's poem “Homeland” and its translations in Russian and Turkish languages

Кесте 5 – М. Жұмабаевтың «Туған жер» өлеңінің бесінші шумағы және оның орыс, түрік тілдеріндегі аудармасы

Таблица 5 – Пятая строфа стихотворения М. Жумабаева «Родная земля» и ее перевод на русский и турецкий языки

Original in Latin	Russian translation by V. Antonova in Latin	Russian translation by A. Kodar in Latin	Turkish translation by F. Tamir	Turkish translation by A. Akbash
«Adam basy – Alla doby» degen ras, Qalai qusa, solai ketpek <i>sorly bas</i> . Kim bileді, men de şetke ketermin, Tuğan jerim, seni tastap basym jas. (Jumabaev, 1995: 56).	«Golova nasha – myachik Allaha», - slyhal. Myach ne znaet, kuda i zachem poskakal. Znal ya, znal, chto uedu odnazhdy otsyuda, Ot zemli, gde ja ros, i vzroslel, i mechtal... (Zhumabayev, 2006: 41).	No «Golova – Allaha myach». Kuda Napravil On, tudy my mchim vseгда. Mogu i ya uiti v dalekij kraj, No znaj, k tebe lyubov' moja tverda (Zhumabayev, 2010: 15).	“İnsanın başı, Allah’ın topu gibidir.” dediği, hakikat..Zavallı baş, nasıl kovalarsa öyle gidecek. Doğduğum yer! Yaşım genç..Kim bilir? Belki ben de seni bırakıp başka ülkelere giderim (Tamir, 1993: 231).	Talihin topudur insanın başı Teptikce dolaşır o dağı taşı Bakarsın yurdundan ayrı düşerim Hiç güven olur mu feleğin işi (Akbash, 2018: 43).

In addition, A. Akbash's translation is different: it says that the ball of God is the ball of fate (Talihin topudur). That is, according to the understanding of the Kazakh people, fate is what is written, and it is in accordance with the notions of predestination. However, it cannot fully reveal the structure and meaning of the proverb. This is because if we put the Creator in a hierarchy of powers, then God will follow, and then fate will follow God's will. And the epithet of the *sorly bas* (misery head which means a misery man), who obeys the creator's words, was missed in both Russian translations: V. Antonova translates it as a *myach* – ball, while A. Kodar generalizes with a classification pronoun *my* (*we*). We can see the same translation from A. Akbash, only F. Tamir *Zavallıbaş* (misery head) retains both his epithet personality and meaning.

Conclusion

Based on the above analysis, it is possible to draw the following conclusion: firstly, it is impossible to achieve complete absolute equivalence and ideal version of any type of translation, let alone literary translation. Because each language has its own linguistic structural features. In poetic translation, in addition, the work of the translator becomes more difficult, since the task of preserving rhythm, rhythm and melody is difficult. In addition, culturally specific words may appear in the original (*altybaqan*, *aqsuyek*). In this case, the translator follows strategies of foreignization or domestication, depending on the specifics of the target recipient's perception of the translation. On the basis of comparative analysis, V. Antonova in Russian and F. Tamir in Turkish, who tried to follow the strategy of foreignization in the translation, using the method of transcription translation, giving additional

explanations outside the text. However, there is a mistake in the two definitions given at the end of the text in Turkish. In the other two translators, the strategy of domestication prevails.

Secondly, if we summarize the translation of artistic and expressive means, none of the epithets have been preserved in the Russian language in both translations, the general meaning has been conveyed through translation methods such as modulation and explication. In the Turkish language, F. Tamir kept almost all the means of art and meaning, and A. Akbash only translated the epithet in its original form (Geniş kır – wide field). As for the translation of metaphors, in Russian, in both translations, it often lost its metaphorical form and conveyed its general meaning, and in Turkish, the form of metaphor was transformed into an epithet (youth is gold turned into golden youth). The proverb “A man's head is the ball of God” was freely translated by A. Akbash with some changes in meaning. In the other three translation versions, the translators have put the poet's thoughts exactly in parentheses, just like in the original. A. Akbash's translation shows a complete omission of the metaphorical phrase *kındık kesken* (the place where the navel was cut).

Thirdly, the details and ideas that are not in the original are present in all three translations except F. Tamir's translation. In general, we can see from this situation that in the case of prose translation (in black words), there is a lot of possibility to convey the original in full, without significant deviations. Also, the phenomenon observed from the translation analysis is the translator's gender-linguistic identity. That is, V. Antonova's translation by A. Compared to Kodar's translation, it is more emotional (inventing the fact that the baby is crying into the world), the language units used are expressive (repetition of words: *znal, ya, znal* (I knew, I knew); qualifier in the translation which is not mentioned in the original: *privetlivye reki* (friendly rivers); looking at the world through beauty, aesthetic eyes: chasing flies – *lovlya babochek*, exaggeration: *myach – myachik*).

If we summarize the mentioned results, in comparison with other types of artistic translation, the translator is given creative freedom in poetic translation. That is, the general goal of the translator is to convey the author's idea and the aesthetic effect of the poem. To achieve this goal, the translator uses various translation transformations. However, we think that it is necessary to try to preserve the artistic thinking system of the author and the means of artistic representation as much as possible. We believe that such research works will be a good experience for domestic translators who want to translate the poet Magzhan into foreign languages in the future, and will complement and continue the discourse of domestic poetic translation.

References

- Ali, M., Saleh, A. (2018) A conceptual framework for translating deictic expressions in literary texts. *Journal of Tikrit University for Humanities*, 25(12), P. 1-13. <https://doi.org/10.25130/jtuh.25.12.2018.26>
- Al-Kadery, S. (2024) Translation of poetry: a study of translatability of pragmatic and cultural elements. *World Journal of English Language*, 14(4), P. 276-283. <https://doi.org/10.5430/wjel.v14n4p276>
- l-Hameed, A. (2022) Translating cultural references: a cognitive approach to literary translation. *Cdelt Occasional Papers in the Development of English Education*, 78(1), P. 107-134. <https://doi.org/10.21608/opde.2022.249933>
- Haroon, H. (2022) Exploring the translation of non-verbal behaviour in fiction into Malay. *Gema Online Journal of Language Studies*, 22(1). https://www.researchgate.net/publication/358912781_Exploring_the_Translation_of_Non-verbal_Behaviour_in_Fiction_into_Malay
- Karagulova, B., Muhtarova, S., Koilybaeva, R. (2024) Audarmadagy soz tangdau (transformacia) maselesi. *Tiltanyim*. No. 2. B. 140-149. [Karagulova, B., Mukhtarova, S., Koilybayeva, R. (2024) Transformation issues in translation. *Tiltanyim*. No. 2. P. 140-149.] <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149> (in Kazakh)
- Madkour, M. (2016) Linguistic levels of translation: a generic exploration of translation difficulties in literary textual corpus. *International Journal of Applied Linguistics & English Literature*, 5(6). [doi:10.7575/aiac.ijalel.v.5n.6p.99](https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.5n.6p.99)
- Mityagina, V., Volkova, I. (2019) Localization in translation theory and practice: historical and cultural view (the case of fiction adaptation). *SHS Web of Conferences*, 69, 00129. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196900129>
- Ozymai, I., Demydenko, O. (2020) Semantic and functional features of translation of English military terms in fiction. *Young Scientist*, 10(86). <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-98>
- Sabrina, A. (2023) The aesthetic-poetic translation analysis on toetyheraty's poetry entitled ‘the moon is high’. *Metathesis Journal of English Language Literature and Teaching*, 7(2). P. 186-197.
- Tamir, F. (1993) Mağan Cumabayulı'nın şiirleri. Türkiye Türkçesine aktaran. Ankara, 338 s. [Tamir, F. (1993) Poems of M. Zhumabayev. Translation into Turkish. Ankara, 338 s.] (in Turkish)
- Zhumabaev, M. (2006) Stihi, proza i literaturnye issledovaniya. Petropavlovsk, 321 s. [Zhumabayev, M. (2006) Poems, prose and literary studies. Petropavlovsk, 321 p.] (in Russian)

Zhumabaev, M. (2010) Prorok. Stihi, pojemy, rasskaz. Astana: Audarma, 368 s. [Zhumabayev, M. (2010) Prophet. Poems, prose. Astana: Audarma, 368 p.] (in Russian)

Әдебиеттер

- Жумабаев М. Стихи, проза и литературные исследования. – Петропавловск, 2006. – 321 с.
- Жумабаев М. Пророк. Стихи, поэмы, рассказ. – Астана: Аударма, 2010. – 368 с.
- Карагулова Б.С., Мухтарова С.С., Койлыбаева Р.К. Аудармадағы сөзтандау (трансформация) мәселесі // TiltanyM. – 2024. – №2. – Б. 140-149. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-2-140-149>
- Ali, M., Saleh, A. A conceptual framework for translating deictic expressions in literary texts. Journal of Tikrit University for Humanities, 25(12), 2018. P. 1-13. <https://doi.org/10.25130/jtuh.25.12.2018.26>
- Al-Kadery, S. Translation of poetry: a study of translatability of pragmatic and cultural elements. World Journal of English Language, 14(4), 2024. P. 276-283. <https://doi.org/10.5430/wjel.v14n4p276>
- l-Hameed, A. Translating cultural references: a cognitive approach to literary translation. Cdel Occasional Papers in the Development of English Education, 78(1), 2022. P. 107-134. <https://doi.org/10.21608/opde.2022.249933>
- Haroon, H. (2022) Exploring the translation of non-verbal behaviour in fiction into malay. Gema Online Journal of Language Studies, 22(1). https://www.researchgate.net/publication/358912781_Exploring_the_Translation_of_Non-verbal_Behaviour_in_Fiction_into_Malay
- Madkour M. Linguistic levels of translation: a generic exploration of translation difficulties in literary textual corpus. International Journal of Applied Linguistics & English Literature, 5(6), 2016. [doi:10.7575/aiac.ijalel.v.5n.6p.99](https://doi.org/10.7575/aiac.ijalel.v.5n.6p.99)
- Mityagina V. and Volkova I. Localization in translation theory and practice: historical and cultural view (the case of fiction adaptation). SHS Web of Conferences, 69, 00129, 2019. <https://doi.org/10.1051/shsconf/20196900129>
- Ozymai I. and Demydenko O. Semantic and functional features of translation of English military terms in fiction. Young Scientist, 10(86), 2020. <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-10-86-98>
- Sabrina A. The aesthetic-poetic translation analysis on toetyheraty's poetry entitled 'the moon is high'. Metathesis Journal of English Language Literature and Teaching, 2023. 7(2), P. 186-197 <https://doi.org/10.31002/metathesis.v7i2.415>
- Tamir F. Mağcan Cumabayulı'nın şiirleri. Türkiye Türkçesine aktaran. Ankara, 1993. 338 s.

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 21.08.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Alpysbayeva, A., Ashymkhanova, S., Korten, Ch., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

**Айкерим Мурсал^{1*}, Айман Әбділдіқызы Жаңабекова²,
Гүлден Бақытқазықызы Тлегенова³**

^{1*} автор-корреспондент, докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-8035-4236 E-mail: aigerimmursal@mail.ru

² филология ғылымдарының докторы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

³ докторант, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

**АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЕСКІ КІТАБИ ЛЕКСИКА ЖӘНЕ ОНЫҢ
ЛИНГВОСТАТИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Ұсынылған мақалада қолданбалы лингвистиканың бір саласы болып табылатын статистикалық лингвистиканың әдістері арқылы Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы ескі кітаби лексиканың қолданылу ерекшеліктері мен жиілігі зерттеледі. Зерттеудің мақсаты – ақын мұрасының тілдік ерекшеліктерін ашу және оның әдеби мұрасының қазақ әдебиеті мен мәдениетіндегі маңыздылығын ғылыми тұрғыдан негіздеу. Абай шығармаларының мәтіндеріндегі араб, парсы және шағатай тілдерінен енген сөздердің қазақ тіліне ықпалы және олардың қазіргі қазақ тіліндегі семантикалық сабақтастығы қарастырылады. Сонымен қатар лексикалық бірліктердің қолданылу жиілігі лингвостатистикалық әдістер арқылы анықталады. Абай Құнанбайұлы шығармалары – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің маңызды мұрасы. Ақынның шығармаларындағы ескі кітаби лексика қазақ әдеби тілінің дамуына ерекше ықпал етті. Бұл зерттеуде Абай шығармаларындағы кірме сөздер лексикалық және семантикалық тұрғыдан талданып, олардың жиілік көрсеткіштері анықталды. Зерттеудің өзектілігі қазақ тіліндегі кірме сөздердің қолданыс аясы мен маңыздылығын анықтаумен айқындалады. Зерттеу материалы ретінде Абай Құнанбайұлының академиялық толық жинағы пайдаланылды. Лексикалық талдау барысында 51207 сөзқолданыстан тұратын мәтін базасы құрылды. Лингвостатистикалық әдістер арқылы сөздердің жиілік көрсеткіштері анықталды, ал семантикалық талдауда кірме сөздердің араб, парсы және шағатай тілдерінен қазақ тіліне ауысуы зерттелді. Зерттеу нәтижесінде Абай шығармаларындағы ең жиі қолданылатын сөздер мен сөз таптары анықталды. Етістіктер мен зат есімдердің қолданылу жиілігі жоғары екендігі байқалды (етістік – 14956 рет, зат есім – 14119 рет). Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ескі кітаби лексика қазақ тілінің лексикалық және семантикалық байлығын көрсетеді. Лингвостатистикалық талдау нәтижелері ақын мұрасының ұлттық әдебиет пен мәдениетке қосқан үлесін сандық және сапалық тұрғыдан дәлелдейді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеті мен тілінің даму тарихындағы ескі кітаби лексиканың маңыздылығын айқындауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: ескі кітаби лексика; лингвостатистика; сөзқолданыс; кірме сөздер; жиілік сөздік

Қаржыландыру көзі: Мақала AP19676197 Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Абай шығармаларының квантитативтік бейнесі: жиілік сөздік әзірлеу және лингвостатистикалық талдау» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасы аясында дайындалды.

Сілтеме жасау үшін: Мурсал А., Жаңабекова А.Ә., Тлегенова Г.Б. Абай шығармаларындағы ескі кітаби лексика және оның лингвостатистикалық ерекшеліктері. *Tiltanyum*, 2024. №4 (96). 187-200-бб.

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-187-200>

**Айкерим Мурсал^{1*}, Айман Абдилдаевна Жаңабекова²,
Гүлден Бақытқазыевна Тлегенова³**

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-8035-4236, E-mail: aigerimmursal@mail.ru

² доктор филологических наук, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

³ докторант, Институт языкознания имени А. Байтұрсынұлы, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

**СТАРОКНИЖНАЯ ЛЕКСИКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АБАЯ И ЕЁ
ЛИНГВОСТАТИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ**

Аннотация. В предлагаемой статье с использованием методов статистической лингвистики, которая является одной из прикладных отраслей лингвистики, исследуются особенности употребления и частотность старокнижной лексики в произведениях Абая Құнанбайұлы. Цель исследования – выявить языковые особенности наследия поэта и

обосновать с научной точки зрения значимость его литературного творчества в контексте казахской литературы и культуры. Рассматривается влияние слов, заимствованных из арабского, персидского и чагатайского языков, на казахский язык, а также их семантическая преемственность в современном казахском языке. Кроме того, частотность лексических единиц определяется с использованием лингвостатистических методов. Произведения Абая Кунанбайулы являются важным наследием казахской литературы и культуры. Старокнижная лексика в его произведениях оказала значительное влияние на развитие казахского литературного языка. В данном исследовании заимствованные слова в произведениях Абая подвергаются лексическому и семантическому анализу, а также определяется их частотность. Актуальность исследования определяется необходимостью выявления сферы употребления и значимости заимствованных слов в казахском языке. В качестве материала исследования использовано полное академическое собрание произведений Абая Кунанбайулы. В ходе лексического анализа была создана текстовая база, включающая 51207 словоупотреблений. С помощью лингвостатистических методов определены частотные показатели слов, а семантический анализ выявил процесс перехода заимствованных слов из арабского, персидского и чагатайского языков в казахский язык. В результате исследования выявлены наиболее часто употребляемые слова и части речи в произведениях Абая. Наблюдается высокая частотность употребления глаголов и существительных (глаголы – 14956 раз, существительные – 14119 раз). Таким образом, старокнижная лексика в произведениях Абая Кунанбайулы отражает богатство лексического и семантического потенциала казахского языка. Результаты лингвостатистического анализа количественно и качественно подтверждают вклад наследия поэта в национальную литературу и культуру. Полученные результаты позволяют выявить значимость старокнижной лексики в истории развития казахской литературы и языка.

Ключевые слова: старокнижная лексика; лингвостатистика; словоупотребление; заимствованные слова; частотный словарь

Источник финансирования: Статья подготовлена в рамках проекта грантового финансирования AP19676197 Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан на тему: «Квантитативная картина произведений Абая: разработка частотных словарей и лингвостатистический анализ».

Для цитирования: Мурсал А., Жанабекова А.А., Тлегенова Г.Б. Старокнижная лексика в произведениях Абая и её лингвостатистические особенности. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). С. 187-200. (на каз. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-187-200>

Aikerim Mursal^{1*}, Aiman Zhanabekova², Gulden Tlegenova³

^{1*}Corresponding author, Doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-8035-4236 E-mail: aigerimmursal@mail.ru

²Doctor of Philological Sciences, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0002-6199-7444 E-mail: aiman_miras@mail.ru

³Doctoral student, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kazakhstan, Almaty, ORCID: 0000-0001-9842-3324 E-mail: gulden_20.88@list.ru

OLD BOOK VOCABULARY IN ABAI'S WORKS AND ITS LINGUO-STATISTICAL FEATURES

Abstract. This article explores the features and frequency of old book vocabulary in the works of Abai Kunanbaiuly through the methods of statistical linguistics, which is a branch of applied linguistics. The aim of the study is to uncover the linguistic characteristics of the poet's legacy and scientifically substantiate the significance of his literary heritage in the context of Kazakh literature and culture. The influence of words borrowed from Arabic, Persian, and Chagatai languages on the Kazakh language, as well as their semantic continuity in modern Kazakh, is analyzed. Additionally the frequency of lexical units is determined using statistical linguistic methods. The works of Abai Kunanbaiuly are a valuable part of Kazakh literature and culture. The old book vocabulary in his works played a significant role in the development of the Kazakh literary language. This study examines the borrowed words in Abai's works from lexical and semantic perspectives, determining their frequency. The relevance of the study lies in identifying the scope and importance of borrowed words in the Kazakh language. The academic complete collection of Abai Kunanbaiuly's works was used as the research material. A text database of 51,207 word usages was created during the lexical analysis. Frequency indicators of words were determined through statistical linguistic methods, and the semantic analysis examined the transition of borrowed words from Arabic, Persian, and Chagatai into the Kazakh language. The study identified the most frequently used words and parts of speech in Abai's works. A high frequency of verbs and nouns was observed (verbs: 14,956 occurrences; nouns: 14,119 occurrences). Old book vocabulary in Abai Kunanbaiuly's works demonstrates the lexical and semantic richness of the Kazakh language. The results of the statistical linguistic analysis provide quantitative and qualitative evidence of the poet's contribution to national literature and culture. The findings highlight the importance of old book vocabulary in the historical development of Kazakh literature and language.

Keywords: old book vocabulary; linguo-statistics; word usage; borrowed words; frequency dictionary

Source of financing: The article was prepared within the framework of the grant project AP19676197 of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan on the theme: "The quantitative image of Abay's works: development of frequency dictionaries and linguostatistical analysis".

For citation: Mursal, A., Zhanabekova, A., Tlegenova, G. Old Book Vocabulary in Abai's Works and its Linguo-Statistical Features. *Tiltany*, 2024. №4 (96). P. 187-200. (in Kazakh)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-187-200>

Кіріспе

Тілдік қарым-қатынасты жүзеге асыруға жұмсалатын лексикалық бірліктердің қандай да бір уақыт кесіндісіндегі (қазіргі заман, кеңестік кезең т.б.) және тіл иелмендері арасындағы қатынастың нақты кеңістігіндегі (ғылыми ортадағы, ресми-іскери жағдаяттағы, бейресми т.б. қарым-қатынастағы) ауқымы мен қолданыс қарқынын жиілік сөздіктер ерекше дәлдікпен сипаттай алады (Ахабаев, 1973: 11). Осыған байланысты Абай шығармаларының жиілік сөздігі тілдің бірнеше кезеңдік тарихына қатысты ақпарат беру мүмкіндігін бере алады. Жалпы Абай шығармалары мәтіндерінің жиілігін шығару белгілі бір кезеңге, өзгеру сатысына, дамуға қатысты тілдік бірліктердің семантикалық өрісі және т.б. туралы ақпарат берумен қоса лингвистиканың барлық салаларына қатысты зерттеулер жасауға қолайлылық тудырады.

Қазақ тілінің жиілік сөздіктерінің тілтанымдық теориялық негізі лингвостатистика саласының қалыптасып, дамуы арқылы жасалды. Түркі тілдері бойынша статистикалық зерттеулер жүргізіліп, жиілік сөздіктердің 70-жылдары алғаш қазақ тілінде жарық көруі сол кезеңдегі үлкен жаңалық болды. ХХІ ғасырда мемлекеттік тіліміздің қолданыс қызметін арттыру мақсатындағы заманауи қажеттіліктерге сәйкес қолданбалы бағыттағы ғылыми жобаларға ерекше мән беріліп, бұл ретте 2016 жылы ҚР Білім және ғылым министрлігінің тарапынан мемлекеттік тілді оқытудың тиімді әдістемесін жасау мақсатында лексика-грамматикалық минимумдар үшін қажетті қазақ тілінің жиілік сөздігін құрастыру ісінің А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтына тапсырылуы «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігін» құрастыруға мүмкіндік тудырды. Тіл бірліктерін статистикалық әдіспен зерттеу арқылы алынған нәтижелер лингвистиканың көптеген теориялық мәселелерін ашуға, сол сияқты қолданбалы бағыттағы, атап айтқанда:

а) компьютерді ұтымды пайдалану; тілге қатысты компьютерлік бағдарламалар жұмысын жүзеге асыруда ықтималдық теориясы жиілікке сүйенеді;

ә) әртүрлі сипаттағы лингвистикалық минимумдар жасау;

б) тілді оқыту;

в) сөздіктер құрастыру;

г) тілдік корпустар жасау;

ғ) машиналық аударма; мәтіндік редактор;

д) баспа ісін жетілдіру;

е) әсіресе, қазіргі таңда қажеттілік тудырып отырған қазақ тілін латын қарпіне көшіруге қатысты мәселені шешудің ғылыми-практикалық алғышарттарын жасау ісінде (пернетақтада қаріптерді орналастыру, емле жазу т.б.) маңызды болып табылады.

Түркі тіл білімінде статоллингвистикалық зерттеулер нәтижесінде алғашқы жиілік сөздіктерді қазақ тілтанушылары құрастырған болатын. Қазақ тілінде жарық көрген жиілік сөздіктер: К. Бектаев, А. Жұбанов, С. Мырзабеков, А. Белботаев «М. Әуезовтің 20 томдық шығармалар текстерінің сөздігі»; ҚазССР АН Тіл білімі институтынан шыққан «Абай тілі сөздігі» түсіндірме сөздігі негізінде құрылған әліпбилі-жиілік сөздіктер; А. Ахабаевтың «Қазіргі қазақ газеттері тілінің алфавитті-жиілік сөздігі»; К. Бектаевтың «Қазақ ертегілері мәтіндерінің әліпбилі-жиілік сөздігі»; К. Бектаев, А. Белботаев, К. Молдабековтің «Ғ. Мүсіреповтің «Кездеспей кеткен бір бейне» повесінің негізінде құрастырылған әліпбилі-жиілік сөздігі»; А. Белботаевтың «Математика тексінің алфавитті-жиілік сөздігі»; К. Бектаев, Қ. Молдабековтің «Балалар әдебиеті тексінің алфавитті-жиілік сөздігі»; Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. «Қазақ тілінің жиілік сөздігі»; «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілік сөздігі»; «Қазақ графемаларының жиілік сөздігі» (әріп, әріп тіркесі, буын, түрленім қосымша, түрленім форма, сөз, сөзформа).

Аталған сөздіктер Абай шығармалары мәтіндерінің әзірленуіне теориялық әрі практикалық бастама болды. Олардың бүгінгі күнге дейін құндылығы жоғары. Мәселен, «М.Әуезовтің «Абай жолы» романының жиілік сөздігі» ұлы жазушы шығармасының «сөз шұрайы, тіл кестесі келісті,

өрнекті сөз орамдарына мейлінше бай теңдесі жоқ туынды» екенін сандық мәліметтер, цифрлар арқылы нақтылай түседі.

Материал және әдістер

Зерттеудің материалы ретінде Абай шығармаларының академиялық толық жинағы алынды. Жалпы үш томнан тұратын академиялық жинақ 51207 сөзқолданыстан тұрады. Үш томдық толық жинақ Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойына орай текстологиялық зерттеулер негізінде қайта сараланып, мазмұндық, мәтіндік, құрылымдық тұрғыдан толықтырылып құрастырылған (Абай шығармаларының академиялық толық жинағы, 2020: 4). Академиялық жинақтың үшінші томында Абай шығармалары қолжазбаларының ғылыми сипаттамасы мен ақынның 1909 жылы Петербург қаласында жарық көрген тұңғыш жинағының түпнұсқасы мен кириллицаға аударылған нұсқасы берілген (Абай шығармаларының академиялық толық жинағы, 2020: 3).

Абайдың тілін зерттеуде «Абай тілі сөздігі» ерекше мәнге ие, өйткені ол ақынның ескі кітаби лексиканы қаншалықты тиімді пайдаланып, қазақ әдеби тілін байытқанын көрсетеді. Абай шығармаларында кездесетін араб, парсы, шағатай сөздері сөздікте талданып, олардың философиялық, діни, тарихи ұғымдарды жеткізудегі маңыздылығы анықталған (Абай тілі сөздігі, 1968).

Зерттеу барысында жүйелік-құрылымдық талдау, зерттеудің сипаттамалы және тарихи әдістері негізінде қажетті деректер сұрыптап алынып, жинақталған деректер бойынша статистикалық әдістермен қатар, салыстыру, талдау әдістері де қолданылды.

Зерттеудің негізгі әдіснамалық тәсілі ретінде лингвостатистикалық талдау қолданылды. Бұл әдіс Абай шығармаларының тілдік құрылымын зерттеуге мүмкіндік беріп, мәтіндегі әртүрлі сөз формаларының жиілігін анықтауға, сөздердің қолданылу аясын анықтауға, сондай-ақ, сөздердің лексикалық, грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Лингвостатистикалық әдіс арқылы мәтіндердегі сөздердің құрылымдық және функционалдық рөлін бағалауға, сөздердің жиілігіне қарай олардың мағыналық жүктемесін анықтауға болады.

Зерттеу барысында Абай шығармаларының мәтіндерінде қолданылған кірме сөздер мен қазақ тіліне енген кірме сөздер де талданды. Бұл сөздер қазақ әдеби тілінің дамуы мен оның дәстүрлерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Кірме сөздердің жиілігі мен олардың қолданылу контексті Абайдың өз шығармашылығында ғана емес, сондай-ақ қазақ әдеби тілінің тарихи дамуында да маңызды орын алады. Абайдың шығармалары арқылы қазақ әдеби тілінде жаңа сөздер мен ұғымдар пайда болып, олар халықтың мәдениеті мен рухани өмірінің құрамдас бөлігіне айналды.

Зерттеудің барысында алынған деректердің талдануы нәтижесінде Абай шығармаларында қолданылған ескі кітаби лексиканың қазақ әдебиетіндегі орнын және оның ұлттық тіл мен мәдениетке әсерін көрсету мүмкіндігі туындайды. Сондай-ақ зерттеу нәтижелері Абай шығармаларының тілдік ерекшеліктерін, оның қоғам мен мәдениетке қосқан үлесін нақтылай түседі.

Әдебиетке шолу

К.К. Матжанова (2018) өз еңбегінде тарихи діни типтердің номинациясына қатысты лексикалық талдаудың маңыздылығын атап өткен, бұл қазақ әдеби тілінің дамуы мен оның лексикалық құрылымының терең зерттелуіне ықпал етеді (Матжанова, 2018). Осыған байланысты Абай шығармаларының тілдік құрылымын зерттеу қазақ әдебиеті мен тілінің даму тарихы тұрғысынан маңызды.

Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. құрастырған «Қазақ тілінің жиілік сөздігі» еңбегі қазақ тілінің лексикалық және грамматикалық құрылымын зерттеуде маңызды құрал болып табылады. Ғалымдар: «Жиі қолданылатын сөздердің құрылымын анықтау арқылы автор шығармаларындағы негізгі тақырыптарды, стильдік ерекшеліктерін және тілдік тәсілдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді» (Жұбанов т.б., 2016) – деген тұжырымға келді. Абай Құнанбайұлы шығармаларының ескі кітаби лексикасы мен лингвостатистикалық ерекшеліктерін зерттеу қазақ тілінің дамуы мен әдеби тілдің тарихы тұрғысынан маңызды болып

табылады. Бұл зерттеудің мақсаты – Абай шығармаларындағы сөздердің лексикалық құрамын, әсіресе ескі кітаби лексиканы талдап, оның тілдік құрылымдарымен байланысын анықтау. Жұмыс барысында ақынның шығармаларының мәтіндеріндегі сөз қолданыстарының жиілігін анықтау және ескі сөздердің қазіргі қазақ тіліндегі жағдайын зерттеу көзделген.

Зерттеу төменде көрсетілген кезеңдер бойынша жүзеге асырылды. Өр кезеңде мәтіндерді талдаудың түрлі әдістемелері қолданылып, нәтиже алу үшін нақты техникалық және әдіснамалық қадамдар жасалды.

Зерттеу барысы төмендегі ретпен жүргізілді:

1-кезең. *Мәтіндік базаны жинақтау*. Абай шығармалары мәтіндерінің жиілігін шығаруда 51207 сөзқолданыстан тұратын мәтін алынды. Абай шығармаларын (аудармалар өлеңдер, қара сөз, поэмалар) жинау.

2-кезең. *Мәтіндерін техникалық түзетуден өткізу*. PDF форматынан Word форматына ауыстыру барысында қате кеткен сөздерді дұрыстап, тыныс белгілерін тексеру.

3-кезең. *Сөзформалар тізімін жасау*. Тазартылған қара мәтін парадигмалық қатармен әліпби ретімен XL-парақшаға түсірілді. Бұл парақшада сөздер түбір тұлғасында емес, формада тұрады (сөзформа/сөзтұлға).

4-кезең. *Мәтіндерді түпнұсқамен транскрипциялау*. Абай шығармалары мәтіндерінің жиілік сөздігіндегі сөздерді түпнұсқамен транскрипциялау (өлең, қарасөздер, поэма, ән, аудармалары бойынша).

Кесте 1 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы мәтіндерінің жиілік сөздігіндегі сөздерді түпнұсқамен транскрипциялау барысы (үзінді)

Таблица 1 – Процесс транскрипции слов в частотном словаре текстов произведений А.Кунанбайулы с оригинала (выписка)

Table 1 – The process of transcription of words in the frequency dictionary of texts of A.Kunanbaiuly's works from the original (excerpt)

Сөзтізбе	Араб (төте)	Қадим
Абай	اباي	اباي
Абайдың	ابايدىڭ	ابايدىڭ
абайла	ابايلا	ابايلا
абайладым	ابايلادىم	ابايلادىم
абайлаңыз	ابايلانگىز	ابايلانگىز
Абайлар	ابايلار	ابايلار
абұйыр	ابوير	ابوير
абұйырсыз	ابويرسىز	ابويرسىز
абыз	ابىز	ابىز
абырой	ابىروي	ابىروي
абыройын	ابىروين	ابىروين
аға	اعا	اعا
ағады	اعادى	اعادي
ағайын	اعاين	اغايين
ағайынға	اعاينغا	اغايىغا
ағайынды	اعايندى	اغايىندي
ағайын-жұрт	اعاين-جورت	اغايين جورط
ағайынның	اعايننىڭ	اغايىننىڭ
ағайын-туғаны	اعاين-توغانى	اغايين طوغان
ағайыны	اعاينى	اغايىنى
ағайыным	اعاينىم	اغايىنىم

1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1 / Continuation of Table 1

ағайынымен	اعاينيمه ن	اغايينمين
ағайынын	اعايننين	اغايينن
ағалар	اعالار	اغالار
ағам	اعام	اغام
ағаны	اعانى	اغانى

Сөзтізбеде 13202 сөз алфавит ретімен орналасқан. Абай шығармалары әр жылдары әртүрлі жазумен баспадан шыққанына байланысты араб (төте) жазуымен де, қадим жазуымен де транскрипциялауды жөн көрдік.

5-кезең. *Мәтіндерді файлға жинақтау*. Берілген сөзформалар тізімінен жалқы есімдер, кірме сөздер алынып тасталады, яғни бөлек файлға жинақталады.

6-кезең. *Сөзформаларды түбірге келтіру*. Жиілік сөздік алдымен сөзформалардың тізімінен жасалады. Ал сөздердің (түбір тұлғаның) жиілік сөздігін жасау үшін сөзформалар түбірге келтірілуі керек болады. Мұны тілде лемматизация, түбірге келтіру деп атайды.

7-кезең. *Сөз табын қою*. Сөздердің жиілік сөздігінде олардың сөз таптарына қатысын көрсету де маңызды. Жалпы сөздік құрастыру тәжірибесінде сөздердің сөз табы қысқартылып беріледі. Осы орайда біз келесі кезеңде түбірге келтірілген сөздерге қолдап сөз табына қатысына қарай белгі қойылады.

8-кезең. *Мәтіндерді сұрыптау және әліпбилеу*. Мәтіндер жоғарыда аталғандай кезеңдерден өткеннен кейін арнайы компьютерлік программамен сөздер сортталып (сортировка – бірдей сөздер/сөзформалар) қосылады және қайта әліпбиленеді.

9-кезең. *Мәтіндердің жиілік сөздігін дайындау*. Әліпбилі-жиілік сөздік толық жоғарыдағы процестерден өткеннен кейін соңғы нұсқасында сөздіктің жиілікті және кері-әліпбилі сөздік деп аталатын түрлері алынды. Осылайша мәтіндердің жиілік сөздігі үш нұсқада дайындалады.

10-кезең. *Сөзформалар сөзтізбесін жүйеге келтіру*. Алынған жиілік сөздікте сөзге және сөзформаға, сонымен қатар әріп жиілігіне қатысты статистикалық сипаттамалар беру.

Кесте 2 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы сөздердің кездесу жиілігі (үзінді)

Таблица 2 – Частота встречаемости слов в произведениях А. Кунанбайулы (выписка)

Table 2 – Frequency of occurrence of words in A. Kunanbaiuly's works (extract)

Сөз/ сөз табы	Аудармалар	Қарасөздер	Өлеңдер	Поэмалар	Жалпы жиілігі
абұйыр/зт	1	1	3		5
айт/ет	34	79	102	21	236
айт/од	5	6	10	13	34
ак/ет	8	10	16	3	37
ак/шл	6	4	43	8	61
ақыл/зт	15	108	80	20	223
ақылдас/ет		2		1	3
ал/ет	85	161	249	48	543
ал/од	19	15	29	30	93
ал/сн	3	7	1		11
бар/ес	58	122	127	37	344
бар/ет	11	23	26	11	71

2-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 2 / Continuation of Table 2

бер/ет	23	105	130	15	273
бер/үс	17	13	27	12	69
де/ет	113	472	273	75	933
де/шл	63	168	95	31	357
кел/ет	36	66	106	21	229
кел/сн	10	2	27	14	53
қал/ет	18	58	80	13	169
қал/зт	6	6	17	24	53
надан/сн	3	16	35	4	58
надандық/зт		10	3		13
өз/ес	81	294	164	29	568
түрлі/сн	5	33	8	2	48
түрт/ет			4		4
түс/ет	10	19	24	7	60
яки/шл	1	18	1		20
якини/сн		3			3

Абай шығармалары мәтіндерінің (өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қарасөз) сөзформалар жиілік сөздігіндегі сөздер түбірге келтіріліп, оларға сөз табы қойылды. Ол жоғарыдағы кестеде келтірілген. Бұл әлі толық әліпбилі-жиілік шығарылмаған кесте. Тек жұмыстың жасалу барысынан алынған үзінді.

Нәтижелер және талқылау

Статистика – белгілі бір деректерді жинау, өңдеу және талдау арқылы құбылыстар мен үрдістерді жүйелі түрде зерттеуге бағытталған ғылым. Бұл ғылымның көмегімен үлкен көлемдегі ақпараттардан мағыналы және маңызды деректерді бөліп алып, оларды әртүрлі әдістер арқылы талдауға мүмкіндік беріледі. Әдетте статистикада жиілікті талдау, таралу заңдылықтарын анықтау және үрдістердің динамикасын бақылау маңызды орын алады (Махмудов, 2005). Статистикалық әдістер лингвистикада да кеңінен қолданылады, әсіресе лингвостатистикалық зерттеулерде мәтіндердегі сөздердің жиілігін анықтау арқылы тілдің құрылымын, қолдану ерекшеліктерін зерттеу үшін қолданылып келеді.

Махмудовтың (2005) анықтамасы бойынша, статистика – деректерді талдау арқылы құбылыстарды жүйелі түрде зерттеуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе лингвистика саласында тілдің ішкі құрылымын және тілдік бірліктердің қолданылу заңдылықтарын ашуға жол ашады. Абай Құнанбайұлының шығармаларын лингвостатистикалық тұрғыдан зерттеу арқылы қазақ тілінің сөздік қоры мен оның құрылымдық ерекшеліктері анықталды (Жаңабекова, Пірманова, 2023). Абай шығармаларында қолданылатын сөз таптарының жиілігі мен таралуын талдай отырып, тілдік жүйенің негізгі бағыттарын, сондай-ақ әрбір сөз таптарының тілдік қызметін тереңірек түсінуге болады. Осыған байланысты Абай шығармаларындағы мәтіндердің тек қазақ сөздерінің сөз табы бойынша кездесетін жиілігін көрсету мақсатында төмендегі диаграмма ұсынылды (Диаграмма 1).

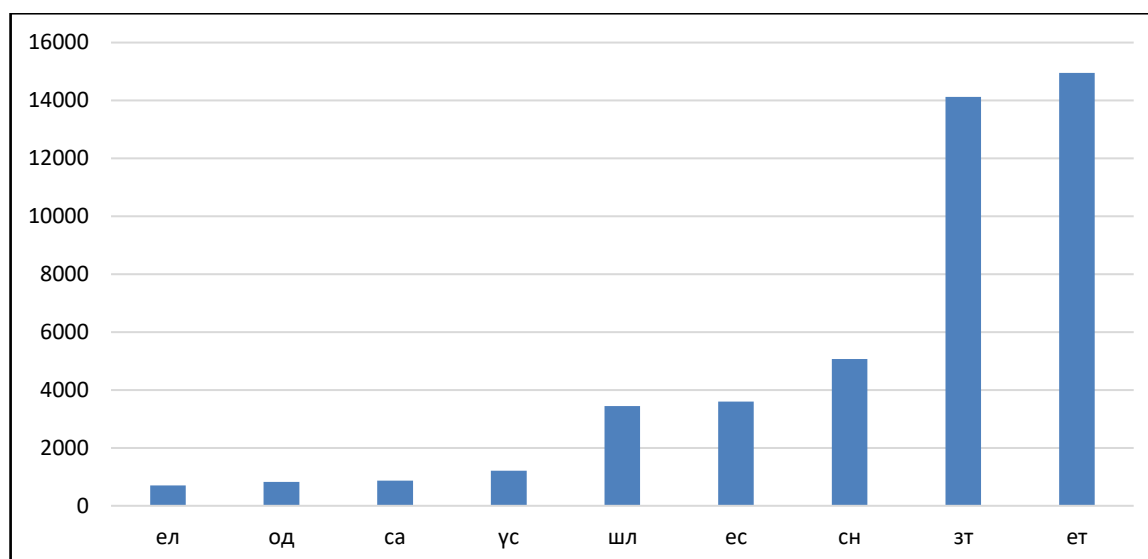

Диаграмма 1 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы қазақ сөздерінің сөз табы бойынша кездесу жиілігі

Диаграмма 1 – Частота встречаемости казахских слов в произведениях А. Кунанбайулы по части речи
Diagram 1 – Frequency of occurrence of Kazakh words in the works of A. Kunanbaiuly by parts of speech

Диаграммадан көргеніміздей, Абай шығармаларындағы мәтіндердің сөз табы бойынша ең көп кездесетіні етістік пен зат есім, оның ішінде етістік (ет) – 14956, зат есім (зт) – 14119, сын есім (сн) – 5071, есімдік (ес) – 3601, шылау (шл) – 3445, үстеу (үс) – 1208, сан есім (са) – 866, одағай (од) – 821, еліктеуіш сөздер (ел) – 699. Бұл диаграмма Абай шығармаларындағы сөз таптарының таралуын, олардың жиіліктерін және белгілі бір сөз таптарының басымдылығын көрсетеді, сонымен қатар Абай шығармаларының тілдік ерекшеліктерін талдауға мүмкіндік береді.

Абай Құнанбайұлының шығармалары қазақ әдебиеті мен тілінің ерекше үлгісі ретінде танылған. Оның мәтіндеріндегі сөздердің грамматикалық құрылымын зерттеу тілдің поэтикалық және философиялық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Осыған орай Абай шығармаларындағы сөз таптарының жиілігін анықтау мақсатында өлеңдер, поэмалар, аудармалар және қарасөздер негізінде лингвостатистикалық талдау жүргізілді.

Зерттеу нәтижесінде сөз таптарының мәтіндерде кездесу жиілігі анықталды, бұл Абайдың шығармашылық стилі мен тілдік ерекшеліктерін сипаттауға мүмкіндік береді. Кестеде сөз таптарының (зат есім, етістік, сын есім, сан есім, есімдік, үстеу, шылау, одағай және еліктеуіш сөздер) Абай шығармаларында қолданылу жиілігі төменде келтірілген.

Кесте 3 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы сөз таптарының кездесу жиілігі (үзінді)

Таблица 3 – Частота встречаемости текстов в произведениях А. Кунанбайулы по классу слов (выписка)

Table 3 – Frequency of occurrence of texts in A. Kunanbaiuly's works by word class (extract)

Сөз табы	Кездесу жиілігі
ел	699
од	821
са	866
үс	1208
шл	3445
ес	3601

3-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 3 / Continuation of Table 3

сн	5071
зт	14119
ет	14956
Жалпы саны	44786

Тізбеде қазақ тіліндегі тоғыз сөз табы бойынша жиіліктерінің кему ретімен орналасқан. А. Құнанбайұлы шығармаларындағы мәтіндердің сөз табы бойынша кездесу жиілік кестесі мәліметтеріне сүйене отырып, Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы сөз таптарының қолданылу жиілігінен мынадай қорытынды жасауға болады:

Етістік (14956) пен *зат есімнің* (14119) ең жоғары жиілігі Абайдың ойды әрекет пен бейнелеу арқылы жеткізуге басымдық бергенін көрсетеді. Бұл оның шығармашылығының мазмұндық және құрылымдық негізін құрайды.

Сын есімдер (5071) мен *есімдіктердің* (3601) айтарлықтай жоғары жиілігі мәтіндердің эмоционалдық бояуын күшейтіп, автордың жеке көзқарасын айқындағанын байқатады.

Шылаулардың (3445) көп қолданылуы мәтін ішіндегі синтаксистік байланыстарды күшейтуге және ойды логикалық түрде жеткізуге ықпал еткен.

Үстеу (1208), *сан есім* (866), *одағай* (821) және *еліктеуіштердің* (699) сирек қолданылуы Абай шығармаларының бейнелілігін сақтай отырып, артық лексикалық элементтерден бас тартқан ықшамдылығын көрсетеді.

Қоңыратбаев Ә. «Қазақ поэзиясындағы ескі кітаби сөздердің орны» атты еңбегінде ескі кітаби лексиканың қазақ әдебиетіндегі орны ерекше екендігін атап өтеді. Зерттеуде араб, парсы, және шағатай тілдерінен енген сөздердің қазақ поэзиясында, әсіресе, діни, философиялық, тарихи және этикалық идеяларды жеткізу құралы ретінде пайдаланылғаны көрсетіледі (Қоңыратбаев, 1992). Ескі кітаби лексиканың қолданысы арқылы ұлттық әдебиетте өркениеттік идеяларды насихаттау, қазақтың төл мәдениеті мен дәстүрлерін сақтап қалу сынды мақсаттар орындалғаны айтылады.

Абай шығармалары мәтіндерінде (өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қарасөз) берілген сөзформалар тізімнен кірме сөздер бөлек алынып, яғни бөлек файлға жинақталды. Бұдан бөлек кірме сөздердің қазақ тіліне игеріліп, сіңіп кеткен, мағынасы түсінікті араб, парсы сөздері бар. Атап айтсақ: абыз (араб), абырой (парсы), ағза (араб), адал (араб), ажал (араб), аза (араб), азап (араб), азар (парсы), азат (парсы), айла (араб), айна (парсы), айып (араб), ақ (араб), ақиқат (араб), ақирет (араб), ақыл (араб), ақымақ (араб), ақыр (араб), Алла (араб), аман (араб), апат (араб), ар (араб), араз (араб), арам (араб), арзан (парсы), арман (парсы), аруақ (араб), арыз (араб), ас (парсы), аспан (парсы), асыл (араб), ашына (парсы), аян (араб), аят (араб), әл (араб), әдеп (араб), әдет (араб), әзіл (араб), әзір (араб), әйел (араб), әл (араб), әлек (араб), әлем (араб), әмір (араб), ән (араб), әңгіме (араб), әрекет (араб), әрине (араб), әсем (араб), әсер (араб), әуел (араб), әуес (араб), әулие (араб), әуре (араб), баға (парсы), баж (парсы), базар (парсы), байқұс (парсы), бақ (парсы), бақша (парсы), бақыт (парсы), батыл (парсы), батыр (парсы), пәле (араб), бәлки (парсы), бейғам (парсы), бейсенбі (парсы), бейуақ (парсы), бейіс (араб), береке (араб), болат (парсы), бұқара (араб), бұл (парсы), бүкіл (парсы), ғадауат (араб), ғадалат (араб), ғазиз (араб), ғафу (араб), ғибадат (араб), ғұлама (араб), ғұзыр (араб), жауап (араб), жәбір (араб), жәннат (араб), жеке (парсы), зағип (араб), залал (араб), заһар (парсы), зина (араб), зират (араб), иман (араб), ислам (араб), қадыр (араб), кұна (араб), кепіл (араб), кітап (араб), қағаз (араб), қауым (араб), қожә (парсы), құдай (парсы), құран (араб), қыбыла (араб), лағынет (араб), лазым (араб), лебіз (араб), мағлұм (араб), мазлұм (араб), макрух (араб), мақлұқ (араб), мархабат (араб), махаббат (араб), машхар (араб), мәсих (араб), маужұт (араб), мехнат (араб), мунафиқ (араб), мүбада (араб), надан (парсы), намаз (араб), наурыз (парсы), нәпсі (араб), ниғмет (араб), нұр (араб), нұсқа (араб), нысап (араб), обал (араб), опа (араб), ораза (араб), орамал (парсы), үкім (араб), үкімет (парсы), өнер (парсы), пайғампар (араб), пайда (араб), пәк (араб), пақыр (араб), пана (парсы), пара (парсы), паруардигар (парсы), пәтуа (араб), патша (парсы), пейіл (араб), пенде (араб), перзент (парсы),

пиғыл (араб), пида (араб), пікір (араб), раббы (араб), разы (араб), рақымет (араб), рақым (араб), сағат (араб), садақа (араб), салауат (араб), сауап (араб), сақаба (араб), сая (парсы), сәжде (араб), сипат (араб), сурет (араб), сүбхан (араб), сүннет (араб), сымбат (араб), тағат (араб), тағдыр (араб), талап (араб), талақ (араб), тамам (араб), тасбих (араб), такаппар (араб), тәлім (араб), тарк (араб), тәслім (араб), тәубе (араб), тәуекел (араб), тәуір (араб), тозақ (араб), тұмар (араб), уайым (араб), уақыт (араб), уәзір (араб), уәкіл (араб), үкімет (араб), үміт (парсы), фатиха (араб), хабар (араб), хакім (араб), хақ (араб), халық (араб), хадис (араб), халифа (араб), хас (араб), хикмет (араб), шам (араб), шапағат (араб), шарихат (араб), шаһар (араб), шәрбат (араб), шейіт (араб), шел (парсы), шен (парсы), шер (парсы), шекер (парсы), шүкір (араб), шыбық (парсы), ықтияр (араб), ықылас (араб), шырақ (парсы), шірік (парсы), ылаж (араб), лайық (араб), нысап (араб), ынтымақ (араб), яғни (араб), яки (араб) т.б. сөздер бар.

Бұл сөздер қазақ тілінде кеңінен қолданылып, толық игерілген және күнделікті өмірде мағынасы түсінікті лексикалық бірліктерге айналған. Абай шығармаларында бұл сөздер әдеби-эстетикалық және дүниетанымдық мазмұнды жеткізу құралы ретінде ерекше орын алған.

Р. Сыздықтың пікірінше, Абай ескі кітаби бірліктерді таза қазақы мәнерде қолданып, әдеби тілдің аясын кеңейтіп, оның лексикалық қорын байытты. Ғалым Абайдың бұл лексиканы қарапайым халыққа түсінікті ету үшін бейімдеп қолданғанын және оны философиялық, діни, әдеби ұғымдарды жеткізу үшін пайдаланғанын атап өтеді (Сыздық, 1968). Абай Құнанбайұлы шығармаларында араб және парсы тілдерінен енген сөздер көптеп кездеседі. Олардың бір бөлігі қазақ тілінде кеңінен қолданылып, толық игерілген болса, кейбір сөздердің қазіргі қазақ оқырмандары үшін мағынасы түсініксіз болып келеді. Төмендегі кестеде Абай шығармаларында кездесетін, бірақ қазіргі тілде сирек қолданылатын немесе мағынасы түсініксіз араб және парсы сөздері талданады.

Кесте 4 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы кірме сөздердің кездесу жиілігі (үзінді)

Таблица 4 – Частота встречаемости заимствованных слов в произведениях А. Кунанбайулы (выписка)

Table 4 – Frequency of occurrence of borrowed words in the works of A. Kunanbaiuly (extract)

Сөз/ сөз табы	Тілі/ аудармасы	Қара сөздер	Өлеңдер	Поэмалар	Жалпы жиілігі
алмадилар/ет	татар/алмадыңдар	1			1
арзуи /зт	парсы/тілек	1			1
мән/ес	араб/кім	1			1
меһрі/зт	араб/ықылас		1		1
надир/сн	араб/сирек	1			1
нигә/ес	татар/неге	1	1		1
рафғат/зт	араб/әділдік	1			1
раһбар/зт	араб/жолбасшы		1		1
садаға/зт	парсы/садақа	1			1
сүбутия/сн	араб /орнықты	2			2
таифа/зт	араб /тайпа	1			1
тәбдил/ет	араб /өзгеру		1		1
тәбдил/ет	араб/жаңартушы	1			1
уалакин/шл	араб /бірақта	1			1

4-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 4 / Continuation of Table 4

фәрда/зт	араб/қайғы	2			2
həуа/зт	парсы/дүние	1			1
яр/зт	татар/жар		1		1

Демек, Абай Құнанбайұлы шығармаларындағы кірме сөздердің қолданылу жиілігіне жасалған талдау көрсеткендей, ең жиі қолданылатын сөздер негізінен араб және парсы тілдерінен енген. Бұлар діни, философиялық және этикалық ұғымдарды білдіретін терминдер мен тіркестерден тұрады. Сонымен қатар түркі тілдес халықтардың, әсіресе әзербайжан, татар, түрік және өзбек тілдерінен енген сөздер де аз кездеспейді. Бұл лексика Абай шығармаларында төмендегідей мақсатта пайдаланылған:

– *терминологиялық сипатта қолданылған*: араб және парсы сөздері көбінесе дін, ғылым, мораль тақырыптарын тереңірек ашу үшін қолданылады. Мысалы, «ғылым», «хикмет», «әділет», «мәдениет» сияқты сөздер;

– *түркі сөздерінің ықпалына ұшырауы*: түркі халықтарынан енген сөздер көбінде тұрмыстық және әдеби контекстерде қолданылған. Абай Құнанбайұлы оларды оқырмандарға түсінікті болу үшін пайдалана отырып, шығармаларының ұлттық сипатын сақтайды;

– *көпмәдениеттілік синтезі*: Абайдың шығармаларында кірме сөздерді қолдануы оның шығармашылығының тек қазақ тілінің шеңберімен шектелмей, жалпы мұсылман әлемінің және түркі мәдениетінің әдеби дәстүрлеріне негізделгенін айқындайды.

Зерттеу нәтижелері бойынша диаграммалар мен кестелерді талдау негізінде Абай Құнанбайұлы шығармаларында зат есімдер, етістіктер мен сын есімдердің жиі кездесетіні байқалады. Атап айтқанда, есімдіктердің мәтіндерде сын есімдермен салыстырғанда жиірек қолданылуы айқын көрінеді. Осы деректер негізінде Абай шығармаларында ең жоғары жиілікті сөз таптары ретінде зат есімдер мен етістіктер ерекшеленеді. Бұл тұжырым қазақ тілінің сөздік қорында, зат есімдер мен етістіктердің маңызды рөл атқаратындығын көрсетеді.

Жалпы алғанда Абай шығармаларында 300-ден аса кірме сөздер пайдаланылған. Соның басым бөлігі араб, парсы сөздері, оның ішінде зат есім – 58%, етістік – 22%, сын есім – 14%, үстеу – 2%, есімдік – 2%, шылау – 2%, одағай – 0% екендігіне зерттеу барысында көзіміз жетті.

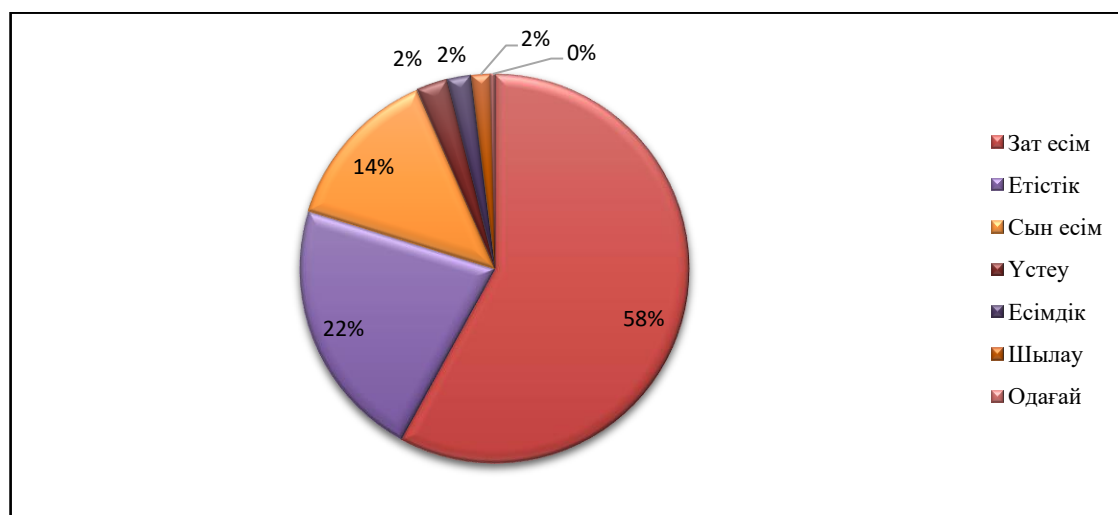

Диаграмма 2 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы кірме сөздер қай сөз табына жатады?

Диаграмма 2 – К каким частям речи относятся заимствованные слова в произведениях А. Кунанбайұлы?

Diagram 2 – What parts of speech do the borrowed words in A. Kunanbaiuly's works belong to?

Абай шығармаларындағы кірме сөздердің сөз табы бойынша кездесу жиілігі:

Зат есім – 178 сөз

Етістік – 67 сөз

Сын есім – 42 сөз

Үстеу – 8 сөз

Есімдік – 6 сөз

Шылау – 5 сөз

Одағай – 1 сөз.

Кесте 5 – А. Құнанбайұлы шығармаларындағы кездесу жиілігі ең көп сөздер (үзінді)

Таблица 5 – Слова с наибольшей частотой встречаемости в произведениях А. Кунанбайулы (выписка)

Table 5 – Words with the highest frequency of occurrence in the works of A. Kunanbaiuly (extract)

Сөз	Аудармалар	Қарасөздер	Өлеңдер	Поэмалар	Жалпы саны
бол/ет	107	634	321	89	1151
де/ет	113	472	273	75	933
бір/шл	149	289	271	94	803
өз/ес	81	294	164	29	568
ал/ет	85	161	249	48	543
жоқ/зт	69	153	209	18	449
сөз/зт	52	132	206	26	416
қыл/ет	43	198	123	37	401
не/шл	77	176	119	26	398
да/шл	46	187	126	28	387
де/шл	63	168	95	31	357
бар/ес	58	122	127	37	344
көр/ет	57	98	154	26	335
біл/ет	31	144	94	9	278
бер/ет	23	105	130	15	273
ол/ес	37	144	74	13	268
жүр/ет	42	81	118	22	263
мен/шл	68	53	111	29	261
же/ет	54	60	91	51	256

Зерттеу нәтижесінде «бол» көмекші етістігінің жиілігі басқаларына қарағанда өте жоғары екендігін байқаймыз. Осыған дейін жасалған «Қазақ тілінің жиілік сөздігі», «Жалпы білім берудегі қазақ тілінің жиілікті-әліпбилі сөздігі», «С. Сәдуақасұлы шығармаларындағы сөздің жиілікті-әліпбилі сөздігі», «М. Әуезовтің 20 томдық шығармаларының жиілік сөздігі» көрсеткіштерімен салыстырып қарағанда, бәрінде «бол» көмекші етістігінің мәгінде кездесу жиілігі ең жоғары екендігіне көз жеткізе аламыз. Сонымен қатар «бол» көмекші етістігінің қолданысы мәтіндердің лексикалық және грамматикалық құрылымын қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын біле аламыз. Ал Абай шығармаларының сөздік қоры мен тіліндегі грамматикалық құрылымдарындағы «бол» көмекші етістігінің жиі қолданылуы, оның

поэтикалық тілін ерекше көрсетеді. Етістік арқылы автордың ойларын терең әрі кең ауқымды жеткізу үшін тиімді құрал ретінде қызмет етеді. Отандық жиілік сөздіктердің бәрінде «бол» көмекші етістігінің кездесу жиілігі жоғары болуы оның қазақ тіліндегі кең таралған және қажетті элемент екенін растайды.

Қорытынды

Абай Құнанбайұлының шығармаларындағы ескі кітаби лексика, қазақ әдебиеті мен тілінің дамуына ерекше ықпал етті. Бұл лексика, әсіресе, араб, парсы және шағатай тілдерінен енген сөздер арқылы әдеби тілдің сөздік қорын байытып, ұлттық тілдің тереңдігін көрсетеді. Оның шығармаларындағы ескі кітаби лексика тек қазақ әдебиетінің маңызды элементіне айналып қана қоймай, сонымен бірге халықтың рухани мәдениетінің қалыптасуына да әсер етті.

Лингвостатистикалық зерттеулер бұл процесті нақты сандық деректер арқылы дәлелдейді. Абайдың шығармаларындағы сөздер мен лексикалық құрылымдарды зерттеу оның ұлттық тілдің дамуына қосқан үлесін көрсетуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыда “Problems of Reception, Understanding, and Interpretation of Abai’s Works” мақаласы Абай тілінің ерекшеліктерін, оның тарихи-мәдени мәнін, сондай-ақ шығармашылығындағы күрделі тілдік және стильдік элементтерді зерттеуге бағытталғанын айта кеткен жөн (Oralbekova et al., 2024).

Қорыта айтқанда, Абайдың ескі кітаби лексикасы мен оның тілдік байлығы қазақ тілінің тарихи дамуындағы күрделі процестерді көрсетеді. Бұл лексика қазақ әдебиетінің әдеби тілдік қорына кіруімен ғана шектелмей, Абайдың әдеби мұрасының терең әрі жан-жақты зерттеуді қажет ететін көпқырлы тілдік құбылыс екенін көрсетеді. Абай шығармаларын лингвостатистикалық тұрғыда талдау ұлттық тіл мен мәдениетке қосылған ұлы мұраны түсінуге ықпал етеді.

Әдебиеттер

- Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. Том 1. – Алматы: Жазушы, 2020. – 604 б.
 Абай шығармаларының академиялық толық жинағы. Том 3. – Алматы: Жазушы, 2020. – 488 б.
 Абай тілі сөздігі. – Алматы, 1968. – 734 б.
 Ахабаев А. Қазіргі қазақ газеттері тілінің алфавитті-жиілік сөздігі /Қазақ тексінің статистикасы. – Алматы, 1973. – 731 б.
 Жаңабекова А., Пірманова К. Абай Құнанбайұлы тілінің жиілік сөздігі: әдістемені әзірлеу және негізгі нәтижелер. Том 85. – № 3 (2023). – Б. 62-70.
 Жұбанов А., Жаңабекова А., Карбозова Б., Қожахметова А. Қазақ тілінің жиілік сөздігі. – Алматы: Қазақ тілі, 2016. – 665 б.
 Қоңыратбаев Ә. Қазақ поэзиясындағы ескі кітаби сөздердің орны. – Алматы: Рауан, 1992.
 Матжанова К.К. Исторические типы религиозных объединений: религиоведческий анализ. – Алматы, 2018. – 315 б.
 Махмудов Б. Статистика негіздері. – Алматы, 2005. – 220 б.
 Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы, 1968. – 172 б.
 Kuralay Oralbekova, Shynar Kapantaikyzy, Marzhan Akhmetova, Maktagul Orazbek, Guldariga Kenzhebayeva. Problems of Reception, Understanding, and Interpretation of Abai’s Works. Interdisciplinary Literary Studies (2024) 26 (2): P. 162-178 <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0162>

References

- Abai shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy. Tom 1. Almaty: Zhazushy, 2020. 604 b. [Full academic collection of Abai's works. Volume 1. Almaty: Zhazushy, 2020. 604 p.] (in Kazakh)
 Abai shygarmalarynyng akademijalyq tolyq zhinagy. Tom 3. Almaty: Zhazushy, 2020. 488 b. [Full academic collection of Abai's works. Volume 3. Almaty: Zhazushy, 2020. 488 p.] (in Kazakh)
 Abai tili sozdigi. Almaty, 1968. 734 b. [Dictionary of the Abai language. Almaty, 1968. 734 p.] (in Kazakh)
 Ahabaev, A. (1973) Qazirgi qazaq gazetteri tilining alfavitti-jiiilik sozdigi. Qazaq teksining statistikasy. Almaty, 731 b. [Akhbayev, A. (1973) Alphabetical-frequency Dictionary of the language of modern Kazakh newspapers. Statistics of the Kazakh language. Almaty, 731 p.] (in Kazakh)
 Kuralai Oralbekova, Shynar Kapantaikyzy, Marzhan Akhmetova, Maktagul Orazbek, Guldariga Kenzhebayeva. (2024) Problems of Reception, Understanding, and Interpretation of Abai’s Works. Interdisciplinary Literary Studies (2024) 26 (2): P. 162-178 <https://doi.org/10.5325/intelitestud.26.2.0162>
 Mahmudov, B. (2005) Statistika negizderi. Almaty, 220 b. [Makhmudov, B. (2005) Fundamentals of Statistics. Almaty, 220 p.] (in Kazakh)

- Matzhanova, K.K. (2018) *İstoricheskie tipy religioznyh ob'edinenij: religiovedcheskij analiz*. Almaty, 315 s. [Matzhanova, K.K. (2018) Historical types of religious associations: a religious studies analysis. Almaty, 315 p.] (in Russian)
- Qongyratbaev, Ä. (1992) *Qazaq poezijasyndagy eski kitabi sozderding orny*. Almaty: Rauan. [Konyratbayev, A. (1992) The place of old book words in Kazakh poetry. Almaty: Rauan.] (in Kazakh)
- Syzdyq, R. (1968) *Abai shygarmalarynyng tili*. Almaty, 172 b. [Syzdyq, R. (1968) The language of Abai's works. Almaty, 172 p.] (in Kazakh)
- Zhangabekova, A., Pirmanova, K. (2023) Abai Qunanbaiuly tilining jiilik sozdigi: adistemeni azirleu zhane negizgi natizheler. Tom 85, № 3 (2023). B. 62-70. DOI: 10.51889/2959-5657.2023.85.3.009 [Zhanabekova, A., Pirmanova, K. (2023) Frequency Dictionary of the language of Abai Qunanbaiuly: development of the methodology and the main results. Volume 85. № 3 (2023). P. 62-70.] (in Kazakh)
- Zhubanov, A., Zhangabekova, A., Karbozova, B., Qojahmetova, A. (2016) *Qazaq tilining jiilik sozdigi*. Almaty: Qazaq tili, 665 b. [Zhubanov, A., Zhanabekova, A., Karbozova, B., Kozhakhmetova, A. (2016) Frequency Dictionary of the Kazakh language. Almaty: Qazaq tili, 665 p.] (in Kazakh)

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.11.2024.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 23.12.2024.

© Мурсал А., Жаңабекова А.Ә., Тлегенова Г.Б., 2024

© А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2024

Azat Altynbekov^{1*}, Zaure Sovetova², Dimitar Veselinov³^{1*}Corresponding author, Doctoral student, Karaganda Buketov University, Kazakhstan, Karaganda, ORCID: 0000-0002-2052-2370 E-mail: azat.altynbekov@mail.ru²Candidate of Philological Sciences, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeyev, Kazakhstan, Almaty ORCID: 0000-0002-4085-7960 E-mail: zaure.sovetova@mail.ru³Doctor of Philosophy (PhD), Professor, Sofia University St. Kliment Ohridski, Bulgaria, Sofia, ORCID: 0000-0002-3771-2031 E-mail: dvdimitrov@uni-sofia.bg**STATISTICAL ANALYSIS OF AUTOCHTHONOUS OCCASIONALISMS
IN THE WORKS OF BRANDON SANDERSON**

Abstract. This paper presents an analysis of occasionalisms in autochthonous languages encountered in the work of renowned fantasy writer Brandon Sanderson. Occasionalisms, the linguistic elements specific to a particular context or event, play a key role in the construction of the countries and cultures of his works, adding authenticity and depth to the universes the writer creates. In this paper, the semantics of occasionalisms is examined alongside with their impact on understanding the cultural specificities and social relations within the authorial world. This phenomenon is examined through the whole text, analyzed statistically and distinguished by modality categories. The aspects of linguistic creativity manifested in the creation of these unique linguistic elements and their role in text and narrative are highlighted. It lightens the fact that linguistic creativity is reflected in the author's idiosyncrasy, which creates unique ethnonyms, paroemias and other language elements recognizable in the author's world and enrich the author's words as they play a key role in shaping the unique artistic experience that distinguishes Sanderson's work from other works of fantasy. This study is important in terms of understanding the authorial text and the relationship between author and reader.

Keywords: autochthonous language; occasionalism; linguistic creativity; linguistic analysis; modality**For citation:** Altynbekov, A., Sovetova, Z., Veselinov, D. Statistical Analysis of Autochthonous Occasionalisms in the Works of Brandon Sanderson. *Tiltanyim*, 2024. №4 (96). P. 201-212.DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-201-212>**Азат Муратович Алтынбеков^{1*}, Зәуре Советқызы Советова², Димитар Веселинов³**^{1*}автор-корреспондент, докторант, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан, Қарағанды қ., ORCID: 0000-0002-2052-2370 E-mail: azat.altynbekov@mail.ru²филология ғылымдарының кандидаты, Ғ. Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Қазақстан, Алматы қ., ORCID: 0000-0002-4085-7960 E-mail: zaure.sovetova@mail.ru³философия докторы (PhD), профессор, Әулие Климент Охрид атындағы София университеті, Болгария, София қ., ORCID: 0000-0002-3771-2031 E-mail: dvdimitrov@uni-sofia.bg**БРЕНДОН САНДЕРСОН ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ АВТОХТОНДЫ ОККАЗИОНАЛИЗМДЕРГЕ
СТАТИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ**

Аңдатпа. Бұл мақалада әйгілі фантаст жазушы Брендон Сандерсон шығармашылығында кездесетін автохтонды тілдердегі окказионализмдерді талдау ұсынылған. Окказионализмдер белгілі бір контекстке немесе оқиғаға тән тілдік элементтер ретінде оның шығармаларындағы елдер мен мәдениеттердің жасалуында шешуші рөл атқарады, жазушы жасаған ғаламға шынайылық пен тереңдік қосады. Бұл еңбекте окказионализмдердің семантикасы олардың автор әлеміндегі мәдени ерекшелік пен әлеуметтік қатынастарды түсінуге ықпалымен қатар қарастырылады. Бұл құбылыс бүкіл мәтін негізінде зерттеледі, статистикалық талдауға ұшырайды және модальділік категориялар бойынша ажыратылады. Осы бірегей тілдік элементтердің жасалуында айқын көрінетін лингвистикалық шығармашылық аспектілер, олардың мәтіндегі және баяндаудағы рөлі көрсетіледі. Лингвистикалық шығармашылық авторлық әлемде танылатын және авторлық сөзді байытатын бірегей этнонимдерді, паремияларды және басқа тілдік элементтерді жасайтын авторлық идиостильде көрініс табатыны атап өтіледі, өйткені олар Б. Сандерсонның жұмысын басқа қиял-ғажайып шығармалардан ерекшелендіретін бірегей көркемдік әсерді қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бұл зерттеу авторлық мәтінді және автор мен оқырман арасындағы қарым-қатынасты түсіну тұрғысынан маңызды болып табылады.

Тірек сөздер: автохтонды тіл; окказионализм; лингвистикалық шығармашылық; лингвистикалық талдау; модальділік**Сілтеме жасау үшін:** Алтынбеков А.М., Советова З.С., Веселинов Д.Б. Брендон Сандерсон еңбектеріндегі

автохтонды окказионализмдерге статистикалық талдау. *Tiltany*, 2024. №4 (96). 201-212-бб. (ағыл. тілінде)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-201-212>

Азат Муратович Алтынбеков^{1*}, Зауре Советовна Советова², Димитар Веселинов³

^{1*} автор-корреспондент, докторант, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Казахстан, г. Караганда, ORCID: 0000-0002-2052-2370 E-mail: azat.altynbekov@mail.ru

² кандидат филологических наук, Алматинский университет энергетики и связи имени Г.Дукеева, Казахстан, г. Алматы, ORCID: 0000-0002-4085-7960 E-mail: zaure.sovetova@mail.ru

³ доктор философии (PhD), профессор, Софийский университет имени святого Климента Охридского, Болгария, г. София, ORCID: 0000-0002-3771-2031 E-mail: dvdimitrov@uni-sofia.bg

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АВТОХТОННЫХ ОККАЗИОНАЛИЗМОВ В РАБОТАХ БРЕНДОНА САНДЕРСОНА

Аннотация. В данной статье представлен анализ окказионализмов в автохтонных языках, встречающихся в творчестве известного писателя-фантаста Брендона Сандерсона. Окказионализмы, языковые элементы, характерные для определенного контекста или события, играют ключевую роль в создании стран и культур в его произведениях, добавляя аутентичности и глубины вселенным, которые создает писатель. В данной работе семантика окказионализмов рассматривается наряду с их влиянием на понимание культурной специфики и социальных отношений в авторском мире. Это явление рассматривается на материале всего текста, подвергается статистическому анализу и выделяется по категориям модальности. Освещаются аспекты лингвистического творчества, проявляющиеся в создании этих уникальных языковых элементов, и их роль в тексте и повествовании. Освещается тот факт, что лингвистическое творчество отражается в авторском идиостиле, который создает уникальные этнонимы, паремии и другие языковые элементы, узнаваемые в авторском мире и обогащающие авторское слово, поскольку они играют ключевую роль в формировании того уникального художественного впечатления, которое отличает творчество Б. Сандерсона от других произведений фэнтези. Данное исследование является важным с точки зрения понимания авторского текста и отношений между автором и читателем.

Ключевые слова: автохтонный язык; окказионализм; лингвистическая креативность; лингвистический анализ; модальность

Для цитирования: Алтынбеков А.М., Советова З.С., Веселинов Д.Б. Статистический анализ автохтонных окказионализмов в работах Брендона Сандерсона. *Tiltany*, 2024. №4 (96). С. 201-212. (на англ. яз.)

DOI: <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2024-4-201-212>

Introduction

It is widely recognized that Brandon Sanderson is one of the most important and prolific writers of modern times in the fantasy genre. His works are known not only for their compelling plots and original characters, but also for the elaborate worlds in which his stories unfold. One of the key elements of these worlds is the cultural diversity, therefore, the autochthonous languages he creates for the various cultures and races that inhabit his universes.

Furthermore, the autochthonous languages in Sanderson's work do not simply serve as a means of communication for the characters, but also serve as an integral part of the cultural and linguistic diversification of his worlds. These languages not only add authenticity to his works, but also reveal various aspects of cultural multiplicity, social structures, and historical traditions in his fictional societies. Thus, the study of autochthonous languages in his works opens the door to understanding the deep layers of his fantasy worlds and the influence of linguistic creativity in shaping the character and atmosphere of his works.

The aim of our study is to identify and group autochthonous occasionalisms in B. Sanderson's works as well as to clarify the semantics of these words.

Thanks to such a productive tool as the creation of autochthonous languages, Sanderson enriches his idiosyncrasy with authorial occasionalisms. We raise questions on how these cultural occasionalisms affect the authorial world. These linguistic elements not only append uniqueness to his works, but stand as a key component of his style, making his works recognizable and unique. Occasionalisms, together with other linguistic techniques, create the “Sandersoni” atmosphere, deepening readers' engagement and immersing them in fantasy universes where each linguistic element is part of the rich and multifaceted world created by the pen of this notable writer.

Materials and methods

In order to analyze the occasionalisms in autochthonous languages within Brandon Sanderson's author's speech, we will resort to the following methods:

1. Corpus of Works: We will study various works of Brandon Sanderson, including novels, short stories and other literary works, in order to identify and systematize the variety of occasionalisms in his authorial speech.

2. Quantitative and statistical (cluster) analysis: counting and grouping occasionalisms according to similar characteristics or contexts of use, which can help in identifying their stylistic features.

3. linguistic analysis: We will apply linguistic methods of analysis to identify and classify occasionalisms, including their semantics, pragmatics and syntactic function in the text.

The materials are the works by Sanderson in the last ten years and the works of J.R.R. Tolkien.

These methods and materials will allow us to deeply investigate the use of occasionalisms in Brandon Sanderson's authorial speech and reveal their role in the formation of his unique style and idiosyncrasy.

Literature review

Evidence suggests that many researchers (Sorokina, 2024, Fischer, 2024, Saidova, 2024) choose the fantasy genre as their field of study due to its relevance, creativity significance, and potential for interdisciplinary analysis in scientific exploration. Moreover,

“The culture created by the writer, reflected in the language by new words invented by the author as linguistic and cultural components, is an important component of the virtual space of the work. Only a comprehensive linguistic analysis of linguistic cultural components realized through the writer's word-making and used by him to denote the realities of the fairy-tale world allows us to achieve a complete understanding of the worldview and ... characters”

(Nasriddinov, Sobitova, 2024: 106)

That implies that this is a great help for authors to create occasionalisms. Most importantly, provide them into the text with implication and development, enriching the literary work and implicating a reader. The depth of the authorial world depends on the settings, the settings depend on the right choice of words. Most successfully it is succeeded by the authorial words that fit and manage the fictional world as the creator wants them to.

In Merriam-Webster dictionary the word *autochthonous* is described as in *indigenous*, belonging to a particular place by birth or origin native. It provides the following origin: Ancient Athenians word for any true-born Athenian, “autochthon”, itself springs from *auto-*, meaning “self”, and *chthōn*, meaning “earth” (Merriam-Webster dictionary).

Modern adjective “autochthonous” is often used in scientific (Torres et al, 2020) or anthropological writing, (Witzel, 2001), (Anufriyev, Mikhailova, Davydov, Kiselev, 2018). In our study we focus on the linguistic aspect of this notion as the part of autochthonous, *indigenous* internal language of a fictional world that is the B. Sanderson's material to produce occasionalisms.

According to recent research, occasionalisms, or coined words, or nonce words, or *situatives* (Altynbekov, Mazhitayeva, Kakzhanova, 2023) are non-usual lexical units created by means of contamination that grant texts an expressiveness (Hreshchuk, 2021) and whose main motive is to enrich the text (Hohenhaus, 2007). Moreover, this word coining happens to fit into a certain context that contains semantic establishing of a motivational associative link between itself and the conventional language units (Ustinova, 2023). D. Crystal, the author of “nonce word” term, considers it a lexeme created for temporary use that solves an immediate problem of communication (Crystal, 2018: 142). The literary authors appeal to these words for poetic reasons, yet it is still a communication between the author and a reader.

Successful communication requires successful understanding and perception of the context by the reader. This is complicated by the word creation inscribed in the context, but the semantic establishment of a motivating associative connection between occasionalisms and conventional language units ensures their harmonious interaction with the text, making them more natural and organic.

The linguistic and cultural aspects play an important role. Culture reflects the possibility of national spiritual wealth, stored without prejudice to the rich and invaluable experience of these people, accumulated over many centuries (Kydyraliyeva et al, 2024). Sanderson's linguistic creativity remains

unique and resilient as he adapts his works to different languages and cultural contexts (Altynbekov, Mazhitayeva, Kakzhanova, Veselinov, 2024). Language as a whole can be equated with the process and the products of analogical innovation (Stawarska, 2022). Occasionalisms as linguistic innovations often have an actual linguistic foundation. Autochthonous occasionalisms, on the other hand, are mostly created as part of the intra-artistic culture of the work. Their presence and use are rooted in the world of the work, its idiosyncrasy features and conceptual base.

The linguistic creativity plays a significant role, which in this case, is represented as Novelty or Domain system and shown in Figure 1. Novelty consists from

“Factors associated with a field, domain and an individual, and must converge in order for creativity to result. The system has circular causality meaning that the process doesn’t start through the instigation of one component alone but could be instigated at any point in the system”

(McIntyre, 2008: 3-4)

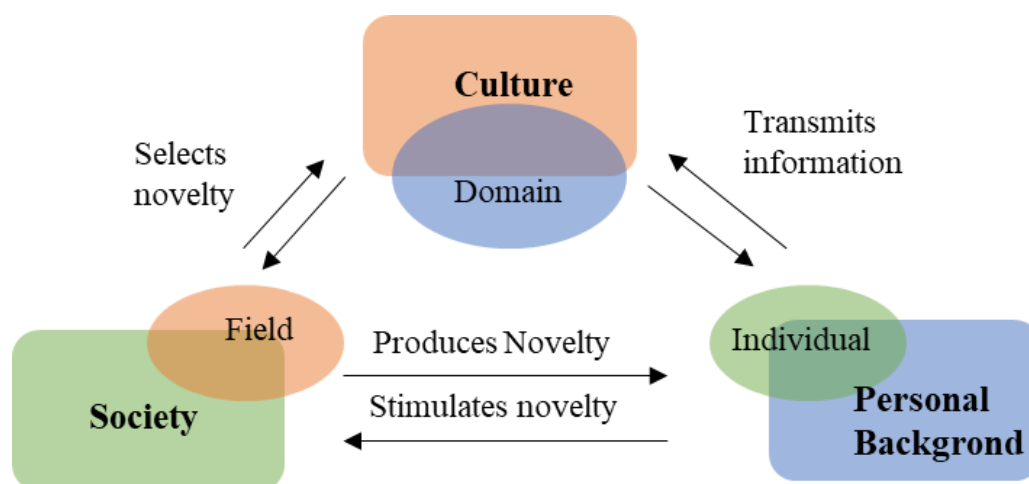

Figure 1 – Cycle of Novelty development in the society (McIntyre, 2008)

Сурет 1 – Қоғамдағы жаңашылдықтың даму циклі (McIntyre, 2008)

Рисунок 1 – Цикл развития новизны в обществе (McIntyre, 2008)

The symbol system adopted in a particular domain forms the cultural context in which the innovation takes place. The decision to change this symbol system is made by a social organization that understands the knowledge system. An individual with a certain expertise must be informed about this symbol system before and during its use, as well as integrated into the social aspects of the domain.

Results and discussions

In the world of Arda, the planet where the settings of J.R.R. Tolkien’s “The Lord of the Rings” trilogy and “The Silmarillion” are established, occasionalisms serve not only as linguistic inventions but also as cultural and mythological markers. Tolkien, as a philologist, intentionally created entire languages, such as Quenya and Sindarin, and new words to enhance the authenticity and depth of his fictional world. These occasionalisms – unique to his universe – often reflect the intricate histories, beliefs, and customs of various races and cultures such as Elves, Dwarves, and Men (Númenóreans, Gondorians, Rohirrim, Easterlings, Haradrim).

For example:

The terms *Eä* and *Lómë*: first one is a Quenya (old Elvish) word meaning “It is” or “Let it be”, used to refer to the entire universe or the world created by the Valar. The second is Sindarin (modern Elvish) for “night” or “gloom”, which reflects the Elves' poetic and often melancholic relationship with time and the natural world.

The Dwarves have the paroemia: *Baruk Khazâd! Khazâd ai-mênu!* Meaning “Axes of the Dwarves! The Dwarves are upon you!”. This battle cry reflects their warrior ethos and pride in their heritage.

Khazâd itself is a Dwarfish word to call their people, instead of the word *Dwarves* which is used by other races, thus being an *autochthonous analogy*.

The Orcish word “snaga” is used to address slaves or by higher-ranking Orcs to refer to lower-ranking ones or captives. It reflects the hierarchical and brutal nature of Orcish society, where the stronger dominate the weaker.

Tolkien's occasionalisms act as tools for cultural differentiation within his world. Each of the languages possess their own distinct vocabulary, grammar, and structure. In contrast, the speech of Dwarves, Men, and other cultures contains occasionalisms that mirror their respective worldviews and societal structures.

In the course of analyzing Sanderson's work, we have identified the following autochthonous cultures that have distinguished their own languages and language units that have been counted as autochthonous occasionalisms: Alethi, Azish, Bav, Herdazian, Parshendi, Shin, Thaylen, Unkalaki, Veden. According to the results of scanning the fiction text, we observe the predominance of Unkalaki and Herdazian culture words. This is visually shown in Figure 2.

WORDS BY AUTOCHTHONOUS CULTURE

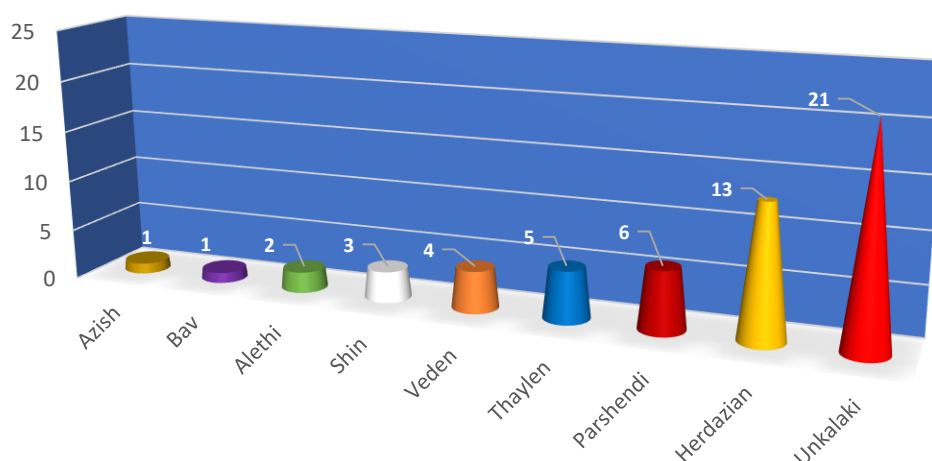

Figure 2 – Autochthonous occasionalisms

Сурет 2 – Автохтондық окказионализмдер

Рисунок 2 – Автохтонные окказионализмы

The studied occasionalisms are divided into textual and contextual exposition sources. The former is indicated by the direct author, while the latter are derived from the context of a sentence or paragraph and may have no direct equivalent in the text. They may arise from the description of events, characterization of characters, or other elements of the text. Their understanding and interpretation depend on the context in which they are used and may sometimes be subject to different interpretations by the reader. Therefore, it should be noted that we do not claim to be fully correct about the meanings of these concepts.

Authorial or Textual exposition: the author explicitly introduces a new term or expression by providing its meaning directly into the text or through the point of view (POV) of a certain character. For example:

1) *Kurp*. In the provided passage, Szeth's current master uses the word “kurp” to address him: “Hey, *kurp*, look at me,” he said. Szeth looked up. “*Kurp*” means *child* in the local Bav dialect. Szeth was accustomed to such pejorative labels (Sanderson, 2010: 180).

The author directly clarifies that “kurp” means “child” in one of the local dialects. The word carries a pejorative connotation in this context and is used in a way that diminishes Szeth's status, reflecting his subordination and the lack of respect he receives.

2) *Rebsk*. Captain Drlwan formally greets Rysn using the word “rebsk”: “*Rebsk*,” the captain Drlwan said, calling Rysn by her formal title. It meant ‘shipmaster’ or ‘owner’. “I formally welcome

you on board” (Sanderson, 2020: 35)

A direct translation of “rebsk” is provided in the meaning of “shipmaster” or “owner”. This immediate explanation helps the reader understand the title's significance and its role in establishing Rysn's position and authority.

3) *Apaliki'tokoa'a*. In this passage, the Unkalaki girl named Cord is struggling to describe and identify a specific type of spren and mentions Unkalaki word “Apaliki'tokoa'a”:

“Are there any around now?” Lopen asked.

“Windspren in the air, wavespren in the water. Anxietyspren trailing the ship, almost unseeable. And . . .” Cord shook her head.

“And what?” Lopen asked.

“Odd things. Good gods, but uncommon. *Apaliki'tokoa'a*.” She struggled to find the right words, then took out a piece of paper – she often carried some – and did a quick sketch.

“A *luckspren*,” Lopen said, recognizing the arrowhead shape. (Sanderson, 2020: 65)

The word “Apaliki'tokoa'a” is described by Cord as an “odd thing”. Lopen states that it translates as “luckspren” after recognizing a familiar shape of a drowned spren. The author provides the meaning through POV of a few characters: Cord's in her attempts to explain the meaning in a foreign language and Lopen's providing the direct translation.

Reader or Contextual exposition: occasionalism can be understood from the overall meaning of the sentence or a passage in which it is used. The reader should analyze the context of the text to highlight the possible meaning of the new word.

1) *Misra*. In this episode, the word “misra” is used by a Gerdazian named Lopen in reference to Cord, likely as a term of endearment or familiarity. The specific context suggests it is a colloquial or informal term within their cultural or linguistic framework:

Lopen lounged in the air about three feet off the deck, hands behind his head, floating beside Cord, and asked: “Does something about the crew seem strange to you?”

“You all strange,” she admitted.

“So long as I'm the strangest,” Lopen said. “It's, sure, one of my more endearing traits.”

“You are . . . very strange.”

“Excellent.”

“Very much strange.”

“Says the woman who likes to munch on weeds,” Lopen said. “That's not food, *misra*, it's what food eats.” (Sanderson, 2020: 62)

We can see that the term “misra” used by Lopen to address Cord indicates a familiarity or closeness between the characters, its usage implies a relationship where such terms are exchanged comfortably. Moreover, Lopen and Cord engage in friendly banter where Lopen embraces his strangeness as a positive and endearing trait. This dialogue highlights their comfortable camaraderie.

Thus, we suppose that the meaning of this word is something like *sister* as if he said “That's not food, *sis*”.

2) *Mala'lini'ka*. In the dialogue excerpt provided Cord expresses frustration with language barriers while trying to explain something about gods in the Peaks:

“In Peaks, we have gods. And some are . . . I explain that this thing is . . . Ah, these words! Why do none speak of the ones that work?”

Rysn, understanding the difficulty, switched to Veden, asking: “The Horneater Peaks are in Jah Keved, right? We can try this, if it's easier for you.”

Cord with surprise and delight upon discovering that Rysn can speak Veden, exclaimed: “Oh, *mala'lini'ka*, . . . someone who can speak a proper tongue.” (Sanderson, 2020: 79)

“Mala'lini'ka” appears to be a term in Cord's language and culture (Unkalaki) that is used to express admiration or appreciation. Its exact meaning is not explicitly defined in the provided text, but contextually, it signifies a positive sentiment towards Rysn's ability to speak Veden, even thankfulness. Our assumption is that this exclamation means gratitude to a destiny or a god like “Oh, *thank god!*”. The correlation of text/context exposition is presented in Figure 3.

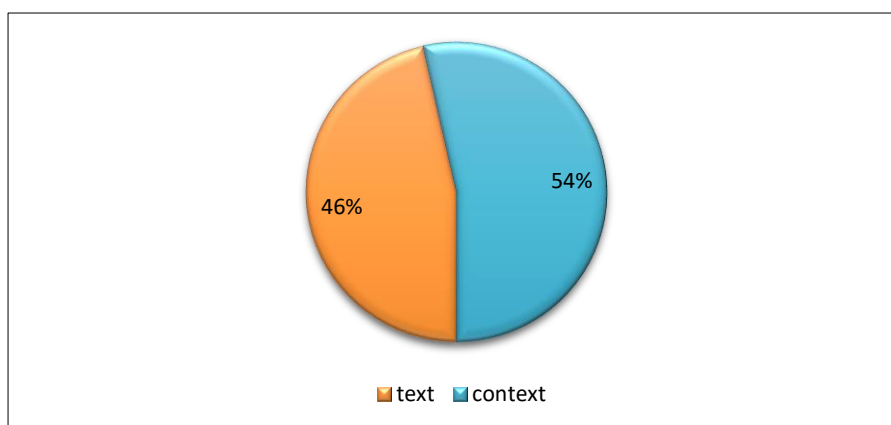

Figure 3 – Text or context exposition

Сурет 3 – Мәтіндік немесе контекстік экспозиция

Рисунок 3 – Текстовая или контекстовая экспозиция

The element of *modality* acts as a means of expressing the author's thoughts and motives formed to convey information to the reader. It is considered as a communicative and functional category (Iskakova, Shalabay, 2023: 166).

The study of the modality element in works of fiction allows us to better understand the communicative strategies of authors and their impact on readers. “Modality” acts as a means of expressing the author's thoughts, motives and intentions aimed at conveying information and emotional tone of the text.

The occasionalisms in the “Stormlight Archive” series by B. Sanderson are categorized according to the following modality categories: appeals/titles (18), paroemias (4), terms (27) and autochthonous occasionalism analogies (7).

1. Appeals/titles (18) – formal and informal words used to address someone according to their status or the relationship between characters. For example:

1) Renarin addresses his aunt: “*Mashala*,” Renarin said, using the *formal term* for aunt. “That fabrial on your shoulder, what does it do?” (Sanderson, 2010: 852). The direct authorial exposition.

2) Shallan’s father's harsh reaction to her elder brother Helaran and the subsequent reordering of titles underscore themes of obedience and the role of the age:

“Word from Nan Helaran?” Shallan prodded.

“You will not speak his name,” ... Father said, looking at her, thunder in his expression. “Today I declare him disinherited. *Tet* Balat is officially now *Nan* Balat, Wikim becomes *Tet*, Jushu becomes *Asha*. I have only three sons.” (Sanderson, 2014: 516)

The following passage highlights the importance of social hierarchy in the Veden family, stating that the eldest son Helaran is no longer considered as the son. As “Their eldest brother – then known as *Nan* Helaran, as he’d been the first son” (Sanderson, 2010: 178), we know that *Nan* means the first, eldest son (direct authorial exposition). According to that, when facing the transferring of titles from elder to younger by the Father, we state that *Tet* and *Asha* mean the second and the third sons (contextual exposition).

2. Paremias – proverbs, sayings, aphorisms, etc. For example:

1) Kaladin is about to be left outside when there is the Everstorm, which is considered dangerous. He gives instructions to his men in the attempt to reassure them:

“I want you to go back into the barrack and tell the men to come out after the storm. Tell them to look up at me tied here. Tell them I’ll open my eyes and look back at them, and they’ll know that I survived.”

The three bridgemen fell silent.

“Yes, of course, Kaladin,” Teft said. “We’ll do it.”

“Tell them,” Kaladin continued, voice firmer, “that it won’t end here. Tell them I chose not to take my own life, and so there’s no way in Damnation I’m going to give it up to Sadeas.”

Rock smiled one of those broad smiles of his. “By the *uli’tekanaki*, Kaladin. I almost believe

you'll do it.” (Sanderson, 2010: 524)

After realizing the true motives of Kaladin, Rock exclaims in relief “by the *uli'tekanaki*” which echoes with something like “by the gods!”. (Contextual exposition).

3. Terms (27) – an occasionalismic vocabulary:

Lopen: “Ain't that right, *moolie*? He said that last to Dabbid, who just nodded.

“*Moolie*?” Kaladin asked.

Lopen: “Means *mute*” (Sanderson, 2010: 497).

Here the author shows the interaction between Gerdazian (Lopen) and Alethi (Kaladin). Lopen calls one of the Alethi people “*moolie*”, which triggers the question. Then he responds with the answer and states its translation. (Textual POV exposition).

4. Autochthonous analogies – words that express the translation of basic/archetypic occasionalisms into another autochthonous language. For example: “The Stormlight Archive” series' archetypic occasionalism *spreen* has got a translation in another (autochthonous) culture of Unkalaki – *mafah'liki*, and another archetypic grammatical occasionalism *Knights Radiant* (*Radiants*) in the culture of Parshendi is called *Neshua Kadal*. The percentage ratio of modality categories is shown on Figure 4.

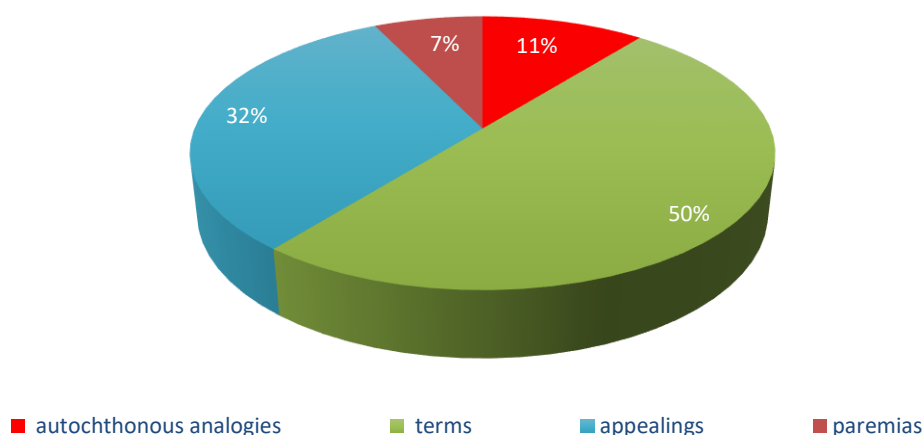

Figure 4 – Modality categories
 Сурет 4 – Модальділік санаттары
 Рисунок 4 – Категории модальности

In Table 1, you can see which culture they belong to and what is their meaning, modality and exposition source.

Table 1 – Autochthonous occasionalisms in the “Stormlight Archive” series

Кесте 1 – «Буресвет мұрағаты» цикліндегі автохтондық окказионализмдер

Таблица 1 – Автохтонные окказионализмы в цикле «Архив Буресвета»

№	Occasionalism	Culture	Meaning	Modality	Exposition
1	mashala	Alethi	formal title for an aunt	appealing	text
2	mathana	Alethi	formal title for an older sister	appealing	text
3	kadasix	Azish/Makabaki	Herald	analogy	context
4	kurp	Bav	a child	term	text
5	gancho/a	Herdazian	a referring to a friend	appealing	context
6	gon	Herdazian	a referring to a friend	appealing	context
7	moolie	Herdazian	mute	term	text
8	mancha	Herdazian	mate	appealing	context
9	chortana	Herdazian	woman/lady	appealing	context
10	naco	Herdazian	buddy	appealing	context
11	penhito	Herdazian	a curse	paremia	context
12	hooch	Herdazian	a referring to a friend	appealing	context

Continuation of Table 1 / 1-кестенің жалғасы / Продолжение Таблицы 1

13	Ornachala	Herdazian	breakfast	term	text
14	misra	Herdazian	miss/sister	appealing	context
15	mancha	Herdazian	friend/mate	appealing	context
16	hregos	Herdazian	friends	term	context
17	chorlano	Herdazian	as in <i>crazy beast</i>	term	context
18	Avendla	Parshendi	Land of Second Advance/Alethkar	analogy	text
19	essai	Parshendi	literary: <i>hairy</i> ; human-lover	term	text
20	Neshua Kadal	Parshendi	Knight Radiant	analogy	text
21	nistar	Parshendi	mystery	term	text
22	urialin	Parshendi	light	term	text
23	lull	Parshedi	Weeping	analogy	text
24	kukori	Shin	ignoramus	term	context
25	aboshi	Shin	divine honorific	appealing	text
26	-nimi	Shin	honorific suffix	appealing	context
27	tyvnk	Thaylen	sullen	term	text
28	babsk	Thaylen	master or teacher	term	context
29	rebsk	Thaylen	shipmaster	term	text
30	bah-	Thaylen	apprentice of someone	appealing	context
31	gthlebn	Thaylen	v. <i>do you speak</i> (Thaylen)?"	term	text
32	kali'kalin'da	Unkalaki	a word for delight	paremia	context
33	holetental	Unkalaki	something sublime	appealing	context
34	tuanalikina	Unkalaki	fourth son or younger	term	text
35	afah'liki	Unkalaki	god	term	text
36	ali'i'kamura	Unkalaki	a comrade	term	context
37	alalii'iku	Unkalaki	Rosharans with the ability to see spren	term	text
38	nuatoma	Unkalaki	a leader of clan	term	context
39	ana'kai	Unkalaki	adj. absolutely	term	context
40	tana'kai	Unkalaki	highest ruler	term	text
41	tuma'alki	Unkalaki	weak/poor quality	term	text
42	alil'tiki'i	Unkalaki	noble	term	context
43	humaka'aban	Unkalki	type of unkalaki beard	term	text
44	Uli'tekanaki	Unkaki	Saints as in <i>by Saints</i>	paremia	context
45	kaluk'i'iki	Unkalaki	something only a woman can be	term	text
46	mala'lini'ka	Unkalaki	a prayer of thanks	paremia	context
47	toa	Unkalaki	physical	term	text
48	liki	Unkalaki	cognitive	term	context
49	apaliki'tokoa'a	Unkalaki	luckspren	analogy	text
50	tuli'iti'na	Unkalaki	nonsense	term	context
51	ula'makai	Unkalaki	captain	term	text
52	mafah'liki	Unkalaki	spren	analogy	context
53	Nan	Veden	honorific for a eldest son	appealing	text
54	Tet	Veden	honorific for a second son	appealing	context
55	Asha	Veden	honorific for a third son	appealing	context
56	Van	Veden	honorific for a fourth or youngest son	appealing	context

Findings indicate that the author's aim was to deepen the world of his fiction text by creating occasionalisms and giving them certain features and categories of modality. The predominant category of term modality means that the occasionalisms, in most cases, are introduced into the text to denote specific terms, objects or entities that are important to the perception of the world of the work. These modality terms help the reader to better immerse into the world of the work, making it more vivid and realistic. The results contribute to our understanding of how linguistic creativity, through the use of occasionalisms, enhances the reader's engagement with fictional worlds. By assigning specific modalities to these terms, the author effectively bridges the conceptual gaps between the fictional universe and the reader's perception, fostering a deeper connection with the narrative. This study

underscores the role of innovative language in enriching storytelling and provides insights into the mechanisms by which authors construct immersive and compelling literary environments.

Conclusion

Having analyzed the artistic text of B. Sanderson's works and the works of J.J.R. Tolkien, using the methods of corpus and linguistic analysis, as well as statistical processing of the detected occasionalisms and grouping them according to the method of cluster analysis, we have revealed the presence of 9 autochthonous cultures and 56 autochthonous occasionalisms, where the significant part (21) belongs to the culture of Unkalaki.

The meaning of more than half of the autochthonous occasionalisms was obtained from the reader's (contextual) exposition (54%), the other part (46%) from the authorial (direct) exposition.

The study of occasionalisms in fiction texts, taking into account their division into textual and contextual exposition, represents an important aspect of analyzing linguistic creativity and cultural context in literature. The analysis of textual occasionalisms reveals the direct lexical elements included by the author in the text, while the study of contextual occasionalisms reveals deeper aspects of their meaning that can be inferred from the context and form a kind of cultural environment within the text.

Contextual exposition invites readers to engage actively with the text by deciphering meanings and implications of unfamiliar terms. The textual exposition is present in the text as helpful as the world built by Sanderson is rich and complicated enough to have a little hint when navigating within it.

The study reveals that contextual occasionalisms can be particularly significant for the perception of the text and its cultural context, as they are not only part of the lexical composition of the text, but also derive from it and interact with other elements, as well as play an important role in the construction of a dialog between the author and the reader, involving the latter in exploring and thinking about the world constructed by the writer.

The category of modality is dominated by term-modality (27 units), followed by addressing-modality (18), autochthonic analogy (7) with the exclamations (4) at last.

The analysis of modality allows to reveal not only the semantic aspects of the work, but also the peculiarities of the author's style, his attitude to the events described and his point of view on the world. This element plays an important role in shaping the reader's perception of the text, determining his emotional reaction and understanding of the content of the work.

Taken together, these results suggest that the use of autochthonous occasionalisms in fictional texts is a key tool for constructing immersive, culturally rich worlds. By balancing textual and contextual exposition, authors like B. Sanderson and J.R.R. Tolkien enhances reader engagement and deepen connections to the narrative. Term-modality dominates, defining unique terms and objects essential to the fictional culture, while addressing-modality, analogies, and exclamations add emotional and stylistic depth. This study reveals the interplay of linguistic creativity, cultural context, and reader interpretation in world-building.

Further research in this area can help to expand our knowledge of how authors use language to influence their audience and create works of fiction that leave a deep mark on literary culture.

At the same time, a future work in this direction could be a more detailed comparison of the autochthonous languages within which the studied occasionalisms were created with their potential factual counterparts, deriving a formula for the creation of these occasionalisms and categorizing them into their types.

References

- Altynbekov, A.M., Mazhitaeva, Sh., Kakzhanova, F.A. (2023) Tak li sluchajny okkazionalizmy – izuchenie javlenija situativov. Teoreticheskie i prakticheskie aspekty razvitiia nauki v sovremennom mire: sbornik statej Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. Sankt-Peterburg: Nacrazvitie, S. 22-30. <https://doi.org/10.37539/230904.2023.42.36.002> [Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, Sh., Kakzhanova, F.A. (2023) Are occasionalisms so occasional – a notion of situatives. Theoretical and practical aspects of the development of science in the modern world: collection of articles of the International Scientific Conference, Saint-Petersburg: Natsrazvitie, P. 22-30. <https://doi.org/10.37539/230904.2023.42.36.002>] (in Russian)
- Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, Sh., Kakzhanova, F.A., Veselinov, D. (2024) Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson's works. Bulletin of the Karaganda university. Philology series. Vol. 29. 2(114). P. 38-47. DOI: <https://doi.org/10.31489/2024ph2/38-47>

- Anufriyev, V.V., Mikhailova, G.V., Davydov, R.A., Kiselev, S.B. (2018) Impact of Socio-Economic and Environmental Changes on the Use of Hunting Resources by the Autochthonous Population of the Arctic. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*, Vol. 11, No 5. P. 171-181. <https://doi.org/10.15838/esc.2018.5.59.11>
- Crystal, D. (2018) *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 582 p.
- Fischer, M. (2024) Blue-Blooded Dracula Fantasy with an Idyllic Coda – Dana Grigorcea's third Novel, “Die Nicht sterben”. Translation into English. *Corpus Mundi*. Vol. 5. No 1(13). P. 34-45. <https://doi.org/10.46539/cmj.v5i1.91>
- Hohenhaus, P. (2007) How to do (even more) things with nonce words (other than naming). <https://doi.org/10.1075/sfsl.58.08hoh>
- Hreshchuk, V. (2021) Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 8, 2. P. 79-91.
- Iskakova, G.Zh., Shalabay, B. (2023) The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author. *Tiltanym*, 89(1), P. 155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168>
- Kdyralieva Zh.B., Baltabayeva G.S., Aitenova D.O., Mukhametkalieva G.O., Ashirbekova A. (2024) Formation of moral values in the educational process through the ancient literary heritage. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, Vol. 29. 3(115). P. 172-181. <https://doi.org/10.31489/2024ph3/172-181>
- McIntyre, P. (2008) Creativity and Cultural Production: An Interdisciplinary Approach to Understanding Creativity Through an Ethnographic Study of Songwriting. *Cultural Science Journal*, 1(2) <https://doi.org/10.5334/csci.10>
- Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved April 1, 2024. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/autochthonous>
- Nasriddinov, D.A., Sobitova, I. (2024) The fantasy genre as an object of linguistic research. *British Journal of Global Ecology and Sustainable Development*, 26. P. 104-106.
- Saidova, N. (2024) Folklore and mythological images in fantasy works. *Universum: Philology and art history*, No. 7(121). P. 60-62.
- Sanderson, B. (2010) *The Way of Kings*. Tor Books.
- Sanderson, B. (2014) *Words of Radiance*. Tor Books.
- Sanderson, B. (2020) *Dawnshard*. Dragonsteel LLC, 213 p.
- Sorokina, O.N. (2024) Stylistic peculiarities of the fantasy genre (based on the novel “A Game of Thrones” by George R.R. Martin). *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*. P. 132-140. <https://doi.org/10.31489/2023ph2/132-140>
- Stawarska, B. (2022) Linguistic Creativity. *Language and Semiotic Studies*, 8(1), P. 83-90. <https://doi.org/10.1515/lass-2022-080109>
- Torres, S. et al. (2020) An overview of plant-autochthonous microorganisms and fermented vegetable foods. *Food Science and Human Wellness*, 9(2). P. 112-123. <https://doi.org/10.1016/j.fshw.2020.02.006>
- Ustinova, T.V. (2023) Author's Lexical Occasionalisms as Means of Poetic Foregrounding. In *Philological Class*. Vol. 28. No.1. P. 188-196 <https://doi.org/10.51762/1FK-2023-28-01-17>
- Witzel, M. (2001) Autochthonous Aryans? The Evidence from Old Indian and Iranian texts. *Electronic Journal of Vedic Studies*, 7-3. P. 1-115. <https://doi.org/10.11588/xarep.00000118>

Әдебиеттер

- Алтынбеков А.М., Мажитаева Ш., Какжанова Ф.А. Так ли случайны окказионализмы – изучение явления ситуативов // Теоретические и практические аспекты развития науки в современном мире: сборник статей Международной научной конференции. – Санкт-Петербург, 2023. – С. 22-30 <https://doi.org/10.37539/230904.2023.42.36.002>
- Altynbekov, A.M., Mazhitayeva, Sh., Kakzhanova, F.A., Veselinov, D. (2024) Linguistic creativity of occasionalisms in Brandon Sanderson's works. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*. Vol. 29. 2(114). P. 38-47. DOI: <https://doi.org/10.31489/2024ph2/38-47>
- Anufriyev, V.V., Mikhailova, G.V., Davydov, R.A., Kiselev, S.B. (2018) Impact of Socio-Economic and Environmental Changes on the Use of Hunting Resources by the Autochthonous Population of the Arctic. *Economic and Social Changes: Facts, Trends, Forecast*, Vol. 11, No 5. P. 171-181. <https://doi.org/10.15838/esc.2018.5.59.11>
- Crystal, D. (2018) *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* (3rd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. 582 p.
- Fischer, M. (2024) Blue-Blooded Dracula Fantasy with an Idyllic Coda – Dana Grigorcea's third Novel, “Die Nicht sterben”. Translation into English. *Corpus Mundi*. Vol. 5. No 1(13). P. 34-45. <https://doi.org/10.46539/cmj.v5i1.91>
- Hohenhaus, P. (2007) How to do (even more) things with nonce words (other than naming). <https://doi.org/10.1075/sfsl.58.08hoh>
- Hreshchuk, V. (2021) Occasional Word Formation in the Expressiveness of a Text. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. Vol. 8, 2. P. 79-91.
- Iskakova, G.Zh., Shalabay, B. (2023) The author's modality in a literary text as a manifestation of the moral values of the author. *Tiltanym*, 89(1), P. 155-168. <https://doi.org/10.55491/2411-6076-2023-1-155-168>
- Kdyralieva Zh.B., Baltabayeva G.S., Aitenova D.O., Mukhametkalieva G.O., Ashirbekova A. (2024) Formation of moral values in the educational process through the ancient literary heritage. *Bulletin of the Karaganda university. Philology series*, Vol. 29. 3(115). P. 172-181. <https://doi.org/10.31489/2024ph3/172-181>

series, Vol. 29. 3(115). P. 172-181. <https://doi.org/10.31489/2024ph3/172-181>

McIntyre, P. (2008) Creativity and Cultural Production: An Interdisciplinary Approach to Understanding Creativity Through an Ethnographic Study of Songwriting. Cultural Science Journal, 1(2) <https://doi.org/10.5334/csci.10>

Merriam-Webster.com dictionary. Retrieved April 1, 2024. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/autochthonous>

Nasriddinov, D.A., Sobitova, I. (2024) The fantasy genre as an object of linguistic research. British Journal of Global Ecology and Sustainable Development, 26. P. 104-106.

Saidova, N. (2024) Folklore and mythological images in fantasy works. Universum: Philology and art history, No. 7(121). P. 60-62.

Sanderson, B. (2010) The Way of Kings. Tor Books.

Sanderson, B. (2014) Words of Radiance. Tor Books.

Sanderson, B. (2020) Dawnshard. Dragonsteel LLC, 213 p.

Sorokina, O.N. (2024) Stylistic peculiarities of the fantasy genre (based on the novel “A Game of Thrones” by George R.R. Martin). Bulletin of the Karaganda university. Philology series. P. 132-140. <https://doi.org/10.31489/2023ph2/132-140>

Stawarska, B. (2022) Linguistic Creativity. Language and Semiotic Studies, 8(1), P. 83-90. <https://doi.org/10.1515/lss-2022-080109>

Torres, S. et al. (2020) An overview of plant-autochthonous microorganisms and fermented vegetable foods. Food Science and Human Wellness, 9(2). P. 112-123. <https://doi.org/10.1016/j.fshw.2020.02.006>

Ustinova, T.V. (2023) Author's Lexical Occasionalisms as Means of Poetic Foregrounding. In Philological Class. Vol. 28. No.1. P. 188-196 <https://doi.org/10.51762/1FK-2023-28-01-17>

Witzel, M. (2001) Autochthonous Aryans? The Evidence from Old Indian and Iranian texts. Electronic Journal of Vedic Studies, 7-3. P. 1-115. <https://doi.org/10.11588/xarep.00000118>

Information about the article / Мақала туралы ақпарат / Информация о статье.

Entered the editorial office / Редакцияға түсті / Поступила в редакцию: 27.04.2024.

Accepted for publication / Жариялауға қабылданды / Принята к публикации: 23.12.2024.

© Altynbekov, A., Sovetova, Z., Veselinov, D., 2024

© A. Baitursynuly Institute of Linguistics, 2024

TILTANYM
№4 (96), 2024
ғылыми журнал

Жауапты редакторлар: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Техникалық редактор: Байсыдық И.Б.
23.12.2024 басуға қол қойылды.
Пішімі 70x100 1/16. Офсеттік басылым.
Шартты баспа табағы 14. Таралымы 100.
Редакцияның мекенжайы: 050010, Қазақстан, Алматы қ., Шевченко к-сі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты
Тел./факс: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№4 (96), 2024
научный журнал

Ответственные редакторы: Хабиева А.А., Абаева М.К., Бисенғали А.З.
Технический редактор: Байсыдық И.Б.
Подписано в печать 23.12.2024.
Формат 70x100 1/16. Офсетное издание.
Условный печатный лист 14. Тираж 100.
Адрес редакции: 050010, Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, 28
Институт языкознания им.А.Байтұрсынұлы КН МНВО РК
Тел: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61

TILTANYM
№4 (96), 2024
scientific journal

Responsible editors: Khabiyeva A.A., Abaeva M.K., Bissengali A.Z.
Technical editor: Baissydyk I.B.
Signed to the press on 23.12.2024.
Format 70x100 1/16. Offset edition.
Conditional printed sheet 14. Edition of 100.
Editorial office address: 050010, Kazakhstan, Almaty, Shevchenko Str., 28.
A.Baitursynuly Institute of linguistics SC MSHE RK
Phone: 8 (727) 272-55-47, 272-69-61